

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

**FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ**

Fasikül : 2

Sayı : 15

İ Ç İ N D E K İ L E R

1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye’de Şehirli Nüfus ve Şehir Sayısındaki Artışlar	1
Hayati DOĞANAY	
Erzurum’un Bugünkü ve Gelecekteki Su Sorunu	23
Hayati DOĞANAY	
Erzurum Kentinde Yeşil Alan Varlığı	43
Hayati DOĞANAY	
Bölgesel Coğrafya Açısından Köy Coğrafya Etüdü Hakkında	65
Ramazan ÖZEY	
Türkiye’nin Kurak Aylar Sayısına Göre Belirmiş Bölgeleri ve Bitki Örtüsü	73
Ahmet NİŞANCI	
La Traduction Mecainiqueset al Linfu İstique	89
Baki DERELİ	
Sur l’Emploi du Subjonctif Dans le Français Moderno	97
Baki DERELİ	
Die Dachkammer in Franz Kafkas ”Prizenss” (1925)	109
Selçuk ÜNLÜ	
Başlangıcından Günümüze Kadar Teorik Dilbilim Çalışmaları	123
Reşit KÜÇÜKBOYACI	
Nasır-ı Hüsrev (394-481./1004-1088.)	133
Nazif ŞAHİNOĞLU	

İbrâhîm As-Sûlî	155
Ahmet SAVRAN	
(Yazan Ellen RHODAS), Little orphan Annie ve Levi Strauss Mit ve Metot	173
Bilge SEYİDOĞLU	
Mesnevi-i Muradiyedeki fonetik hususiyetler	191
Kemâl YAVUZ	
Çevre Sorunları açısından Erzurum'da Şehir içi Hayvancılık Etkinlikleri	239
Hayati DOĞANAY	
Wilhelm Raabe'nin Romanlarında anlatıcı (Figür),	247
Selçuk ÜNLÜ	
Wilhelm Raabe'nin "Stopfkuchen" romanında Dağ Mecâzı ve Toplum Eleştirileri	265
Selçuk ÜNLÜ	
(Derleyen: M.İ. Sethi), Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin Ekonomik Düşüncesi	275
Halide DOLU	
Trabzon İlinde Nüfus Hareketleri ve göçler	281
Hayati DOĞANAY	
Abdülhak Hamit Tarhan'ın Tiyatro Eserlerinde Masal Unsurları ve Harikuladelikler	305
Belkıs GÜRSOY	
Erzurum'da halkın hava kirliliğine bakışı	313
Ahmet NİŞANCI	
Belli hava durumlarında Erzurum'un hava kirliliği	319
Ahmet NİŞANCI	

Günümüzde Turizmin Önemi	325
O.C. İNANDIK	
Kuzey Almanya'da Bir Yerleşme Merkezi "Kiel"	329
O.C. İNANDIK	
(Yazan: Franz Werfel), Diktatör'le konuşma	337
Yavuz ERKOÇ	
Türk-İslâm Kültür Dünyasında İsagoji	349
Abdulkuddüs BİNGÖL	

**1980 GENEL NÜFUS SAYIMINA GÖRE TÜRKİYE'DE ŞEHİRLİ
NÜFUS VE ŞEHİR SAYILARINDAKİ ARTIŞLAR
(1960-1980)**

Dr. Hayati DOĞANAY

AMAÇ VE METOD

Bu çalışmanın amacı, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı'nın sonuçlarına dayanılarak, ülkemizde şehirselsel nüfus ve şehir sayılarındaki 20 yıllık (1960-1980) değişimleri ortaya koymaktır.

İncelemede kullanılan veriler, DİE'nün kaynaklarından taranmış ve derlenen verilerin, coğrafi görüşlerle yorumlarının yapılmasına çaba harcanmıştır (1,2,3 4,5,6,7,8). Sentezlerde 10 000 nüfus ölçeği esas alınmakla beraber, açıklamalar daha çok, 50 000'den fazla nüfuslu yerleşmeler ve buralarda oturan nüfusta meydana gelmiş olan değişimler üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Çalışmanın kapsamından açıkça görülebileceği gibi, Türkiye'de 10 000-50 000 nüfuslu yerleşmelerin sayısında da, son 20 yıl içinde önemli artışlar olmuştur. Böyle olmasına rağmen, ülkemizde şehirselsel nüfusun çoğunluğu, 50 000-100 000 nüfuslu şehirlerde, fakat özellikle 100 000 ve daha çok nüfuslu, az sayıdaki şehir yerleşmesinde toplanmıştır. Gerek şehirselsel nüfusun şehir yerleşmelerine dağılışı ve gerekse bu yerleşmelerin bölgelere eşit olmayan dağılışı gibi sorunlara yer verilmekle beraber, olayın nedenleri üzerinde pek durulmamıştır. Çünkü bunlar ve benzer sorunlar, daha önce yapılmış olan ayrıntılı çalışmalarla ortaya konulmuş, ve de

-
1. DİE., Genel Nüfus Sayımı. Telgrafla Alınan geçici sonuçlar, Yay., 408, Ankara.
 2. —., 1965, Genel Nüfus Sayımı. Telgrafla alınan geçici sonuçlar, Yay., 49484, Ankara.
 3. —., 1970, Genel Nüfus Sayısı. Telgrafla alınan geçici sonuçlar, Yay., 616, Ankara.
 4. —., 1975, Genel Nüfus Sayısı. Telgrafla alınan geçici sonuçlar, Yay., 739, Ankara.
 5. —., 1980, Genel Nüfus Sayımı. Telgrafla alınan geçici sonuçlar, Yay., 914, Ankara.
 6. —., 1971, Türkiye İstatistik Yıllığı. Yay., 670, Ankara.
 7. —., 1975, Türkiye İstatistik Yıllığı. Yay., 750, Ankara.
 8. —., 1977, Türkiye İstatistik Yıllığı. Yay., 825, Ankara.

nedenleri açıklanmış bulunmaktadır (9,10,11,12,13). Bu kısa incelemede, 1980 yılı esas alınarak, belli bir süre öncesinden, -ki bu süre 1960'dan başlatılmıştır-, şehir sayıları ve bunlarda oturan şehrsel nüfus artışlarına yer verilmiştir. Bu yapılırken de, 1960 ve 1980 nüfus verilerine dayanılarak, şehir yerleşmeleri nüfuslarına göre gruplandırılmış; şehirlerin 50 000-100 000 ve 100 000'den fazla nüfuslu olanları, büyükten küçüğe doğru, 1960 ve 1980 yılı sayımlarına göre sıraya dizilerek, coğrafi dağılışları tesbit edilmiştir. Düzenlenen "dört ek tablo" incelemenin sonuna eklenmiştir. Şehirlerin nüfuslarına göre gruplandırılması; şehir yerleşme sayısı, bunlardaki şehrsel nüfus ve bölgelere dağılışlarında 20 yıl içinde meydana gelen değişmelerin karşılatırılmasına gerek duyulduğunda, bu çalışmanın önemli kolaylıklar sağlayacağı umulmaktadır.

1- KIRSAL VE ŞEHİRSEL NÜFUS

1 a. Şehir Kabulü Üzerindeki Görüşler: Türkiye'de şehrsel nüfus ve şehir yerleşmeleri hakkında bazı tesbitlerde bulunurken, 10 000 nüfus ölçüğünü esas aldığımızı yukarıda değinmiştik. Bu kabulün nedenlerini açıklamaya geçmeden önce, şehirler konusunda çalışmalar yapan bilim mensuplarından bazılarının, "şehir nedir" sorusuna verdikleri cevapları kısaca özetlemek yararlı olacaktır.

Coğrafyada, yerleşme coğrafyasının önemli bir araştırma ve inceleme alanı olan şehirler ve şehir yerleşmelerini, kırsal yerleşmelerden ayırmanın oldukça zor bir sorun olduğu herkesçe bilinmektedir. Bununla beraber, konu üzerinde inceleme yapan şehirciler ve coğrafyacılar, belli ölçülere göre şehir kabul ettikleri yerleşmeleri, bu kriterlere dayanarak, kır yerleşmelerinden ayırmayı önermişlerdir. Ayırımda kullanılan başlıca ölçüler ise; "idarî fonksiyon, ekonomik fonksiyonlar, plânlama ve nüfus kriterleri" olarak sıralanabilir.

Bazı araştırcılara göre, belediye örgütü kurulmuş bulunan yerleşmelerin, şehir yerleşmesi olarak kabul edilmesi mümkündür (14). Bu kabul esas alındığın-

-
9. Emiroğlu, M., 1975, "Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus". DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7, S. 125, Ankara.
 10. Tümertekin, E., 1968, Türkiye'de İç Göçler (Internal Migrations in Turkey). İstanbul Üniv. Yay., 1371, Coğrafya Ens. Yay., 54, İstanbul.
 11. ———., 1972, "Türkiye'de Kademeli Göçler". İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Bölümü Dergisi, Sayı: 1, S. 47, İstanbul.
 12. ———., 1973, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehrsel Fonksiyonlar (Urbanization and Urban Functions in Turkey). İstanbul Üniv. Yay., 1840, Coğrafya Ens. Yas., 72, İstanbul.
 13. ———., "Türkiye'de İç Göçler Üzerine". İstanbul Üniv. Coğrafya Ens. Dergisi, Sayı: 22, S.29, İstanbul.
 14. Keleş, R., 1961, Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri. SBF Yay., 122 (102), S. 16-22, Ankara.

da, 1975'te ülkemizde belediye örgütü mevcut olan 1654 yerleşme merkezini (15), şehir yerleşmesi olarak tanımlamak gerekir ki, kuşkusuz bu mümkün değildir Zira bunların çoğunluğu, tarımsal yerleşmelerdir.

DİE, şehir nüfuslarıyla ilgili tesbitlerinde, ülkemizdeki tüm il ve ilçe yerleşme merkezlerini şehir; bucak ve köyleri ise, köy yerleşmesi olarak kabul eder. Buna göre ülkemizin en az nüfuslu ilçesi durumunda olan (1975'de 737, 1980'de 850 nüfuslu) Çankırı'nın Ovacık ilçesini de, sadece kaymakamlık olması nedeniyle, tıpkı İstanbul ve Ankara gibi, şehir saymak gerekir. Elbette ki böyle bir kabulün, bilimsel yönden fazla bir önemi yoktur. Hatta 1980'de sayısı 572 kadar olan ilçe yerleşme merkezlerinin birçoğunun yanısıra, Artvin, Tunceli, Gümüşhane gibi bazı il merkezlerini, şehir olarak kabul etmemek bile düşünülebilir. Çünkü idarî kriter, bir yerleşme merkezinin şehir sayılması için önemli olsa bile, tek başına yeterli değildir.

Plânlama ölçeğine göre şehir kabulünde, yerleşme merkezlerindeki şehir ölçeklerinin (nüfus, yerleşme alanları, ticaret ve sanayi alanları, altyapı, sağlık ve eğitim hizmetleri v.b. gibi) planlanmış olması gerektiği ileri sürülür (16).

Bu görüşün, temelde haklılık payı yoktur denilemez. Ancak planlama eylemi, sadece şehirlere uygulanan bir davranış ve tasarımlar bütünü değildir. Bölgesel planlamalarda, köy yerleşmeleri de bu eyleme dahildir. Bununla beraber, ölçekleri planlanmış köyleri şehir ve planlanmamış kır yerleşmeleriyle şehirleri ise köy kabul etme gibi bir sonuç ortaya çıkıyor ki, bu mümkün değildir. Öte yandan dönemine göre, ilkel de olsa belli bir planı olan, fakat büyüdükçe plansız bir şekilde çevresine yayılan tarihi şehirlerle, günümüzde aşırı büyümeleri nedeniyle plansız bir şekilde gelişen birçok dünya şehrini ve ülkemizdeki bazı şehirleri, şehir yerleşmeleri kategorisinden çıkarmanın imkânsız olduğu meydandadır.

Şehirlerde nüfus arttıkça, başlangıçta uygulanan bir nazım planı olsa bile, zamanla plan anlamını yetermekte ve onda değişiklikler yapma zorunluluğu doğmaktadır. Davranış ve tasarımlarda geç kalınması, yerleşmenin şehir olma vasfını yitirdiği anlamına gelmez.

Şehirler, tarım dışı ekonomik fonksiyonların daha çok önem kazandığı veya kazanması gerektiği, köyden farklı yerleşmelerdir. Söz konusu fonksiyonlar "ticaret, sanayi, hizmetler, askerî, dinî, kültürel, idarî hizmetlerin tümü" veya bunlardan birkaçı olabilir. Bunlar arasında özellikle ekonomik fonksiyonlar, kır ve şehir yerleşmelerini ayırmayı sağlayan temel görevlerdir (17). Zaten şehirselsel

-
15. İçişleri Bakanlığı "Mülki İdare Bölümleri Haritası", Açıklama Bölümü, Harita Gn. Md. Gn. Md. Basımı, 1977, Ankara.
 16. Gürel, S., 1970, Kent Plânlamasına Giriş ve Çevre Kavramı. ODTÜ, Mimarlık Fak. Yay., 14, S. 12, Ankara.
 17. Geniş bilgi için bakınız: Göney, S., 1977, Şehir Coğrafyası. 1. İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., 2274, Coğrafya Ens. Yay., 91, S. 75-83 ve 135-244, İstanbul.

yerleşmeler; ekonomik, sosyal ve kültürel fonksiyonları itibariyle, kır yerleşmeleriyle karşılaştırılamıyacak derecede, onlardan farklı yerleşmelerdir. Ancak bu farkın belirgin olabilmesi için, faal nüfus çoğunluğunun (muhtemelen % 50'den fazlası), tarım dışı iş ve hizmetlerde çalışması gerekir. Fonksiyonlar geliştikçe, şehirlerde nüfus da artar. Bundan dolayı, şehirleri kır yerleşmelerinden ayırmada çok kullanılan ölçeklerden biri de, nüfus ölçeğidir. Kuşkusuz şehirler belli bir nüfus miktarının yaşadığı ve genellikle bu miktarın giderek arttığı yerleşmelerdir. Ne var ki, söz konusu ölçünün minimum sınırınının 100 (Zaire) ve maksimum sınırınının ise 40 000 (Kore) olarak değiştiği, hatta aynı ülkede, yasaların ve konu üzerinde çalışan bilim adamlarının, birbirinden değişik nüfus ölçekleri üzerinde durdukları dikkati çeker. Burlar ve daha başka nedenlerle şehir kavramının; zaman, mekân ve ülkeden ülkeye değiştiği göz önüne alınarak, şehir ile kır yerleşmelerini ayırmada belli bir kritere başvurulamayacağı, bir sınıflandırmanın yapılamayacağı ve şehir yerleşmelerinin tanımlanamayacağı hakkında görüşler de vardır (18).

Gerçekten şehir diye; Zaire'de 100, A.B.D'inde 2 500, Belçika'da 5 000, İsviçre'de 10 000, Holanda'da 20 000, Japonya'da 30 000 ve Kore'de 40 700 nüfuslu yerleşmelere denildiğini biliyoruz (19).

Türkiye'de, 442 Sayılı Köy Yasası (20) nüfusu 2 000'e kadar olan yerleşmelere "köy", 2 000-20 000 arasında olanlara "kasaba" ve 20 000'den fazla nüfuslu olanlara da "şehir" adını vermiştir. Artık çok eskimiş olan bu yasadaki görüşün, bilimsel bir anlamı kalmamıştır. Ancak burada sözü edilen "kasaba" deyiminin, nüfusu 2000 ila 10 000 arasındaki yerleşme merkezleri için kullanılması gerektiği ve nüfusu 3000'den az olan yerleşmelere ise, "köy" denilmesinin uygun olacağı önerilmiştir (21).

Bununla beraber, köy ve şehir yerleşmelerini birbirinden ayırmada kullanılan nüfus ölçekleri arasında "yanılma payı en az olması ve de ülkemiz gerçeklerine fazlasıyla uyması nedeniyle " 10 000 nüfus ölçeğinin esas alınması uygun bulunmuştur (22,23).

1b. Kırsal ve Şehirsel Nüfustaki Değişmeler: Ülkemizde uygulanmakta olan periyodik nüfus sayımlarının ilki olan 1927 sayım sonunda Türkiye nüfusunun, 13.6 milyondan biraz fazla olduğu (13 648 270) anlaşılmıştır. Onbirinci sayım

18. Göney, S., 1977, a.g.e., s. 13.

19. Denker - Tolun, B., 1976, Şehir İçi Arazi Kullanılışı, İstanbul Üniv. Yay., 2054, Coğrafya Ens. Yay., 83, S. 10, İstanbul.

20. 1924 Tarih ve 442 Sayılı Köy Kanunu, Madde: 1.

21. Dakoti, B., 1972, Türkiye İktisadi Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay., 1307, Coğrafya Ens. yay., 51, S. 60, İstanbul.

22. Emiroğlu, M., 1975, a.g.m., s. 127-128.

23. Tümertekin, E., 1973, a.g.e., s. 1.

olan 12 Ekim 1980 Sayımı ise, nüfusumuzun 45.3 milyona yaklaştığını (45 117 556) göstermiştir (24). Dolayısıyla 53 yıl içinde Türkiye nüfusu, 3.3 katı veya yeniden, 31.6 milyona yakın bir artış kaydetmiştir.

DİE'nün yayınladığı verilere bakılırsa Türkiye'de nüfus; 1927-35 döneminde yeniden 2.5 milyon, 1935-1960 döneminde 11.6 milyon, 1960-1975'de 12.6 milyon ve 1975-1980 yılları arasında ise, 4.8 milyondan biraz fazla artmış bulunmatadır. Dönemlerin "doğal nüfus artış hızları" da; sırayla yaklaşık % 2.1, % 1 ila % 2.8, % 2.9, ila % 2.4 ve son olarak da % 2.3 dolayınd gerçekleşmiş bulunuyor.

Oysa DİE'nün, sayım sonuçlarına dayanarak; 1927-1975 yılları arasındaki 48 yıllık süre için verdiği Türkiye doğal nüfus artış hızları ve nüfusumuzun yeniden artış miktarlar, olduğundan fazla gösterilmiştir. Çünkü "dıştan göçler"le ülkemizin nüfus kazancı ve gelen göçmen Türk nüfusun, Türkiye'de doğal nüfus artış hızına etkileri, bu hesaplamalarda dikkate alınmamıştır. DİE tarafından 1960-1975 yılları arasındaki dönem için verilen % 2.9 ila % 2.4'lük ve bunlar arasındaki doğal nüfus artış hızları, bir gerçeğin ifadesidir. Zira bu dönemde dıştan gelen göçmen sayısı toplamı, ancak 118 284 dolayındadır. Buna karşılık 1927-1935 yılları arasındaki doğal nüfus artış hızı % 2.1 değil, % 1.6'dan biraz fazla olup 1935-1960 dönemininki ise, % 2.8 yerine % 1.8 dolayındadır. Çünkü bu dönemlerde dıştan göçlerle ülkemiz, birincisinde 618 506 ve ikincisinde de 930 8000 kadar nüfus kazanmıştır (25).

Aynı şekilde DİE'nün, 1975-1980 yılları için verdiği % 2.3'lük nüfus artış hızı ve 45 217 556 dolayındaki Türkiye nüfus miktarı da, gerçektekenden azdır. Çünkü bu verilere, yurt dışında bulunan 1.2 milyon kadar nüfus (çocuk nüfus dahil, 1979'da 395 400) dahil edilmemiştir.

O halde Türkiye'nin 1980 Genel nüfusu 46.5 milyona yakın ve 1975-1980 doğal nüfus artış hızı da % 3 dolayındadır. 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı'nın adı geçen iki sonucunu, bu şekilde düzeltmek ve yayımlanacak olan "nüfusun sosyal ve ekonomik özellikleri"ne ait veriler hesaplanırken de, yurt dışındaki işgücü ve ve nüfusu göz önünde tutmak gerekir.

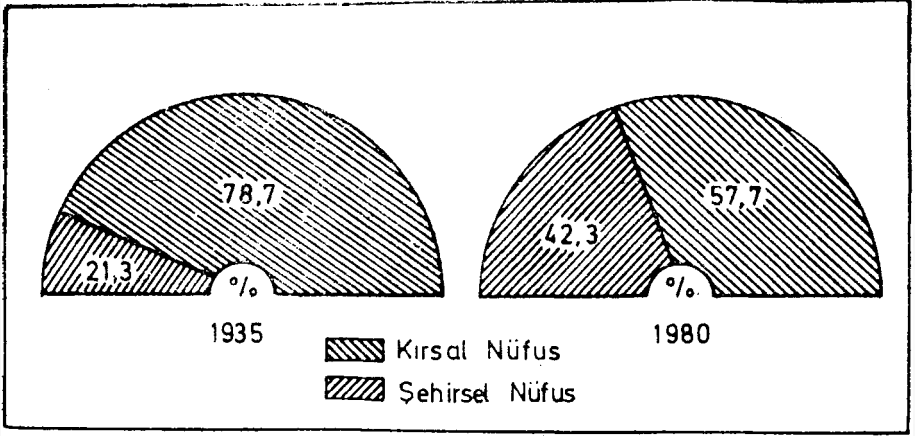
Yukarıda açıklandığı üzere Türkiye nüfusu, 1927-1980 yılları arasındaki 53 yıllık süre içinde, 31.6 milyon veya % 330'dan fazla bir artış göstermiştir. Aynı süre içinde, kırsal ve şehirsal nüfus miktar ve oranlarında da artışların olduğu kuşkusuzdur.

Genel nüfusumuzun büyük bir çoğunluğunun, eskiden beri kırsal kesimde yaşadığını biliyoruz. Elbette kırsal kesimin barındırdığı nüfusta da, genel nüfus ar-

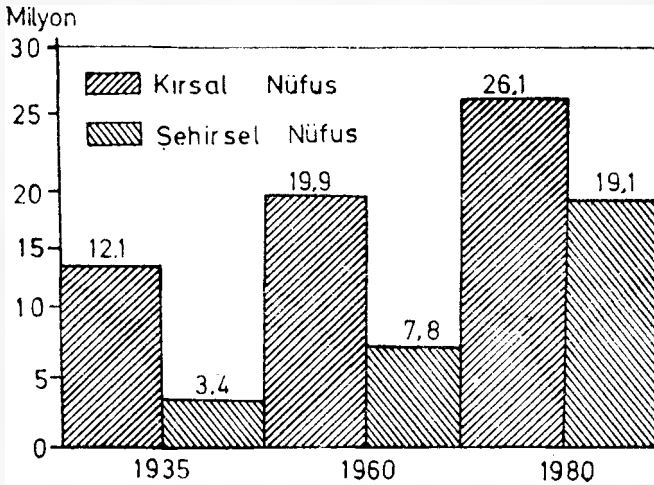
24. DİE., 1980, a.g. bülten, s.1.

25. Doğanay, H., 190, "Dıştan Anadolu'ya Göçün Nüfus Artışı Üzvrindeki Etkilerine Genel Bir Bakış". Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Sayı: 12, Fasikül 2, S. 351-374, Ankara.

tışına paralel olarak, artışlar söz konusudur. Buna karşılık, şehirs el nüfusumuzun, kırsal nüfustan daha hızlı bir şekilde arttığı dikkati çekmektedir. 1935-1980 yıllarını kapsayan konuyla ilgili veriler incelendiğinde, bu durum, daha açık bir şekilde görülüyor. Gerçekten nüfusumuzun 1935'de (16 158 018) yaklaşık % 78.8'si kırsal kesimde yaşarken (12 710 000), ancak % 21.3'ü (3 448 000'den biraz fazlası) şehirlerde toplanmıştı (26). Oysa söz konusu edilen bu oranların; 1960'da % 72 ve % 28, 1980'de ise % 57.75 ve % 42.25 şeklinde değiştiklerini görüyoruz (Tablo 1, Şekil 1,2).

ŞEKİL:1, Türkiye'de Kırsal ve Şehirs el Nüfus Oranları.

ŞEKİL:2, Türkiye'de Kırsal ve Şehirs el Nüfus Artışları.

26. Emiroğlu, M., 1975, a. g.m., Tablo: 1.

Böylece 45 yıl içinde, ülkemizde kırsal nüfusun genel nüfusa oranı % 20.9 kadar gerilemiş; fakat şehirsal nüfus oranı, yaklaşık % 20.9 oranında artmış demektir. Bu da, Türkiye’de hızlı bir şehirleşme olayının cereyan ettiğini gösteriyor.

Bununla beraber, aradan geçen söz konusu 45 yıllık zaman dilimi içinde, kırsal nüfusumuzda da dikkat çekiçi artış olmuştur. Çünkü belirtilen sürede ülkemizin kır nüfusu 12.7 milyondan 26.2 milyona yükselmiş olup yaklaşık 2 kat dolayında, veya % 206 kadar artmış bulunuyor. Ne var ki bu oran, şehirsal nüfus için aynı süre içinde 5 katına yükselmiş ve 1935’de 3.4 milyondan biraz fazla olan şehirsal nüfusumuz, 1980’de 18.4 milyonu aşmıştır.

Şehirsal nüfusumuzun hızlı bir şekilde artmasının en önemli sebebi şudur:

Kırsal nüfus, genel nüfus artışının sonucu olarak kendi içinde artarken; şehirsal nüfus "hem doğal olarak kendi içinde ve hem de kırsal kesimden ve küçük şehirsal yerleşmelerden göç çekmek suretiyle" artmaktadır.

Tablo 1.

Türkiye’de Kırsal ve Şehirsal Nüfus Artışları (Milyon olarak)

Yıl	Kırsal Nüfus	%Si	Şehirsal Nüfus	%Si
1935	12.710	78.7	3.448	21.3
1960	19.960	72.0	7.794	28.0
1980	26.115	57.7	19.102	42.3

Kaynak: Emiroğlu, 1975, DİE., 1965 ve 1980’den.

2. NÜFUSLARINA GÖRE ŞEHİRLER

Türkiye’de nüfusun hızlı bir şehirleşme eğilimi içinde olduğu, öteden beri bilinmektedir. Şehirleşme ise, en kısa şekliyle "bir ülkede (bölge veya bir genelinde de olabilir) şehirsal nüfus ve şehir sayısının", belli bir dönem içinde artmış olması demektir (27).

Ülkemizde şehirleşme olaylarında da, birçok dikkat çekici belirti yanında bu iki somut gösterge, daha fazla ilgi çekmektedir. Gerçekten, yukarıda değinildiği üzere Türkiye’de "bir yandan şehirsal nüfus giderek artarken, bir yandan da mevcut şehir sayısının, çok belirgin bir şekilde arttığı" görülmektedir. Nitekim 10 000 nüfus ölçeğine göre ülkemizde, 1960’da 152 adet şehir yerleşmesi vardı. 1980’de bu sayı 297’ye yükselmiş ve 20 yıl içinde mevcut şehirlere 145 adet yeni şehirsal

27. Keleş, R., 1976, Kentbilim İlkeleri. Sosyal Bilimler Derneği Yayını, G-5, s.31-32, Ankara.

yerleşme eklenmiştir (28). Bu da, iç göçler nedeniyle şehirsel nüfusun, kırsal nüfustan daha hızlı bir şekilde artmasının bir sonucudur. Bununla beraber, bölgesel şehirsel nüfus artışlarının farklı düzeylerde gerçekleşmesi nedeniyle, bölgelerin şehir sayıları birbirinden farklıdır (Tablo 2).

Tablo 2.

Şehir Sayılarının Bölgelere Göre Dağılımları

Bölgesi	1960	1980
Karadeniz	27	54
Marmara	28	48
Ege	29	44
Akdeniz	21	42
İç Anadolu	21	46
Doğu Anadolu	15	39
Güneydoğu Anadolu	11	24
TOPLAM	152	297

Kaynak: DİE., 1965 ve 1980'den.

28. Bu çalışmamızda, 1980'deki şehirsel nüfus ve şehir sayısı tesbit edilirken, nüfusu 10 000 ve dahafazla olan il ve ilçe yerleşmeleri esas alınmıştır. Oysa Türkiye'de, 1970 ve 1975'de nüfusları 10 000'i aşmış olan bucak ya da muhtarlık yerleşme merkezleri vardır. Bu gibi yerleşmelerin, 1975'de sayısı 17'yi ve nüfusları toplam 332 000'i bulmuştur. 1980'de bu grup yerleşmeler ve sayılarının daha da artmış olduğu kuşkusuzdur. Kır ve şehir nüfusunun tesbitinde bu gibi yerleşmelerin de dikkate alınması gerekir. O zaman 1980'de Türkiye'nin şehirsel nüfus oranı % 42.3'den daha fazladır.

1975'de Hüfusu 10 000'i Aşmış Olan Bucak Merkezleri

Bağlı Olduğu İlçe	Bucağı	Nüfusu	Bağlı Olduğu İlçe	Bucağı	Nüfusu
Bahçe	Haruniye	12 837	Gebze	Darıca	10 602
Kozan	İmamoğlu	11 241	Malatya	Eskimalatya	10 182
Yenimahalle	Sincanköy	18 352	Akhisar	Gölmarmara	11 982
Aydın	İncirliova	10 241	Vakfikebir	Beşikdüzü	12 618
Acıpayam	Kızılıhisar	11 119	Viranşehir	Ceylanpınar	20 171
Dörtöyol	Yeşilkent	15 314	Zonguldak	Kilimli	26 649
İzmir	Buca	70 715	Zonguldak	Kozlu	27 322
Kayseri	Hacılar	15 622	Zonguldak	Çatalgazi	19 072

Kaynak: DİE, 1975, Genel Nüfus Sayımı (İdarî Bölünüş).

Türkiye’de şehirlerin çoğunluğunu, eskiden beri az nüfuslu yerleşmeler oluşturur. Bu sayısal farkın, 1960-1980 yılları arasında da pek değişmediği anlaşılmaktadır. Çünkü toplamı 1960’da 152 kadar olan şehir yerleşmelerinin %82’den fazlası, veya 126’sı, nüfusu 10 000 ila 50 000 arasında olan yerleşmeleri (29). 1980’de bu özellikte, fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Gerçekten, 1980’de sayısı 297’ye ulaşan şehir yerleşmesinin, yine 235’i veya %79’u, sözü edilen bu nüfus grubundaki yerleşmelerden meydana gelmiştir.

Türkiye’de; 1960’da nüfusu 50 000-100 000 arasında 17, 100 000’den fazla 8 ve milyondan fazla olan 1 adet şehir yerleşmesi vardı. 1980’de bu sayılar; sırayla 33, 27 ve 2 adete yükselmiştir (Tablo 3A, 3B).

Küçük şehirlerin çoğunlukta olmasına karşılık (30), şehirselleşme nüfusunun, belli nüfus grubundaki şehir yerleşmelerine dağılışı gözden geçirildiğinde, bu durumun

Tablo 3A/1960

Nüfus Gruplarına Göre Şehir Sayıları ve Her Gruptaki Şehirselleşme Nüfusu

Nüfus Grupları	Şehir Sayısı	Nüfusu	Nüfus %’i
Milyondan Fazla	1	1 521 075	19.5
100 000 ve ”	8	1 895 940	24.3
50 000-100 000	17	1 175 002	15.0
10 000- 50 000	126	3 152 005	41.2
TOPLAM	152	7 794 022	100.0

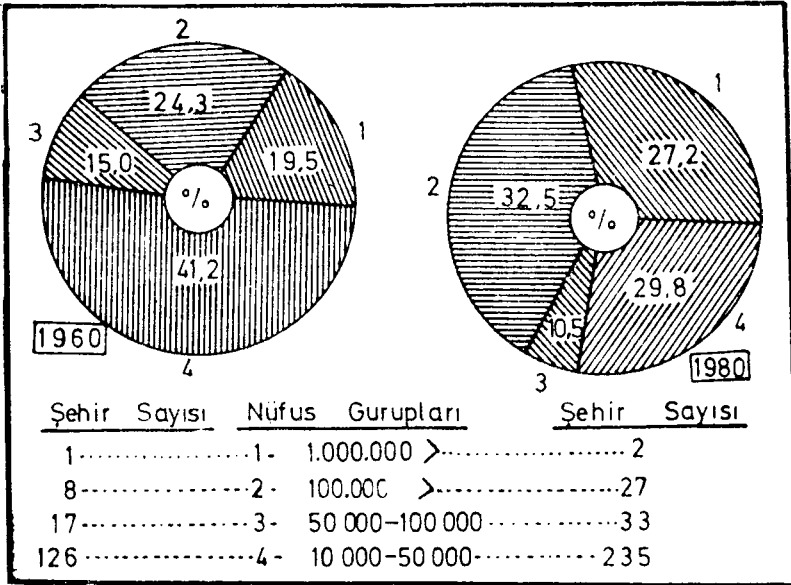
Tablo 3B/1980

Milyondan fazla	2	5 194 430	27.2
100 000 ve ”	27	6 224 027	32.5
50 000-100 000	33	1 996 680	10.5
10 000- 50 000	235	5 687 227	29.8
TOPLAM	297	19 102 364	100.0

Kaynak: DİE., 1965 ve 1980’den hesaplanarak.

29. 1960’da nüfusları 10 000’i bulmamış olan Artvin (8016), Gümüşhane (5312), Bilecik (7528), Bingöl (8525) ve Hakkâri (3982), şehir yerleşmeleri arasına dahil edilmiştir. Çünkü bazı hallerde, nüfusu 10 000’i bulmamış yerleşme merkezlerinde, şehirselleşme fonksiyonları gelişmiş olabilmektedir (Tümertekin, AE., 1973, a.g.e., s. 30-32. Emiroğlu, M., 1970, Akçaoca’da Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler. DTCF Yay., 192, b. 123, Ankara. Kuşkusuz bu yerleşmelerin, 1960’da şehir olma vasfı taşıyıp taşımadıkları, bunların fonksiyonları üzerinde yapılacak çalışmalarla ortaya konabilir.
30. Küçük ve büyük şehir kavramlarının ifade ettiği nüfus büyüklüğü, ülkeden ülkeye değişiklik gösterir. Örneğin F. Almanya’da; küçük şehir diye 5000-20 000, büyük şehir diye 20 000-100 000 ve metropoliten veya dünya şehri diye de 5000 000 ila milyonluk şehirlere denilmektedir. Macaristand’da ise, nüfusu 10 000 - 20 000 arasında değişen "köy" yerleşmeleri vardır (Göney, S., 1977, a. g.e., s. 7-8).

tersi bir özellikle karşılaşılır. Çünkü, 1960'da şehir yerleşmelerinde oturan 7.8 milyona yakın (7 794 022) şehrsel nüfusun % 41.1 kadarı (3 152 005) 10 000-50 000 nüfus gurubunda bulunan şehirlerde toplanmışken; 50 000-100 000 ve 100 000'den fazla nüfuslu şehirlerde yaşayan nüfusun (4 589 017) genel şehirlî nüfusa oranı, % 58.9 dolayında idi. Bu oran ve miktarlar arasındaki farkın, 20-yıl sonra veya 1980'de giderek açılmış olduğunu, durumun, daha da dikkat çekici bir şekilde, küçük şehirlerin aleyhine döndüğünü görmekteyiz. Zira 1980'de 19.1 milyonu aşan (19 102 364) genel şehrsel nüfusun % 70.2'si, sayısı 62 adet olan 50 000'den fazla nüfuslu şehirlerde barınırken; 5.6 milyondan biraz fazlası (5 687 227) veya % 29.8'i de, 10 000 ila 50 000 nüfus grubundaki 235 yerleşme merkezinde toplanmıştı (Şekil 3).

ŞEKİL:3. Türkiye'de Nüfus Guruplarına Göre Şehir Sayıları Ve Her Guruptaki Nüfusun Genel Şehirlî Nüfusa Oranları.

Yukarıda söz konusu edilen nüfus guruplarındaki şehir sayıları ve bunlarda yaşayan şehrsel nüfus eşitsiz olduğundan, her grupta yer tutan şehirlerin ortalama nüfus miktarları da, birbirleriyle çelişki teşkil edecek şekilde farklı büyüklükler gösterir. Bu konuda 1960 ve 1980'de ülkemizin şehir nüfus büyüklükleri gözden geçirilirse, şu özellikler dikkati çeker.

1960'da, ülkemizde 10 000-50 000 nüfus grubunda yer tutan 256 şehir yerleşmesinin ortalama nüfus büyüklüğü, 25000'i aşmıyordu. Bu değer, 50 000-100 000 nüfuslu 17 şehir için 69 000, 100 000'den fazla nüfuslu 8 şehir için 237 000'e yakın ve dönemin milyonluk tek şehri olan İstanbul için de, 1. 5milyon dolayında bulu-

nuyordu. Oysa 1980'de, aradan geçen 20 yıllık süre içinde, nüfus gruplarındaki şehir sayılarında söz konusu olan artışlar nedeniyle, 1960 yılı için sözü edilen nüfus büyüklüğü endekslerinde bazı düşüşlerin meydana geldiği dikkati çekmektedir. Gerçekten de bu endeksler 1980 yılında; 10 000 -50 000 nüfus grubundaki 235 şehrin ortalaması olarak 24 200, 50 000-100 000 nüfuslu 33 şehir için 60 500'den biraz fazla, 100 000'den fazla nüfuslu 27 şehir için 230 500 ve milyonluk 2 adet şehirde ise yaklaşık 2.6 milyon kadardır.

Söz konusu değerler ayrıca gösteriyor ki, nüfusu 100 000'den fazla olan 29 şehir yerleşmesi (milyonluk olanlar da dahil) dışında kalan 268 şehir, 1980'de bile, genellikle az nüfuslu yerleşmelerdir. Ancak bu az nüfuslu oluşu durumu, kuşkusuz 10 000-50 000 nüfus grubunda yer tutan şehirlerde çok daha belirgindir (Ek Tablo 1,2). Zaten bunu, yukarıdan beri dört nüfus grubuna ayırarak incelemeye çalıştığımız şehirlerimizde, 1960-1980 yılları arasında en dikkat çekici oransal nüfus artışlarının, daha çok 100 000'den fazla nüfuslu yerleşmelerde meydana gelmiş olmasından anlamak da mümkündür. Çünkü incelemede esas olarak alınan 20 yıllık zaman diliminde, 10 000-50 000 nüfuslu yerleşmelerde oturan nüfus % 180.4 oranında artmışken, bu değerler; 50 000-100 000 nüfuslu şehirlerde % 169.9, 10 000'den fazla nüfuslu şehirlerde % 328.3 ve milyonluk şehirlerde ise, % 341.5 olarak gerçekleşmiştir.

Daha çok büyük şehirlerde meydana gelen ve 1980'den sonra da devam edeceğini söyleyebileceğimiz bu hızlı nüfus artışları, elbette şehirlerin kendi bünyelerinde cereyan eden doğal nüfus artışlarının bir sonucu değildir. Olayın asıl nedeni, iç göçlerdir. Türkiye genelindeki bu nüfus aktivitesinin temel ekonomik nedenleri, uzun bir dönemi kapsayacak şekilde, Tümerneğin tarafından, ayrıntılara inen çalışmalarla tesbit edilmiş bulunmaktadır. Büyük şehirlerimizde giderek artmakta olan nüfus, -ki bunun çoğunluğu şehirlerle bütünleşmemiş gecekondu nüfustur,- genellikle kırsal yörelerden beslenmektedir. Ancak bu tesbit, ülkemizde "şehirlerin şehirlere göç vermediği" anlamına gelmez. Şehirden şehire göçler ise, daha çok küçük şehirlerden büyük şehirlere yöneliktir.

Göç çekme bakımından, eskiden beri 100 000 ve daha fazla nüfuslu şehirlerle İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirler başta gelir (31). Ülkemizde, 1935-1975 yıllarını kapsayan 40 yıllık süre içinde doğduğu ilden ayrılarak bir başka ilde yaşamaya başlayan nüfus toplamı 23.3 milyonu bulmuştur. Aynı dönemde Türkiye nüfusunun yeniden 24.2 milyon kadar arttığı hatırlanırsa, bu demektir ki, artan nüfusun % 96'sı, ya da başka ifadelerle, doğan her 1000 kişiden 962'si bu göçme olayına katılmış bulunmaktadır (32).

31. Tümerneğin, E., 1968, a.g.e., s. 39-42.

32. Bu veri, Tümerneğin, E., 1968, s. 39-42 ve DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı., 1971, 1975 ve 1977'den hesaplanarak elde edilmiştir.

Gerek konu hakkında Tümertekin tarafından yapılmış olan sentezler ve gerekse DİE'nün ortaya koyduğu farklı dönemlere ait verileri değerlendirmemizden anlaşılıyor ki, ülkemiz genelinde 67 ilin birbirine verdiği iç göç miktarı, 8000 ila 10 000'den az değildir. Ancak yukarıda da açıklandığı gibi, başta milyonluk şehirler olmak üzere, 100 000'den fazla nüfuslu şehirler, eskiden beri çok güçlü birer çekim alanı olmaktadır ve bu durum, 1980'e kadar değişmemiştir. Çünkü 1975 yılı sayımının ayrıntılı sonuçlarından anlaşıldığına göre, İstanbul'un nüfusunun (2 648 006) yaklaşık 1.7 milyonu veya % 64.2'si, Ankara'nın nüfusunun (1 467 497) 0.9 milyonu veya % 61.3'ü, İzmir'in nüfusunun (679 934) ise 0.5 milyonu veya % 73.5'i başka iller doğumlu olup, bu şehirlerde yaşayan iç göçlere katılmış nüfustan oluşmuştu. Aynı yılda bu oranlar Bursa (346 103) için % 28.9 (1000 000) ve Adana (475 384) için de % 42(2000 000) dolayında bulunuyordu (33).

Görülüyor ki, büyük şehirlerimizdeki hızlı nüfus artışlarının esas nedeni, başta da söylendiği gibi nüfusun kendi içindeki doğal artışından ziyade, kırsal yerleşmeler ve küçük şehirlerden bunlara yönelik olan uzun mesafeli ve geniş periyotlu göçlerin bir sonucudur.

3- ŞEHİR SAYILARINDAKİ ARTIŞLAR

3a. Milyonluk Şehirler: Ülkemizde, 1980'de 2 adet milyonluk şehir vardı; İstanbul ve Ankara. Bunlardan İstanbul'un nüfusu ilk kez 1950 ve Ankara'nınki de, 1970'de bir milyonu aşmıştır (34,35).

İstanbul'un nüfusu 1960'da yaklaşık 1.5, 1970'de 2.2 ve 1980'de 2.9 milyondan biraz fazla olup 20 yılda bu şehirde nüfus % 196.6 oranında artmıştır. Yine 1960'da Türkiye'de şehirsiz nüfusun % 19.5'i ve 1980'de ise % 15.6'dan fazlası İstanbul'da yaşamakta idi (Tablo 4).

1960'da 650 000 dolayında olan Ankara'nın nüfusu, 1970'de 1.2 ve 1980'de 2.2 milyona yükselmiştir. 20 yılda artış, % 339 oranında gerçekleşmiştir. Hem İstanbul ve hem de Ankara için dikkat çekici olan bu hızlı nüfus artışları, söz konusu şehirlere yönelmiş olan iç göçlerin bir sonucudur.

1980'de 19.1 milyon dolayına yükselen Türkiye'deki şehirsiz nüfusun % 27.2'si, bu şehirlerde toplanmıştır. Diğer yerleşmelerin toplam şehirsiz nüfusu giderek arttığından, 20 yıl içinde Ankara ve İstanbul'un genel şehirsiz nüfusumuzdaki payı biraz düşmüştür (% 1 dolayında).

33. Doğanay, H., 1980, Türkiye Ekonomik Coğrafyası (Teksir). Atatürk Üniv. İşletme Fakültesi Araştırma Ens. Ders Notları, Yay., 54, s. 161, Erzurum.

34. Ankara'nın nüfusuna "Altındağ, Yenimahalle ve Çankaya" merkez ilçeleri dahil edilmiştir.

35. İstanbul'un nüfusuna "Çatalca, Silivri, Şile ve Yalova" gibi merkezden uzak dört ilçenin nüfusları dahil değildir.

Tablo 4.

Türkiye'de Milyondan Fazla Nüfuslu Şehirler

Şehir	1960	1970	1980
İstanbul	1 521 079	2 247 630	2 990 685
Ankara	650 067	1 208 791	2 203 750

Kaynak: DİE., 1965, 1975 ve 1980'den.

3b. Nüfusu 100 000'i aşan Şehirler: Türkiye'de 1960'da, 100 000 ve daha fazla nüfuslu şehirlerin sayısı 8 idi ve bunların 4'ü İç Anadolu, 1'er adeti Marmara, Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer tutmuştu (Harita, 1,2). Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde ise, bu dönemde 100 000 ve daha fazla nüfuslu yerleşmelere rastlanmıyordu.

Oysa 1980'de sayısı 27'yi bulan söz konusu nüfus grubundaki şehirlerin; 6'sı Akdeniz bölgesinde, 5'i İç Anadolu bölgesinde, 4'ü Marmara bölgesinde ve 3'er adeti de diğer bölgelerde toplanmıştı (Tablo 5).

Tablo 5.

Nüfusu 100 000'den Fazla Olan Şehir Sayısının Bölgesel Dağılışı

Bölgesi	1960	1980
Karadeniz	—	3
Marmara	1	4
Ege	1	3
Akdeniz	1	6
İç Anadolu	4	5
Doğu Anadolu	—	3
Güneydoğu Anadolu	1	3
TOPLAM	8	27

Kaynak: DİE., 1965 ve 1980'den

1960'da 100 000 ve daha fazla nüfuslu şehirlerde yaşamakta olan 1.9 milyona yakın nüfusun % 34.4'ü Ankara'da ve % 31.2'si, nüfusu 200 000'den fazla olan İzmir ve Adana'da, %34.5 kadarı ise, nüfusu 150 000 ila 100 000'den fazla olan Bursa, Eskişehir, Gaziantep, Konya ve Kayseri gibi 5 büyük şehirde toplanmıştı (Ek Tablo 1). Bu grup şehirlerin 1980'de sayıları 27'yi bulurken, söz konusu yerleşmelerde yaşayan şehirselleşmiş nüfus, 6 milyonu aşmıştır (Ankara hariç).

Adı geçen şehirlerden Bursa, Gaziantep, Konya ve Eskişehir 300 000'den fazla nüfuslu şehirler durumuna gelmişlerdir ve bunlarda yaşayan nüfus, 100 000'lik şehirlerde yaşamakta olan nüfusun % 44.9'una erişmiştir. Kayseri, Diyarbakır,

ve Mersin (İçel) 200 000'den fazla nüfuslu şehirler arasında; Samsun, Kocaeli (İzmit), Erzurum, Malatya, K. Maraş, Antalya, Kırıkkale ve Sivas ise 150 00'den fazla nüfuslu şehirler arasında yer tutmuşlardır. Urfa, Elazığ, Denizli, Sakarya (Adapazarı), Balıkesir, İskenderun, Tarsus, Zonguldak, Tarabzon ve Kütahya 100 000 ile 150 000 nüfuslu şehirler durumuna gelmişlerdir. Ancak 1980'de, bu grup şehirlerde oturan nüfusun % 56.5'i veya 3.5 milyondan biraz fazlası, sayısı 9 olan 200 000'den fazla nüfuslu şehirlerde ve % 43.5'i de, sayısı 18 olan 200 000'den az ve 100' 000'den fazla nüfuslu şehirlerde toplanmıştır.

3c. Nüfusu 50 000-100 000 Olan Şehirleri: Sayıları 1960'da 17 olan bu grup şehirler, 1980'de 32'ye ulaşmıştır. Bunların 1960 ve 1980 'de bölgesel dağılışlarında, daha belirgin sayısal farklar söz konusudur (Tablo 6).

50 000-100 000 nüfuslu şehirlerin; 1960'da 4'ü Akdeniz; 3'er adeti Karadeniz, Marmara ve Doğu Anadolu, 2'si Güneydoğu Anadolu ve 1'er adeti de Ege ve İç Anadolu bölgelerinde bulunuyordu. 1980'de sayısı 32'ye ulaşan söz konusu nüfus gruplarındaki şehir yerleşmelerinin 8'i Ege, 6'sı Karadeniz, 4'er adeti Marmara ve İç Anadolu, 5'i Akdeniz, 43'ü Doğu Anadolu ve 2'si Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer tutmuştur (Ek Tablo, 2, Harita 1,2).

Tablo 6.

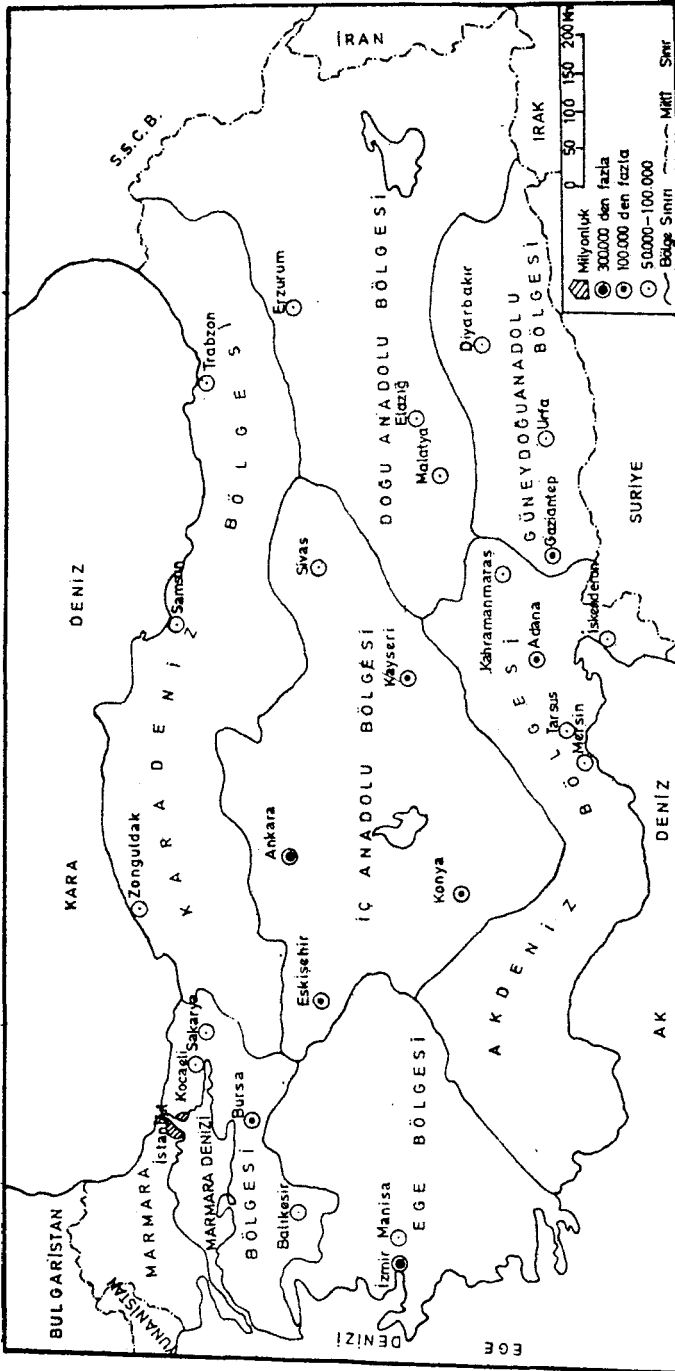
Nüfus 50 000-100 000 Arasında Olan Şehir Sayısının Bölgesel Dağılışı

Bölgesi	1960	1980
Karadeniz	3	6
Marmara	3	4
Ege	1	8
Akdeniz	4	5
İç Anadolu	1	4
Doğu Anadolu	3	3
Güneydoğu Anadolu	2	2
TOPLAM	17	32

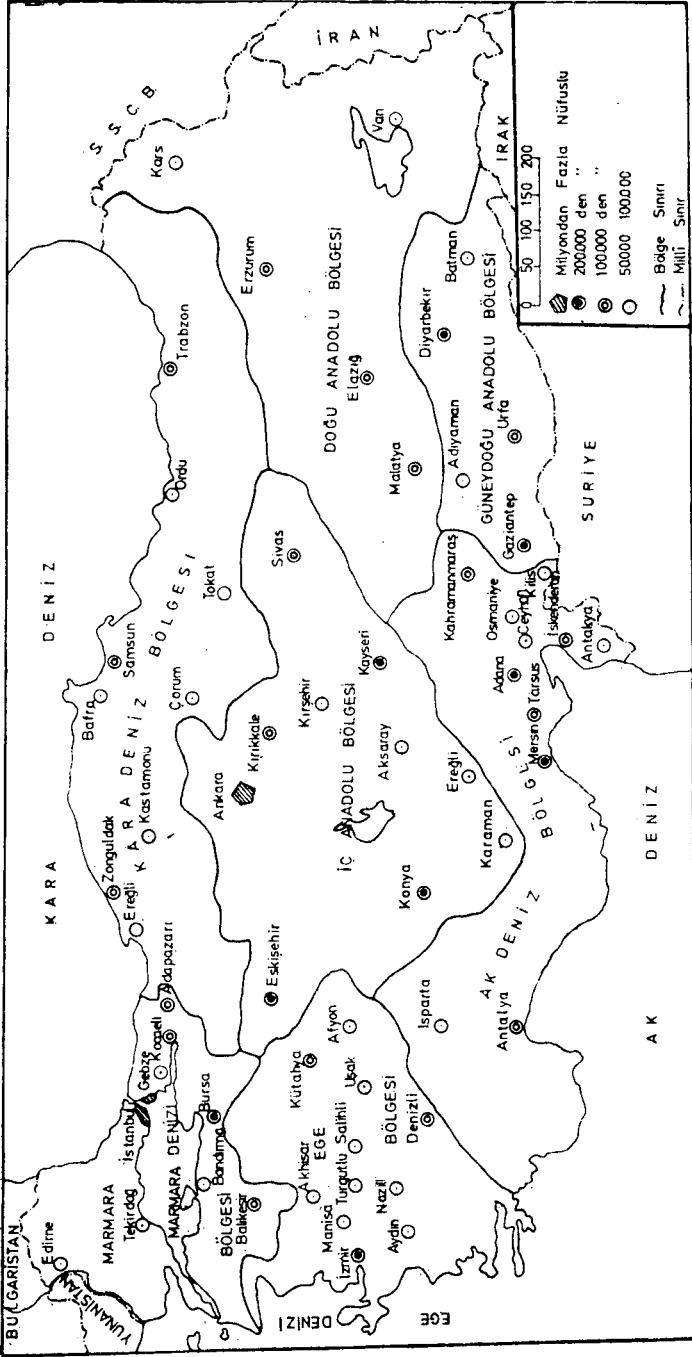
Kaynak: DİE., 1965 ve 1980'den.

Böylece görülüyor ki, 1960-1980 döneminde, bir yandan nüfusu 50 000'e ulaşmamış şehirler bu düzeye çıkarak veya bu düzeyi aşarak, 50 000-100 000 nüfuslu şehirler arasına katılmışlar; bir yandan da, nüfusu 50 000-100 000 arasında olan şehirlerden bazıları, nüfusu 100 000'i aşan şehir yerleşmeleri durumuna gelmişlerdir.

Bu değişimler bölgelere göre incelendiğinde, şu özellikler dikkati çeker (Ek Tablo, 3,4).

HARITA : 1. Türkiye'de Milyonluk, 300.000 den Fazla, 100.000 den Fazla, ve 50.000 100.000 Nüfuslu Şehirler (1960)

HARİTA : 2. Türkiye'de Milyonluk, 200.000'den Fazla, 100.000'den Fazla, Ve 50.000-100.000 Nüfuslu Şehirler. (1980)

1. **Karadeniz bölgesi'nde**, 1960'da Trabzon, Samsun ve Zonguldak 50 000-100 000 nüfus grubunda bulunuyordu. 1980'de bu üç şehir yerleşmesine Çorum, Ordu, Tokat, Bafra, Karabük ve Zonguldak Ereğlisi eklenmiştir (Bakınız: Harita 1.2). Ancak yukarıda adı geçen üç yerleşme, ilk gruptan çıkarak 100 000'den fazla nüfuslu şehirler arasına girmişlerdir.

2. **Marmara bölgesi'nde**, 1960'da Koceli, Sakarya ve Balıkesir 50 000-100 000 nüfus grubunda bulunan şehirlerdi. Bunlara 1980'de Edirne, Tekirdağ, Gebze ve Bandırma şehirleri katılmış; fakat Bursa ile birlikte, yukarıda adı geçen şehirler de 100 000'den fazla nüfuslu yerleşmeler arasına girmiştir.

3. **Ege bölgesi'nde**, 1960'da nüfusu 50 000 -100 000 arasında olan tek şehir Manisa idi. 1980'de bu yerleşme ile birlikte bu sayı 8'e çıkmış; Ayfyonkarahisar, Uşak, Akhisar, Salihli, Aydın, Nazilli ve Turgutlu, 50 000-100 000 nüfuslu şehirler arasında yer tutmuştur. 1960'da bölgede 100 000'i aşan tek şehir İzmir'di. Ancak 1980'de ona Kütahya ve Denizli şehirleri katılmıştır.

4. **Akdeniz bölgesi'nde**, 1960'da 50 000-100 000 nüfus grubunda Mersin, Tarsus, K. Maraş ve İskenderun şehirleri bulunuyordu. Bu yerleşmelere 1980'de Hatay, Osmaniye, Ceyhan ve Isparta şehirleri katılmıştır. Bölgede, 1960'da nüfusu 100 000 'i aşan tek şehir vardı; Adana. Buna, 1980'de Antalya, Mersin, K. Maraş, Tarsus ve İskenderun şehirleri de katılmıştır.

5. **İç Anadolu bölgesi'nde**, nüfusu 1960'da 50 000-100 000 arasındaki nüfus grubunda bulunan tek şehir Sivas olduğu halde, 1980'de Kırşehir, Aksaray, Ereğli ve Karaman da bu guruba girmiştir. 1960'da bölgede 100 000'den fazla nüfus grubunda yer tutan şehirler Ankara, Eskişehir, Konya ve Kayseri idi. 1980'de ise Ankara milyonluk şehirler arasına girdiğinden gruptan çıkmış; fakat 1960'daki 100 000'lik şehirlerle, Sivas ve Kırıkkale de eklenmiştir.

6. **Doğu Anadolu bölgesi'nde**, Erzurum, Elazığ ve Malatya'nın nüfusları 1960'da 50 000-100 000 arasında bulunuyordu. 1980'de Erzincan, Van ve Kars da, bu grup yerleşmeler arasına girmişlerdir. Bölgede, 1960'da nüfusu 100 000'i aşan yerleşme merkezi yoktu. 1980'de ise Erzurum, Elazığ ve Malatya artık 100 000'den fazla nüfuslu şehirler durumundadır. bunlardan Erzurum ve Malatya 1965'de, Elazığ ise 1970'de 100 000'i aşmışlardır.

7. **Güneydoğu Anadolu bölgesi'nde**, 50 000-100 000 nüfuslu şehirler Urfa ve Diyarbakır yerleşme merkezleri idi. 1980'de Adıyaman ve Batman da bu gruptaki yerleşmeler arasına girmiştir. 1960'da bölgede 100 000'den fazla nüfuslu tek şehir Gaziantep'ti. Buna 1965'de Diyarbakır, 1970'de Urfa şehirleri eklenmiştir.

BAŞVURULAN KAYNAKLAR

- Darkot, B., 1972, Türkiye İktisadî Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay., 1307, Coğrafya Ens. Yay., 51, İstanbul.
- Denker-Tolun, B., 1976, Şehir İçi Arazi Kullanılışı. İstanbul Üniv. Yay., 2054, Coğrafya En. Yay., 83, İstanbul.
- Doğanay, H., 1980., "Dıştan Anadolu'ya Göçün Nüfus Artışı Üzerindeki Etkilerine Genel Bir Bakış". Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Sayı: 12, Fasikül:2, Ankara.
- ., 1980, Türkiye Ekonomik Coğrafyası (teksir). Atatürk Üniv. İşletme Fak. Araştırma Ens. Ders Notları, Yay., 54, Erzurum.
- Göney, S., 1977, Şehir Coğrafyası 1. İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., 2274, Coğrafya Ens. Yay. , 191, İstanbul.
- Gürel, S., 1970, Kent Planlamasına Giriş ve Çevre Kavramı. ODTÜ, Mimarlık Fak. Yay., 14, Ankara.
- Emiroğlu, M., 1970, Akçakoca'da Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler. DTCF Yay., 192, Ankara.
- ., 1975. "Türkiye'de Coğrafi Bölgelere Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus". DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7, Ankara.
- Keleş, R., 1961, Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri. SBF Yay., 122(102) , Ankara.
- ., 1976, Ketbilim İlkeleri. Sosyal Bilimler Derneği Yayını, G.5 , Ankara.
- Tümertekin, E., 1968, Türkiye'de İç Göçler. İstanbul Üniv. Yay., 1371, Coğrafya Ens. Yay. , 54., İstanbul.
- ., 1972, "Türkiye'de Kademeli Göçleri". İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Bölümü Dergisi, Sayı: 1, İstanbul.,
- ., 1973, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar. İstanbul Üniv. Yay., 1840, Coğrafya Ens. Yay., 72, İstanbul.
- ., 1977, "Türkiye'de İç Göçleri Üzerine". İstanbul Üniv. Coğrafya Ens. Dergisi, Sayı: 22, İstanbul.
- DİE., 1960 (408) , 1965(484), 1979(614), 1975°739), 1980 (914) Genel Nüfus Sayımı Telgrafla Alınan Geçici Sonuçlar, Ankara.
- ., 1971 (670), 1975(750), 1977(825) Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara. 1924 Tarih ve 442 Sayılı Köy Kanununu.
- 1977, İçişleri Bakanlığı Mülki İdare Bölümleri Haritası, Harita Gn. Md. Yayını, Ankara.

Ek Tablo 1.

Nüfusu 100 000'den Fazla Olan Şehirler

Şehir	1960	Şehir	1980
1. Ankara	650 067	9. Mersin	215 300
2. İzmir	360 829	10. Samsun	198 266
3. Adana	231548	11. Kocaeli	191 341
4. Bursa	153 866	12. Erzurum	190 191
5. Eskişehir	153 096	13. Malatya	184 390
6. Gaziantep	124 097	14. K. Maraş	177 919
7. Konya	119 841	15. Antalya	176 446
8. Kayseri	102 596	16. Kırıkkale	175 235
Şehir	1980	17. Sivas	173 831
1. İzmir	753 750	18. Urfa	148 434
2. Adana	568 513	19. Elazığ	142 787
3. Bursa	466 178	20. Denizli	134 673
4. Gaziantep	371 000	21. Sakarya	131 400
5. Konya	325 850	22. Balıkesir	124 122
6. Eskişehir	309 335	23. İskenderiun	120 985
7. Kayseri	273 362	24. Tarsus	120 270
8. Diyarbakır	233 289	25. Zonguldak	108 661
		26. Trabzon	107 412
		27. Kütahya	101 087

Kaynak: DİE., 1965. ve 1980'den Sıraya Dizilmiştir.

Ek Tablo 2.

Nüfusu 50 000-1000 000 Arasında Olan Şehirler

Şehir	1960	Şehir	1980
1. Sivas	93 368	8. Çorum	76 020
2. Erzurum	90 069	9. Afyonkarahisar	73 832
3. Samsun	87 688	10. Erzincau	73 335
4. Malatya	83 692	11. Edirne	71 927
5. Diyarbakır	79 888	12. Aydın	71 576
6. Sakarya	79 420	13. Uşak	70 822
7. Kocaeli	73 488	14. Aksaray	65 306
8. Mersin	71 692	15. Nazilli	64 015
9. İskenderun	62 061	16. K. Ereğlisi	61 100
10. Balıkesir	61 145	17. Tokat	60 369
11. Elazığ	60 229	18. Akhisar	60 061
12. Urfa	59 863	19. Kars	58 651
13. Manisa	59 675	20. Kilis	58 626
14. K. Maraş	54 447	21. Gebze	58 212
15. Zonguldak	54 010	22. Ceyhan	57 097
16. Trabzon	53 039	23. Turgutlu	55 575
17. Tarsus	51 184	24. Adıyaman	55 030
Şehir	1980	25. Bandırma	53 187
1. Manisa	93 970	26. Ordu	52 080
2. Van	93 823	27. Karaman	51 868
3. İsparta	91 544	28. Salihli	51 638
4. Antakya	91 351	29. Tekirdağ	51 327
5. Batman	86 034	30. Bafra	45 167
6. Karabük	84 975	31. Ereğli	50 096
7. Osmaniye	84 338	32. Kırşehir	50 063

Kaynak: DİE., 1965 ve 1980'den Sıraya Dizilmiştir.

Ek Tablo 3.

Nüfusu 100 000 ve Daha Fazla Olan Şehirlerin Bölgesel Dağılışı

Şehir	1960	Şehir	1980
1) —	—	1) Samsun	198 266
2) Bursa	153 866	Zonguldak	108 661
3) İzmir	360 829	Trabzon	107 412
4) Adana	231 548	2) Bursa	466 178
5) Ankara	650 067	Kocaeli	191 341
Eskişehir	153 096	Sakarya	131 400
Konya	119 841	Balıkesir	124 122
Kayseri	102 596	3) İzmir	753 750
6) —	—	Denizli	134 673
7) Gaziantep	124 097	Kütahya	101 087
TOPLAM : 1	895 940	4) Adana	568 513
		İçel	215 300
		K. Maraş	177 919
		Antalya	176 446
		İskenderun	120 985
		Tarsus	120 270
		5) Konya	325 850
		Eskişehir	309 335
		Kayseri	273 362
		Kırıkkale	175 235
		Sivas	173 834
		6) Erzurum	190 191
		Malatya	184 390
		Elazığ	142 787
		7) Gaziantep	371 000
		Diyarbakır	233 289
		Urfa	148 434
		TOPLAM	6 224 027

Kaynak: DİE., 1965 ve 1980'den Sıraya Dizilmiştir.

Ek Tablo 4

Nüfusu 50 000-100 000 Arasında Olan Şehirlerin Bölgesel Dağılışı

Şehir	1960	Şehir	1980
1) Samsun	87 688	1) Karabük	84 975
Zonguldak	54 010	Çorum	76 020
Trabzon	53 039	Tokat	60 369
2) Sakarya	79 420	Ordu	52 080
Kocaeli	73 488	Bafra	50 167
Balıkesir	61 145	Z. Ereğlisi	50 096
3) Manisa	59 675	2) Edirne	71 927
4) Mersin	71 681	Gebze	58 212
İskenderun	62 061	Bandırma	53 187
K. Maraş	54 447	Tekirdağ	51 327
Tarsus	51 184	3) Manisa	93 970
5) Sivas	93 368	Afyonkarahisar	73 832
6) Erzurum	90 069	Aydın	71 576
Malatya	83 692	Uşak	70 822
Elazığ	60 289	Nazilli	64 015
7) Diyarbakır	79 883	Akhisar	60 061
Urfa	59 863	Turgutlu	55 575
TOPLAM	1 175 002	Salihli	51 638
1) Karadeniz Bölgesi		4) Hatay	91 551
2) Marmara "		İsparta	91 544
3) Ege "		Osmaniye	84 338
4) Akdeniz "		Kilis	58 686
5) İç Anadolu "		Ceylan	57 097
6) Doğu " "		5) Aksaray	65 306
7) Güneydoğu Anadolu Bölgesi		K. Ereğlisi	61 100
		Karaman	51 868
		Kırşehir	50 063
		6) Van	93 823
		Erzincan	73 335
		Kars	58 651
		7) Batman	86 034
		Adıyaman	55 030
		TOPLAM	1 996 680

Kaynak: DİE., 1965 ve 1980'den Sıraya Dizilmiştir.

ERZURUM'DA BUGÜNKÜ VE GELECEKTEKİ SU SORUNU*

Dr. Hayati DOĞANAY

GİRİŞ:

İnsan için suyun önemi, kuşkusuz insanlık tarihiyle birlikte başlar. Eski uygarlıklarla su kaynakları arasında, coğrafi konum bakımından, çok yakın ilişkiler vardır. Tarihte ilk sedanter yaşantının; Mezopotamya, Anadolu, Mısır, İndus, Ganj ve Kuzey Çin ovaları gibi coğrafi ünitelerde başlamış olması ve en eski kentlerin buralarda ortaya çıkması, su ile insan hayatı ve uygarlık arasında ne derece sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir (Davis, 1971, 59-60).

Günümüzden en az 13-14 bin yıl önce yerleşik yaşantıya geçilmesi ve 10-12 bin yıl önce kurulmaya başlanmış olan ilk kentlerin suboylarını seçmeleri, buralarda kentsel kültürel yaşantıya geçilmesi, sözü edilen coğrafi birimlerin, elverişli su şartlarından doğan, verimli tarım alanları olmasıyla ilgilidir. Ancak değinmeye bile gerek yoktur ki, bu alanlarda ilk kentlerin kurulması, ve de giderek gelişmiş olan uygarlıklar, aslında, "su boyu kent uygarlıkları"ndan başka bir şey değildir (Adams, 1960., 152-155).

İnsanın -ki burada toplumlar kastedilir-, varlığı ve yaşayışının devamlılığı, ya dorudan doğruya, veya dolaylı olarak suyun yeterince bulunmasına dayanır. Çünkü su, "içime ve kullanmada, endüstri ve tarımda", mutlaka tüketilmesi zorunlu olan temel bir ilk maddedir.

Hızlı bir şekilde artan dünya nüfusunun, 1980'lerde 4.5 milyara ulaştığını biliyoruz. Yapılan nüfus projeksiyonları gerçekleşirse, 2000 yıllarında bu kitle, 6 milyarı aşacaktır (Tümerterkin, 1978., 80). Kuşkusuz hızlı artışlardan doğan temel sorunların en önemlisi, ileride insanlığın açlık sorunuyla karşılaşması ihtimalidir. Bununla beraber; su yetersizliği, azlığı veya tamamen mevcut olmaması, ya da bazı toplumların ekonomik geri kalmışlığı nedenleriyle, 136 milyon km². lik karalar yüzölçümünün halen yaklaşık % 30'unda devamlı veya mevsimlik kuraklık olayı vardır ve buralarda, rantabl bir tarımsal faaliyet yapılamamaktadır (Tümerterkin, 1957., 2-3). Zaten 35-40 milyon km². tuttuğu hesaplanan bu gibi alanların, yaklaşık % 16-17'si çöller kuşağına rastlar. Dolayısıyla karaların bu gibi kurak ve

(*) Bu makale, 1980'de baskıya verilmiştir.

yarıkurak bölgelerinde; yağış azlığı, yağış yetersizliği ve rejimlerinin düzensiz olması, tarımın temel sorunları arasında yer tutmuş bulunmaktadır. Sulama ile üretimin, sıkı sıkıya birbirine bağlı olduğu meydana gelir. Ancak bunun gerçekleşmesi için, yeterince sulama suyunun mevcut olması zorunludur.

Su ile endüstri faaliyetleri arasında da çok sıkı ilişkiler vardır. Su temini, bazı endüstri kuruluşlarına yer seçiminde, öncelikle gözönüne alınması gereken temel bir coğrafi faktördür. Zira bu alanda, yüksek oranda su tüketimine ihtiyaç vardır. Bundan dolayı, gelişmiş teknolojilerde tüketilen yıllık su miktarının % 50'den fazlası, elektrik enerjisi üretimi de dahil, endüstri kuruluşlarında harcanmaktadır. Gerçekten, A.B.D.'de harcanan yıllık su miktarının 1900'de % 37'si 1955'lerde % 45'i ve 1975 'lerde ise % 55'i (tahmindir) endüstri kuruluşları ve hidrolik santrallarda harcanmıştır (Tümer, 1969., 111-112).

O halde denilebilir ki, bir ülkenin endüstrileşme düzeyi ile su tüketimi arasında, doğrusal bir orantı vardır.

Endüstride kullanılması zorunlu olan su, bu alanda değişik amaçlara hizmet eder. Nitekim A.B.D.'de tüketilen endüstriyel su miktarının % 75'i, "soğutma" işlerinde harcanmaktadır. Gerçekten de, 1 ton çelik elde edebilmek için 292.5, bir bu kadar kâğıt üretmek için 171 ve 1 ton şeker elde edebilmek için de, 45 tondan fazla suya ihtiyaç duyulur. Kuşkusuz, süt tekstil, konserve, şeker, et gibi endüstri kolları, endüstride çok su tüketen alanlardandır. Örneğin Erzurum çevresindeki endüstri kuruluşlarında yaptığımız incelemelerden anlaşıldığına göre; Erzurum (Ilica) Şeker Fabrikası'nda 100 ton pancar işlemek için 1100, Dersantaş deri ve kösele fabrikasında 1 ton ham deriyi işlemek için 10 ton su tüketilmekte ve E.B.K Erzurum Et Kombinası'nın günlük su tüketimi 400 tonu, un fabrikalarının tüketimleri ise, 10-12'şer tonu bulmaktadır. Yine bir tekstil fabrikasının günlük su tüketiminin 2500-2800 tonu aştığı (Aydın Tekstil Fabrikası'nda 2600 ton/gün) dikkate alınır, bu endüstri kollarının ne ölçüde suya bağlı olduğunu kolayca anlamak mümkündür.

Suyun önemli tüketim alanlarından birini de hiç kuşkusuz, içme-kullanma alanları teşkil eder. Hatta bu alanda tüketilen yıllık veya günlük miktarlar, toplumların, kalkınma düzeylerinin bir göstergesi olarak dikkate alınmaktadır. Gerçekten de uzmanların hesaplarından anlaşılıyor ki, ileri teknoloji toplumlarında, kişi başına tüketilen günlük su miktarı 400 lt. yi bulmaktadır. Oysa geri kalmış toplumlarda bu miktar, 4-5 lt-nin bile altına düşmektedir. Optimum tüketim ise, 150-200 lt. dolayında olmalıdır (Baykan, v.d., 1976., 313-314).

AMAÇ ve METOD

Hızlı kentleşmenin ortaya çıkardığı temel sorunlarından biri de, altyapı hizmet taleplerinin yerine getirilmesinde karşılaşılan güçlüklerdir. Bunlar arasında kent

içi ulaşım, konut yetersizliği ve gecekondular, plansız yayılışları, elektrik ve su gibi esasında birbirine bağlı zincirleme sorunlar, kentlerin çözümlenmesi gereken sorunlarının en önemlileri arasında yer tutar.

Hızlı kentleşen Erzurum'da, söz konusu edilen bu sorunların tümü, son 20 yıldan bu yana (1960-1980) dikkat çekici bir şekilde önem kazanmaktadır. Ancak 1950'li yıllardan itibaren beliren, halen devam eden ve ileride çözümünü daha da güç bir duruma geleceği şimdiden belli olan su kıtlığı sorunu, Erzurum'da kentsel yaşamın, en önemli sorunları arasında bulunmaktadır. Çünkü bu kentimiz, diğer büyük kentlerdeki kadar olmasa bile Doğu Anadolu genelinde, şehirleşmenin en hızlı cereyan ettiği yerleşme merkezlerinin başında gelmektedir.

Kentlerde, su tüketimiyle kentsel nüfusun giderek artması arasında bir paralellik olduğu meydandadır. Bu durum, Erzurum'da çok belirgin bir şekilde izlenebilmektedir. Çünkü kentin nüfusu, oldukça hızlı artmaktadır. 1927-1980 yıllarını kapsayan 53 yıl içindeki artış, 160 000'e yakındır. Biz bu incelememizde Erzurum'un günümüzdeki (1980-1981 yılları) ve gelecekteki (2000 yılları) içme-kullanma-suyu yetersizliği sorununu kısaca tahlil etmeye çalıştık. Bunu yaparken de, optimum su tüketim standartlarından hareket ederek, kentin karşı karşıya olduğu su açığı ve bu açığın ileride nasıl bir eğilim göstereceği üzerinde sonuçlara varmaya gayret ettik.

Çalışmamız, iki aşamada sürdürülmüştür. İlk aşamada, Erzurum Belediyesi'nin ilgili birimlerinden su üretim potansiyeli, mevcut sorunlar ve çözüm yolları konusunda bilgi derlenmiştir (1). Bu bilgiler de hesaplamalarımıza dayanak teşkil etmesine rağmen tüketimde otel, fabrika, hastane, okul, fırın, hamam gibi toplu su harcama alanlarının "abonman ödeme makbuzları" incelenerek, su tüketimleri tesbit edilmiştir. Çalışmamızın ikinci aşamasını oluşturan bu incelemeden sonra, Erzurum'da suyunu kendi bünyesinden sağlayan toplu tüketim merkezlerinin (A. Üniversitesi, Et Kombinası, Dersantaş, Organize Sanayi Bölgesi v.b. gibi) durumu da ayrıca incelenmiş ve görülmüştür ki bu gibi kuruluşlar, hemen hemen Erzurum Belediyesi'nin bir yılda üretilen kente dağıttığı su bilançosu kadar üretim yapmaktadırlar. O halde bunlar da, ihtiyaçları olan suyu belediyeden sağlasalardı, O halde bunlar da, ihtiyaçları olan suyu belediyeden sağlasalardı, kentte su kıtlığı sorunu, bugün daha korkunç boyutlara ulaşmış olacaktır.

Yapılan değerlendirmeler, Erzurum'un "su kıtlığı" ile karşı karşıya olduğunu ve ileride, tedbir alınmadığı takdirde bu açığın, daha da büyüyeceğini ortaya koymuştur.

(1) Bu çalışmamızda bize yardımlarını esirgemeyen Erzurum Belediyesi Pompaj Şefi İ. SİCİM, Sular Şefi Y. PİRİMÖĞLU ve TRT Erzurum Radyosu THM Dairesi Başkanı (Erzurum Belediyesi eski İktisat Müdürü) S. İŞIKLI'ya ve Erzurum kentimiz üzerinde sürdürmekte olduğumuz çalışmalarımızda, her istediğimizde hiçbir yardımdan kaçınmayan belediyenin tüm yetkililerine şükranlarımızı sunarım.

ERZURUM'UN YARARLANILAN SU KAYNAKLARI

A. KAYNAK SULARI

Günümüzde Erzurum kentine içme ve kullanma suyu veren kaynakları, iki grupta toplamak mümkündür.

- 1- Kaynak Suları
- 2- Kuyu (Taban) Suları

Kaynak Suları: Kaynakları kentin bugünkü yayılış sahası içinde bulunanlara, halk ağzında ve tarihi belgelerde "yer suları", Palandöken dağları kuzey sırt ve yamaçlarından kaynaklanırlar ise, "dağ suları" adı verilmektedir. Ancak Sular Coğrafyası veya Hidrografya açısından, bunların her ikisi de, "kaynak suları" adı altında toplanabilir.

Palandöken dağları güney yamaçlarından toplanarak oluşan kaynak (=pınar, memba veya göze) suları, muhtemelen Erzurum'un Osmanlı-Türk yönetimi devrinde ve farklı tarihlerde kente aktarılmışlardır. Kesin bir tarihlendirme yapılamamakla beraber, Osmanlı-Türk yönetimi öncesi Erzurum sakinleri, içme-kullanma suyu ihtiyaçlarını, kent içi kaynaklardan karşılamışlardır. Nüfus artışına paralel olarak giderek artan su ihtiyacı, kanımızca, bugün üzerleri kapatılarak yol ve konut gibi yerleşme alanı durumuna getirilmiş olan çevre derelerden sağlanmıştır. Bu amaca en uygun olan dereler ise, günümüzdeki adlarıyla, kent içinden geçen Çaykara deresi, Gavurboğan deresi, Kapıkaya ve herhalde Karnıyarık dereleri olabilir. Çünkü bunlar, kentin en yakınında bulunuyorlardı.

Çevrede "dağ suları" tabir edilen ve kentin değişik yerlerinde çeşmelere aktarılmış olanlar da, yukarıda değinilmiş olduğu üzere, kaynak sularıdır. Sözü edilen sular, Osmanlı-Türk yönetimi döneminde, nüfus artışlarına paralel olarak karşılaşılan su sorununu çözümlenmek üzere, hayırsız kişilerce, Palandöken kuzey etek ve sırtlarından, pişirilmiş toprak borularla (=künk borular) kente getirilmiş ve çeşmeler halinde mahallere, hamamlara ve camilere dağıtılmıştır. Gerçekten de, kentin güneyinde yer tutan Palandöken dağlarının (Büyük Ejder 3176m) kuzey yamaç ve sırtları boyunca, Erzurum'la bu bölümler arasında kalan yörelerde 100'den fazla kaynak vardır (2).

Palandökenler'e düşen yağışlarla (daha çok kar şeklinde) beslenen bu kaynakların suları, Erzurum'un bugünkü güney yayılış alanlarını teşkil eden (Telsizler, Köşk, Yunus Emre, Kâzım Yurtalan, Maksutefendi) yerleşme semtlerinin daha güneyindeki sırt ve yamaçlarda, açık kaynaklar şeklinde bulunmaktadır.

Kentin uzun yıllar içme-kullanma sularını sağlayan bu suları, Erzurum Tarihi'nin yazarı İ.H. Konyalı, geliş kaynaklarına göre "Çeteci, Caferiye, Yegenaga

(2) 1/25 000 ölçekli Türkiye Topoğrafya Haritası, Erzurum Paftası, 1/46'ya göre.

Dervişağa, Tophane, Hanım, Şeyhler, Muratpaşa ve Muhtarpaşa suları” olarak, sekiz gruba ayırmıştır. Söz konusu adlandırma, getirilen suların dağıtıldığı mahallelerin ve aynı zamanda da getiren kişilerin isimlerine dayanır. Yine yazar, sözünü ettiği suların, Erzurum Belediyesi’nin bir ”sular raporu”na dayanarak (3) kentin tarihi mahallelerinde 66’dan fazla çeşmeyi beslediğine işaret ettiği kaynakların suları, döşenen 9 km. uzunluğundaki font bir boru ile, güneydoğuda Kapıkaya deresinden, güneybatıda küçük Kiremitlik tepesinde inşa edilmiş olan belediye su deposuna bağlanmıştır (4). Bundan dolayı da, Konyalı’nın sözünü ettiği, daha önce kent içinde yapılmış olan çeşmelerin çoğu kurumustur.

Palandöken kuzey sırt ve eteklerindeki 100’den fazla kaynağın beslediği bu grup sular, kentin doğusundan (Aziziye Tabyaları) itibaren, kuzeybatıda Tuzcu köyü (Erzurum’a 7 km) yakınlarına kadar, verimleri ve coğrafi konuları bakımından gruplara ayırarak incelenebilir.

Doğuda Aziziye ve Mecidiye Sırtları: Mecidiye (2050 m) sırtları ile Aziziye veya Topdağı (2068 m) sırtları kaynakları, kenti besleyen tarihi su temin kaynaklarının, en doğuda bulunanını teşkil eder. Söz konusu kaynaklardan Topdağı suları, bu çevrede ”Aziziye Tabyası su toplama maslağı”nda (=su toplama deposu) toplanarak buradan ”Habibefendi, Narmanlı, Mehtiefendi, Hasanibasri ve Emirşeh mahalleleri”ne verilmişti. Künk borularla getirilen sular, 15 kadar çeşmeye dağıtılmıştı. Halen o çeşmelerden bir kısmı, Gölbaşı-Topdağı caddesi ve Doğu Çevre Yolu üzerinde (Nenehatun çeşmesi, Kavakcami çeşmeleri gibi) akar halde-dir.

Bu suların kent belediye sularına katkısı, veya akımı (=debi) 18 lt/sn. kadardır.

Güneydoğuda Kapıkaya ve Şeyhler Dereleri Çevresi : Bu kaynaklar, sularını genellikle 2000-2250 m. yükseklikteki Palandöken dağları kuzey sırt ve yamaçlarından toplarlar. Bunlardan Kapıkaya deresi boyunca 5 adet, Şeyhler deresi boyunca ise, 9 adet su toplama maslağı bulunmaktadır. Kapıkaya suları, bu derenin 5 km. kadar güneybatısındaki Dertliğa ve Yeğenağa sularını da aldıktan sonra,

-
- (3) Erzurum’un sularını ve çeşmelerini konu alan bu rapor, herhalde kentin ilk belediye başkanlarından *Şerif Bey* tarafından hazırlanmıştır. Ancak belediye arşivinde mevcut olmayıp kayıptır. Bu nedenle onu incelememiz mümkün olamamıştır (Muhtemelen, 1930 yıllarına aittir).
- (4) **Dr. Hâşım KARPUZ** tarafından yapılan ”Osmanlı Devrinde Erzurum Kentinin Yeraltı Suları ve Çeşmeleri” adlı ilginç çalışmada (İTÜ Mimarlık Fak. Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11-12, 1980), Kapıkaya-Kiremitlik arasındaki mesafe 7 km. alınmış olup aktarılan deposu ise, Büyük Kiremitlik tepesi olarak gösterilmiştir. Söz konusu uzuluk 9 km. ve aktarılan deposu, Küçük Kiremitlik tepesindedir. Burada, A. Üniversitesinin de, ayrıca iki adet su toplama ve dağıtma deposu vardır.

kuzeyde, bugünkü Kâzım Yurtlan Mahallesi'ndeki depoya, oradan da, Şeyhler deresi kaynaklarının toplandığı 2000 m.lerde, yine Kâzım Yurdalan'da inşa edilmiş olan ana depoya birleşir. Akımları 20 lt/sn. olan suların toplandığı ana depoya ayrıca, güneybatı Eğirli dağları kuzey eteklerinden (Güvenal Un Fabrikası dolayları) gelen, akımı 25 lt/sn. olan Hanım suları da katılır.

Kapıkaya-Şeyhler suları, eskiden "Hasanibasri, Sultanmelik, Camiikebir, Devrişaga, Eminkurbu, Habibefendi ve Kadana mahalleleri" ndeki, 22'den fazla çeşmeyi besliyordu (Çeşmelerin bazıları halen mevcuttur ve akar haldedir). Yukarıda adı geçen Hanımsuları ise, "Sultanmelik, Caferiye, Fevziye, Camiikebir, Şeyhler, Yukarı Yoncalık, Muratpaşa, Çırçır, Vaniefendi, Dere, Kulloğul ve Karaköse" gibi mahalleleri besliyordu. Bu mahallelerde 33 adet çeşme vardı.

Hınıs boğazından gelerek bu sulara eklenen ve akımı 20 lt/sn. kadar olan söz konusu kavak suları, Mecidiye-Aziziye suları hariç, yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, 9 km. uzunlukta pik bir boruya alınarak (yarıçapı 20 cm) Küçük Kiremitlik sırtındaki belediye toplama ve dağıtma deposuna bağlanmıştır.

Böylece Erzurum Belediyesi'nin bugünkü kent suyuna, yukarıda sözü edilen sulardan, yaklaşık 80 lt/sn. kadar su katılmaktadır. Bu da yılda, 2.5 milyon m³ (=ton) dolayındadır.

Halen kentin çeşitli mahallelerindeki cami, mahalle ve ev çeşmeleriyle, bazı hamamların sularını sağlayan ve kaynakları, kentin yerleşme alanı içinde bulunan sular da, Erzurum'un su ihtiyacını karşılamada, yararlı olmaktadır. Bunlar daha ziyade Çaykara, Gavurboğan ve Kapıkaya derelerinin taban yamaçları ile, Erzurum İç Kalesi çevresinden doğar. Kaynak ve yatak derinliklerinin, 6-8 m. ile 10-15m. derinlik gösterdikleri tahmin edilmektedir.

Yeraltı su düzeyinin topoğrafya yüzeyi ile kesiştiği alanlarda, kendiliğinden yeryüzüne çıkan bu gibi "kaynak suları" esasında temiz içme sularıdır. Erzurum Belediyesi sular yönetimi elemanları ve eski İktisat Müdürü S. Işıklı'nın beyanlarına göre, Erzurum'un değişik mahallelerinde, bu grup sular tarafından beslenen 60 kadar çeşme vardı. Dr. Haşım Karpuz, Konyalı'dan naklen, söz konusu çeşmelerin sayısının 31 adet kadar olduğunu belirtmektedir (Karpuz, 1980., 27). Ancak yerinde gözlemlerimiz, bu sayının 45'i bulduğunu ortaya koymuştur (Akar halde). Bunlardan bazıları; örneğin Kurşunlu Camii çeşmeleri, Kırkçeşme hamamları suları, Cennetçeşmesi, Zeynel çeşmesi, Bakırcı çeşmesi ve Havuzlu otel çeşmesi ile bu çevredeki 9 kadar evin bahçeleri içinde akan çeşmeler, 16-17. yüzyıldan beri faaldir. Bu durumu, ilgili hamam ve camilerin kitabelerinden kolayca anlamak mümkündür. Ancak bunlar ve sözünü ettiğimiz tüm kaynak suyu çeşmelerinin sularının, bugünkü kent yerleşme alanı olup olmadığı hakkında bir yargıya varmak zordur. Kanımızca bu gibi suların bazıları, künk borularla getirilmiş olan (dağ suları tabir edilir) suların dışında, Palandöken kaynaklarıyla yer altından beslenmektedir.

Tam bir kesinlik ifade etmemesine rağmen (ölçme hatalarından dolayı daha fazladır) tarafımızdan bu gibi çeşmelerde yapılan akım ölçmelerine göre, bu 45 adet çeşmenin toplam su verimleri, 16.7 lt/sn. dolayındadır. O halde söz konusu eJile:1 çeşmelerin günlük su verim toplamı (24 saat üzerinden) 1400-1500 m3 (=ton) den az değildir.

Bu çeşme sularının, yazları ısıları, ortalama hava sıcaklığının altındadır. Örneğin yaptığımız ölçmelere göre Yazıcı ve Dabakhane çeşmelerinde yazın suların ısısı, 10-12 ile 15-16° kadardır.

Daha çok kanalizasyon ve kent içi hayvancılık faaliyetlerinden doğan gübre sularının, akış kanallarında bu suların bazılarına karışması sonucu, kent içi kaynak sularının birçoğu, insan sağlığına zararlı olacak derecede kirlenmektedir. Bazılarının suları ise, zaman zaman belediye tarafından girifilen onarım faaliyetleri sonucu, pik borular içine alınmış ve eskiden olduğu gibi, temiz içime suları durumuna getirilmişlerdir. Ancak bakım ve onarımları bir hayli zorlaşmıştır. Çünkü birçoğunun akış kanalları, konut yerleşme alanlarının tabanından, veya özel mülkiyete ait olan konut bahçelerinin altından geçmektedir.

Buraya kadar söz konusu edilen kent içi kaynakları ve çeşmelerinin, en önemlileri şöyle sıralanabilir.

1. İÇ Kale Çevresindekiler: Eski kent dokusunu oluşturan iç kale, 1950 m. yükseltide olup, Erzurum'un merkezî yayılış alanlarının en yüksek zirvesini oluşturur. Bu yerleşme çekirdeğinin güney, kuzey, kuzeybatı ve batısında, kaynaklarını bu kütlenin derinliklerinden alan 12 adet kaynaksuyu çeşmesi bulunmaktadır.

Kale zirvesinin kuzeyindekilerden akımı en yüksek olanı, "Kırkçeşme kaynağı"dır. Kurşunlu (=Fevziye) Camiinin bahçesindeki çeşmelerde akımı 80 lt/dak. kadar olan bu suların, daha kuzeydeki Kırkçeşme hamamlarını, Ayaspaşa caddesi kenarındaki Pervizoğlu, Kafafklar caddesindeki Zeynel camii çeşmeleri ile, Havuzlubahçe oteli fiskiyesinin (otel 1980 de yıkılmıştır) ve çevredeki 9 kadar evin suları, bu kaynaktan gelmektedir (sular, evlerin bahçelerinde, çeşmeler halinde- dedir).

Öyle anlaşılıyor ki, akış kanalı Kafafklar çarşısı daha kuzeyinde, Kongre caddesine kadar ulaşan bu kaynak suları; Hacılar hanı (Taşmağazalar caddesi) ve Kongre -Taşmağazalar-Gürcükapı caddeleri kesişme alanındaki çeşmeleri (Hacılar hanı çeşmesi kurumuş ve sonra ona basınçlı su bağlanmıştır) beslemekte ve Kongre caddesi çevresindeki 6 adet çeşmeye de (bu çeşmelerin deposunun, bugünkü Hasır garajı'nın altında bulunduğunu tesbit ettik) su vermektedir. Örneğin Gürcükapı'daki İhmal Camii çeşmeleri de, bu kaynaklarla bağlantılıdır.

Yukarıda sözü edilen Kurşunlu Camii 1700, Pervizoğlu 1716, Zeynel 1748'de ve Kırkçeşme hamamları ise 16. yüzyılda inşa edildiklerine göre (Karpuz, 1976., 14-20), adı geçen kaynaklardan, bu tarihlerden beri yararlanıldığı söylenebilir.

İç kale kütesinin kuzeybatısında, bugünkü P.T.T. Bölge Başmüdürlüğü'nün 10 m. kadar kuzeyinde yer tutan "Cennet çeşmesi"nin inşa tarihi pek belli değildir. Çok eski tarihlerde (kuşkusuz Osmanlı yönetimi devrinde) inşa edildiği bildirilen (Konyalı, 1960., 155) bu çeşmenin su verimi, tesbitimize göre, 16 lt/dak. kadardır. Akış kanalı iç kale tabanına doğru uzanan (onarım sırasında anlaşılmıştır) çeşmenin, daha kuzeyde ve akış kanalı üzerinde, verimi 56 lt/dak. olan Boyahane çeşmesi bulunmakta ve daha kuzeyde, Pelit meydanı güneyindeki ara sokaklarda da (Dursunbey sokak ile Saraçhane 1 ve 2 sokakları) yine Cennet çeşmesi kaynaklarıyla beslendiklerini tahmin ettiğimiz, 5 adet çeşme vardır. Buna rağmen Saraçhane sokak çeşmelerinin, Kırkçeşme ve su kaynaklarıyla beslenmeleri ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz.

İç kalenin doğu eteğindeki "Dabakhane ve Şabakhane çeşmeleri" de, Erzurum Kalesi çevresi ve hatta kentin, en önemli kaynak sularındandır. Dabakhane çeşmesi, muhtemelen Gavurboğan deresi vadi yamacı kaynaklarından biridir. 1975'lerde onarım görmüştür. Akımı 32 lt/dak. kadar olup, suyunun böbrek hastalıklarına iyi geldiği söylenmektedir. Günümüzde çeşme, Kevelciler meydanı ortasında ve 2 m. kadar derinde kalmıştır. Çeşmeye bir merdivenle inilip çıkılır. Söz konusu çeşmenin 12 m. kadar güneyindeki Lalapaşa hamamının suları da, kaynak sularıdır ve dolayısıyla Dabakhane çeşmesi akış kanalından gelen suların bir kısmı, bu hamamı beslemektedir (günlük su tüketimi 10-12 ton kadar).

Sözü edilen bu çeşmenin yakınında, iç kale surları doğu eteğinde (Taşmağazalar caddesi yokuşu) ise, Şabakhane çeşmesi yer tutmuştur. Tahminen 1789'da burada inşa edilmiş olan Şaafiler Mescidi önünde yer tutan bu çeşmenin akımı, 8 lt/dak. kadardır. Öyle sanıyoruz ki, bu çeşmenin suları da iç kale tabanından gelmektedir ve Kırkçeşme sularıyla bağlantılıdır.

Yine iç kalenin güney yamaçlarında, veya Cumhuriyet caddesine dönük cephesinde, 17. yüzyılda inşa edildiği sanılan Kale çeşmesiyle birlikte, daha 3 adet çeşme bulunmaktadır.

Böylece söz konusu çeşmelerden de kolayca anlaşılabilceği gibi, iç ale tabanı derinliklerindeki kaynaksuları, çeşitli yönlerde dağılacak şekilde bölünmüştür. Ancak kaynakları bu derecede gür bir yeraltı suyu ağının, kente künk borularla aktarılmış olan sular dışında, güneyde Palandöken kaynaklarıyla, tabandan beslenmekte oldukları söylenebilir.

2. Dabakhane (Gavurboğan) Deresi Kaynakları: Dabakhane çeşmesi ve Lalapaşa sularının da yer tuttuğu bu vadi boyunca, Taşmağazalar caddesine paralel olarak, güneydoğu- kuzeybatı doğrultusunda uzanan Kavakçeşme sokağı ile Kasımpaşa caddesi boyunca da kaynaksuyu çeşmeleri vardır. Bunlardan "Gümüşmasad çeşmesi" nin akımı 20 lt/dak. ve "Cedit çeşmesi"nininki ise, 5 lt/dak. kadardır. Ancak bu iki çeşmenin su toplama kanallarının, birbiriyle ve Dabakhane çeşmesi sularıyla olan ilişkilerini tesbit mümkün olamamıştır.

3. Çaykara Deresi Vadisi: Kent içinde, kaynaksuyu çeşmelerinin toplandığı vadi tabanı kenarlarından biri de bu dere yatağıdır. Bugün üzeri kapatılmış olan derenin, güneyde (Cumhuriyet caddesi güneyi) kalan bölümü; konut yerleşme alanlarıyla ticarî işyerleri fonksiyon alanı, kuzeyde Cumhuriyet caddesi ve Kuşkay 2. Sitesi arasında kalan bölümü de, yol (Çaykara caddesi) haline getirilmiştir. Bu cadde boyunca 4 adet çeşme vardır. Verimleri, toplam 8 ila 12 lt/dak. arasında değişir.

Sözü edilen vadinin Cumhuriyet caddesi güneyinde kalan bölümünde; "Yazıcızade (=Yazıcı çeşmesi), Çukurçeşme ve Dörtgüllü" çeşmeleri yer tutar. Bunlardan "Yazıcızade çeşmesi", Konyalı'ya göre 1748'de inşa edilmiştir. Sularının geliş kaynağı tam tesbit edilememiştir. Ancak bugünkü Köşk mahallesi sahasının derinliklerinden sularını topladığı söylenebilir. Verimi, 70 lt/dak. kadardır. Halk tarafından suyuna fazla ilgi duyulur.

Çukurçeşme ve dörtgüllü çeşmelerinin suları kaybolmuş ve sonradan bunlara, basınçlı sular bağlanmıştır.

4. Mahallebaşı ve Gölbaşı Semtleri: Bu semterde de verimi yüksek çeşmeler vardır. Gölbaşı çevresindekilerin en önemlileri; "verimi 36 lt/dak. Olan Kavakkapı, 39 lt/dak. olan Alipaşa camii çeşmeleri, Gümrük camii çeşmesi, 16 lt/dak. akımı olan Kadioğlu çeşmeleriyle, Doğu Çevre yolunda Nenehatun ve yine burada Cirit sokaktaki 30 lt/dak. verimli çeşmeler" olarak sıralanabilir. Ancak Mahallebaşı semtindeki "Akpınar ve Gülahmet çeşmeleri" sadece çevrenin değil, kentinde en önemli çeşmelerindendir.

Akpınar çeşmesi, Mahallebaşı meydanında bulunmaktadır. Verimi, 20 lt/dak. dan fazladır. 1745'lerde inşa edildiği sanılmaktadır. İçme suyu olarak, tıpkı Cennet çeşmesi gibi, çok tercih edilen bir suyu vardır. Aynı yöredeki Gülahmet çeşmesinin verimi ise 20 lt/dak. kadardır.

Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, Mahallebaşı ve Gölbaşı çevresindeki kaynaksuları çeşmelerinin tüm suları, Mecdiye ve Aziziye, ya da Topdağı kaynaklarıyla da ilişkili sulardır.

Sözü edilen bu çeşmelerden başka kentte, çok sayıda başka kaynak suyu çeşmesi vardır. Örneğin Dere mahallesinde Eminpaşa (1813), Erzincankapı'da Çeteci Abdullahpaşa (1745), Aşağı Mumcu'da Dizdar Hüseyinağa (1653), Emirşeyh mahallesinde Emirşeyh (1791), Yeğenağa mahallesi'nde İsmailağa (1734), Yukarı Mumcu'da Müftüzade (1833), Lalapaşa mahallesi'nde Lala Mustafapaşa (1661) çeşmeleri gibi (Konyalı, 1960., 154-176).

Yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, tesbitlerimize göre halen akar durumda olan bu çeşmelerin sayısı, 45'den fazladır. Belediye suyu ile (basınçlı su, çevrede tazeyikli su çeşmeleri olarak bilinirler) beslenen çeşmelerin sayısı ise, S. Işıklı'nın tesbit-

lerine göre, 160 dolayında idi (5). Ancak bunların çoğu bugün kurmuş, veya yıkılmıştır. Kaynak suyu çeşmelerinin sayısı ise, yine S. Işıklı'nın tesbitlerine göre, 1960-1965'lere kadar, 60 dolayında bulunuyordu.

Tarafımızdan akımları ölçülen 45 çeşmenin, daha önce de değinildiği üzere, 24 saat üzerinden günlük su verim toplamı, yaklaşık 1400-1500 tonu bulur. Yıllık verim ise, 0.5 milyon tondan (525 400 ton) fazladır. Ayrıca, ölçme sırasındaki eksik ölçmelerden dolayı, elde ettiğimiz bu veriye, muhtemelen % 20 kadar bir ilave yapmak da mümkündür. Dağ suyu tabir edilen Palandöken kaynak suları ise, belediyenin Küçük Kiremitlik su toplama ve dağıtma deposuna bağlanmış olup, daha önce değinilen verim toplamları, 80 lt/sn.yi aşar. Buna göre söz konusu kaynakların kent içme-kullanma suyuna katkısı, yıllık olarak, 2.5 milyon tonu aşar.

Kent içine dağılmış olan çeşmelerin sularından, gereği gibi yararlanılamıyor. Zaten eskiden künk borularla kente getirilip çeşmelere verilen ve Erzurum'da "dağ suları" olarak bilinen sular, belediye ana su şebekesine bağlandığından, veya bir kısmının suları hamamlara verildiğinden, bu gibi çeşmelerin çoğu kurumuştur.

Bununla beraber, 0.5 milyon tonu bulduğunu yukarıda hesapladığımız çeşme suları, boşa akmamalıdır. Kentte bugün 56 hamam vardır. Bunlardan 10'unun suyu, kendi tapulu mülkleridir. Kalan 46 hamam ise, belediye suyunu tüketmektedir. Gözlemlerimize göre söz konusu 46 hamamın yıllık toplam tüketimi, 170 ile 250 bin ton arasında değişmektedir. Oysa, adı geçen 45 çeşmenin (çeşmeler açık kalmak şartıyla) boşa akıp giden yıllık su tutarının % 50'si, hamamları besleyebilecek durumdadır. Kalan miktarı ise, şehir içi yeşil alanların sulanmasında tüketilebilir.

Sonuç olarak, yukarıdan beri kısaca özellikleri açıklanan kaynak sularının, -ki dağ suları diye bilinen suları da, kaynaksuları olarak kabul ediyoruz, -Erzurum'un yıllık su bilançosuna katkısı, yaklaşık 3.2 milyon tonu aşmaktadır.

B. KUYU SULARI

Hidrojeolojik açıdan, "taban suları"na tekabül eden bu grup sular yönünden, Erzurum ovası oldukça zengindir. Bu sulardan, ya adi kuyular açılarak (genellikle 2 ila 40 m. derinlik gösterirler), ya da artezyen kuyuları açılarak (derinlikleri 60 ila 100 m. ve daha fazla) yararlanmak mümkün olmaktadır. Zaten ova yüzeyinde kurulmuş köyler; genellikle içme, kullanma ve sulama sularını, bu adi kuyulardan elde derler.

Erzurum ovası köylerinde, bu amaçla işletilen, 3000'den fazla kuyu mevcut olduğu ve etek köyleri hariç, toplam köy sayısının % 75 kadarının su ihtiyacının adi kuyulardan sağlandığı tesbit edilmiştir (Sözer, 1970., 23-24).

(5) Erzurum Belediyesi eski İktisat Müdürlerinden olan S. IŞIKLI'nın, Erzurum'un suları hakkında ayrıntılı çalışmaları vardır. Ancak bu çalışmalar, henüz yayınlanmamıştır.

Ova, derin yeraltı suları bakımından oldukça zengin olup, tahmini hesaplara göre bu salkacın % 69'dan fazlası, yararlanılabilir sulardır. Bunun 95 milyon ton dolayında olduğu ileri sürülmüştür (Topkaya, 1953., 9-11). Bugüne kadar D.S.İ. tarafından ovada açılan kuyu sayısı, 140'ı aşmıştır. 1981 yılı itibariyle bunlardan; 18'i faal olmak üzere 42'si Atatürk Üniversitesi Kampusu içinde, 4'ü terkedilmiş 7'si Erzurum Et Kombanası sahasında, 11 adeti, ovada Dadaş ve Şeyh köyleri arasında bulunmaktadır. Diğerleri ise, Gezköyü (2200 Evler'de), Küçük Sanayi Sitesi, Organize Sanayi Bölgesi ve diğer alanlardır.

Erzurum'un bugünkü içme-kullanma sularının çoğunluğu, açılan derin kuyular yoluyla, Erzurum ovasının derin yeraltı sularından karşılanır.

1927-1940 yılları arasında, Erzurum merkez ilçenin nüfusu 50 binden azdı. Dolayısıyla içme ve kullanma suyu ihtiyacı, kaynak sularından karşılanabiliyordu. Bununla beraber, başta kamu kuruluşları olmak üzere kentte su sorunu, giderek boyutları genişleyen bir sorun haline alıyordu. Hatta daha 1939 yıllarında, DDY yönetimi, Gar ve çevresinin su ihtiyacını karşılamak üzere, Kapıkaya su toplama deposunu inşa ettirmiş ve bu çevreye aktırmıştı. Ne var ki, kentin nüfusu giderek artıyordu (1927'de 30.801, 1940'da 47.613). Dolayısıyla kentte su tüketimi, nüfus artışına paralel olarak artmaktaydı ve 1940'lardan sonra su kıtlığı, diğer altyapı hizmetleri sorunlarının önünde yer tutmaya başlamıştı.

Bu dönemde kentlerde su işleriyle, varlığını 1951'lere kadar sürdüreceğ olan, "Şehir İmar Birlikleri" uğraşmakta idi. Beliren içme ve kullanma suyu kıtlığına çözüm bulabilmek için faaliyette geçen Erzurum Kenti İmar Birliği, ilk girişim olarak, 1948'de Küçük Kiremitlik sirtlarındaki 1200 m3. hacimli su deposunu inşa ettirmiş ve DDY yönetimine ait Paşalar-Kapıkaya sularıyla, Boğazsemti sularını, 9 km. uzunluğunda ve 20 cm. yarıçaplı font bir sboruya alarak bu depoya bağlamıştır. Elde edilmiş olan 80 lt/sn.lik su, kente verilmeye başlanmıştı. Dağıtımda; resmî daireler, resmî konutlar, askerî birlikler, öncelikle düşünülmüştü. Arta kalan su ise, inşa edilen 100'den fazla çeşme aracılığıyla, kentin değişik mahallelerine verilmişti.

Kent imar birlikleri 1950-51'lerde kaldırılarak; kentlerde halkın içme ve kullanma suyu sorunu, belediyelerin esas görevleri arasına alınmıştır. Zaten bu tarihlerde nüfusu 53.800'ü aşan Erzurum'da, yavaş yavaş sanayi faaliyetleri de önem kazanmaktadır ve "su kıtlığı" kentin temel soruları arasında, ön planda yer tutmaktadır. Bunun üzerine, dönemin belediye yönetimi, soruna köklü çözümler getirmek amacıyla bazı projeler üzerinde durmaya başlamıştır.

Tasarlanan projelerden biri, "Madrek Erzurum içme suyu projesi" adını taşımaktadır. 1954-1955'lerde ön etüdüleri yapılmış olan bu suyun kaynaklarını, Büyük Ejder doruğunun (3176 m) güneybatısında, Bora tepesi güney eteklerindeki Tabya deresi oluşturur. Bu dere, daha güneydeki Boztepe'den de aldığı kaynaklarla büyüyerek, Tekman'a bağlı Madrek köyü (yeni adı Geçit köyü) batı ke-

rarırda Madrek deresini meydana getirir. Söz konusu köy ve onun deresi, bu roktacılar Tekman ilçemerkezine 23, Erzurum ilçe merkezine ise, 15 km. uzaklıktadır.

Madrek deresi, kaynaklarını Erzurum Büyük Ejder zirvesindeki TV vericisinin güneybatısında yer tutan ikinci tabyalar sırasının 2050-2100 m.yüksekliklerinden toplanmaktadır. Bu noktalarla Büyük Ejder zirvesi arasında 1.5 ile 3 km. kadar bir mesafe vardır. Geçit köyünün yakınlardan geçen Madrek deresi, buraya ulaşınca kadar, 7 adet küçük kol ve 20'ye yakın yüzey kaynağı ile desteklenerek, Tekman ilçe merkezi önlerinde, Aras ırmağına katılır.

1954-1955'lerde hazırlanan bu projeye göre Madrek deresinin suları; Palandöken kütesinin altından açılması ön görülen 16 km. uzunluğundaki bir yeraltı tüneliyle, kentün güneydoğusunda, Abdurrahman Gazi Türbesi kuzey eteğinde, 1980 m. de kurulacak bir depoya aktarılacak ve oradan da kente dağıtılacaktı. Ön hesaplar, projenin 6 milyar T.l.'na mal olacağını göstermiştir. Ancak 1959-1960'da tekrar üzerinde durlan projede, oldukça yüksek bir maliyet artışı olduğu ve 16 milyar T.l.'nı aşacağı hesaplanmıştır.

Bununla beraber, verimi 850 lt/sn. olarak ölçülmüş olan Madrek suyu projesinin gerçekleşmesi halinde, 1990 ile 2000 yıllarına kadar, Erzurum'un içmekullanma suyu ihtiyacının karşılanabileceği kuşkusuzdur. Ancak "maliyet fiyatı çok yüksektir" gerekçesiyle söz konusu proje, bir türlü uygulama aşamasına gilememiştir. Dolayısıyla da kentün su ihtiyacının karşılanması için, o vadaki derin yeraltı sularından yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu amaca hizmet edecek en uygun alan olarak da, 1760-1764 izohipsleri üzerinde yer tutan Çiftlik köyü (kente 7 km), Dadaş köyü (kente 4.5 km) ve Şeyh köyü (kente 5 km) yerleşme merkezleri doğrutusunda alan seçilmiştir. Burada açılan derin kuyulardan elde edilen derin yeraltı suları kente pompalanarak, su ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.

DSİ ve İller Bankası tarafından 1962'de yapılmaya başlanan etüdler sonucu, Dadaş ve Şeyh köyleri arasında uygulanması öngörülen porjenin, 7.5 milyon Tl.'na mal olacağı anlaşılmıştır. Proje uyarınca bu alanda, 1967'ye kadar açılan kuyu sayısı, 8 adeti bulmuştur (Şekil 1).

Halen (1981) burada açılmış olan kuyu sayısı 11 adet olup, herbirinin ortalama derinliği 125-150 m. ve (16 saat üzerinden) günlük su verim toplamları ise, 240-250 lt/sn. kadardır. Aynı yörede 1982'de üretime hazır duruma getirilmeleri planlanmış olan, daha 9 adet kuyu açılmıştır (1981'de montaj işlemleri sürdürülüyordu). Diğerlerinden fazla su elde edileceği umulan bu 9 derin kuyu üretime geçtiğine (250 lt/sn.) 20 adet kuyudan elde edilebilecek su tutarının, 5000 lt/sn. kadar olacağı (Madrek suyu veriminin ancak % 58.8 kadarı) hesaplanmaktadır (6).

(6) Bilgiler, Erzurum Belediyesi Su Pompaj Şefi İ. SİCİM'den alınmıştır (Projelere dayandırılarak). Kaynak. DİE., 1960, 70 ve 80'den.

Dadaşköy'de halen (1981 yılı Nisan) 11 adet kuyu faaliyette olup bunların kentın genel su bilançosuna katkısı, ortalama 240 lt/sn. kadardır. Aynı köy yakınında inşa edilmiş olan 1000 m³ hacimli dinlendirme ve depolama havuzunda toplanan su, burada 2 adet otomatik klorlama cihazıyla klorlandıktan sonra, 1950 m. yükseklikte inşa edilmiş olan 3000 m³ hacimli Mahallebaşı-Tepe mezarlık deposuna pompalanır. Buradan, Kâzım Yurtalan Mahallesi'nde 2040 m. yükseklikte kurulmuş olan 4000 m³ hacimli belediye su deposuna pompalanan suyun bir kısmı da, Tepemezarlık deposundan kente dağıtılır. Kâzım Yurtalan deposu, hem kente su dağıtmakta ve hem de Küçük Kiremitlik deposunu beslemektedir. Adı geçen bu sonuncu depo, başta A. Üniversitesi Öğrenci Yurtları (günlük su tüketimi 650 tona yakın) olmak üzere Atatürk, Atalar ve Gez gibi mahallelere su verir,

Böylece Dadaşköy deposu da dahil, 4 adet su toplama ve dağıtım deposu, içme ve kullanma sularını kente dağıtmaktadır. Kuyulardan su çekme ve kente dağıtım, elektro-motopomlarla olur. Bu amaçla Dadaşköy yakınlarında; biri 900, ikincisi 840 ve üçüncüsü de 300 Kwh gücünde üç adet elektro-motopomp çalıştırılır. Bunların bir satteki elektrik enerjisi harcaması, toplam 1200 Kwh'i aşar. Söz konusu harcama, Tepemezarlık pompaj deposunda 500 Kwh ve Kâzım Yurtalan deposunda ise, yine saatte 350 Kwh'den fazladır. Bu harcamalardan dolayı, Erzurum Belediyesi'ne, kente su üretim ve dağıtım çok pahalıya mal olmaktadır. Gerçekten, elektrik enerjisinin fiyatı giderek arttığından, belediyenin bu kalemden olan harcamaları, zamanla artmaktadır. Nitekim bu alandaki harcama, veya belediyenin T.E.K'na ödediği para, ayda 3-3.5 milyon ve yılda 40-50 milyon TL'nı bulmaktadır. Hatta eski belediye S. Işıklı'nın hesaplarına göre, bu çok masraflı su temininden dolayı Erzurum Belediyesi, su tahsilât gelirlerinden hiç kâr edemiştir. Bugünkü yöneticiler ise, personel giderleri dikkate alındığında belediyenin, bu kalemden biraz da zarar ettiğini ifade etmektedirler.

Böylece, halen faaliyet göstermekte olup kente su sağlayan Dadaşköy'deki 11 kuyunun toplam verimi, ortalama 250 lt/sn. kadardır. Elde edilebilen yıllık su tutarının ise, yaklaşık bir hesapla, 5.5 milyon ton dolayında olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce sözü edilen 2.5 milyon ton dolayındaki dağ kaynakları suyu toplamı ile 0.5 milyon tondan biraz fazla olan kent içi kaynağını geliri de buna eklenirse, Erzurum'un yıllık su bilançosunun, 8.5 milyon ton veya 8.5 milyon m³ olduğu anlaşılmaktadır. Boşa akıp gitmesinden dolayı, kent içi kaynak suları göz önüne alınmazsa, bu gelir gidenin, 8 milyon m³ olarak kabul edilmesi uygun olur.

ERZURUM'DA SU TÜKETİMİ VE NÜFUS İLİŞKİLERİ

Kentlerde, su tüketimi ile nüfus artışı arasında yakın bir paralellik olduğu kuşkusuzdur. Bu nedenle önce, Erzurum'da nüfus artışı ve nüfus projeksiyon tahminleri üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

Tablo 1. Erzurum İlçe Merkezinin Nüfus Artışı

Yıl	Nüfus	Dönemler	Dönem Artışları
1927	30 801	1927-1935	2 303
1935	33 104	1935-1940	14 509
1940	47 613	1940-1945	3 262
1945	50 875	1945-1950	2 958
1950	53 833	1950-1955	21 538
1955	75 371	1955-1960	14 698
1960	90 069	1960-1965	15 248
1965	105 317	1965-1973	29 358
1970	134 675	1970-1975	28 298
1975	162 973	1975-1989	27 144
1980	190 121	(Geçici sonuçlar)	

Kaynak: DİE., 1960, 70 ve 80'den.

Yukarıdaki Tablo 1, Erzurum'da oldukça hızlı bir kentleşme olayının cereyan ettiğini göstermektedir. Gerçekten, 1927-1980 yılları arasında geçen 53 yıllık zaman diliminde kentin nüfusuna, yeniden 159 320 nüfus eklenmiş bulunuyor. Yine bu artışın 62 570 kadarı, veya % 39'ü, 1927-1960 yılları arasında geçen 33 yıla rastlarken, (yıllık artış ortalaması 1896) 96 750'si, veya % 60.7'si ise, 1960-1980 yılları arasında geçen son 20 yıla rastlamaktadır (Yıllık artış 4 837'den fazla). O halde bu 53 yıllık süre içinde, giderek hızı biraz düşmüş olmasına rağmen, en hızlı kentleşme olaylarına, daha çok son 20 yıldan buyana sahne olmaktadır.

Bu noktada, hemen şunu kaydetmeliyiz 1927'lerde Erzurum'da yaşamakta olan 5000 dolayındaki ailenin su ihtiyacı sorununun çözümlenmiş olduğunu varsaysak; 53 yılda bu aile toplamına yeniden eklenen 29 000 dolayındaki aileye geleceğe, su temin sorunuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Zaten belediyenin su abonman sayısındaki yıllara göre meydana gelmiş olan artışlar da, sorunun ağırlığının boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır (Tablo 2, Şekil 2)

Tablo 2. Erzurum'da Su Abonman Sayısı Artışları

Yıl	1960	1971	1981	2000	
Sayısı	5 520	10 336	27 867	38 700	(tahmini)

Kaynak: Erzurum Belediyesi ESO İşletmesi Kaynaklarından.

Görülüyor ki, Erzurum Belediyesi'nin su abonman sayısında, 20 yılda 22 347 kadar, veya % 500'den fazla bir artış olmuştur. 20 yıllık dönemin ortalama artışı ise, 1120'ye yakındır. Ancak su abonman kayıt talebinin giderek daha yüksek yıl-

Şekil 2- ERZURUM KENTİNDEKİ KA/NAKSUYU ÇEŞMELERİ VE KENT SU SEBEKESİNDEN MAHALLELERE SU VERİLİŞ SÜRELERİ (1981)

lık ortalamalara eriştiğini, ayrıca belirtmek gerekir. Çünkü 1975-1980 döneminde, belediyeden kendilerine su bağlanmasını isteyen abonman sayısının yıllık ortalaması, 3000 ile 3500 dolayında olmaktadır.

Bugüne kadar (1927-1980) ülkemizde uygulanmış olan 11 nüfus sayım sonuçlarından anlaşıldığına göre, Erzurum'un nüfusuna, her 5 yılda bir ortalama 15 000 nüfus eklenmiş olup yıllık ortalama, 3000 dolayındadır. Bu artış temposuyla devam ettiğinde kentin nüfusunun; 1985'de 255 000, 1990'da 290 000, 1995'de 300 000 ve 2000 yıllarında ise, 310 000'i aşmış olacağı söylenemilir. Bu artışın, 2000 yıllarında 540 000'e ulaşacağını ileri süren tahminler de vardır (7). Ancak bu varsayımın, çok yüksek bir veriyi ifade ettiği kanısındayız. Çünkü nüfusun bu düzeye ulaşması için, 20 yılda 150 000 ve yılda 7 500'e yakın artması gerekir. Erzurum, şimdilik bu düzeydeki nüfusu bünyesinde barındıracak bir ekonomik yapıya sahip değildir. Mevcut ve ileriye dönük ön görülen yatırımlar ise, bu kadar nüfusu kente çekecek kapasitede değildir. Kaldı ki, Tablo 1'in incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, kentte dönemler arası nüfus artışlarında, 1965'lerden sonra, giderek düşüşler olmuştur. 1965-70 döneminde 29 358, fakat 1975-80'de 27 144. Kent, çevresinden ve başka illerden göç olmasına rağmen, aynı zamanda da, ülkemizin çok göç veren illeri arasındadır.

Erzurum için tahmin ettiğimiz nüfus miktarı 2000 yıllarında 310 000'e yükselirse, kentin nüfusuna, 20 yılda yeniden 500 000 dolayında nüfus eklenecektir. Bu da, sanayi ve işyerlerinin hariç, Erzurum Belediyesi'nin, yeniden, 20 000'den fazla abonmana, içme kullanma suyu bağlama zorunluluğunda kalacağı, anlamına gelir. Böylece 2000 yıllarında kentin su abonman sayısı, 300 000'ü aşmış olacaktır. Zaten bugün bile halkı su kıtlığı çeken Erzurum'da, ileride bu sorun, çözümü güç daha karmaşık boyutlara ulaşacak nitelikte görünmektedir. Kaldı ki kentte; Atatürk Üniversitesi (yurtlar ve çevre yeşil alanlarının ihtiyacı hariç), günlük içme-kullanma suyu tüketimi 2800-2900 tonu bulur). E.B.K Erzurum Et Kombinası (günde 400 ton su tüketilir), Erzurum (Ilıca) Şeker Fabrikası (kampanya döneminde günde 5000 tondan fazla su tüketir), Dersantaş, Erzurum Organize Sanayi ünitesi ve bazı askeri birlikler gibi endüstriyel ve sosyal kuruluşlar, kuruluş planları uyarınca, kendi bünyelerinden sularını üretip tüketirler.

Buna rağmen, yukarıda sözü edilen, belediye tarafından üretilen 8 milyon m³ su bilançosu, kentin ihtiyacına yetmemektedir. Gerçi Erzurum'da, bugün su verilemeyen mahalle veya semt yoktur. Ancak belediyenin, 1980-1981 yılı mahalle veya semtlere "su dağıtım nöbet çizelgesi" incelendiğinde, hemen şu dikkati çekiyor.

(7) Erzurum İller Bankası İçme Suyu Uygulama Projesi, 11.9.1978 Tarih ve 5 Nolu Rapor, S. 3, Erzurum.

22 mahalleye günün 0.6 ile 15.00 saatleri arasında 9 saat (günün % 37.5 lik süresinde), 6 mahalleye 0.5 ile 8.30 arasında 2.5 saat (günün % 10.4'lük süresinde), 6 mahalleye 0.5 ile 9.00 ve 14.00 ile 15.00 arasında, diğer mahalle veya semtlere ise, genellikle 0.7 ile 9.00 arasında 2 saat, (2 günün % 8.3'lük süresinde) su verilebilmiştir. Günün 24 saatinde su alabilen semtlerin sayısı; Kâzım Yurtlanan, Yunus Emre, Maksutefendi mahalleriyle; Telsizler, Otogar, Fuar, DDY gibi birkaç yöreyi geçmez.

Bu durum da bize, bugünkü Erzurum'un, geniş ölçüde "su yetmezliği veya kıtlığı" ile karşı karşıya olduğunu gösteriyor. Zaten bir yılda elde edilerek kente dağıtılan 8 milyon ton veya 8 milyar lt. suyun, ihtiyaca göre çok yetersiz kaldığı ortadadır. Bir an için bu bilançonun, 1981'de kentte 28 000'e yaklaşan abonmana eşit olarak dağıtıldığı var sayılırsa, abonman başına yıllık su miktarı 285.7 ton kadar olur. Ne var ki bu hesap, çok teorik bir veriyi ifade eder. Çünkü kentte, belediye suyundan tüketen "hastaneler, okullar, oteller, fırınlar, fabrikalar, lokantalar, hamamlar, pastahaneler ve öğrenci yurtları" gibi toplu su tüketim alanlarının, gözlemlerden elde ettiğimiz sonuçlara göre, yılda 4.7 ile 6.5 milyon ton su tükettikleri anlaşılıyor. Bu tesbit de gösteriyor ki, belediyenin yıllık su üretiminin, % 60 ila %80 kadarı, bu gibi toplu tüketim alanlarında harcanmaktadır. O halde kentte, abonman aile başına verilebilen yıllık su miktarının, 160-170 tonu aşmadığı söylenebilir. Her aileyi 5 nüfus kabul etmemiz durumunda, bu veri, 10-12 kişiyi de aşabilmektedir, -kişi başına düşen yıllık su miktarı, 30-35 tonu ve günlük olarak da 80 ila 95 lt. yi pek aşmadığı gerçeği ortaya çıkar.

Oysa bu çalışmamızın girişinde de değinildiği üzere, kişi başına günlük optimum su tüketimi, 150-200 lt.den az olmamalıdır. Bu veriler esas alındığında görülmektedir ki, halen Erzurum'da bir yılda elde edilip kente dağıtılan su miktarı, standart ihtiyacın, sadece % 50'si dolayındadır (Tablo 3).

Tablo 3. Erzurum'da Bazı Kuruluşların Su Tüketimi

Kuruluş	Sayısı (1981)	Su Tüketimi (günlük/ton)
Hastaneler	5 ⁽¹⁾	1100- 1200
Oteller	450	7900-11000
Okullar	46 ⁽²⁾	200- 250
Un Fabrikaları	3 ⁽³⁾	40- 90
Lokantalar	100	2500- 3000
Hamamlar	46 ⁽⁴⁾	460- 600
Fırınlar	53	85- 100
Pastaneler	34	25- 30
Öğrenci Yurtları	8 ⁽⁵⁾	650- 680

Kaynak: İlgili kuruluşların su abonman makbuzlarından derlenmiştir.

1. Araştırma Hastanesi dahil değil, 2. Üniversite dahil değil, 3. Kent içindekiler dahil,
4. Suyu tapulu 10 hamam dahil dahil değil, 5. Kızılay öğrenci yurdu dahil.

SONUÇ :

1. Erzurum'un bugünkü içme ve kullanma suyu, oldukça yetersizdir. Günün her saatinde abonmanların sularının akması ve kişi başına günlük su tüketiminin 150 lt. ye ulaşması halinde, 1980'deki 190 000 nüfus için, günde ortalama 28 000 ton ve yılda ise, 10 milyon tondan fazla su üretip dağıtmak gerekirdi. Buna belediye sularından yararlanan ve yıllık toplam ihtiyaçları 6 milyon tonu aşan toplu tüketim kurumlarının ihtiyacı da eklenirse, bir yılda elde edilip kente dağıtılan su, 16-17 milyon ton kadar olmalı idi.

2. Hesaplarımıza uygun olarak, 2000 yıllarında Erzurum'un nüfusu 310 000'i aşarsa, kanımızca gelecek 20 yıl içinde Erzurum Belediyesi'nden, iyimser bir tahminle, 20 000'den fazla su abonman talebi olacaktır.

3. Kent içi ve çok yakın çevresindeki bazı endüstriyel ve sosyal kuruluşlar, ihtiyaçları olan suyu kendi bünyelerinden sağlamasalar, kentteki su kıtlığı, bugünkünden daha büyük boyutlara ulaşmış olacaktır.

Sorunun boyutlarını daha iyi anlayabilmek için, bu gibi kuruluşlarından birkaç örnek verelim.

a) **Atatürk Üniversitesi** : Üniversite kampüsü içinde, çeşitli yörelere dağılmış olarak, 42 adet kuyu açılmıştır. Bunlardan 18'i sulama ve 3'ü de içme-kullanma suyu elde etmek için işletilmektedir. Sulama suyu ele edilenlerin su verim toplamı 540 lt/sn. yani kente su veren Dadaşköy'deki 11 adet kuyununkinden, % 46.3 daha fazla olup genellikle 15 Nisan-15 Ekim arasında sürdürülen 6 aylık sulama döneminde çalıştırılırlar. Elde edilen su, 100 bin m². lik yeşil alanın ve 1.3 milyon adet dolayındaki yetişme halinde olan ağacın sulanmasında tüketilir.

İçme-kullanma suyu elde edilen kuyardan, 75 lt/sn. su üretilir ve Küçük Kiremitlikte kurulmuş olan 450 ve 150'şer m³. lük iki adet depoya pompalanarak; buradan Üniversite lojmanlarıyla, fakülte ve işyerlerine dağıtılır. 600m³. lük bu depolara, günde 2800-2900 ton su pompalanmakta; 44 blok, 645 daireden oluşan lojmanlara, fakülte ve işyerlerine verilmektedir. Bu amaçla üretilen günlük suyun, %50'den fazlası lojmanlarda tüketilmektedir.

b) **E.B.K. Erzurum Et Kombinası**: Günlük su tüketimi, 400 tonu bulur. Su, aynı sahada, bugün faal olan 3 kuyudan elde edilir. Bunların toplam verimi, 43 lt/sn. kadardır.

4. Erzurum'un bugünkü ve gelecekteki su sorununu çözümlenebilmek için, ovadaki derin yeraltı sularından yararlanma hususunda daha fazla ısrar edilmelidir. Çünkü bu suların, ovaya göre bağlı yüksekliği 185-275m. yükseklikteki depolara pompalanması ve buralardan kente dağıtılması, çok masraflı olmaktadır. Belediye'nin bu amaçla T.E.K'na ödediği elektrik enerjisi karşılığı para, yılda 40-45 milyon lirayı bulmaktadır.

5. Kentin su sorunuyla karşı karşıya olması nedeniyle, özellikle yazları, pompaj kuyuları hiç dinlendirilmeden çalıştırılmaktadır. Oysa günde 15-16 saat çalıştırılmak üzere bir kuyunun ömrü, 20-25 yıl kadardır. Bu süre , aşırı işletme nedeniyle 10-12 yıla düşmekte, daha kısa sürede büyük harcamalarla, yeni kuyular açma zorunluluğu doğmaktadır.

6. Kent içinde çeşitli mahallelere dağılmış ve halen akar durumda olan 45 çeşmeden, yılda 0.5 milyon tondan fazla su, boşa akıp gitmektedir.

7. Kentin acil su sorunu nedeniyle dağıtım depolarına pompalanan sular, dinlendirmeden kente dağıtılmaktadır. Sertlik derecesi 9-10 olması gereken bu sulara sertlik, 18'i bulmaktadır ki bu da, sağlık açısından zararlıdır.

8. Erzurum'un üretilen mevcut su potansiyeli, çok hor kullanılmaktadır. Bunu cami çeşmeleri , genel çeşme ve genel WC çeşmelerinde, açıkça görmek mümkündür.

ÖNERİLER :

1. Madrek Suyu Projesi, yeniden ciddi olarak ele alınmalıdır. Verimin 850 lt/sn. olduğu daha önce hesaplanmış olan bu sudan, yılda 2.6 milyon tondan fazla su elde etmek mümkün olacağı gibi, maliyeti yüksek olsa bile, ovadaki pompaj kuyularının aksine harcama, bir kez yapılmış olacaktır.

2. Palandökenlerin kuzeyi, yani Erzurum kentine dönük akanlarında, çok sayıda kaynak vardır. Bunları birleştirip, kolaylıkla kente dağıtmak mümkündür.

3. Kentte boşa akıp kaybolan çeşme sularını, "içilmez" gerekçesiyle iptal etmektense, bunlardan yararlanma yoluna gidilmelidir. En azından belediye basınçlı sularını kullanan 46 hamama, bu çeşmelerin akıp giden fazla sularını kanalizasyonla almak mümkün görünmektedir.

4. Cami çeşmeleri ve genel WC çeşmelerinde başıboş akıp kaybolmakta olan sular için tedbir alınmalıdır. Genel WC'lerin, başka kentlerimizde olduğu şekilde kiraya verilmesi, su kaybının denetimini sağlayabilir. Camilerde boşa akan suların fazlası ise, kent genel su şebekesine bağlanmalıdır.

5. Kontlarda kaçak su tüketimini önlemek gerekir. Bizim hesabımıza göre, kayıtlı su abonman sayısı, 1980'de 30 000'i aşmalıydı. Oysa bu 27 867 kadardır. Bu da daha çok "ortak kullanım" şekline olmakta ve kuşkusuz belediye, bundan gelir kaybına uğramaktadır.

6. Kentte suların sık sık kesilmesi, içme sularının kirlenmesi bakımından, önemli sakıncalar yaratabilir. Elimizde herhangi bir bilgi olmamasına rağmen, öyle sanırız ki, suların kesilmesinden dolayı, font borular boşalmakta ve oluşan "içe emiş" gücünden dolayı, hayvan gübrelir veya kanalizasyon sularıyla kirlenen artık sular, borular çevresine sızarak, bu içe emişten dolayı, kent su şebekesine karışabilir.

Bundan dolayı, içme suyunun kesilmemesi için tedbir alınmalı ve kent içinde her yıl oluşan 40-50 bin ton gübre, kentten uzaklaştırılmalıdır (8).

7. Bir çözüm bulunmadığı takdirde, ileride Erzurum'da, daha büyük bir su kıtlığı sıkıntısıyla karşılaşılacağı bugünden bellidir. Madrek suyu projesiyle birlikte, başka alternatif çözümler, daha şimdiden aranmalıdır.

8. Dadaş ve Çiftlik köyleri ile, Erzurum Et Kombinasi üçgeni içinde kalan alandaki sebze bahçelerinin sulama sorununa ve bu alanda denetimsiz akmakta olan kent kanalizasyonunun yarattığı tehlikeye, acil bir çözüm getirilmelidir.

BAŞVURULAN KAYNAKLAR

- ADAMS, R., 1960, The Origin of Cities. Scientific American.
- BAYKAN, N., 1976, Toplum Hekimliği. Ankara Üniv. Tıp Fak. Yay., 339, Ankara.
- DAVIS, K., 1971, The Origin and Growth of Urbanization in the World. Chicago.
- İZBIRAK, R., 1962, Sular Coğrafyası 1. Yeraltı Suları ve Kaynaklar. Doğu Mat., Ankara.
- KARPUZ, H., 1976, Erzurum'da Türk-İslâm Yapıları, Kültür Bakanlığı İller Serisi, Yay., 1, Ankara.
- , 1980, "Osmanlı Devrinde Erzurum Kentinin Yeraltı Suları ve Çeşmeleri", İTÜ Mimarlık Fak. Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Ens. Dergisi, Sayı: 11-12, İstanbul.
- KONYALI, İ.H., 1960, Erzurum LTarihi. Erzurum Tarihi Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., 2, İstanbul.
- SÖZER, N., 1970, Erzurum Ovasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyası. Atatürk Üniv., 101, İşletme Fak. Yay., 9, Erzurum.
- TOPKAYA, M., 1957, Erzurum Ovası Hidrojeolojik Etüdü. DSİ, Yeraltı Suları Reislîği, Rapor No: 338, Ankara.
- TÜMERTEKİN, E., 1957, Kurak Bölgelerde Ziraat. İstanbul Üniv. İktisat Fak. Yay., 96, İstanbul.

(8) Erzurum'da kent içi hayvancılık faaliyetleri, önemli çevre kirleticisi etmenler arasındadır. Tesbitlerimize göre kentte, 5000'e yakın küçük ve büyükbaş hayvan beslenmekte ve bunlardan oluşan 40-50 bin ton (yıllık) gübre, kent içinde mahalle aralarına yığılmaktadır (Doğanay, 1980., Çevre Sorunları Açısından Erzurum'da Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetleri, Atatürk Üniv. Çevre Sorunları Mer. Simpozyumu, Erzurum).

- ., 1969, Sanayi Coğrafyası. Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İstanbul Üniv. Yay., 751, Coğrafya Ens. Yay., 22, İstanbul.
- ., 1978, Beşeri Coğrafyaya Giriş. İstanbul Üniv. Yay., 2464, Coğrafya Ens. Yay., 100, İstanbul.

ERZURUM'DA YEŞİL ALAN VARLIĞI

Doç. Dr. Hayati DOĞANAY

AMAÇ VE METOT

Hızlı kentleşme ve özellikle kentsel topraklardan olabildiğince dikey yararlanma çabaları, kentli toplumların açık ve yeşil alanlara olan ihtiyacını, giderek güncel bir sorun olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bundan dolayı kent palancıları, kent nazım planlarını hazırlarlarken, artık kentsel toprakların fonksiyonel kullanışlara bölüştürülmesinde açık ve yeşil alan konusuna özel bir önem vermektedirler. Gerçekten kentlerde bu gibi alanlara ihtiyaç, sanıldığından çok daha fazladır. Zira kentler için yeşil alanlar, sadece birer rekreasyon mekânı olarak düşünülmemelidir. Rekreasyon amacı yanında, konut kümeleri arasında veya kent bütünü çevresinde yer tutmuş bu gibi alanlar, nüfus artışı ve sanayileşmenin bir sonucu olarak, kent yaşantısını olumsuz yönde etkileyen çevre ve hava kirliliğini azaltmasına ilaveten, kentlerin birer "solunum penceresi" olarak düşünülmelidirler.

Kentsel toprakların fonksiyonel bölünüş gruplarından birini oluşturan "açık ve yeşil alanlar" deyimi ile, kentlerde yapı ve kuruluşlarla kaplı olmayan alanlar ifade edilir (Yavuz, Keleş ve Geray, 1978., 270). Ancak biz bu incelemenin kapsamında konuyu, açık ve yeşil alanlar deyiminin ifade ettiği en geniş anlamıyla değil, konunun bir boyutu ile ortaya koymaya çalıştık (1). Sorunu yakından ilgilendirmesi nedeniyle, Erzurum kentinde yeşil alanlar konusuna geçmeden önce, şu noktaya da değinmek uygun olacaktır. Bir kentteki yeşil alanları, mülkiyeti veya halkın yararlanabilirliği bakımından, *aktif ve pasif yeşil alanlar* diye iki gruba ayırmak mümkündür (Çetiner, 1972., 192-212). Bunlardan aktif yeşil alanlar kent halkının yararlanmasına tümüyle açık, pasif alanlar ise yarı açık veya tamamen kapalı olan

(1) Kent içi arazi kullanımında yeşil alan normlarıyla ilgili olarak, şu eserlerde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır:

Çetiner, A., 1972, Şehircilik Çalışmalarında Donatım İlkeleri (Dooçentlik tezi). İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul.

Yavuz, F., Keleş, R. ve Geray, C., 1978, Şehircilik (Sorunlar - Uygulama ve Politika). Ankara Üniv. S.B.F. Yayın No: 415, Ankara.

Not: Bu inceleme, 1982'de baskıya verilmiştir.

alanlardır. Ancak bir kent ve yakın çevresindeki yeşil alanlarla kent nüfusu arasında ilişkiler kurarken, mevcut yeşil alanları topluma açık ve kapalı olarak iki gruba ayırıp bunlardan kent halkına açık olanlara nüfus arasında ilişkiler kurmaya çalışmak, kanımıza göre pek gerçekçi bir yaklaşım olmaz. Örneğin bir eğitim kurumunun yeşillendirilmiş veya koruluk durumuna getirilmiş bahçesi, kuşkusuz genelde halka kapalı olabilir. Bununla birlikte değinmeye gerek yoktur ki, bu gibi kamu kurumları bünyesinde yer tutan koruluk, park, bahçe ve yeşil alalar, ilişkin oldukları fonksiyona bağlı nüfusa hizmet etmeleri nedeniyle, kentsel topraklardan soyutlanmaları mümkün değildir.

Sözü burada esas konumuza” ”Erzurum kentindeki yeşil alanlar sorunu”na getirirsek; kent halkına tümüyle açık olmayan mevcut yeşil alan ve koruluklar gözönüne alınmaksızın, Erzurum’da yeşil alan varlığının ortaya konulmasının, bizi yanıltıcı sonuçlara götüreceğine, değinmeye bile gerek yoktur. Zaten amacımız, özellikle bu noktayı vurgulamaktır. Gerçekten de Erzurum, yeşil alanlar varlığı bakımından, artık 1960’lı yılların öncesinde olduğu gibi yeşil alanlardan yoksun bir bozkır kenti değildir. Ne var ki sorun, herhalde belediyece düzenlenmiş ve halka tümüyle açık bir” belediye parkları” sorunu olarak düşünülüyor olmalı ki; bu konuda görüş belirtilen bir yazıda Evliya Çelebi’nin şaka ile karışık ve abartılmış olduğunu sandığımız beyanları referans gösterilerek; ”daha 17. yüzyılda Erzurum kentinin yeterli ölçüde yeşil alanlara sahip ve kent içinde -gül bağları bulunduğu gibi, sanırım pek isabetli olmayan görüşlere yer verilmiştir. Açıklamaya devam edilerek, ”1965 yılında yapılan araştırmalara göre Ezrum’da kişi başına 0.9 m². yeşil alan düşmektedir. Aşırı kentleşme ve nüfus artışı nedeniyle bu rakam, 1982’de kişi başına 0.7 m². ye düşmüştür” denilmektedir (Tanrıverdi, 1982., 5-5 ve 7). Bize göre bu hesaplamalarda, herhalde matematiksel yanlışlar vardır. Çünkü, neyin neye oranlanarak elde edildiği belli olmayan bu veriler” birer varsayım gibi görünüyor. Şayet 1965’de Erzurum kentinde kişi başına 0.9 m² yeşil alan düştüğü hesabı doğru olsa idi, kentteki toplam yeşil alanlar yüzölçümünün, 9.5 ha. kadar olması gerekirdi. Oysa 1965 yılı için bu veri 6.8. ha. olup (2,3) kişi başına 0.64 m². yeşil alan düştüğü anlaşılmaktadır. Kaldı ki, İller Bankası elemanlarının çalışmaları sonucu elde edilmiş olan bu veri, kanımızca 1965 yılına ilişkin gerçeği ortaya koymaz. Zira söz konusu edilen 6.8 ha.lık yeşil alan tutarı, her halde sadece kentteki aktif yeşil alanları kapsamaktadır. Öte yandan, ”Erzurum’da 1982’de kişi başına yeşil alan tutarı 0.7 m². dir” görüşü, gerçeği ortaya koymaktadır. Çünkü, ”1982’de ne neye oranlanmış da bu veri elde edilmiştir?” sorusunun cevabını kestirmek, gerçekten mümkün değildir. Böyle bir endeksi elde edebilmek için, 1982’de Erzurum kentinin nüfus ve yeşil alan miktarının bilinmesinin

(2) Tanrıverdi, F., 1982, ”Erzurum ve Çevresinde Rekreyasyon Alanları ve Geliştirme olanakları, ”Dünya Çevre Günü ve Erzurum’da Çevre Sorunları, 3-4 Haziran 1982, Erzurum.,

(3) İller Bankası, *Erzurum Analitik Etüdüleri.*, 1965 s. 110.

zorunlu olduğunu, elbette burada hatırlatmaya gerek yoktur. Ne var ki, ülkemizde genel nüfus sayımları 5'er yıllık zaman periyotlarıyla yapılmaktadır; ve de söz konusu bu verilerin ileri sürüldüğü 1982 tarihinde, Erzurum kentinin bilinen en yeni nüfus miktarı, 1980 Genel Nüfus Sayımı'nın sonucudur (4). Buna göre ileri sürülmüş olan 1965 ve 1982 yıllarına ilişkin Erzurum'da kişi başına düşen yeşil alan tutarları, isabetsiz bir varsayımın yazıya aktarılmasından ibarettir. Zaten Prof. Tanrıverdi'nin, bu konuda dolayısıyla ileri sürdüğü verilerin çelişkili olması da gösterir ki, sorun hakkında ayrıntılı hiçbir gözlem yapılmamıştır. Zira ileri sürülen verilerde, görüşlerin birbirini tekdüz ettiğİ dikkati çekmektedir. 1965'de Erzurum'da kişi başına 0.9 m².lik yeşil alan düştüğünden söz ediliyor. Kentin bu tarihteki nüfusu 105 317 olduğuna göre, demekki yeşil alan varlığı, yukarıda da değinmiş olduğumuz gibi, 9.5 ha. kadardı. Oysa yine bu araştırmacı 1965 tarihli (1973'de yayınlanmıştır) bir çalışmasında (5) kente ilişkin" yeşil alanlar yüzölçümleri listesi" vermiştir (Tanrıverdi, 1973., 70-71). Bu listedeki veriler toplam dönemin kent nüfusuna oranlarırsa, Erzurum kentinde bu dönemde 19.98 ha. dan fazla yeşil alan varlığı bulunduğu; ve de kişi başına 1.89 m².den fazla yeşil alan düştüğü sonucuna varılır.

"Prof. Fuat Tanrıverdi'nin ilerisürdüğü bu verilerden, hangisi doğrudur; biz bunu anlıyamadık.

İleri sürülen, "Erzurum'da 1982'de kişi başına 0.7 m². yeşil alan düşüyordu" görüşü -ki bu endeksi 1980 yılı için ileri sürülmüş olarak kabul etmekten başka bir seçenek yoktur- kentte bu tarihte 14 ha.lık yeşil alan bulunduğu anlamına gelir. Bu veri ise, aşağıda değinileceğİ üzere, Cumhuriyet-Cemal Gürsel caddeleri eksenine bağlanıtılı, ya da bu eksene yakın bulunan ve toplam alanı 15.7 ha. dolayında olan yeşil alanlardan, yaklaşık % 10.8 oranında bile azdır. İşte biz bu ça-

(4) Erzurum kentinin 1965 yılı nüfusu 105 317 ve 1980 yılı nüfusu ise 200 700'dür.

(5) Bu çalışmada Dr. Tanrıverdi, Erzurum'daki yeşil alan varlığı tesbiti için, "1/3000 ölçekli Erzurum Kadastro Planından ve bizzat ölçtüm" demektiedir (Tanverdi, 1973., 71). Ölçme, plan üzerinde mi yoksa arazide mi yapılmıştır bilemıyoruz. Ancak görülen odur ki, bu ölçme sonucunda da, yine çok yanlış sonuçlar ortaya konulmuştur. Kuşkusuz bunların, gerçekte ilgileri yoktur. Çünkü; alanı 5630.8 m² olan DDY Gar Parkı 5000, 3852 m². olan Mareşal Çakmak Hastanesi bahçesi 4000 m² ve çevre yeşilliklerle birlikte 18 614 m². olan Köşk Bahçesi ise, 50 000 m² olarak gösterilmiştir. Öte yandan; "Üniversite İşletmesi Yeşil Sahası (kavaklık)" diye, kentte en geniş yeşilsalanlara sahip olan Atatürk Üniversitesi arazisinin, öyle anlaşılıyor ki, sadece "kavaklık" olan yeşil alanları görülebilmıştır. Yine, Orman Fidanlığı gibi geniş yeşil alalara sahip kamu kuruluş alanlarına hiç değinilmemiştir. Bunlar ve benzeri bilimsel çelişkilerden dolayı, Dr. Tanrıverdi'nin Erzurum kentine ilişkin söz konusu ettiğİ yeşil alan ünitelerinin yüzölçümleri; ya olduğundan fazla, ya olduğundan az gösterilmiş; veya hiç dikkate alınmamıştır. Öyle ise, % 20 ila %60 oranında yanlış olan bu verilerle, sorun hakkında isabetli sonuçlar ortaya koymak da mümkün değildir.

İlşmamızda; hem yukarıda ısrarla savunulmuş olan yanlışlığı düzeltmeye, hem de, şimdilik yetersiz ve çoğunluğunun "pasif yeşil alanlar" olmasına rağmen Erzurum kentinin, bazılarının sandığı gibi, yeşil alanlardan yoksun olmadığını vurgulamaya çalışacağız.

Kent ve yakın çevresinde bulunan "park-koruluk ve yeşil alanlar"ı, aktif veya pasif olup olmadıklarına bakmaksızın, yeşil alan deyiminin kapsamı içinde kabul ederek, değerlendirmeleri buna göre yapmaya çalıştık. İncelememizde uygulanmış olan yöntem, oldukça basittir. Konuya ilişkin kuruluşların (DSİ, Karayolları, Orman Baş müdürlüğü, EBK Et Kombinasyonu gibi) arsa üniteleri içindeki yeşil alan varlığı, bu gibi kuruluşların *konum planları*'ndan ve yine bu kurumların ilgili birim sorumlusu teknik elemanlarının yardımıyla hesaplanmıştır (6). Tesbitler gerçeğe çok yakındır. Çünkü kuruluş konum planlarında arsaların ne kadarının yeşil alan ve ne kadarının koruluklara ayrılmış olduğu, veya sonradan ne kadar koruluk ve yeşil alan oluşturulduğu, açıkça bellidir. Bazı aktif yeşil alanların (100. Yıl Ordu Parkı gibi) yüzölçümleri, aynı şekilde konum planlarından hesaplanmış olmakla beraber; örneğin Köşk Parkı, DDY Gar Parkı, Azizeye Anıtı Parkı gibi bazılarının konum planları elde edilemediğinden, *yerinde ölçmeler* sonucu alanları tesbit edilmiştir. Bu da pek zor olmamıştır. Zira bu gibi mekânlar, nihayet geometrik bazı şekillerle temsil edilmektedir ve gerekli boyutların uzunluğu bilinince, alan hesaplamaları, sonuç olarak geometrik matematiksel basit işlemleri gerektirmiştir.

Bu çalışmalarımız sırasında (çalışma, 1979-1981 yılları arasında gerçekleştirilmiştir), Erzurum kentindeki ağaç varlığı da tesbit edilmiş (7) ve ilginç bazı sonuçlar elde edilmiştir.

ÇALIŞMANIN ELDE EDİLEN BAŞLICA SONUÇLARI

Yukarıda değinilen yöntem çerçevesinde gerçekleştirilen inceleme sonunda, Erzurum kenti ve yakın çevresindeki park-yeşil alan ve korulukların yüzölçümü, 185.85 ha. olarak tesbit edilmiştir. Bu da, 1980 yılı itibarıyla 1417.9 ha. dolayında olan kentsel toprakların % 13.1 kadarını teşkil ediyordu (Tablo 1, şekil 1).

Kentin 1980 nüfusu 200 700 olduğuna göre, bu iki veri birbirine oranlandığında 9.26 m². lik bir değer elde edilir. Dolayısıyla 1980'de Erzurum'da, "teorik olarak" kişi başına yaklaşık 9 m². ve 1000 nüfus başına 0.9 ha. yeşil alan düşmekte

-
- (6) Erzurum kentimize yönelik çalışmalarımızda her zaman destek ve yardımlarını gördüğümüz kamu kuruluşu yöneticilerine, bu vesile ile tekrar şükranlarımızı sunarız.
 - (7) Gerek ölçmeler ve gerekse ağaç varlığı envanter tesbit çalışmalarında; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğrencilerinden de yararlandık. 1979-1982 yılları arasında, devam ettirdiğimiz ve yaklaşık üç aydan fazla süren dokümanter veri toplama aşamasında, geniş ölçüde yardımlarını gördüğümüz öğrencilerimize teşekkür ederim.

idi. Ulaşılmış olan bu düzey ise, kuşkusuz çok yetersizdir. Çünkü bir kentte, "nüfus-alan" ilişkisi bakımından, oyun ve eğlence yerleriyle sportif amaçlı kullanışlara ayrılan alanlar hariç, F. Stuart Chapin'in kanısına göre "sadece park alanı olarak" 1000 nüfusa 0.8 ha. dan fazla yeşil alan düşmelidir (Chapin, 1965., 449). Oysa Erzurum'da; bazı resmî nitelikli özel konut alanları, parklar, meydan refujları, koruluklar, yetişme durumunda olan ağaçlandırılmış sahaların tüm yüzölçümü toplamı dikkate alındığı halde, kentte henüz, ancak park alanı tutarı olarak önerilen düzeye ulaşılabilmiştir. Dolayısıyla, dikkat çekici bir şekilde hızla genişlemiş olan yeşil alanlara rağmen, şimdilik öngörülen standartlara ulaşamamıştır.

Erzurum kentindeki mevcut yeşil alan varlığının bir diğer özelliği de, yaklaşık %70'e yakını kamu kuruluşları, veya kamuya ilişkin özel konut alanları dahilinde bulunması (Tablo 2 AB, Şekil 2), başka bir deyişle, "pasif yeşil alanlar, veya kısmen pasif yeşillik alanlar" olmasıdır. Zaten bizden önce, bu konu hakkında isabetseiz görüşler öne sürenler, sanırız bu noktada yanılmışlardır. Gerçekten de, 1960'lerden sonra bu konuda önemli gelişmeler olmuştur. Örneğin 1978-1979'da tamamlanan Yakutiye Parkı, 1977-1980'de çevre düzenlemesi kısmen tamamlanmış olan Aziziye Anıtı Parkı, 1981'de oluşturulan Atatürk 100. Yıl Ordu Parkı ve 1982'de de yapımı sürdürülmekte olan İstanbul Kapısı Parkı gibi.

Kentin başlıca çekim ve dağıtım aksını oluşturması nedeniyle, batıda Üniversite kavşağı ve doğuda Tebriz Kapısı arasında yer tutan Cumhuriyet-Cemal Gürsel caddeleri eksenini çevresi, aktif yeşil alanlar yönünden büyük bir önem kazanmıştır. Ancak bunlardan hepsinin çevre düzenlenmesi henüz yapılmamıştır (Harita1). Tebriz Kapısı güney kenarında yer tutmuş 3819 m². alanlı *Çifte Minareli Medrese parkı*, siti itibarıyla, turizm sezonunda fazla ilgi gören bir alandır. 1977-1978'de Tebriz Kapısı Meydanı genişletme çalışmaları sırasında, burada bazı iç düzenlemeler yapılmışsa da, yararlanmaya açılmış olan bölüm 950 m². veya genel alanın % 25'i kadardır. Oysa siti, Taşmağazalar-Cumhuriyet-Eski Bat pazarı ve Tebriz kapısı caddelerinin kesiştiği çok işlek bir alan olduğu gibi, tarihsel eserlerin en göz doldurucularından olan Çifte Minareli Medrese ve Ulu Cami de buradadır. Dolayısıyla yerli ve yabancı ziyaretçilerle, kent halkı tarafından çok uğranılan bir alandır. Sahanın tümünün, bir an önce çevre düzenlemesi yapılarak hizmete sunulması gerekir.

Çifte Minareli Medrese Parkı'nın 150-200 m. güneyinde yer tutan ve alanı 5328 m². kadar olan *Üç Kümbetler Parkı*, tamamen ağaçlandırılmamış ve çevre düzenlemesi yapılmamış olduğundan, park olarak şimdilik yeterince amaca hizmet etmemektedir. Oysa bu alan, "semt parkı" olarak düzenlenmeye çok elverişlidir. Ayrıca Üç Kümbetler tarihsel anıtının burada bulunması, sahaya ilgiyi arttırabilir.

Tebriz Kapısı'nın 100-150 m. kadar kuzeybatısında ve İç Kale'nin kuzey etekleriyle batı kenarında çevre düzenlemesi yapılamamış olan *İç Kale Çevresi Yeşillikleri*, henüz rekreasyon alanı olarak önem taşımamaktadır. Sahanın yüzöl-

çümü 2526m². kadar olup; İç Kale platformunun batıya doğru devamını teşkil eden 1190m². lik bölüm, Belediye fidan yetiştirme bahçesi olarak değerlendirilmiştir. Erzurum Belediyesi Parklar ve Bahçeler Şefliği de buradadır. Sahanın fidanlık dışındaki bölümü, yani İç Kale'nin kuzey etekleri, buradaki genel yeşil alanın %53'e yakını oluşturur ve çevre düzenlemesi yapılmamış olduğundan, şimdilik atıl bir yeşil alandır. Kentin hâkim noktalarından olan bu sitin, aynı zamanda da kentin en eski tarihsel çekirdeğini oluşturan İç Kale'nin burada bulunması, önemini arttırmaktadır. Çevrenin, park olarak düzenlenmesi uygun olacaktır. Kentin tarihsel çekirdeğini oluşturan ve özellikle yabancı turistlerin sık uğradıkları böyle bir merkezi fonksiyon alanından, kısmen fidanlık olarak yararlanılması ve yarından fazlasının hiç değerlendirilmemiş olması, reaksiyon potansiyeli açısından, önemli bir kayıptır. Alanın tümü, aile çay bahçesi şeklinde değerlendirilerek, park alanı durumuna getirilmelidir.

Cumhuriyet Caddesi ile bugünkü Ayas Paşa Caddesi'nin, bu caddeye eklendiği alanda 1958'e kadar varlığını sürdüren, 12 852 m². alanlı Belediye Çocuk ve Çay Bahçesi bulunuyordu. Halk tara'ndan, tarihsel Lala Payşa Camisi'nden dolayı *Lala Paşa Parkı* olarak bilinen bu alanın kuzeybatı kenarına Karadeniz Turistik Otel (şimdi PTT Bölge Başmüdürlüğü hizmet binasıdır), güneybatı kenarına yeni Erzurum Belediye Sarayı yapılmış; önemli bir bölümünden N-S doğrultusunda, 1977-1978 'de tamamlanan Ayas Paşa Caddesi geçirilmiş; ve de bugün Lala Paşa Parkı diye, 2484 m² lik (eski parkın %19.3'ü) bir alan geriye kalmıştır. Lala Paşa Parkı'nın batısında, Dadaş Sitesi Meydanı karşısında yer tutan *Yakutiye Parkı*, 1978-1979'da, bu adı taşıyan anıtı ortaya çıkarmak ve kentin bu merkezi bölümünde bir dinlenme alanı meydan getirmek amacıyla, anıt çevresindeki geçeköndü binaların yıkılması suretiyle oluşturulmuştur. Alanı, 12 852 m². kadardır. Bununla beraber, söz konusu bu parkla Lala Paşa Park bölümü arasında yer tutan genişçe bir yol kesiti, Özel İdare binası ve altındaki dört işyeri (1980'de yıkılmıştır) askeri inzibat karakolu (1982 yılı başında yıkılmıştır), kentin en eski sinemalarından olan Doğu Sineması (1980'de yıkılmıştır) ve manifaturacı, lokantacı (kentin en-tanınmış kebab salonlarından Hacı Baba), kitapçı dükkenları gibi işyerleri (sayıları toplam 16 kadardı) Erzurum Belediyesi'nce istimlak edilip yıktırılarak Lala Paşa ve Yakutiye parkları birleştirilmiştir (8). Böylece mevcut olan 15 336 m². lik yeşil alana, yaklaşık 3200 m². lik bir ünite daha eklenerek; doğuda Valilik-Adliye-Belediye Sarayları Meydanı, batıda Dadaş Sitesi Meydanı

(8) Prof. Fuat Tandırverdi, 3 Hâziran 1982 tarihli yukarıda söz konusu ettiğimiz makalesinde, her iki parkın birleştirilip; burada geniş bir yeşil alan oluşturulmasını öneriyor. Anlaşıyor ki, Prof. Tandırverdi, bu konuda gözlemler yapmadan veya eski gözlemlerine dayanarak öneride bulunmuştur. Çünkü sözü edilen alanın kamulaştırılması 1980'den önce gerçekleştirilmiş olup; bu önerinin yapıldığı bildirinin sunulduğu günlerde, adı geçen iki parkı birleştirmek için sürdürülen çevre düzenlemesi faaliyetleri, bitirilme aşamasına gelmişti.

arasındaki Cumhuriyet Caddesi kesiti kuzey kenarı boyunca, 18 536 m². alanlı bir yeşil kuşak oluşturulmuştur. Bu çevrenin; kentin yönetim ve ticaret fonksiyonu ile eğlence ve turizm fonksiyonları açısından yoğun bir merkez olması, meydana getirilen yeşil alana ilgiyi büyük ölçüde arttırmıştır. Sahanın çevre düzenlenmesi tümüyle tamamlanıp burada gerçek anlamda bir park oluştuğunda, ilgi daha da artacaktır. Ancak Lala Paşa park kalıntısıyla Yakutiye Parkı'nın bütünlüğünü sağlayabilmek için 1980'den önce kamulaştırılmış olan alanın kuzeyinde, PPT Başmüdürlüğü binası ile Cennetçeşmesi Sokağı arasında kalan dört blok binanın da istimlak edilmesi ve kaldırılması, çok uygun olacaktır.

Cumhuriyet Caddesi'nin, Hastaneler, Yenişehir ve Cemal Gürsel caddeleriyle keşiştiği alanda; ve de çevresinde, oldukça dikkat çekici genişlikte yeşil alan ve koruluklar yer tutmuştur. Bunlardan *Havuzbaşı Parkı*, 3214 m². alanlı, kısmen beton kaplama ve kısmen yeşil alan durumundadır. Parkın kuzeybatı kenarında, 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'ni simgeleyen Atatürk Anıtı yer tutmuştur. Ortasında 315 m². alanlı ve 80 cm. denirliğinde bir havuz vardır Çevre düzenlenmesi yapılmış, yeşillendirilmiş ve seyrek çam ağaçlarının bulunduğu park, halk tarafından çok uğranılan, ayakaltı bir kavuşma noktasıdır.

Havuzbaşı meydanı'nın kuzey kenarında 9. Kolordu, güneyinde 29. Tümen karargâh binaları, güneydoğu kenarında ise Erzurum İl Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü binası ile Belediye Orkide Çay Bahçesi vardır. Bunlardan *Orkide Çay Bahçesi* 819 m². alanlı olup; yüksek yapılı ağaçların kapladığı bir koruluk görünümündedir. 9. Kolordu ve 29. Tümen Karargâh binaları çevresi ve özellikle bu binaların Havuzbaşı Meydanı'na dönük ön bahçeleri, toplam 1942.9 m². lik (birincisi 962.4 ve ikincisi 980.5 m²) birer çam ağaçlığından oluşmuştur (9. Kolordu bahçesinde diğer tür ağaçlar da vardır). Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü bahçesi ise, seyrek çam ağaçlarıyla kaplı 960.2 m². alanlı bir yeşil saha durumundadır. Yine bu çevrede, Tekel Başmüdürlüğü ile Çaykara Caddesi arasında, Orduevi eski çay bahçesi, 1980'de Erzurum Belediyesi tarafından, 2720,2 m². alanlı bir çocuk bahçesi olarak düzenlenmiş; fakat 1982'de askeri yönetimce gerekli değişiklikler yapılarak, tekrar *Erzurum Orduevi Çay Bahçesi* durumuna getirilmiştir.

Havuzbaşı Meydanı ve Atatürk Üniversitesi kavşağını birbirine bağlayan Cemal Gürsel Caddesi'nin kuzey kenarında Atatürk 100. Yıl Ordu Parkı, güney kenarında Aziziye Anıtı Parkı bulunmaktadır. Bunlardan *Aziziye Anıtı Parkı*'nın yapımına 1977'de başlanmış ve 1981'de, genel olarak tamamlanmıştır (Çevre düzenlenmesi konusunda, 1982'dede yapım faaliyetleri sürdürülüyordu). Alanı 50 412.5 m². olup şimdilik, kent parklarının en büyüğüdür. Parkın, batı kenarına doğru daralan bölümünde; üç sütundan ve tunçtan bir heykelden ibaret olan "Yeni Aziziye Anıtı" (eskisi kentin doğusundaki Topdağı üzerindedir) yükselir. Anıt, genelde 1877-78 Osmanlı -Rus Savaşı (93 Harbi) Türk kahramanlığını, fakat özellikle bu savaşın kadın kahramanı Nene Hatun ve Komutanı Gazi Ahmet Muhtar

Paşa'nın cesaretini simgelemektedir (Başar, 1978. , 20-21). Ne var ki, bir yanda kentte Cumhuriyet'in 50. Yılı kalıcı eserlerinden olan ve bir yandan da kente batıdan girişte yer tutarak, Rus saldırılarının, Erzurum'da yarattığı unutulmaz kötü anıları sergileyen bu anıt, estetik bir değer taşımamakta; acele ile harcı dökülmüş, üç adet sütundan biret bulunmaktadır. Geleneksel Türk mimari sanatı kurallarına uygun olarak, yeniden yapılmalı ve gerekli mermer taşları sağlanamazsa, çevreden sağlanacak yapı taşlarıyla inşa edilmeli; veya en azından bu beton sütunların üzeri, bir mozayik harçla kaplanmalıdır. Şimdilik halkı bu alana çekecek herhangi bir tesis yoktur. Sahada bir çocuk bahçesi , çeşme ve çayhane kurullmalıdır.

Aziziye Anıtı Parkı'nın iç çevre yolları asfaltlanmış olup; saha çimlendirilmiş ve kısmen ağaçlandırılmıştır. 1981'de gölgelikler ve banklar yerleştirilmiş olan park, halk tarafından giderek rekreasyon alanı olmaya başlamıştır. Bununla beraber, saha henüz ağaçlık bir park durumuna gelmediğinden, ilgi duyulan bir rekreasyon alanı değildir. İleride kuşkusuz bu fonksiyon, giderek önem kazanacaktır.

Aziziye Anıtı Parkı'ndan Cemal Gürsel Caddesi ile ayrılmış ve DSİ Kampusu güney eklentisinde yer tutan *Atatürk 100. Yıl Ordu Parkı*, burada herhangi bir amaçla kullanılmayan 41 600 m2. lik boş alan üzerinde düzenlenmiştir. Yapımına 1981 yılı nisanında başlanan ve 23 Temmuz 1981'de hizmete giren park, halen kentin en iyi düzenlenmiş yeşil alanıdır. "Temelinde disiplin bulunan her şeyin güzel olabileceği gerçeği," bu park ve güneybatı kenarındaki anıtta, bir kez daha somutlaşmış bulunmaktadır. Zira park, Ordu'nun desteği ve denetiminde yapılmıştır. Çeşmeleri, havuzu ve çocuk bahçesi gibi dikkat çekici çevre düzenlemesi yanında; Erzurum halkının Atatürk ve Ordu'ya şükranlarını simgeleyen anıt çevreye ayrı bir güzellik katmış olup; 1981 ve 1982 yaz mevsimlerinde, halk tarafından çok ilgi gösterilen bir rekreasyon alanı olmuştur. Bu ilginin giderek artacağı kuşkusuzdur.

Söz konusu her iki parkın batısında ve Üniversite kavşağı arasında, 2600 m2. genişliğinde ve ağaçlandırılmış olan dairesel şekilde bir yeşil alan daha yer tutar. Bundan sonra da Atatürk Üniversitesi korulukları başlar. Atatürk 100. Yıl Ordu Parkı'nın kuzey eklentisinde, alanı 8.6 ha. kadar olan DSİ 8. Bölge Müdürlüğü kampusu yer tutmuştur. Bu alanın 34 162 m2. si, veya %39.7 si yeşil alanlara ayrılmıştır. Park bitkileri ve yüksek yapılı ağaçların yer tuttuğu bu alan, bir koruluk görünümündedir.

Görülüyor ki, buraya kadar özetle söz konusu ettiğimiz ve kenti iki eksene ayırmış olan Cumhuriyet-Cemal Gürsel caddeleri aksı ile bağlantılı, veya bu güzergâha yakın bulunan kent içi yeşil alanların toplam yüzölçümü, 15.7 ha. dolayına yaklaşmıştır. Bu veri ise, kentteki genel yeşil alan varlığının, % 8.6 kadarı demektir.

Erzurum kentinin Belediye sınırları içinde yer tutan diğer yeşil alanlar, kent merkezine göre; kuzey, batı, güneydoğu ve güneyinde bulunmaktadır.

Kentin kuzeyinde; Kâzım Karabekir, Gez ve İstasyon mahallerindeki kamu kuruluşu kullanılış alanlarında "koruluk ve yeşillendirilmiş sahalara" şeklinde, oldukça geniş ünitelere dağılmış olan yeşil alanlar, pasif alanlar, veya kısmen pasif alanlar durumundadır. Bunlar; DDY yönetim, oturma ve ulaşım fonksiyon alanında olduğu gibi 1939-40, EBK Kombinasi sahasında olduğu gibi 1955-1958'lerden sonra oluşmuştur. Aynı sahalara; Orman Başmüdürlüğü, Karayolları 122. Şube Şefliği, Bölge YSE, Atatürk Üniversitesi Ziraat İşletmesi Çiftliği 23 Temmuz Doğu Fuarı korulukları gibi yeşil alanlar dahildir.

DDY kuruluşları sahasında kalan yeşil alanlardan, park niteliğinde olan saha, Demiryolları Başmüdürlük binasının doğu (aile çay bahçesi) ve batısında kalan 5630.8 m² alanlı *DDY Gar Parkı*'dır. Halka da açık olan bu yeşil alan dışında, yine DDY arsaları içinde yer tutan oldukça geniş yeşil alanlar vardır. Bu kuruluşun, lojmanlarının yer tuttuğu alan, 24 296.9 m². lik yeşilalana sahiptir. Yine bu kuruluşa ilişkin,; İstasyon Caddesi'nin doğu kenarında 17 122 m². alanlı DDY Fidanlığı bulunmaktadır. Çevredeki Levazım birliğine ilişkin yeşil alanlar, Gar PTT'si çevresindeki yeşil alan ve ağaçlık saha, İstasyon Caddesi kenarındaki ve bu caddenin DDY Meydanı'na açılan bölümündeki yeşil alan eklendiğinde, bu çevrede; düzenlenmemiş, pasif fakat park bitkileri ve diğer ağaç türlerinin mevcut olduğu 4.6 ha.dan biraz fazla (46 500 m²) yeşil alan bulunduğu ortaya çıkar.

EBK Et Kombinasi ve Yem Fabrikası'nın içinde yer tuttuğu arazinin toplam genişliği, 284.6 ha. dolayındadır. Bu alanda, çoğu ağaçlandırılmış ve koruluk durumuna gelmiş 37.24 ha. kadar yeşil alan mevcut olup; toplam alanın % 13'ünü oluşturur. Bununla beraber, çok geniş bir ünite meydana getiren bu alanda, henüz bir çevre düzenlemesi yapılmamıştır ve kent halkının rekreasyon ihtiyacına kapalıdır.

Bu sahada, alanı 35.7 ha. kadar tutan Orman Başmüdürlüğü Fidanlığı hariç, bu kurumun sahasında, çevre düzenlemesi yapılmış 4.2 ha. dolayında bir park alanı ve oldukça geniş, yetişmiş koruluklar bulunmaktadır. Dolayısıyla Orman ve Erozyon Kontrol Başmüdürlükleri arazisinin % 49'u, yeşil alan ve koruluktan oluşmuştur. Bu çevre, âdeta bir orman sahası görünümündedir. Ayrıca yine kent merkezinin kuzeybatısında bulunan ve 6892 . 8 m². lik bir yeşilalanı (koruluk) bulunan Karayolları 122. Bölge Şefliği sahası ile, 40 ha. lık yeşil alan ünitelerindedir. Bu çevrede, Atatürk Üniversitesi Ziraat İşletmesi Çiftliği'nin koruluğu ayrı bir önem taşırsa da bunu, Atatürk Üniversitesi yeşil alanları bütünlüğü içinde düşünmek daha uygun olacaktır.

Kentin güneydoğusunda, yani Kars Kapısı çevresi ve doğusundaki askerî birliklerin kuruluş alanlarında, oldukça geniş üniteler, yeşillendirilmiş veya ağaçlandırılmış bulunmaktadır. Askerî gerekçelerle, bu kuruluşların korunum planla-

rını inceleyerek yeşil alan varlığını tesbit edemedik. Bununla birlikte çevrede, 2 ila 2.5 ha. dolayında yeşil alan ve koruluk bulunduğunu tahmin etmekteyiz.

Kent merkezine göre güneyde (Güney Çevre Yolu boyunca) bulunan Karayolları 12. Bölge Müdürlüğü servis binalarının yer aldığı 18.7 ha.lık arazinin 3.84 ha. kadarı, veya % 20.5 kadarı, genellikle çam koruluklarından oluşmuş yeşil alanlar durumundadır. Kuşkusuz fonksiyonu gereği, bu alan da halkın rekreasyon ihtiyacına herhangi bir katkıda bulunmaz.

Kent merkezine çok yakın ve bu ölçüde de ilgi çekici aktif bir yeşil alan olan *Köşk Bahçesi*, Güney Çevre Yolu güney kenarında yer tutmuştur. Alanı 7402 m². olan park 1794-1797 tarihinde, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bundan sonra, günümüze kadar (son olarak 1976-77) onarımlar görmüş olan bahçede; Atatürk Köşkü, iki adet havuz, Belediye düğün salonu, kapalı kabinleri, açık oturma alanları, çocuk oyun alanları gibi ek tesisler vardır. Senede ortalama 140-150 gün kadar (20 Mayıs-15 Ekim arası) açık kalan sahadan, yılda 500 000'den fazla kişi yararlanır (9). Özellikle Temmuz-Ağustos aylarında rekreasyon amacıyla gelenlerin sayısı, hafta sonlarında 5000-6000'i bulur.

Köşk Bahçesi'nin doğu ve güney eklentisinde (ara sokak ve çevre duvarı ile Köşk Bahçesi'nden ayrılmışlardır) toplam 11 212 m². alanlı iki yeşil alan ünitesi vardır. Bunlardan doğudaki, yani Köşk Camisi çevresindeki ünite, 3401.4 m². lik bir alan tutar. 1979'da çevre düzenlemesi yapılarak, Güney Çevre Yolu güney kenarında, blok apartmanlar arasında, bir yeşil alan adacağı durumuna getirilmiştir. Köşk Bahçesi rekreasyon alanının buraya yakın olması nedeniyle, rekreasyon alanı olarak pek önem taşımaz. Ancak çevreyi güzelleştirmiş olması bakımından ilgi çekici bir yeşil alan ünitesi durumundadır. Güneydeki 7810.6 m².lik yeşil saha, Belediye fidan yetiştirme bahçesi olarak değerlendirilir.

Yenişehir Caddesi'nin doğu kenarı, kuzeyde İl Halk Eğitim Merkezi ile güneyde SSK Hastanesi yakınına kadarki alan, baştan başa bir koruluk niteliğindedir. Sahada; Valilik konutu, subay villaları, Erzurum Bölge Müzesi, İlköğretim Müdürlüğü ve Çocuk Yuvası (eski verem hastanesi binası) binaları gibi resmî nitelikte özel konutlar ve kamu kuruluşları bulunmaktadır. Sahanın bütünü 48 692.8 m². kadar olup; bu alanın 42.391 m², veya %87'si, koruluklardan oluşmuş yeşil alanlar durumundadır. Saha yazları, kent içinde bir orman görünümündedir.

Bu gibi yeşil alan ünitelerine; Hastaneler Caddesi doğu kenarında yer tutan, 2120 m². alanlı eski Erzurum Askerlik Şubesi bahçesini, 2447 m². alanlı ağaçlık ve yeşil alan bölümü olan Şair Nef'i Ortaokulu bahçesini, Ticaret Lisesi bahçesinin

(9) Bu çalışmamızın amacı, Erzurum kenti ve yakın çevresindeki yeşil alan varlığını ortaya koymaya yönelik olduğundan, "rekreasyon sorunu" üzerinde pek durulmamıştır. Bu konu, ayrı bir çalışma olarak ele alınacaktır.

1537 m²'lik yeşil alanı ve ağaçlandırılmış bölümünü, bir koruluk şekline gelmiş olan 5210.9 m² lik Kız Lisesi bahçesini, 6257. 3m². alanlı Göğüs Hastalıkları Hastanesi, 3852 m². lik Mareşal Çakmak Hastanesi, 3810.2 m². lik Sağırlar Okulu bahçesi gibi daha birçok kent içi yarı pasif yeşil alan ünitelerini de, kuşkusuz eklemek gerekir.

Özellikle 1960-65'lerden beri sürdürülen ağaçlandırma faaliyetleri ve sağlanan başarılar nedeniyle, ilerde en geniş yeşilalan varlığı, kuşkusuz Atatürk Üniversitesi arazisinde yer tutacaktır. Halen bu arazinin Ziraat İşletmesi Çiftliği, Kampus içindeki ana cadde ile Erzurum-İlca asfaltı arasındaki bölüm ve Kampus-Çat yolu arasındaki koruluklar, giderek birer orman görünümü arz etmektedir. Kuşkusuz bu koruluklara, yeni ağaçlandırılmış bölümleri ve iç çevre yolları, iç ve kenar refujlarıyla fakülte binaları önlerindeki yeşil alanları da eklemek gerekir. Atatürk Üniversitesi Yeşil Alanlar Müdürlüğü kayıtlarında Üniversite arazisinde 100 000 m². lik, yani 10 ha. lık bir yeşil alan varlığı bulunduğu kaydedilmiştir. Oysa kamımızca bu veri çok tahmini olup; gerçeği ortaya koymaktan uzaktır. Böyle olmadığı; ve de 1/2000 ölçekli "konum planı" üzerinde yaptığımız ölçmeler, Üniversite arazisi bünyesinde, 28.6 ha. lık bir yeşil alan tutarı mevcut olduğunu göstermiştir.

Erzurum kentindeki yeşil alan varlığı hakkında sağlıklı bir sonuca varabilmek bakımından, Üniversite arazisi sınırları içindeki yeşil alan varlığını ihmal etmek mümkün değildir. Öte yandan, kenti batıdan geniş bir yeşil alan kuşağı şeklinde S-N yönünde sınırlandıran bu alanda; koruluklar veya yeşil alan şekilde getirilebilecek olan, geniş boş alanlar bulunmaktadır. Örneğin kuzeyde Atatürk Üniversitesi Lojmanları ve güneyde Çat yolu arasında kalan alan, Ziraat Fakültesi-Araştırma Hastanesi batısında kalan alan gibi.

Kente, 1955-1960'lardan itibaren başlatılan çalışmalar ve bugüne kadar sağlanan gelişmeler, artık dikkat çekici bir düzeye ulaşmıştır. Bununla birlikte kentteki yeşil alan varlığı, nüfusla oranlandığında, henüz çok yetersizdir. Gerçi yukarıda değinilmiş olduğu üzere, 1980'de Erzurum kentinde kişi başına yaklaşık 9.2 m². teorik yeşilalan düşüyordu. Söz konusu veri ise; 185.85 ha. kadar tutan park, koruluk ve yeşillendirilmiş alanlar toplamının (kent içi ve çevre caddelerin, meydanların ayırım refujlarındaki yeşillendirilmiş alanlar da dahil) 1980 nüfusuna oranlanması suretiyle elde edilmiştir. Ancak ulaşılmış olan bu düzey, çok yetersizdir. İstanbul Kapısı batı girişinde 1982'de oluşturulan (1982 yazında çevre düzenlemesi yapılıyordu) yaklaşık 2 ha. yüzölçümlü park alanı ve 23 Temmuz Doğu Fuarı yeşil alanları da eklenirse, kentteki aktif yeşil alan tutarı henüz 56.3 ha. dolayındadır. Bu veri ise, kentteki tüm yeşil alanların %30.3'ünü aşmaz. Erzurum kentinin 1982 yılı nüfusunu bilmediğimiz için, kişi başına düşen aktif yeşil alan miktarını isabetli bir şekilde ortaya koymak güçtür. Ancak 1979-1981 yılları arasında aktif yeşil alan tutarı İstanbul Kapı Parkı hariç, 54. 3 ha. a yaklaştığına göre, bu

veri 1980 nüfusuna oranlandığında, kentte kişi başına 2.7 m2. aktif yeşil alan düşüğü söylenebilir.

Erzurum kenti ve yakın çevresinde sürdürülen ağaçlandırma faaliyetlerinde; bölgenin olumsuz iklim şartları karşısında, ancak sulamayla ağaç yetiştirilmesine rağmen, dikkat çekici başarılar sağlanmıştır. Nitekim çalışma yöntemine yukarıda değindiğimiz inceleme sonucu, yeni dikilmiş alanlar hariç, 1981 yılı itibariyle kent içi ve yakın çevresinde 1.5 milyon adete yakın (1 397 436 adet) yetişmiş ve yetismekte olan ağaç vardı (park ağaççıkları hariç). Mevcut ağaç varlığının 1.2 milyon adetten biraz fazlası (1 214 645 adet) Atatürk Üniversitesi arazisi içinde bulunuyordu. Ağaç varlığının %9'u çam türlerinden oluşmuştu. Örneğin tesbitlerimiz sonuclarına göre, kent yeşil alanlarındaki çam türü sayısı 145 600 adetten fazla idi. Bu sayının 52 620'si Atatürk Üniversitesi Ziraat İşletmesi Çiftliğinde, 8930'u Karayolları 12. Bölge Müdürlüğü arazisinde, 780'i Karayolları 122. Şube Şefliği, Havuzbaşı çevresi, SSK Hastanesi, TRT Bölge Radyosu ve Topraksu kuruluşu bahçelerinde bulunuyordu. 1980 yılı itibariyle Erzurum'da kişi başına 7 adetten fazla yetişmiş ve yetismekte olan ağaç düşüyordu.

ÖNERİLER

Erzurum ketinde, kent içi ve çevresindeki yeşil alanların ulaşmış olduğu toplam miktar, kentin nüfus büyüklüğü yanında, henüz yetersizdir. Bu konuda sürdürülen çalışmalara, daha hızlı bir tempo ile devam edilmelidir.

Aslında Erzurum bir step bölgesi kentidir. Çevre kirlenmesinde, özellikle rüzgâr erozyonunun önemli etkileri görülür. Bu olayı tesirsiz duruma getirmede alınacak en köklü tedbirlerin başında, kuşkusuz yeşil alan ve korulukların çoğaltılması gelmektedir. Ancak bu konuda, çevrenin iklim şartlarında ağır gelişen ve uzun bir süre içinde yetişen çam türleriyle ağaçlandırma faaliyetlerinden artık vazgeçilmelidir. Üstelik bu türlerde, uzmanların ifadesine göre, yeni dikimlerde %75 ila %80 oranında kayıp söz konusudur. Özellikle sulanması mümkün olmayan sahalarda bu fire, %90-95'i bulmaktadır. Oysa çevreye daha kolay uyum sağlayan ve çabuk gelişen alçak boylu çalı türü bazı park bitkilerine, dikimde öncelik verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu konuda; Rives avrim (frenk üzümü) başta olmak üzere; Leylak (*Syringa vulgaris*), Hanımeli (*Lonincera caprifolium*) ve Safura (*Zipporah*) türlerinin ideal olduğu; kavak türleri (*Populus*) ve akçağaç türlerinin, (*Negodo*) dikilmesi gereken başlıca türler oldukları belirtilmektedir(10).

Kent içi ve çevresinde, ağaçlandırma faaliyetlerine devam edilmelidir. Nitekim Cumhuriyet, Hastaneler, Mumcu, Yenişehir caddeleri bu faaliyetler sonucu, birer "ağaçlı bulvar" görünümü kazanmışlardır. Çevre yolları da aynı şekilde ağaçlan-

(10) Bu konudaki bilgilerde; Erzurum Orman Başmüdürlüğü elemanlarından, Orman Yüksek Mühendisi O. Yıldırım'ın görüşlerinden yararlanılmıştır.

dırıldığı halde, sulama ve diğer bakım şartları gereği gibi yerine getirilmediğinden, kuruma yoluyla kayıplar, çoğu kesitlerde %50'den fazladır. Kayıplar, ısrarla kar-şılanmalı ve kentin doğu yörelerinde de cadde ve geniş sokakların ağaçlandırılma-sına önem verilmelidir. Buna rağmen, kent içi ağaçlandırma ve yeşil alanların, daha çok kentin İç Kale çevresi batısı, kuzeyi ve güneydeki alanlara kaydırıldığı dikkati çekmektedir. Bu konuda sorun, kent bütünü içinde ele alınmalıdır.

Erzurum kenti, ideal ölçülerde semt parklarından yoksundur. Oysa kentin yakın çevresinde, amaca uygun düşecek alanlar mevcuttur. Bununla birlikte sorun rekreasyon açısından dikkate alınırsa, oluşturulan mevcut yeşil alanların rekreasyonel potansiyelinin, henüz yeterince değerlendirilmediği görülür. Nitekim bu açıdan kentin en fazla ilgi çeken tarihsel Köşk Bahçesi bile, kapasite kullanımını maksimum düzeye çıkaracak şekilde, yeterince düzenlenemiştir. Özellikle yazları hafta sonu tatillerinde, bu rekreasyon alanında oturulacak yer bulma sorunu ortaya çıktığı halde, saha içinde mevcut olan boş alanlar, henüz tam olarak düzenlenip halkın hizmetine sunulamamıştır. Bahçe içindeki çocuk oyun alanları son derecede yetersizdir ve mevcut olanlar ise, atıldır. Gerekli düzenlemeler yapılarak, bu alanın potansiyeli maksimum düzeyde kullanılır duruma getirilmelidir. Öte yandan kentin kamuya açık yeşil alanları, hizmete giriş veya yapım tarihleri itibariyle, henüz çok yeni olup; Köş Bahçesi dışında bunların hiçbirisi, şimdilik ağaçlık park niteliği kazanamamıştır. Oysa bunlardan hiçbirinde, oturulacak birkaç iğreti bank dışında oturulup dinlenecek herhangi bir düzenleme ve gölgelik şemsiye, çayhane ve çeşme, yeterli çocuk oyun alanı gibi iç düzenlemeler yapılmamıştır. Özellikle Yakutiye, Aziziye Anıtı ve 100. Yıl Ordu parklarında, en kısa zamanda bu donatım yapılmalıdır. Kuşkusuz birkaç bankın güneş altına yerleştirilmesi suretiyle, bu kadar harcamalarla oluşturulan halka açık yeşil alanlardan, halkın maksimum düzeyde yararlanması mümkün değildir. Bunların, aynı zamanda aile çay bahçesi durumuna getirilerek yazları işletilmeleri, Belediye için birer gelir kaynağı olacaktır.

Mevcut yeşil alanlar, kent ve yakın çevresinde bir hayli genişlemiş olmasına rağmen, çoğunluğu halka kapalıdır. Belli esaslar dahilinde bu gibi alanlardan, en azından yazları hafta sonu tatillerinde halkın yararlanması sağlanmalıdır. Bu bakımdan; Orman Başmüdürlüğü, EBK Et Kombinasi ve özellikle Atatürk Üniversitesi arazilerinde, artan kent nüfusunun ileride yararlanması amacıyla park alanları oluşturulabilir. Kuşkusuz bu gibi alanların, tümüyle halka açılması düşünülemez. Çünkü bunların sürekli halka açılmasının, yararlarından ziyade birçok sakıncaları da ortaya çıkar.

Özellikle yazları etkili olan ve kentte geniş ölçüde çevre kirlenmesine yol açan ruzgâr erozyonunun etkilerini azaltmak için, kentin çevresinde ağaçlandırma ve yeşillendirme faaliyetlerine devam edilmelidir. Bu konuda, kentin güneybatısındaki Büyük Kiremitlik kuzey etekleri kısmen ağaçlandırılmışsa da; Küçük

Kiremitlik tepesi çevresi, doğuda Aziziye ve Mecidiye Tabyaları sırtları (11) ile kent içi mahallelerden, özellikle gecekondu yörelerinde, bu konuda henüz önemli bir başarı sağlanamamıştır. 1960'lardan beri, büyük harcamalar yapılmasına rağmen, Atatürk Üniversitesi arazisindeki ağaçlandırma ve yeşillendirme faaliyetleri, henüz tamamlanmaktan uzaktır. Bu alanların, bir an önce ağaçlandırılması ve yeşillendirilmesi halinde, kentte ihtiyaç duyulan yeşil alan tutarı büyük ölçüde artacaktır. Kamu kullanış alanı olması nedeniyle; Atatürk Üniversitesi arazisi ile, sivil yerleşmeye kapalı askerî yasak bölgelerden olan Aziziye, Mecidiye ve Büyük Kiremitlik sırtları gibi kent çevresinde boş sahalara hızlı bir tempo ile ağaçlandırılmalıdır.

İç Kale kuzey eteklerindeki yeşil alanlarla, bu alanın batı eklentisi olan Belediye Fidanlığı alanı birleştirilerek, saha yeşil alan durumuna getirilmelidir.

Çifte Minareli Medrese arsası, içinde bulunan düzenlenmemiş boş alanlar, "Tebriz Kapısı surlarının devamı olan kalıntılar yıkılmaksızın" bu alanın doğu kenarında sıralanmış olan bitişik düzende tek katlı köhne dükkânlar kaldırılarak, Çifte Minareli Medrese Parkı ile birleştirilip; sahada genişçe bir park oluşturulabilir.

İstasyon Caddesi'nin doğu kenarındaki DDY Fidanlık alanı, bu sahaya açılan kanalizasyon kanalları kapatılarak, bir "semt parkı" haline getirilmelidir.

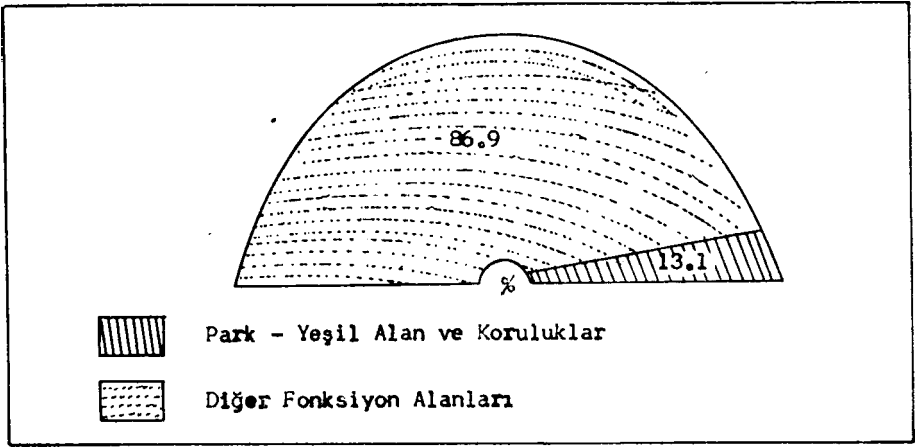
Tablo 1. Erzurum'da Kent İçi Fonksiyonel Arazi Kullanılışında Park-Yeşil Alan ve Koruluklar Alanının Durumu (1979-1981).

Kullanış Şekli	Alanı (ha)	Toplama %'si
Park-Yeşil Alan ve Koruluk	185.85	13.1
Diğerleri	1 232.05	86.9
TOPLAM	1 417.90	100.0

Kaynak: Doğanay, 1982., s. 541'den.

(11) Prof. Fuat Tandırverdi (1982, a.g.m, S.4-8); Erzurum'da yeşil alanları genişletmek için "Aziziye ve Mecidiye Tabyaları çevrelerinin yeşillendirilerek piknik alanı olarak değerlendirmesini" önermektedir. Kuşkusuz bu çevrenin ağaçlandırılması zorunludur. Ancak yörenin halka açılması mümkün değildir. Çünkü bu alan, askerî yasak bölge olup; zaten gecekonduyla işgal edilmemesinin nedeni de bundan ileri gelmiştir. Öte yandan yöre, Yüksek Anıtlar Kurulu'nca tescilli birinci derecede korunması gereken eserlerin bulunduğu tarihsel sit alanlarıdır. Dolayısıyla halka açılması; ve de piknik alanı durumuna getirilmesini yasal ve askerî nedenler önlemiştir. Kuşkusuz bu tedbir, yerinde bir karardır.

Şekil 1. Erzurum Kentinde Yeşil Alanların Fonksiyonel Arazi Kullanılış Toplamındaki Payı

Tablo 2A. Erzurum Kentindeki Aktif Yeşil Alanlar

Yeşil Alanın Adı	Alanı (m2.)
1- Çifte Minareli Medrese Parkı	3 819.0
2- Üç Kümbedler Parkı	5 328.0
3- İç Kale Çevresi Yeşillikleri	2 526.0
4- Lala Paşa Parkı	2 484.0
5- Yakutiye Parkı	12 854.0
6- Yakutiye-Lala Paşa Parklarını Birleştiren Alan (1982)	3 200.0
7- Havuzbaşı Parkı	3 214.0
8- Orkide Çay Bahçesi	819.0
9- Aziziye Anıtı Parkı	50 412.5
10- Atatürk 100. Yıl Ordu Parkı	41 600.0
11- Atatürk Köşk Bahçesi	7 402.0
12- Köşk Camisi Çevre Yeşil Alanı	3 401.4
13- İstanbul Kapısı Parkı	20 000.6
14- DDY Gar Parkı ve Çay Bahçesi	45 630.8
15- 3 Temmuz Erzurum Doğu Fuarı(1)	400.000.0
TOPLAM	562 689.3

Kaynak: Doğanay, 1982., s. 589-590'dan.

(1) Alanın tümü, 650 000 m2. kadardır.

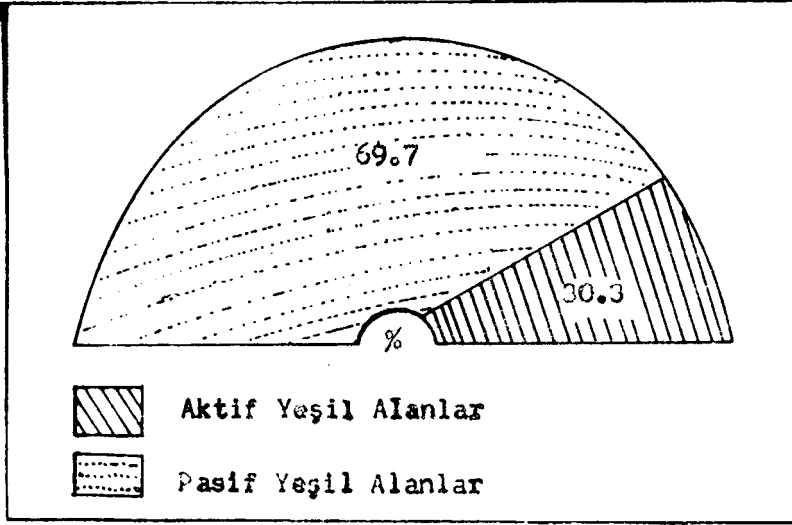
Tablo 2B. Erzurum Kentindeki Pasif Yeşil Alanlar

Yeşil Alanın Adı	Alanı(1) (m2.)
1- Atatürk Üniversitesi Arazisi Koruluk ve Yeşil Alanları	286 000.0
2- Karayolları 12. Bölge Arazisi	38 422.2
3- Karayolları 122. Şube Şefliği Bahçesi	6 892.8
4- Orman Başmüdürlüğü Yeşil Alanları	29 926.2
5- EBK Et Kombinasyonu ve Yem Fabrikası Arsası	372 480.0
6- DDY Gar Lojmanları Bahçeleri	24 296.9
7- DDY Fidanlığı	17 122.0
8- DDY PTT Binası-Levazım Birliği Çevresi	5 081.1
9- Askerlik Şubesi (eskisi) Bahçesi	2 120.0
10- Şair Nef'i Ortaokulu Bahçesi	2 447.0
11- Ticaret Lisesi Bahçesi	1 548.3
12- Kız Lisesi (Eski Nene Hatun İlköğretmen Okulu) Bahçesi	5 210.9
13- Mareşal Çakmak Hastanesi Bahçesi	3 852.9
14- Sağırlar Okulu Bahçesi	3 810.2
15- Kız Meslek Lisesi Bahçesi	715.6
16- Göğüs Hastalıkları Hastanesi Bahçesi	6 257.3
17- SSK Bölge Müdürlüğü Bahçesi	450.0
18- DSİ 8. Bölge Arazisi	34 162.0
19- Topraksu 9. Bölge Müdürlüğü Bahçesi	5 170.0
20- 29. Tümen Levazım Birliği-Petrol Ofisi Bölge Müdürlüğü Çevresindeki Yeşil Alanlar	25 105.7
21- Belediye Mezbahası Bahçesi	15 276.0
23- Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü Bahçesi	960.2
24- Orduevi Bahçesi	2 720.2
25- Köşk Belediye Fidanlığı	7 810.6
26- Gazi Ahmet Muhtar Paşa-Teknik Ziraat Müdürlüğü Çevresi Yeşillikleri	8 925.7
27- Valilik Konutu-Erzurum Müzesi Arasında Kalan Yeşil Alanlar	42 391.0
28- Pelit Meydanı Yeşillikleri-Gürcü Kapısı Meydanı ve Caddesi Refujları	1 174.5
29- Diğer Yeşil Alanlar(2)	333 500.4
GENEL TOPLAM	1 858 461.0

(1) Kullanış Alanlarının, Yeşil Alan Bölümleri Dahildir.

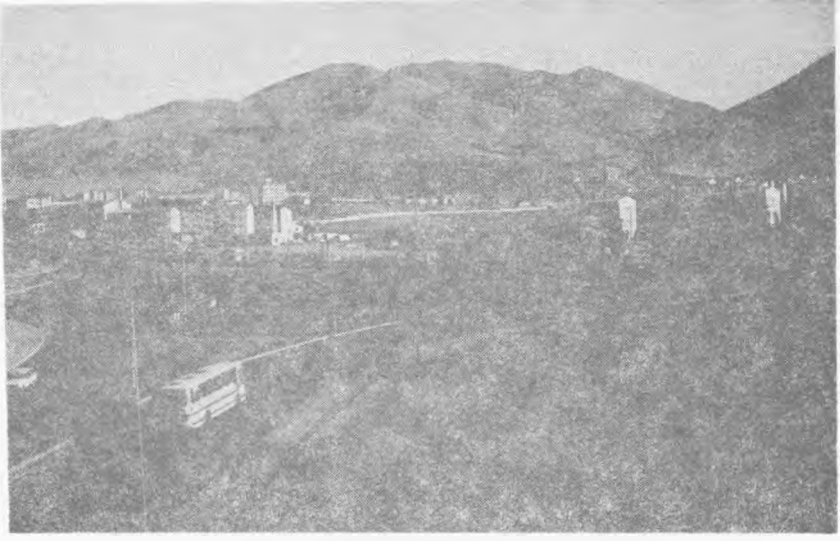
(2) Büyük Kiremitlik Tabyası Kuzey Etekleri, Abdurrahman Gazi Çevresi, Kars Kapısı Çevresi Askeri Birlikleri Yeşil Alanları gibi.

Şekil 2. Erzurum Kentindeki Aktif ve Pasif Yeşil Alanların Toplam Yeşil Alanlar İçindeki Payları.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

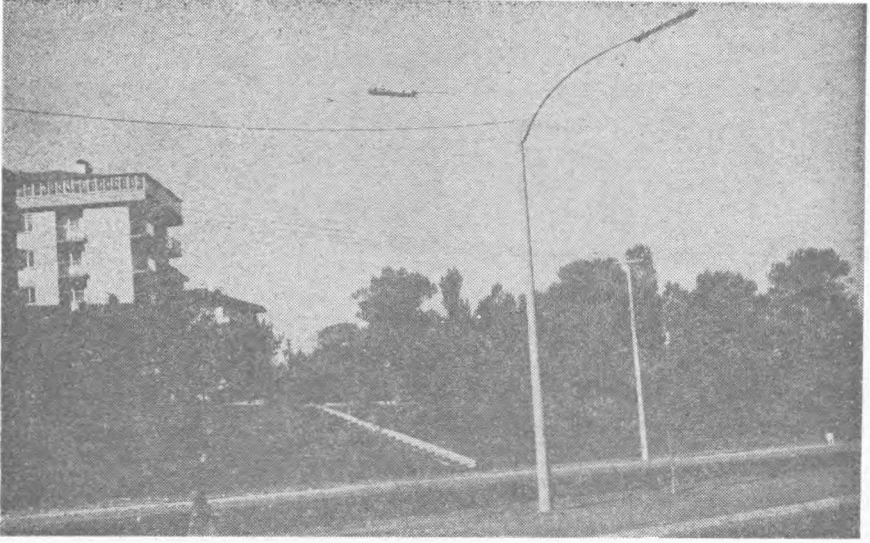
- BAŞAR, Z., 1978, Anıtlarımız-Şehitlerimiz. Atatürk Üniversitesi Yayını No: 536, ERZURUM.
- CHAPIN, S., 1965, Urban Land Use Planning. University of Illinois Press, URBANA.
- ÇETİNER, A., 1972, Şehircilik Çalışmalarında Donatım İlkeleri. İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, (Doçentlik Tezi) İSTANBUL.
- DOĞANAY, H., 1982, Erzurum Kent Coğrafyası (Doçentlik Tezi). Cilt: 1-2 Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, ERZURUM?.
- TANRIVERDİ, F., 1973, Erzurum Şehrinin Gelişmesinde Peyzaj Mimarisi Bakımından Göz Önüne Alınması Lâzım Gelen Problemler. Atatürk Üniversitesi Yayını No: 149, Ziraat Fakültesi Yayını No: 74, ERZURUM.
- TANRIVERDİ, F., 1982, "Erzurum ve Çevresinde Rekreasyon Alanları ve Geliştirme Olanakları. "Dünya Çevre Günü ve Erzurum'da Çevre Sorunları. (Atatürk Üniversitesi Çevre Sorunları Araştırma Enstitüsü) 3-4 Haziran, 1982,
- YAVUZ, F-KELEŞ, R. - GERAY, C., 1978, Şehircilik. (Sorunlar-Uygulama ve Politika) Ankara Üniversitesi, S.B.F. Yayını No: 415, ANKARA.

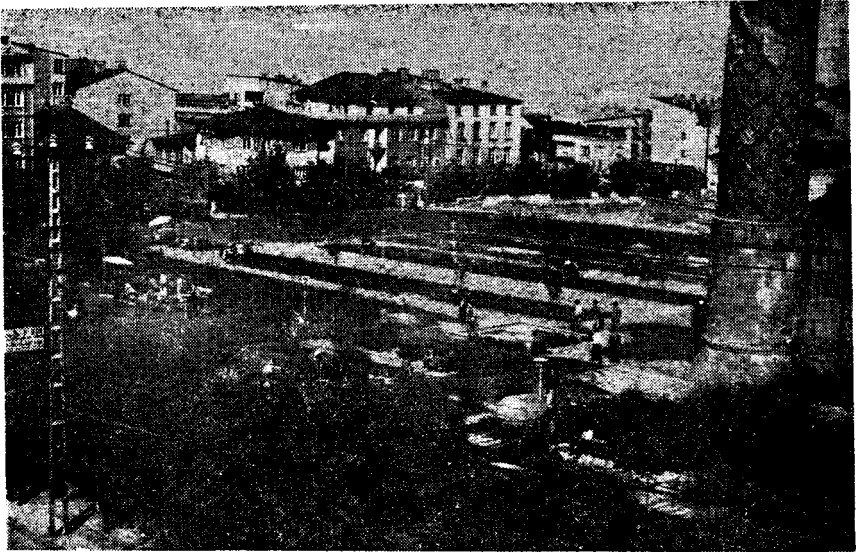
Resim 1. Erzurum kentinin çevresi, orman formasyonundan yoksun olup, steplerle kaplıdır. Kent sitine ilginç bir arkafon oluşturan güneydeki Palandöken dağlarından bir görünüm.

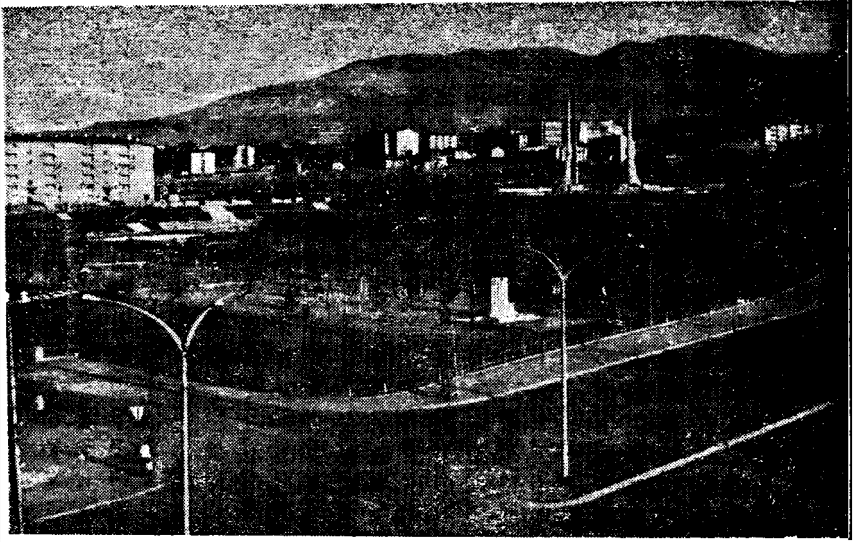
Resim 2. Erzurum kentinin en eski rekreasyon alanlarından olan 18. yüzyıl başlarından kalma Köşk Parkı'nın bugünkü durumu. (Fotograf, Park'ın halka kapalı olduğu bir günde çekilmiştir).

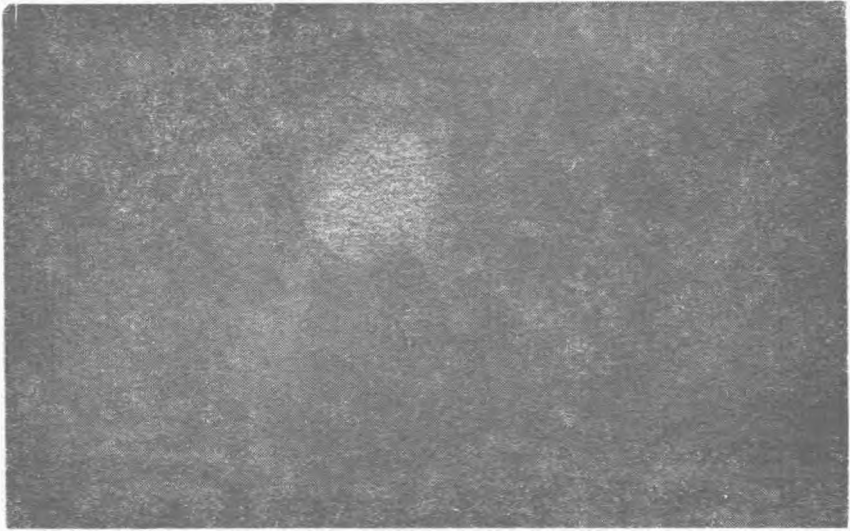
Resim 3. Erzurum'da, mahalle semt parkları yapımına da önem verilmeye başlanmıştır. İç düzenlemesi 1979'da tamamlanmış olan Yukarı Köşk Mahallesi semt parkının bir bölümü.

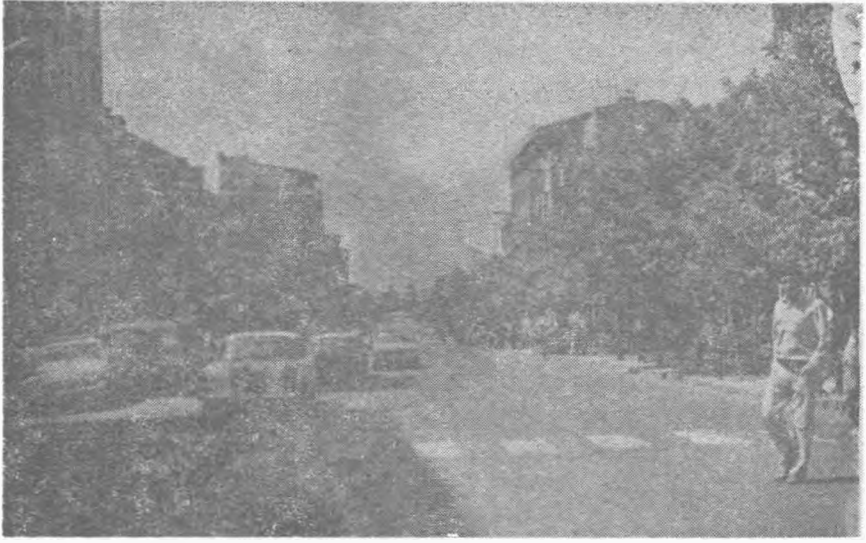
Resim 4. Erzurum'da aktif yeşil alanların çoğunluğu, Cumhuriyet ve Cemal Gürsel caddeleri aksının çevresinde oluşturulmuştur. Adını tarihsel Yakutiye Medresinden alan Yakutiye Parkı'ndan bir görünüş.

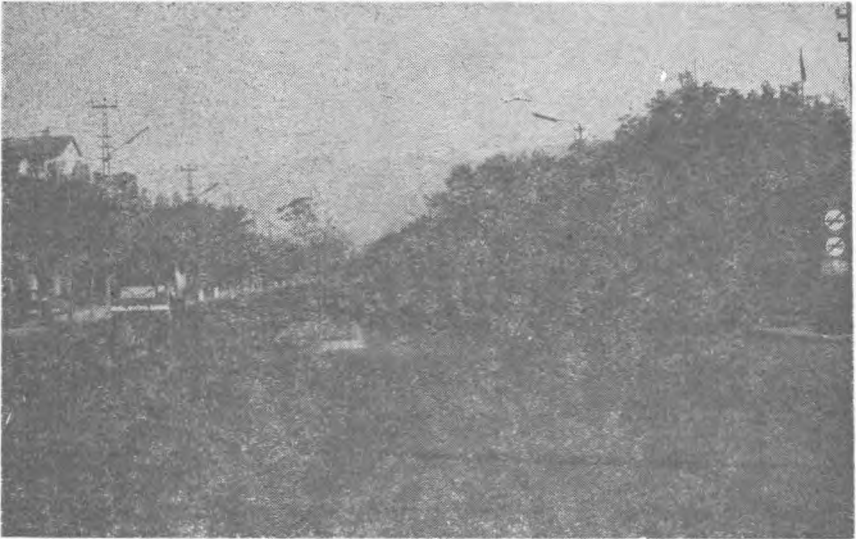
Resim 5. Erzurum kentini yeşillendirme faaliyetlerine, eskiden beri Ordu da katılmaktadır. 1981’de yapılan, ve kentin en güzel ve en modern parkı olan 100. Yıl Ordu Parkı.

Resim 6. Erzurum kentinin yeşil alan varlığı Atatürk Üniversitesi Kampusu koruluklarından ayrı düşünülemez. 1960’lı yıllardan sonra oluşturulan Kampus içi çam koruluklarından bir görünüş.

Resim 7. Erzurum kentinde "ağaçlı bulvar" görünümündeki caddelere sık rastlanır. Cumhuriyet Caddesi aksı buna tipik bir örnektir.

Resim 8. Doğu kenarı, baştan başa bir koruluk görünümü kazanmış olan Yenisehir Caddesi.

BÖLGESEL COĞRAFYA AÇISINDAN KÖY COĞRAFYA ETÜDÜ HAKKINDA

Araş. Görv. Ramazan ÖZEY

Giriş:

Bölgesel Coğrafya açısından köy coğrafya etüdü; Herhangi bir köyün gerek fiziki, gerekse beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerini araştırmak, inceleme sonucunda coğrafi bir bütün içinde, köyün başlıca sorunlarını ortaya koyarak ve bazı önerilerle sonuçlandırılan coğrafi araştırmalardır.

Biz burada bir köy araştırması yerine, yapmış olduğumuz bir araştırma sonucunda elde edindiğimiz bilgiler ve tecrübeler ışığı altında, bundan sonra yapılacak köy coğrafya etüdülerinde yardımcı olabilmek için, çalışmanın amacı, metodu, planı ve gerekli olan malzemeler hakkında açıklama yapmaya çalışacağız.

Amaç:

Bir köy çalışmasının amacına girmeden önce köy nedir? sorusu üzerinde durmak gerekir.

Arap-Fars kültüründen dilimize geçtiği ve aslının **kuy** (Farsça) olduğu belirtilen köy kavramı; 442 sayılı köy kanununun 1. maddesine göre, nüfusu 2.000'den az olan yerleşme birimleridir, diye tanımlanmıştır.

Coğrafya açısından ise en derli toplu tanımlamayı Prof. Dr. Tanoğlu yapmıştır. (1966-259) Şöyle ki; "Köy, cemaati, ev topluluğu, bağ, bahçe, tarlaları, hayvanları ve köy halkının müştereken faydalandığı cami, okul, mezarlık, harman yeri, çeşme, kuyu, pınar, mera, yaylak, kışlak, otlak, koru, baltalık gibi köy ortamları ve nihayet bu yerleşme ünitesini diğer yerleşmelerden ayıran sınırları ile toplu kır yerleşmesi, toplu köy, kısacası asıl anlamında sosyal birliğe denir."(1)

Tarihin çeşitli devrelerinde devletlerin kuruluşunda ve gelişmesinde köy ve köylü büyük bir rol oynamıştır. Kendi tarihimizden örnek verecek olursak; Osmanlı İmparatorluğunun ilk çekirdeğini kuruluşunda bir köy olan Söğüt kasabası

(1) TANOĞLU, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme. İstanbul Üni. Yayın No. 1183, Edebiyat Fak. Coğrafya Enst. Neşriyatı No: 45, İSTANBUL.

teşkil etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin çekirdeği ve başkenti olan ANKARA cumhuriyetten önce köy görünümünde küçük bir kasaba idi.

Cumhuriyetimizin kurucusu ATATÜRK : "KÖYLÜ, MİLLETİN EFENDİSİDİR." vecizesini söyleyerek köylüyü övmüştür. Cumhuriyetin ilanından altı ay geçmeden 18 Mart 1924 tarihinde "442 sayılı Köy Kanunu"nun çıkarılmasını sağlamıştır. Yaşadığı sürece de köye yönelmiş ve köylünün sorunlarını çözmeye çalışmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne dek köylünün sorunlarını çözmede Türkiye Cumhuriyeti devleti büyük bir yol katetmiştir. Köyün ve köylünün çeşitli sorunlarını çözmek amacıyla, "Köyleri Bakanlığı" kurulmuş ve kuruluşundan bugüne kadar, ülkemizin her köşesine büyük hizmetler götürmüştür. Beri yandan bilim dünyasında da köy ve köylü hakkında çalışmalar devam ederken, Coğrafya bilim dalında da büyük aşamalar kaydedilmiştir. Bu alanda Prof. Dr. Cemal Arif ALAGÖZ çalışma yapacaklara yardımcı olmak amacıyla, "Ülkeler Coğrafyası, Yakın Çevre Etüdüleri Hakkında Açıklama" adlı yol gösterici makalesini yayım hayatına sunmuştur. Prof. Dr. Yusuf DÖNMEZ'in "Hanege Köyü", Prof. Dr. Necdet TUNÇDİLEK'in "Bozaniç Köyü" gibi eserler, coğrafya yayım tarihine büyük bir ilgi ve övgüyle geçmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalara bir yenisi olarak tarafımızdan tamamlanan "Güzelyayla Köyü"nü Coğrafya Etüdü" adlı araştırma eklenmiştir. Ayrıca bu alanda Üniversitelerimizin Coğrafya bölümlerinde köy coğrafya etüdlerinde kayda değer tez konuları öğrencilere verilerek, köye yönelik çalışmaları süregelmıştır.

Köy, coğrafyanın da temel konularındandır. (2) Oysa bu konuda yapılan çalışmalar yukarıda belirtildiği gibi, Ülkemiz genelinde çok sınırlı kalmıştır. Halen Türkiye nüfusunun % 60'a yakını kırsal kesimde yaşamakta ve köy muhtarlık sayısı 1980 yılı itibarıyla, 36.155'e ulaşmış bulunmaktadır. Bölgesel ve yöresel coğrafi farklılıklar nedeniyle ülkemizde kırsal yaşantı ve bu arada köylerimizin sosyo-ekonomik sorunları, oldukça karmaşıktır.

Köye yönelik amaçlanmış hizmetlerin isabetli olabilmesi, öncelikle köylerimizin sosyo-ekonomik sorunlarını tesbitle mümkündür. Sorunlar yeterince bilinmeder, hizmet götürmede amaçlanan hedeflere varma, herhalde pek mümkün değildir. Bu nedenle mümkün olduğu kadar çok sayıda köy yerleşmesi incelenmeli ve sorunlar yerinde tesbit edilmelidir.

O halde sonuç olarak amaç, ülkemizin bütün köylerinin coğrafya etüdünü yapmak ve bu etüdlerin tümü tekrar gözden geçirilerek Türkiye Coğrafyasına katkıda bulunacak olan yeni bir eser ortaya çıkarılmalıdır. Bu görev de şimdiki ve gelecekteki coğrafyacılar düşmektedir.

(2) ALAGÖZ, C.A., 1972, "Ülkeler Coğrafyası, Yakın Çevre Etüdüleri Hakkında Açıklama. "A.Ü.D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 5-6, No: 1-2, Sayfa: 7-27, ANKARA.

Metod ve Plan:

İşte yukarıdaki belirttiğimiz amaca ulaşabilmek için aralıksız köy coğrafya etüdlerinin devam etmesi gerekir. Bu etüdler genelde ortak yönleri bulunan bir çalışma programı dahilinde ve belirli metodlara uygun olarak hazırlanmalıdır. En önemlisi araştırma tamamen coğrafyanın ilkelerine bağlı kalınarak yapılmalıdır. Köy ile ilgili bütün coğrafya eserler ve makaleler taranarak ve köydeki gerekli gözlem ve incelemeler yapılarak, bir plan dahilinde köye özgü coğrafi özellikler kaleme alınmalıdır. Biz burada daha önce hazırladığımız bir planı örnek olarak vermek istiyoruz. Bu demek değildir ki, bütün köy araştırmaları böyle yapılmalıdır, diye bir anlam ifade etmemelidir. Araştırmacı yöreye uygun bir plan dahilinde araştırmasını yapmalıdır.

Örnek Plan:

—KÖY COĞRAFYA ETÜDÜ—

--Önsöz.

—GİRİŞ.

—Araştırma Sahasının Yeri, Sınırları ve Özellikleri.

—Çalışmanın amacı, metodu ve malzemeler.

I. BÖLÜM.

KÖY VE YAKIN ÇEVRESİNİN FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.

1. Yeryüzü Şekilleri ve Özellikleri.

A. Giriş,

B. Jeomorfolojik Birimleri,

- a. Dağlık Saha,
- b. Plato-Yayla Düzlükleri,
- c. Ova Düzlükleri,
- d. Vadi tabanı Düzlükleri.

2. İklim Özellikleri.

A. Giriş

B. İklim Unsurları,

- a. Sıcaklık Durumu,
- b. Basınç ve Rüzgârlar,
- c. Yağış ve Nemlilik Durumu.

3. Toprak ve Bitki Örtüsü Özellikleri.

4. Hidroğrafya Özellikleri.

II. BÖLÜM

BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.

A. NÜFUS.

1. Nüfusa Genel Bakış.
2. Nüfus Yoğunluğu,
 - a. Matematiksel Yoğunluk,
 - b. Fizyolojik Yoğunluk,
 - c. Tarımsal Yoğunluk,
3. Nüfus Artışı,
4. Nüfus Hareketleri,
 - a. Dış Göçler,
 - b. İç Göçler,
 - c. Doğumlar ve Ölümler,
5. Nüfusun Özellikleri,
 - a. Nüfusun cins ve Yaş Kompozisyonu,
 - b. Kültürel Durum,
 - c. Sağlık Durumu,
6. Yaşayış,
 - a. Köyde Yaşayış,
 - b. Dinlenme ve Çalışma Hayatı.

B. YERLEŞME.

1. Genel Bakış,
2. Yerleşme Tarihçesi,
3. Yerleşme Şekli ve Nedenleri,
 - a. Fiziksel etmenler,
 - b. Beşeri etmenler,
4. Konutlar,
 - a. Yapı Malzemesi,
 - b. Konut Tipleri, inşa şekli ve Fonksiyonları,
5. Kır Yerleşmeleri.,
 - a. Köyaltı Yerleşmeleri,
 - b. Köy Yerleşmesi.

III. BÖLÜM.

EKONOMİK COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ.

A. TARIM.

1. Genel Bakış,
2. Tarımın Genel Özellikleri,
 - a. Tarla Yüzölçümleri,
 - b. Mülkiyet Durumu,
3. Tarım Alanları ve Dağılışı.
4. Tarım Ürünleri ve Sağladığı Gelir.
 - a. Tahıllar,
 - b. Sebze Bitkileri,
 - c. Yem Bitkileri,
 - d. Endüstri Bitkileri,
 - e. Meyvacılık,
5. Tarımsal Organizasyon. (Metodları, Araç ve Gereç, Makinalaşma, sulama, Gübreleme, Pazarlama ve Kooperatif. v.s.)

B. HAYVANCILIK.

1. Hayvancılığın Genel Özellikleri.
2. Hayvan Türleri ve Sağladığı Gelir,
 - a. Küçükbaş Hayvancılık,
 - b. Büyükbaş Hayvancılık,
 - c. Yük ve Çeki Hayvanları,
 - d. Kümes Hayvancılığı,
 - e. Arıcılık,
 - f. Balıkçılık,
 - g. Diğerleri,
3. Hayvancılık Organizasyonu. (Metodları, Besleme Şekli, Hayvan Irkları, Hastalıkları, Pazarlama. v.s.)

C. KÖYDE EL SANATLARI.

D. ORMANCILIK VE MADENLER.

E. ULAŞIM, TİCARET VE TURİZM.

—SONUÇ.

—YARARLANILAN KAYNAKLAR.

—RESİMLER VE ŞEKİLLER.

Plan Üzerinde Açıklayıcı Bilgiler:

1. Bölge içinde köyü gösteren bir Lokasyon haritası çizilerek, köyün yeri, sınırları ve kısaca özellikleri belirtilmelidir.
2. Mevcut Topoğrafya haritalarından yararlanarak, 1/25.00. lik topoğrafya ve Jeomorfoloji haritaları çizilerek ve yerinde gözlemler yapılarak Jeomorfolojik birimler detaylı olarak incelenmelidir. Yapılacak olan çalışmaya başlarken, sahayı ayrıntılı olarak gezmeli ve ön bilgiler elde edilmelidir. (3)
3. Köye en yakın ve coğrafi şartlarına en uygun Meteoroloji İstasyonunun verileri esas alınarak, klasik klimatik bilgiler verilmeli ve bunun yanında yerinde gözlemler ve anketler yapılarak, köyün iklim özellikleri, Büyük hava durumları ile ilişki kurularak ortaya çıkarılmalı ve köy hakkında daha yeni klimatik bilgiler verilmelidir. (4)
4. Köy arazisi içinde çeşitli yerlerden karakteristik toprak ve bitki numuneleri alınmalı ve laboratuvarlarda incelenerek köy arazisinde toprak ve bitki örtüsünün dağılışı ve özellikleri araştırılmalıdır.
5. Köy arazisi içinde eğer hidro-jeolojik etüdler yapılmışsa, bunlara dayanılarak yeraltı su durumu da incelenmelidir. Etüd yoksa ilkel kuyuların açılmış olması, yeraltı su durumunun mevcudiyeti hakkında bir fikir verebilir.
6. Köyün nüfusu incelenirken, "Köy Muhtarlığı Kütüğü", "Köy İlkokulu Kayıt Kütükleri" ve o yerleşme biriminin bağlı olduğu mülki amirlikteki nüfus örgütü kütükleri incelenerek gerekli doküman çıkarılmalıdır. Ancak bu konuyla ilgili en son durumu köyde yapılan "Anketler sonucu" tesbit edilebilir.
7. Köyün yerleşme konusu işlenirken, köyde bulunan konutların tümü gözlenmeli ve karakteristik konut planları çizilerek ve anketler yapılarak yerleşme ile ilgili bilgiler elde edilmelidir.
8. Köyün tarımı işlenirken, Tapu Kadastro Müdürlüğünün köye ait tapulama paftaları birleştirilerek ve yerinde arazi gözlemlerini yaparak köyün tarımının genel özellikleri, tarım ürünleri ve sorunları ve köyünün tarımdan sağladığı gelir ortaya çıkarılmalıdır.
9. Havacılık konusu işlenirken, köyün hayvancılık sorunlarıyla ilgilenen Veteriner ile ilişki kurarak ve köyde anketler düzenleyerek hayvancılığın karakteristik özellikleri, köyün sağladığı gelir ve hayvancılık sorunları ortaya konulmalıdır.

(3) İZBIRAK, R., 1968, "Coğrafi Araştırma Gezileri ve Hazırlıkları" A.Ü.D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı : 2, No: 2, Sayfa: 1-52, ANKARA.

(4) NİŞANCI, A., 1975, Sıklık Dağılımları ve Hava Durumlarına Bağlılıkları İçinde Türkiye'nin Yağış Şartlarının İncelenmesi. Atatürk Üni. Yayın No: 381, Edebiyat Fak. Yayın No: 73, Araştırma seri No: 62, ERZURUM.

10. Köyde el sanatları, Ormancılık, madenler, ulaşım, ticaret ve turizm gibi konular, varsa konu ile ilgili kurumlarla ilişki kurularak ve anketlere dayanarak işlenmelidir.
11. Bütün bu konular işlenirken, konu ile ilgili elde edilen istatistik veriler tablolar halinde sunulmalı ve bu tablolar grafiğe dönüştürülmelidir. Ayrıca konulara göre karakteristik resimler alınmalı ve çalışmaya eklenmelidir.
12. Köyün coğrafi özelliğine göre plan değiştirilebilir. Örneğin; Köy balıkçılıkla geçimini sağlıyorsa, ekonomik faaliyetler işlenirken planda balıkçılık ağırlık kazanmalıdır. Orman köyü ise ormancılık faaliyetler detaylı olarak ele alınmalıdır.
13. Çalışmanın sonunda, "Sonuç" kısmında köyün sorunları ortaya çıkarılmalı ve bu sorunların çözüm yolları için önerilerde bulunulmalıdır.

Görüldüğü gibi bir köy coğrafya etüdü yaparken dört ana yol izlenmektedir.

Bunlar:

1. Konu ile ilgili devlet kuruluşları ile ilişki kurmak ve gerekli bilgileri sağlamak.
2. Konular ile ilgili yazılmış eser ve makaleleri taramak.
3. Konular ile ilgili yerinde bizzat gözlemler yapmak.
4. Konularla ilgili ayrıntılı anket hazırlamak ve anketleri yerinde uygulamak(5).

Anket düzenlenirken ve uygulanırken gözönünde bulundurulacak hususlar:

1. Anket konulara göre ayrı ayrı hazırlanmalıdır.
2. Sorular halkın anlayacağı şekilde sorulmalıdır.
3. Sorular sorulurken anlaşılmadığı takdirde, "Galiba ben anlatamadım" diyerek soru tekrar edilmeli ve açıklanmalıdır.
4. Sorularda bulunan coğrafi terimler açıklanmalı ve ondan sonra sorulmalıdır.
5. Ankete başlamadan önce anket hakkında geniş bilgi verilmeli ve köylüye anketin yararları inandırıcı bir şekilde anlatılmalıdır. Hatta köyün ileri gelen kişilerin bu konuda desteğini sağlamak, anket uygulamasını daha da kolaylaştıracaktır.
6. Anketi uygularken, cevaplayan kişi ile karşılıklı samimi bir diyalog kurulmalı ve nezaket kurallarına uyulmalıdır.

(5) BAYAZIT, N., SENCER, M., SENCER, O., YÜCEL, A., SEY, Y., 1971, TÜRKİYE'de Köy Sorunu ve Bir Köy Araştırmasının İlkeleri. İTÜ. Mimarlık Fakültesi Yapı Araştırma Kurumu Seri: C(Araştırmalar) Sayı: 8, İSTANBUL.

7. Anketlere cevap alınırken, yerinde gözlemler yapılmalı ve anketin doğru olup olmadığı araştırılmalı ve doğruluğunda tereddütler varsa anket ikinci kez uygulanmalıdır.
8. Anket hazırlanırken ve uygulanırken, köyün örf, adet, gelenek ve göreneklerine saygı duyulmalıdır.
9. Sorular köyün coğrafi yapısına uygun olarak hazırlanmalıdır.

Sonuç:

Yukarda belirttiğimiz hususlar ışığı altında yapılacak, bir köy coğrafya etüdü, herşeyden önce Bölgesel Coğrafya açısından yapılan bir araştırmadır. Bundan dolayıdır ki çalışma analiz ve sentez metodunun uygulanarak ve coğrafyanın bütün ilke ve metodlarına bağlı kalınarak yapılan bir incelemedir. Dolayısıyla tamamlanan çalışma ilk bakışta coğrafi bir bütünlük arz etmelidir.

Türkiye'nin Kurak Aylar Sayısına Göre Belirilmiş İklim Bölgeleri ve Bitki Örtüsü

Doç. Dr. A. Nişancı

Giriş

Daha önce bu konuda yapılmış ayrıntılı araştırmaların neticelerinden yararlanarak bu kısa makâlede, Türkiye'nin kurak aylar sayısına göre belirmiş iklim bölgeleriyle bitki örtüsü arasındaki bağıntı ortaya konulmaktadır.

Yeryüzünün hemen hemen bütün subtropikal bölgelerinde olduğu gibi, Türkiye'de en önemli iklim özelliklerinden biri kuraklıktır. Aynı zamanda ekonomik yönden, toprağa bağlı faaliyetler (ziraat, hayvancılık, ormancılık) sırasında büyük problemler teşkil eden kuraklığın alan ve zaman içindeki etkilerinin araştırılması önem taşımaktadır.

A. PENCK'in tanımlamasına uygun olarak kuraklıktan, belli bir bölgede yağışların buharlaşmadan az olması durumu anlaşılmaktadır. Buna göre, kuraklığın coğrafi dağılışı ve yıl içinde görünüş süresiyle etkilerinin araştırılmasında en uygun metod, aylık yağışlarla buharlaşma değerleri arasındaki ilişkinin esas alınması kuralıdır. Bu ilişki bir bakıma hava olaylarının bir sentezi ve klimatolojik su bilançosunun bir ifadesi olmaktadır. Başka sözle, aylık yağış miktarının buharlaşmadan fazla olması halinde pozitif değer nemliliği, tersine negatif değer kuraklığı göstermekte; yıl içinde kurak aylar sayısı, kurak devrenin süresini, geri kalan nemli aylar sayısı da nemli devrenin süresini vermektedir. Buna göre, amaç; objektif bir metod ve yağışlarla buharlaşma arasındaki mevcut fiziki-bağıntıdan faydalanarak, ülkenin çeşitli dereceden kurak ve nemli bölgelerinin ayrılması; dolayısıyla kuraklığın alan ve zaman yönünden dağılışı ve değişmelerinin gösterilmesidir.

Açık su yüzeylerinden olan buharlaşmayı karşılayan meteorolojik rasat değerleri yerine, tabii yöre şartlarında meydana gelecek potansiyel Evapotranspirasyon değerlerinin bulunması gerekmektedir. Bu cümleden olarak, LAUER (1968)'in teklif ettiği çözüm şekli sadedir ve PENMAN formülüne göre elde edilen neticelerle büyük bir uygunluk içinde bulunmaktadır. LAUER'e göre açık su

yüzeylerinden olan buharlaşma değerlerinin yarısı alınmak (veya bu değerleri 0,5 faktörüyle indirmek) suretiyle gerçek yöre şartlarında yaklaşılabileceği ve böylece yağış değerleriyle doğrudan doğruya karşılaştırılmasının mümkün olacağı anlaşılmaktadır.

Metod yönünden yapılan bir başka uygulama da rasat verileri ile ilgili bulunmakta; buna göre;

a) İstasyonların çoğunda kullanıldığı anlaşılan Wild-Evaporimetre değerleri esas alınmakta; diğer istasyon değerleri ile eksik çalışmış istasyon değerleri ikinci dereceden geçerli olmaktadır.

b) Buharlaşma rasat değerlerinin yeterli zaman süresince yapılamamış olması sebebiyle, yağış değerleriyle birlikte 1961-1970 devresi, yani on yıllık rasat süresi esas alınmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, açık su yüzeylerinden olan buharlaşmanın su bilançosunun elde edilmesindeki önemine karşılık, yöre şartlarında toprağın su depolama özelliği ve bitkilerin terlemeyi kontrol eden bir mekanizmalarının da bulunduğu gözönüne alınarak, gerçek buharlaşma değerlerine indirgeme işlemiyle ulaşılmış çalışılmıştır.

İklim şartlarıyla bitki örtüsü arasındaki ilişkinin ortaya konulması sırasında kurak devrenin süre ve şiddeti yanında, Türkiye ölçüsünde soğuk devrenin de birlikte gözönünde bulundurulması gerekmektedir. Ancak böylece bitki yetişme yeri ve doğal şartlar daha iyi anlaşılacaktır. Bu amaçla bitki gelişme devresini (vejetasyon devresi) belirlemede iyi bir kriter olarak yıl içinde ortalama düşük sıcaklıkları -9°C altında olan (soğuk ay) ayların sayısı da analizlere dahil edilmiştir. Böylece Türkiye'nin yarıkurak, yarınemli ve nemli bölgeleri içerisinde soğuk devrenin süre ve şiddetine göre farklı alt bölümler ayrılabilir.

Kurak Ay Sayısına Göre Türkiye'nin Farklı İklim Bölgeleri.

1. Yarıkurak Bölgeler: Birçok araştırmacının belirttiği gibi, Türkiye'de de "klimatik kuraklık sınırı" yıl içinde altı aydan daha uzun bir kurak devreye sahip istasyonlar tarafından meydana getirilmektedir. (bkz. R. Ganssen 1968, s. 97). Belirtilen süresiyle (6 aydan çok) kuraklığın Türkiye ölçüsünde etkili olduğu sahalara; Ege ve Akdeniz kıyı şeridinde bazı istasyonlarla, Göller Yöresi batısındaki havza alanları (Orta Karadeniz Bölümü ile Doğu Anadolu'da Malatya ve Iğdır Ovalarında sınırlı yayılım alanlarını teşkil etmektedir. Buna karşılık, İç Anadolu'nun hemen hemen tamamı ile G. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı, kuraklığın geniş yayılım alanları halinde etkili olduğu sahalara teşkil etmektedir (şekil 1). Ancak bu süreye rağmen belirtilen sahalarda kuraklığın dünya ölçüsünde çöl şartları göstermediği veya başka sözle TROLL'ün ifadesiyle henüz "agronomik kuraklık sınırı"na (8 aydan fazla kurak süre) ulaşılmadığı görülmektedir. Türkiye'de belirtilen uzunluğuyla kurak devrenin genellikle yaz yarıyılı içinde (nisan-eylül)

etkili olduğu; buna karşılık, kış yarıyılıının az veya çok nemli devreyi teşkil ettiği, yani aylık yağışların buharlaşma değęerlerinden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Kurak devre içerisinde kuraklığın şiddeti yönünden özellikle haziran-eylül arasındaki ayların kendisini gösterdiği; ekstrem kuraklık şartlarının ise temmuz ve ağustos aylarında bulunduğu belirtilebilir. Kıyı etkilerinin üstün olduğu istasyonlar hariçinde, nemli devre içerisinde az veya çok uzunca bir soğuk mevsimin bulunduğu ayrıca dikkati çekmektedir (şekil 1). Soğuk devrenin süresi kıyı şeridi düzlüklerin hemen ardındaki geçiş sahalarında ve G. Doğu Anadolu'da (G. Antep) önceleri sadece 1-2 ayı bulurken; İç Anadolu'nun geniş düzlüklerinde ve Malatya-Iğdır Ovalarında soğuk mevsimin süresi 3-4 aya, hatta Karaman-Ulukışla ve Kayseri dolaylarında 5 aya kadar uzanmaktadır. Böylece bu son istasyonlar için yılın iki farklı bölüme ayrıldığı söylenebilir: Sıcak-kurak devre ile (nisan-eylül), soğuk-nemli devre (ekim-mart). Ancak geçiş ayları bu iklim özelliklerinin şiddetinin azaldığı kısa ilkbahar ve sonbahar mevsimlerini meydana getirmektedir.

2. Türkiye'nin Yarınemli Bölgeleri: Aylık yağışların indirgenmiş buharlaşma değęerlerinden az olduğu kurak devre süresinin yıl içinde altı aydan daha kısa sürdüğu yöreler Türkiye'de geniş sahaları meydana getirmektedir. Başka sözle, yılın en az yarısının, yani 6-7 ayının nemli geçtiği sahalar olarak; Kıyı şeridi gerisinde Ege Bölgesi ve Marmara Bölgesinin güneyi (Trakya dahil; hemen hemen bütün Akdeniz Bölgesi (Dörtyol-İskederun yöresi hariç), İç Anadolu'nun kenar kısımları ve D. Karadenizin içi kısımları ile Diyarbakır-Siirt yöresi dahil Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümü (Kars-Ardahan ve Bitlis yöresi hariç) Türkiye'nin yarınemli iklim bölgesini meydana getirmektedir. Yıl içinde 5-6 ayın kurak geçtiği (Mayıs veya Haziran-Ekim arası aylar) bu çok sayıda istasyonların meydana getirdiği geniş sahalarda tabii farklılıkları daha çok soğuk devrenin süresi yönünden olmaktadır (şekil 1). Öyle ki, batı ve güney kıyı şeridinde eşit kurak ay sayısı ile nemli devrede soğuk bir ayın bulunmamasına karşılık, iç kısımlara doğru soğuk devrenin gittikçe artarak (Isparta, Uşak'ta 1-2 ay; Eskişehir ve Ankara'da 3-4 ay), Doğu Anadolu istasyonlarında 5-6 ayı bulduğu görülmektedir. (Sivas, Erzurum, Karaköse). Buna göre, kurak veya nemli devre eşit uzunlukta olsa da, farklı tabii yöreleriyle Akdeniz kıyı şeridi, içi kısımlarda; İç Anadolu ve G. Doğu Anadolu, Doğu Anadolu'dan ve hatta Doğu Anadolu'nun güney bölümü (Elazığ, Van), kuzeyinden ayrılmaktadır.

Bu, tümüyle yarınemli bölgelerde kuraklığın şiddeti yönünden yine özellikle haziran-eylül arası devre dikkati çekmekte; iç kısımlarda hâkim yaz kuraklığının batı ve güney kıyı şeridiyle, G. Doğu Anadolu'daki kadar şiddetli olmadığı anlaşılmaktadır. Yaz kuraklığının şiddeti, artan yaz yağışları sebebiyle Doğu Anadolu'da önemli ölçüde azalmakta; örnek olarak, Erzurum yöresinde en fazla yağış ilkbaharda düşmekte (max. 67,9 mm ile Mayıs ayında); yaz yağışlarının da kış mevsiminde düşen toplam yağışlardan yüksek olduğu görülmektedir. Ancak buharlaşmanın fazla olması sebebiyle yaz ayları az da olsa, kurak geçmektedir.

Bu iç kısımlarda kurak devre yanında, tabii yöre şartlarını, dolayısıyla bitki örtüsü gelişimini sınırlayan (özellikle ağaç türlerini) faktör soğuk mevsim süre ve şiddeti olmaktadır. Örnek olarak, Ankara dolaylarında Aralık-Mart arası devrede soğuklar düzenli olarak görülmekte, don olayı etkili olmaktadır. Don tehlikesinin seyrek de olsa, Eylül, Ekim ve Nisan, Mayıs aylarında da görülebilmesi sonucu sıcak-kurak devre kısalmaktadır (haziran-ağustos arası üç ay). Doğu Anadolu'ya gidildikçe soğuk devrenin süre ve şiddetli daha da artmaktadır. Bu devre Kasımdan Mart ayına kadar az veya çok nemli ayların (düşük buharlaşmadan dolayı) hemen tamamını kapsamakta; don tehlikesi seyrek de olsa, Temmuz ve Ağustos ayları haricinde bütün aylarda mevcut bulunmaktadır.

3. Türkiye'nin Nemli Bölgeleri: Kurak ay sayısının azaldığı, buna karşılık nemli aylar sayısının giderek arttığı yöne doğru Türkiye'nin üçüncü büyük bölümünü nemli iklim bölgesi meydana getirmektedir. Yıl içinde en fazla 3-4 ayın kurak, geri kalan 8-9 ayın nemli geçtiği istasyonların teşkil ettiği bu nemli yöreler genellikle ülkenin kuzeyinde bulunmakta; dar bir şerit halinde Trakya'dan başlayıp, Bursa ve Bolu üzerinden Samsun yöresini içine almakta; doğuya doğru Karadeniz kıyı bölgesinden sonra, Kars ve Ardahan dolaylarında içerilere doğru genişlemektedir (şekil 1). Belirtilen özelliğiyle bu nemli bölgelere güneyde Dört Yol-İskenderun yöresiyle, iç kısımlarda Kütahya (batıda) ve Bitlis (doğuda) dolayları da dahil bulunmaktadır.

İstasyonların güneyde Akdeniz, kuzeyde Karadeniz ve Marmara Denizi kıyılarında yakın bulunması ölçüsünde soğuk mevsim etkili bulunmamakta iç kısımlarda yeralan istasyonlarda (Kastamonu, Kars vs.) ise düzenli donlarıyla soğuk mevsim görülmektedir.

Güneyde, Akdeniz kıyı bölgesinde bulunan Dört Yol-İskenderun yöresi kısa yaz kuraklığı yanında (haziran-ağustos arası üç ay), kuraklığın şiddetli olmaması ile de komşu yarım nemli yörelerden ayrılmaktadır. Kuzeyde, Karadeniz kıyı istasyonlarında kısa yaz kuraklığının şiddeti daha da azalmakta; düzenli donlarıyla soğuk mevsimin görülmemesine karşılık; seyrek don olayları sırasında düşük sıcaklık değerleri görülmektedir (Samsun'da mutlak min. -9.8°C).

Trakya içlerinde kurak devrenin süre ve şiddetinin önceki yörelere oranla biraz arttığı (haziran-eylül arası dört ay); ayrıca düzenli donlarıyla soğuk mevsimin görüldüğü (ocak, şubat) anlaşılmaktadır. Ancak burada kış soğukları Anadolu içlerinde olduğu kadar uzun ve şiddetli değildir; kurak devre de belirgin şekilde daha kısadır. İç kısımlarda Kütahya ve Bitlis dolaylarıyla, K. Doğu Anadolu'da Kars-Ardahan yöresi benzer özellikleriyle nemli bölge içerisinde yeralmakta, fakat soğuk mevsimin süre ve şiddeti artmış bulunmaktadır.

Belirtilen on yıllık dönem içinde (1961-1970) en fazla iki aylık kurak devresiyle (temmuz ve ağustos) detayda Doğu Karadeniz kıyı şeridiyle, Marmara Bölgesinin

kuzeyi dahil Batı Karadeniz bölümü tam nemli alanları meydana getirmektedir. Belirgin bir soğuk mevsimin de bulunmaması bu yörelerin ortak özelliğidir. Buna karşılık, Batı Karadeniz bölümünün iç kısımları (Kastamonu yöresi), düzenli donlarıyla soğuk mevsimin görülmesi suretiyle kıyı kesiminden farklanmaktadır.

Düzenli ve sürekli soğukların, dolayısıyla don olayının görülmediği kıyı şeridi düzlüklerde ılıman-nemli iklim özellikleri dağlık yamaçlarda 700-800 m'lere kadar uzanmaktadır (H., İnandık 1965). Bu seviyelerde seyrek don olayları Kasım-Nisan arası kış yarıyılında görülebilmektedir (örnek Trabzon).

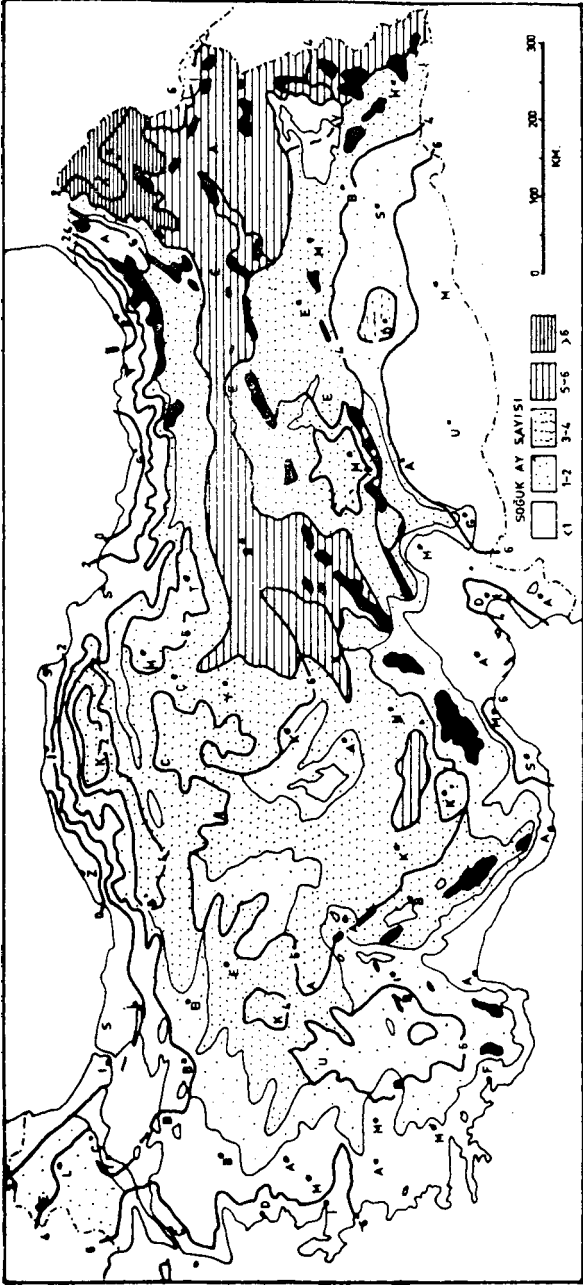
Nihayet ülkenin nemlilik bakımından eksterem özellikleri Karadeniz kıyı bölgesi düzlüklerine sınırlı olmak üzere Ordu Giresun arası yöre ile Rize doğusu ve Zonguldak dolayları ayrılmaktadır (şekil 1). Bu istasyonlarda yıl içinde büyük ihtimallerle kurak bir ay bulunmamakta; başka sözle bütün aylar nemli geçmektedir. Bu kıyı şeridi düzlüklerinin ekstrem nemli yörelerinde aylık buharlaşma değerleri yıl boyunca aynı kararda ve nisbeten düşük bulunmaktadır (Zonguldak'ta max. 81,5 mm ile ağustos'ta). Buharlaşmanın bu kararlı gidişi diğer bütün yörelerden olan önemli bir fark meydana getirmektedir. Yüksek sıcaklıklara rağmen, nisbeten düşük buharlaşma ve kararlı gidiş bütün yıl boyunca görülen yüksek bulutluluk şartları ve bol yağışların bir sonucu olmaktadır.

Böylece buraya kadar yapılan açıklamalar özet halinde belirtilecek olursa:

- a. Kuzeyde, dar kıyı şeridine sınırlı ekstrem nemli yöreler dışında kuraklık bütün Türkiye'de az veya çok etkili olmaktadır.
- b. Yıl içinde kurak ay sayısına göre, Türkiye'nin yarıkurak (4 aydan fazla), yarınemli (5-6 ay kurak) ve nemli (4 ay ve daha az) bölgeleri ayrılmakta; kuraklığın şiddetine göre olan farklılıklar belirlemektedir.
- c. Yıl içinde araya düzenli donlarıyla soğuk devrenin girdiği iç kısımlarda farklı alt yöreler ayrılmakta; soğuk devrenin süre ve şiddeti batıdan (1-2 ay), doğu ve kuzey-doğuya gidildikçe (5-6 ay) belirgin olmaktadır.

Kuraklık Belli Hava Durumlarının Bir Sonucudur:

İklim olayları belli hava durumlarının yıl içinde karakteristik görünüşleri ve az-çok düzenli tekrarlanmaları sonucu meydana geldiğine göre, Türkiye ölçüsündeki kuraklığın teşekkülü ve etki alanları da belli hava durumlarının bir sonucudur. Bu görüşle, daha önce yine LAUER'in yönetiminde tamamladığımız doktora çalışmasında Türkiye için tasnifi yapılmış karakteristik oniki farklı hava durumu tiplerinden yararlanılmıştır. Bu safhada; Türkiye'de kuraklığın hangi hava durumlarının etkisiyle teşekkül ettiği bu hava durumlarının özellikleri ve yıl içinde görünüş sıklıklarıyla kuraklığın yayılış alanı ve etki derecesinin nasıl bir bağlantı gösterdiği, konuları önem taşımaktadır.

Şekil: 1 Türkiye'nin kurak ve Soğuk aylar sayısına göre ayrılmış iklim alanları (eğriler kurak ay sayısını göstermektedir).

Yukarıda belirtilen çalışmada (A. Nişancı 1973) elde edilen önemli sonuçlardan biri, yalnız Türkiye iklimi açısından değil, aynı zamanda bütün Akdeniz ülkeleri için geçerli olabilecek bir şekilde bazı hava durumlarının yılın bir bölümünde (kış yarıyılında), diğer bazı hava durumlarının da yılın diğer yarısında (yaz yarıyılında) toplanmış olduğudur. Orta enlem alçak basınç alanlarıyla bağıntılı hava durumları yağışlı devreleri, dolayısıyla nemlilik şartlarını meydana getirmektedir. Belirtilen özellikteki hava şartlarıyla örnek olarak "Merkezi Alçak Basıncılı Hava Durumu" yıllık ortalamada nisbeten düşük oranda (% 5,8) teşekkülüne karşılık kış yarıyılına mahsus görünüşüyle dikkati çekmektedir. Yine kış yarıyılına sınırlı görünüşüyle yağışlar yönünden elverişli olmayan yüksek basınçlı hava durumları ise yıllık ortalamada daha fazla sıklıklarla teşekkül etmekte; örnek olarak "Merkezi Yüksek Basıncılı Hava Durumu" % 17,0 oranına erişmektedir. Böyle uzunca süreli (ortalamada 3 gün) yüksek basınçlı hava durumlarında kış yarıyılına elverişli olmayan hava şartları (çok düşük sıcaklık, şiddetli don, radyasyon sisleri vs) ve çok düşük, seyrek yağışlarıyla bu mevsimin nisbi kurak devreleri meydana gelmektedir.

Yaz yarıyılına mutlak kuraklığı yüksek sıcaklıklar ve çok düşük yağış miktarlarıyla belli hava durumlarının bir sonucu düşük yağış olarak meydana gelmekte; bu bakımdan, özellikle subtropikal yüksek basınç alanları kontrolünde teşekkül eden "Meltem Hava Durumu" dikkati çekmektedir. Yıllık ortalamada yüksek görünüş sıklığı (% 30 oranında) ve uzun süreli, kararlı hava devreleriyle (ort. 5,3 gün) mutlak yaz kuraklığına yerveren bu hava durumlarının yaz aylarındaki görünüş ihtimali % 80'i bulmaktadır. Yaz yarıyılına karışık-fırtınalı hava durumları (tip VIII ve IX) ile yüksek atmosfer soğuk hava damla durumları (tip XI ve XII) seyrek fakat etkili yaz yağışlarına yer vermektedir (iç kısımlarda genellikle sağnak yağmurları). Bu hava durumları, yüksek sıcaklık ve buharlaşma şartlarında yaz kuraklığının şiddetini bir ölçüde azaltmakta; fakat ortadan kaldıramamaktadır. Daha ziyade sıcak hava baskınlarıyla bağıntılı hava durumları (tip X) yıllık ortalama % 9,0 oranında teşekkül etmekte, özellikle ilkbahar ve sonbahar aylarındaki sık görünüşleriyle Türkiye'nin batı bölgelerinde kuraklığı artırıcı bir rol oynamaktadır.

Nihayet konuyla ilgili olarak, atmosfer dolaşım sistemi ve onun farklı sirkülasyon tiplerinin kontrolünde teşekkül eden hava durumlarının yıldan yıla ve yıl içindeki görünüş sıklıklarında meydana gelen salınımlarla bağıntılı olarak; yağışlar yönünden elverişli olmayan hava durumlarının sık görüldüğü devrelerde kuraklık süre ve şiddeti de artmakta (örnek 1964, 1970 yıllarında olduğu gibi); yağışlar yönünden elverişli hava durumlarının daha sık teşekkül ettiği zamanlarda ise kuraklığın süre ve şiddeti azalmaktadır (örnek 1963, 1965 ve 1969 yıllarında olduğu gibi).

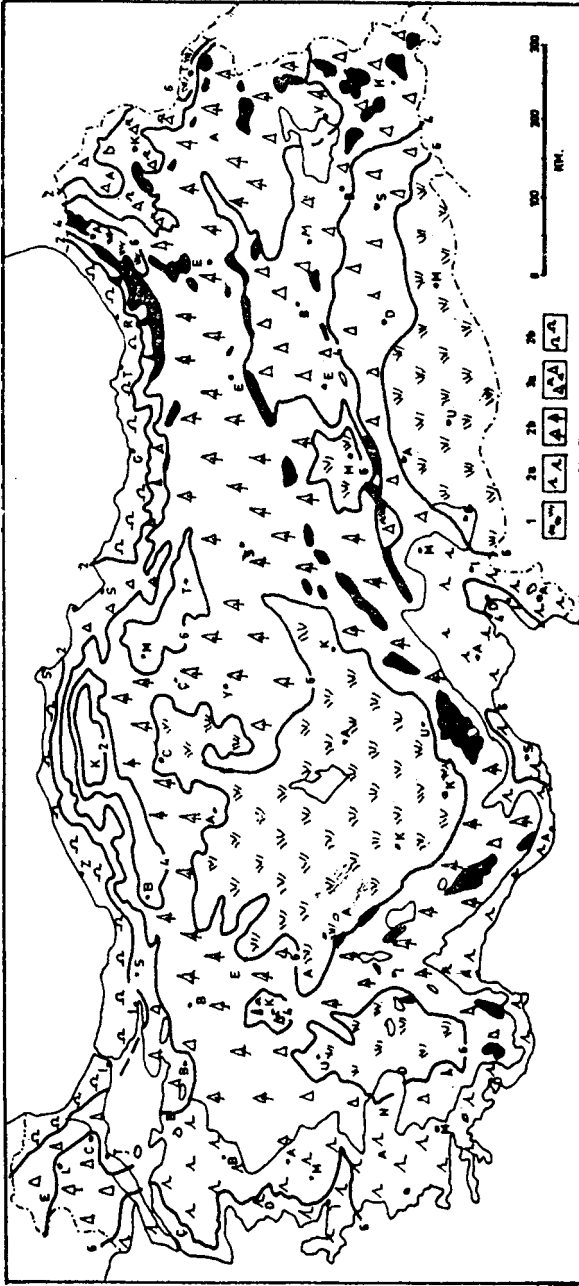
İklim Bölgeleriyle Tabii Bitki Örtüsü Arasındaki Bağntı.

Yerel özellikler veya edafik faktörler haricinde, Türkiye ölçüsünde iklim bölgeleriyle, onların tabii bitki örtüsü arasında sıkı bir bağntının bulunduğu açıktır. Böyle bir bağntının özellikle bitki yetiştirme ve gelişmesi yönünden ortaya konulması büyük önem taşımaktadır. Bitki örtüsü teşekkülünü etkileyen en önemli iklim özellikleri olan kurak devre süre ve şiddeti ile soğuk devrenin esas alındığı bir iklim sınıflandırmasının bu bakımdan gerçek durumu yansıtacağı beklenmelidir. Konu ile ilgili bazı kaynak eserler arasında Türkiye ölçüsünde bitki örtüsünün dağılışı ve çeşitli problemlerini ele alanları sıralanacak olursa; H. LOUIS (1939) , H. WALTER (1962, 1968, 1970), REGEL (1963), İNANDIK (1965), ERİNÇ (1953,1h9565), İZBIRAK (1976), DÖNMEZ (1976,1968, 1976) belirtilebilir.

1. Yıl İçinde Altı Aydan Daha Uzun Kurak Devresi Olan Sahaların Step (veya Bozkır) Formasyonu:

Önceki bölümde ortaya konulduğu üzere, Türkiye'de altı aydan daha uzun süresiyle kurak sahalara geniş yerler kaplanmaktadır. Geniş yayılışı ile İç Anadolu yüksek düzlükleri, G. Doğu Anadolu ile Göller Yöresinin batı kısmı kurak (veya dünya ölçüsünde yarıkurak) sahalara meydana getirmektedir. Ayrıca daha sınırlı sahalara halinde Malatya, Iğdır Ovaları; Orta Karadeniz bölümünün Merzifon-Tokat dolayları ve Ege ile Akdeniz kıyı şeridinin bazı istasyonları ayrılmaktadır. Kıyı yakını yöreler haricinde, kurak iç bölgelerin tabii bitki örtüsünü step formasyonu teşkil etmektedir (şekil 2). Başka sözle, yıl içinde altı aydan daha uzun bir süre kuraklığın etkili olduğu sahalara step formasyonu yayılışı arasında büyük bir uygunluk görülmektedir. LOUIS (1939)'nin de belirttiği gibi, İç Anadolu düzlüklerinin çevre dağlık alanlardan orman alt sınırı ile ayrılabilen (kuzeyde 1000-1100 m ler, güneye 1400-1500 m'ler) kuraklık şartlarında step formasyonunun hâkim türlerini dikenli otluklar ve bodur çalılıklar meydana getirmektedir. Bu kurak sahalara tabii bitki örtüsünde mevcut türlerin görünüş ve gelişimini sınırlayan etkili ikinci bir faktör soğuk devrenin süre ve şiddeti olmaktadır.

İç Anadolu'nun kuzeyinde (Ankara-Eskişehir dolayları) orman alt sınırına bağlı olarak, havza görünüşlü yörelerde step sahalara 900-1200 m'ler arası yüksek düzlüklerde yayılış göstermektedir. Bu kesimde mevcut dağlık alanlar üzerinde (Sündiken 1768 m, Sivrihisar Dğl. 1820 m.) belli yükseklik basamakları halinde orman örtüsü yer almaktadır. Eskişehir-Afyon dolaylarında 1000 m yükseklerde step sahasının batı sınırı belirlemekte; Afyon-Akşehir dolaylarında bölgenin (İç Anadolu) çukur düzlükleri kurak-step sahalara dahil olurken, yükseklik sınırı Konya-Karaman-Ulukışla güneyinde (Toros Dağ'ının kuzey yamaçları) 1400-1500 m civarında bulunmaktadır. İç Anadolu'nun doğusunda (Kayseri-Nevşehir-Kırşehir dolayları) havza düzlükleri kurak-step sahalara dahil bulunmaktadır. Bölgenin

Şekil: 2 Türkiyenin bitki örtüsü alanları. 1. Altı aydan daha uzun kurak devresi ile step (bozkır) sahaları, 2. Beş-altı ayın kurak geçtiği yarı-nemli bölgelerin kurak orman alanları: 2a Akdenizin dâimi yeşil, sert yapraklı orman bölgesi (maki formasyonu dahil), 2b. İç kısımların yazın yeşeren orman bölgesi, 3. En fazla dört ayın kurak geçtiği nemli bölgelerin geniş yapraklı orman alanları: 3a. Kolşık flora veya nemli-liman bölge ormanları, 3b. Geniş yapraklı-karışık orman alanları.

daha kuzeyinde, Orta Karadeniz bölümünün eşik arazisi içerisinde, yine havza görünümündeki (1100 m altında) düzlükler (Amasya-Tokat, Çankırı dolayları) iklim özellikleri açısından kurak bölge içerisine girmekte, tabii bitki örtüsü step formasyonundan meydana gelmektedir. İç Anadolu'nun bu geniş kurak-step sahalarının hâkim türleri önceleri Stipa ve Bromus'lardan teşekkül ederken, sonraları yapılan aşırı otlatmalar sonucu Artemisia ve Astragalus cinsinden dikenli, sert yapraklı türlerin üstünlük kazandığı anlaşılmaktadır. (Walter'e atfen İnandık, 1965.s. 51-52). Yine daha çok çevre dağlık alanların kurak ormanaltı bitkileri iken, sonraları kurak-step sahalarında dayayılış gösteren türler olarak:

Artemisia f., Festuca s., Alhagi c., Capsella b.p., Astragalus g., Peganum h., ile

KRAUSE'ye atfen İZBIRAK (1976,s,94)-, Ankara çevresinin karakteristik bitkileri arasında;

Stipa l., Delphinium o., Alyssum t., Isati t., Linium a.,

Alcanna o., Artemisia f. ile Astragalus ve Acantholiman türlerini saymaktadır.

İç Anadolu iklim şartlarına yakın özellikleriyle Göller Yöresinin batı kesimi, İçbatı Anadolu güneyinin havza durumundaki düzlükleri de kurak-step formasyonu ile çevre dağlık alanların orman örtüsünden ayrılmaktadır.

Türkiye'nin alan genişliği bakımından ikinci büyük kurak-step sahalarını GD. Anadolu düzlükleri meydana getirmektedir (şekil 2). GD. Toroslar yayının önülkesi durumundaki geniş düzlüklerde yılın yarısından daha uzun bir bölümünde kuraklığın etkili olduğu step sahaları İç Anadolu'dan farklı bir görünüştedir. Burada bitki örtüsü daha ekstrem kuraklık şartlarıyla karşı karşıyadır. Bölgeyi tümüyle kuzeydensınırlayan dağlık, alanın bugün seyrek ve cılız görünüşlüyle de meşe, ardıç ağaç ve ağaççıklarıyla karakterize edilebilecek kurak orman formasyonuna sahip bulunduğu; bu formasyonun yer yer 700-800 m'lere kadar indiği görülmektedir.

GD. Anadolu'da bitki örtüsünün son derece cılız ve seyrek oluşu, hatta kış yağışlarına sahip bölgeler için tabii otluk alanların bulunmamasına, bunun ancak az da olsa, yaz yağışı olan bölgeler için söz konusu olabileceği gerçeği göz önünde bulundurulursa, kendiliğinden anlaşılacak; bölgenin bitki örtüsünün daha çok bodur çalılık, dikenli yahut sert yapraklı kurakçıl otsu türlerden meydana geldiği görülecektir. Bu bölgenin başlıca türleri (H. İnandık 1965, s. 57):

Acanthophyllum v., Achilla s., Alhagi M., Astragalus gi., Avena b., Bromus m. vb.

Doğu Anadolu'nun tümüyle yüksek bir bölge oluşu, kısa mesafelerde büyük yükseklik farklarının bulunması, sahayı tümüyle diğer bölgelerden ayıran özellikleri

teşkil etmektedir. Yüksek kenar dağlık alanlardan havza görünüşündeki yüksek düzlüklere ve İç Anadolu'dan doğuya gidildikçe iklimin daha karasal oluşu; yıl içinde soğuk mevsimin daha uzun ve şiddetli, buna karşılık kısalan yaz mevsiminin daha nemli oluşu bölgenin bilinen iklim özellikleridir. Önceki bölümde yapılan analizlere göre, yıl içinde altı aydan daha uzun süren kurak devresiyle step formasyonunun yayılışı Elbistan ve Malatya Ovalarında bulunmaktadır. Doğu Anadolu'da ikinci bir tabii step sahası Orta Aras çöküntü alanı üzerindeki İğdir Ovası ve onun batısındaki çukur havzalarda görülmektedir.

Doğu Anadolu'da belirtilen tabii step sahaları haricinde, yıl içinde kurak devrenin altı aydan az olduğu, fakat bugün otluk formasyonun hâkim bulunduğu havza düzlükleri (Yukarı Murat, Çoruh Havzaları ile, Erzincan, Erzurum ve Kars dolayları) daha ziyade antropojen stepler karakterindedir.

Benzer şekilde, Trakya'nın iç kısımları da (Ergene Havzası) antropojen step sahası olarak ayrılmakta (Y. Dönmez, 1968), buraları geniş ölçüde ziraate ayrılmış sahalarda halinde belirlemekte; başlıca bitki türleri:

Asparagus a., Astragalus t., Euphorbia, Pistacia t., Rosa sp., Rubus f., Trifolium, Verbascum vs. dir.

Doğu Anadolu'da step görünüşlü otluk formasyon türlerinin İç Anadolu ve özellikle GD. Anadolu step türlerinden olan farklılıkları gibi, Ergene Havzasının da bu bakımdan farklılıklar gösterdiği, İç Anadolu step türleriyle direkt bir bağlantının bulunmadığı ifade edilmektedir.

2. Yıl İçinde Altı Aydan Daha Kısa Kurak Devresi Olan Sahaların "Kurak Orman Formasyonu":

Yıl içinde 5-6 ayın kurak geçtiği yarınemli sahalarda ve buraların tabii bitki örtüsü olarak "kurak orman formasyonu" Türkiye'de geniş alanlar kaplamaktadır. Alt bölümlemede, yıl içinde soğuk mevsimin görülmediği Ege ve Akdeniz Bölgesinin kıyı yakını yörelerinin "Subtropikal kışı yağışlı sahalarda daimi yeşil, sert yapraklı orman kuşağı ile kurak devre yanında yıl içinde araya az veya çok uzun bir soğuk devrenin girmesiyle belirmiş iç kısımların "yazın yeşeren, kuru orman kuşağı" ayrılmaktadır (şekil 2).

Daha çok yatay yöndeki dağılışı ifade eden bu belirgin farklılık yanında, yüksekliğe bağlı dikey yönde basamaklı bitki örtüsü sıralanışı da dikkati çekmektedir.

a. Akdeniz Bölgesinin Daimi Yeşil, Sert Yapraklı Ağaç Formasyonu: Genellikle en fazla 500-600 m yüksekliğe kadar olan kıyı yakını düzlüklerde yayılışı görülen maki haricinde, Akdeniz ve Ege Bölgesinin soğuk mevsimi bulunmayan kıyı yakını yörelerin bitki örtüsü, belirtildiği gibi, her mevsim yeşil görünüşlü ve hâkim yaz kuraklığına uyabilmiş, sert yapraklı ağaç formasyonudur. Başlıca maki elemanları:

Pistacia l., *Pistacia t.*, *Myrtus e.*, *Laurus n.*, *Olea s.*, *Cistus a.*, *Lavandula v.*, *Thymus v.* vs'dir.

Asıl Akdeniz bitki topluluğunun hâkim türleri meşelerden meydana gelmekte; arada, özellikle yükseklerle doğru çeşitli çam türleri karışmaktadır. Toros Ormanlarındaki meşe türlerinin başlıcaları (H. İnandık 1965, s. 39):

Quercus cerris, *Q. syrica*, *Q. libani*, *Q. aegylops*, *Q. infectoria* ile *Q. Haas* ve *Q. Fenzli*'dir.

Bu arada alt yükseklik basamaklarında meşe türleri yanında keçiboynuzu, fıstık çamı gibi nadir bulunan (*P. pinea*) türler de yer tutmaktadır.

Yine daha ziyade kıyı yakın düzlük sahalarda, topraktan iyi su temini şartlarında bazı geniş yapraklı türler; kavak, karaağaç ve kızılağaç ile relik tür olan günlük ağacı (sığla)'nın Muğla-Dalaman dolaylarındaki yayılışı görülmektedir.

Yükseklikle birlikte, etkili yaz kuraklığı yanında, sıcaklık değerlerinin düzenli olarak azalması sonucu bitki yetiştirme devresi kısalmaktadır. Yaz kuraklığının yükseklerde de belirgin olması ve Karadeniz kıyı bölgesi için karakteristik olan neme doygun- bulut katının da bulunmaması sebebiyle, yükseklikle birlikte geniş yapraklı ağaçlar ortadan kalkmakta; en alt sert yapraklı ağaç katı yerini doğrudan doğruya iğne yapraklılar almaktadır.

Akdeniz kıyı şeridinde nemlilik şartları bakımından çevre yörelerden farklı olarak, yıl içinde en çok 3-4 ayın kurak geçtiği, hatta yükseklerle çıkıldıkça kuraklık süre ve şiddetinin dahada azaldığı Dörtyol-İskenderun dolaylarında Amanos dağlık alanı bitki örtüsü yükseklik basamakları ayrı özellikler göstermektedir. Genel atmosfer dolaşım sistemi içinde yaz yağışlarıyla da beliren nemlilik şartlarında, bu dağlık alanda belli yüksekliklerden itibaren (yaklaşık 1500 m) karaçam toplulukları arasına *Fagus orientalis*'in yer aldığı tespit edilmiştir.

Toros Dağlarının İç Anadolu'ya dönük, kuzey yamaçları daha az yağış almakta (kış maksimumu), dolayısıyla nemlilik şartları daha az elverişli bulunmaktadır. Bu durum (toprakta suyun depo edilmesi yönünden vs.) özellikle dağlık alanlardan düzlüklere geçiş sahalarda belirgin olmaktadır. Bu yüzden Akdeniz Bölgesinin en alt bitki örtüsü yükseklik basamağı kuzey yamaçlarda görülmemektedir. Buralarda soğuk mevsimin etkili olduğu (düzenli don olayları ile) kurak-step sahalardan dağlık alanlara doğru, artık Akdeniz kıyı düzlüklerinin bitki örtüsünden farklı, iç kısımların kuru orman alanlarına geçilmektedir.

b. İç Kısımların Yazın Yeşeren Kuru Ormanları: Ülkenin batı ve güneyinde, Akdeniz iklimi etkisindeki kıyı yakını düzlüklerden iç kısımlara gidildikçe yıl içinde araya düzenlidonlarıyla soğuk mevsimin girmesiyle bitki örtüsü formasyonu da değişmektedir. Buna göre, soğuklara karşı hassas, daimi yeşil-sert yapraklı türlerin

tedricen ortadan kalkarak, onların yerine kurakçıl ve fakat aynı zamanda soğuk mevsime de uyum gösterebilen, yazın yeşeren geniş yapraklı ve özellikle yükseklere doğru iğne yapraklı türlerin geçtiği görülmektedir. İç kısımların kurak-step sahalarına doğru bu geçiş bölgesinde orman örtüsünün başlıca elemanı olan karaçamlar (*P.nigra*) arasına bazı kesimlerde doğu kayınının karıştığı görülmektedir. (Bursa, Balıkesir dolaylarında). Ormanı teşkil eden türler arasında ayrıca:

Alnus g., *Fraxinus a.*, *Tilia p.*, *Carpinus b.*, *Populus t.*, *Quercus c.* de yer almaktadır.

Yarınemli iklim özelliklerine sahip bu geçiş bölgesinde yaz kuraklığının daha az şiddete olmasına karşılık, soğuk mevsimin doğu ve kuzeydoğuya doğru gidildikçe uzaması ve ekstrem düşük sıcaklıkların görülmesi ağaç formasyonunun gelişmesini sınırlayan faktörler olmakta; orman örtüsünü teşkil eden türlerin gelişmesi ancak birkaç aya sınırlı kalmaktadır (Nisan-Haziran). Daha önce belirtildiği gibi, dağlık yamaçlarda ve yüksek plato düzlüklerinde kuraklık süresinin nisbeten kısaldığı ve artan yağışlar dolayısıyla toprağın daha nemli olduğu bu yörelerde tabii bitki örtüsünün "yazları yeşeren kurak orman karakterinde" (meşe ve ardıç türleri) olduğu; ancak bugün daha ziyade tahribat arttığı bodur ağaç ve çalılık formasyondan meydana geldiği görülmektedir.

3. Yıl İçinde En Çok 3-4 Ayın Kurak Geçtiği Sahaların Nemli Orman Alanları.

a. **Kuzey Anadolu kıyı yakını düzlüklerde;** yıl içinde en çok iki ayın kurak hatta Zonguldak, Ordu-Giresun ve Rize-Hopa yörelerinde normal olarak kurak bir ayın bulunmadığı, tam nemli" sahalar soğuk mevsimin de görülmediği yerlerdir. Bu tam nemli kıyı yakını düzlüklerin gür bitki örtüsü literatürde "Kolşik Flora" olarak tanınmaktadır. Bu nemli orman alanları kıyından 600-700 m yüksekliğe kadar çıkmakta; fakat büyük ölçüde tahrip edilmiş ve yerini yeterli genişlikte düzlük sahalarda kültür bitkilerine terketmiş yahut bitki örtüsünün degradasyona uğradığı yerlerde, maki benzeri bodur ağaçlık-fundalık formasyon gelişmiş bulunmaktadır. Bu bodur ağaçlık-fundalık formasyonun bazı elemanları şöyle sıralanmaktadır (H. İnandık 1965, s. 23):

Laurus nobilis, *Arbutus andrachne*, *A. unedo*, *Pistacia lentiscus*, *Phillyrea media* vs.

Buna rağmen ülkenin bu en nemli-kıyı şeridi Akdeniz Bölgesi bitki örtüsünden önemli farklılıklarla ayrılmaktadır. Burada oldukça zengin ve dami yeşil görünüşlü bir orman altı bitki katı gelişmiş bulunmakta; yüksekliğe kadar olan yayılışlarıyla kolşik floranın gür bitki örtüsü içinde özellikle *Rhododendron ponticum* karakteristik tür olmaktadır. Orman örtüsü arasında daha ziyade Orta Avrupa nemli bölgelerinin geniş yapraklı türleri çok sayıda bulunmakta; başlıcaları:

Alnus b., *Quercus* türleri, *Castanea s.*, *Tilia*, *Acer*, *Fraxinus*, *Populus*, *Salix*, *Carpinus b.*, *Fagus Oo.*, *Corylus a.*, (H. İnandık 1965, s. 15-16).

Yükseklere doğru önce karışık orman katı (1000-1250 m'ler üstünde) daha sonraları iğne yapraklı orman basamağı (1600-1800 m'ler üzerinde) ayrılmaktadır. Yükseklerle doğru orman katı içinde yar alan iğne yapraklı türlerden *Picea orientalis* ile *Pinus silvestris*'in özellikle Doğu Karadeniz bölümünde yayılış gösterdiği, bunlar arasına az miktarda *Abies nordmanniana*'nın karıştığı anlaşılmaktadır. Deniz etkisine dönük kuzey yamaçlarda *Fagus orientalis* ile *Abies* türlerinin karışık olarak özellikle batıda bulunduğu görülmektedir.

b. **Nemli Bölge Karışık Ormanları:** Kuzeyde kıyı yakını düzlüklerin geniş yapraklı, nemcil orman formasyonu yükseklerle çıkıldıkça ve içerilere gidildikçe yıl içinde belirgin bir soğuk mevsimin görülmesiyle değişikliğe uğramakta; araya iğne yapraklı türler girmekte, daha sonraları bunlar ormanın hakim unsurunu teşkil etmektedir. Genellikle iç kısımlara doğru kurakçıl türlerin ve yükseklerle doğru iğne yapraklıların araya girmesi belirgin olmaktadır (*Abies*, *P. nigra*, *P. silvestris*). Bu, kuzeyin iç kısımlarında genel görünüşüyle nemcil karakterde geniş yapraklı ve yazın yeşeren türlerin üstünlük gösterdiği (kayın, gürgen, kestane, ıhlamur, meşe dışbudak vs.) karışık orman karakteri bazı kesimlerde kurakçıl görünüşlü ağaçlıklar (Trakya içlerinin meşe toplulukları içinde *Paliurus aculeatus* ve az miktarda *Carpinus betuleus*)'ın da yer tuttuğu, yahut iğne yapraklıların üstün duruma geçtiği yükseklik basamakları halinde (Bolu-Kastamonu ve Kars-Ardahan arasındaki yükseklikler) değişikliklere uğramaktadır.

Soğuk mevsimin pek etkili olmadığı Samsun-Sinop ve Bursa dolaylarıyla, güneyde Dört Yol-İskenderun yöresinde ise bu tip vejetasyon formasyonunda geniş yapraklı karışık ormanların iyi temsil edildikleri görülmekte; bu yörelerde de yükseklikle birlikte soğuklara dayanıklı iğne yapraklı türlerin tedricen üstünlük kazandığı anlaşılmaktadır.

Summary

In this study the climatic regions of Turkey are introduced by using the sums of evaporation and precipitation on the basis of the number of arid (or humid) months. Further it was attempted to point out the relation between the regions and their vegetation. In the analysis of the climatic conditions the cold season was also considered (the month with average minimum temperature under 0 C) because of its basic importance for the vegetation period.

The vegetation consists of steppe in the arid regions of Turkey with more than six dry months where the cold season regularly appears particularly in the inner parts of the country, in the semi-humid regions with 5-6 dry months vegetation can be divided into two formations: the evergreen hardleaf vegetation (of coastal regions in the West and East) and the summergreen dry forest (of transition area and especially in Eastern Anatolia). In the humid regions with maximum 4 dry

months there are two recognized vegetation types: the first is the ever humid rain forest (olchic-) flora in the full-humid coastal regions in the North, and the second is the mixed forest in the inner parts of the country where the cold season appears regularly.

Seçilmiş Literatur

- Blüthgen, J.: Allgemeine Klimageographie, Lehrbuch der allgeenen Geographie. Bd. 2. Berlin 1966 (2. Aufl.).
- Dönmez, Y.: Trakyanın Bitki Coğrafyası. İstanbul 1968.
- : Trakya Stepi Problemi. İst. Üniv. Coğr. Enst. Dersgisi Sayı 16. İstanbul 1967
- Erinç, S. : Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul 1953
- : Yağış Müessiriyeti Üzerine Bir Deneme ve Yeni Bir İndis. İst. Coğr. Enst. Yayl. No. 41, İstanbul 1965.
- : Vejetasyon Coğrafyası. İst. Üniv. Coğr. Enst. Yayl. No. 92, İstanbul 1977 (2. Aufl.).
- Ganssen, R. : Trockengebiete. Boden, Bodennutzung, Bodenkultivirung, Bodengefahrdung. B. I. Institut Manheim 1968.
- Gökmen, H. : Türkiye’de Orman Ağaç ve Ağaçcıklarının Yayılışı. Harita Gn. Md.lüğü. Ankara 1962.
- İnandık, H. : Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş. İst. Üniv. Coğr. Enst. Yayl. No. 42. İstanbul 1965.
- İzbrak, R.: Bitki Coğrafyası (2. Bsk.) Ank. Üniv. D.T.C. Fak. Yayl. No. 266. Ankara 1976.
- Jatzold, R.: Die Dauer der ariden und humiden Zeiten des Jahres als Kriterium für Klimaklassifikationen. H. von Wissman Festschrift. 1962.
- Klaus, D. : Periodische und statistische Beziehungen zwischen den Jährlichen Häufigkeiten der Großwetterlagen Europas und der räumlichen Verteilung der Jährlichen Niederschlagssummen in Teilen Westafrikas. Erdkunde H.4, Bonn 1975 (s. 248-267).
- Lauer, W. : Die humiden und ariden Jahreszeiten in Afrika und Südamerika unr ihre Beziehungen zu den Vegetalonsgürteln. Bonner Geogr. Abhl. 9. Bonn 1952.
- : Die Pampa. Ein Klimagebiet beidersteits der Trockengrenze? Erdkunde (Besp.) Bonn 1968 (s. 155)

- : Zusammenhänge zwischen Klima und Vegetation am Ostabfall der mexikanischen Meseta. Sonderdruck aus Erdkunde Bd. XXVII. Bonn 1973
- Lauer/Frankenberg: Zum Problem der Trockengrenze in der Sahara. Erdkunde H.1 Bonn 1977 (s. 1-115).
- Lautensach/Maer: Humidität und Aridität insbesondere auf der Iberischen Pen. Mitt. 1960 (s. 249-260).
- Lembke H. : Klima und Höhenstufen in nordanatolischen Randgebirge. Zeitschrift d. Ges. f. Erdk. zu Berlin 1939 (s. 171-183).
- Leser H. : Landschaftsökologische Grundlagenforschung in Trockengebieten. Erdkunde H.3 Bonn 1971 (s. 209-212)
- Louis H. : Das natürliche Pflanzenkleid Anatoliens. Stuttgart 1939.
- Mensching/Wirt.: Nordafrika-Vorderasien. Fischer Länderkunde Bd. 4. Frankfurt 1973.
- Nişancı, A.: Studien zu den Niederschlagsverhältnissen in der Türkei unter besonderer Berücksichtigung ihrer Häufigkeitsverteilung und ihrer Wetterlagenabhängigkeit (Diss.) Bonn 1973.
- v. Regel, C. : Türkiye'nin Flora ve Vegetasyonuna Genel Bir Bakış. (Çev.: Baytop/Denizci). Ege Üniv. Fen Fak. Monog. Seri No. 1. İzmir 1963.
- Schmidt, G.: Zur Bedeutung des Klimafaktors bei der Naturraumgliederung. Pet. Mitt. H.3, 1975 (s. 192-196).
- Schlüter, H.: Zur Bedeutung der Vegetationskunde für die naturräumliche Gliederung. Pet. Mitt. H.4., 1975 (s. 184-191)
- Spat H.J.: Bodenerosion und Bodenfeuchtebilanz in Zentralanatolien. Erdkunde H.2. Bonn 1975 (s. 81-92).
- Stratil-Sauer, G.: Klima und Vegetation des Çoruh-Raumes. Festschrift f. Leopold G. Wien 1967 (s. 175-193).
- Tümertekin, E. : Türkiye'de Kurak Aylar. Türk Coğr. Dergisi Ankara 1956. (s.145-)
- Tümertekin : Türkiye: Kuraklık ve İlgili Faktörler. İst. Üniv. Coğr. Enst. Dergisi. İstanbul 1961 (s. 188-191).
- Walter, H. : Anadolunun Vegetasyon Yapısı (çev.: S. Uslu). İst. Üniv. Orman Fak. Yayl. No.79. İstanbul 1962.
- : Die Vegetation der Erde. Bd. II. Stuttgart 1968.
- : Vegetationszonen und Klima. Stuttgart 1950.

la Traduction Mécanique et la Linguistique

Doç. Dr. A. Baki Dereli

Il est presque impossible de dire comment et quand la traduction a commencé. Pourtant il est permis de supposer qu'on a éprouvé le besoin de traduire à partir du moment où des hommes parlant de différentes langues se sont sentis obligés de se s'entendre. Il paraît que plus les relations se sont développées entre les communautés, plus on a été obligé de traduire. Les bilingues, qui ont servi de premiers interprètes, ont ranimé et développé d'une part les échanges de biens et d'autre part les échanges culturels.

Il est vraisemblable qu'on n'a commencé à s'intéresser à l'étude de la traduction qu'après le progrès des études linguistiques. En effet, on sait que les études de langue remontent jusqu'au Vème siècle avant J.-C., alors que les témoignages les plus anciens dans le domaine de la traduction remontent à peine au premier siècle avant notre ère. D'abord Cicero et Horatius et puis plusieurs auteurs ou poètes latins qui les ont suivis se sont occupés de la traduction et ils ont parlé dans leurs oeuvres de leurs propres expériences de traducteurs. (1)

Pendant les siècles qui suivent, on prépare des programmes d'études pour former plus d'interprètes ou de traducteurs parce que les relations commerciales, culturelles et politiques augmentent sans cesse. Ceux qui suivent ces programmes sont des apprentis plutôt que des étudiants, car les programmes sont destinés à leur faire acquérir des connaissances pratiques et non des connaissances théoriques. La traduction est considérée non pas comme une science mais comme une espèce d'art. Parlant d'une oeuvre d'Edmond Cary, où l'on raconte les efforts destinés, dès le XIIème siècle, à former des traducteurs ou interprètes, G. Mounin dit qu'il y a des programmes analogues dans plusieurs universités en Europe et il en cite certains comme exemples. (2)

L'idée que la traduction est un domaine de recherche scientifique est postérieure à la constitution de la linguistique comme une vraie science. La linguistique comparée est née au début du XIXème siècle. Le structuralisme prend son essor au début du XXème siècle. C'est plus tard qu'on commence à voir qu'il faut étudier la traduction d'un esprit scientifique. Ce sont d'abord A.V. Federov et puis Vinay et Darbelnet, dit Mounin, qui ont considéré la traduction comme un domaine de

recherche scientifique et qui ont soutenu d'elle devait prendre sa place dans la linguistique. (3)

Ce ne sera pas une affirmation exagérée de dire que le progrès de la technologie est la caractéristique la plus frappante du XXème siècle. On peut définir la technologie comme l'ensemble des procédures et des opérations qui se proposent de matérialiser les données des recherches scientifiques et de les transformer de telle sorte que les masses puissent en profiter. Par conséquent, la technologie suit en principe la recherche scientifique. Dans le domaine de la traduction, au contraire, la théorie et la technologie datent à peu près de la même époque. On peut même dire que c'est la théorie qui a suivi la technologie, car les recherches théoriques qu'on peut considérer comme vraiment scientifiques ne commencent qu'après la deuxième guerre mondiale. Or, déjà en 1933, P.S. Trojanskiy a réussi à fabriquer une machine à traduire et il est patenté.

Aux Etats Unis, Booth et Weaver essaient d'abord de faire chercher à un calculateur électronique des mots dans un dictionnaire et puis ils cherchent à analyser, à l'aide d'un calculateur, les phrases et à déterminer leurs structures syntaxiques. D'autre part, on cherche la possibilité d'une collaboration entre la machine et l'homme. On publie les premiers résultats obtenus.

Au mois de Juin en 1952. Y. Bar-Hillel organise le premier congrès au sujet de la traduction mécanique à l'Institut de la Technologie à Massachusetts (Massachusetts Institute of Technology). Il n'y a que dix-huit congressistes qui y participent. Le nombre de ceux qui travaillent, à l'époque, sur la traduction mécanique n'est pas probablement plus élevé dans le monde entier.

Le 7 Janvier 1954, Dostert et Garvin avec Sheridan comme le représentant de IBM organisent une expérience publique à New York, sur un calculateur IBM 701. On traduit des textes du russe en anglais au moyen de 250 mots russes et six règles syntaxiques.

S.A. Lebedev⁺ réalise une expérience de traduction mécanique de l'anglais en russe sur un calculateur BESM et au moyen de 952 mots anglais en 1955. L'année suivante, L'Université de Moscou organise un séminaire au sujet de la linguistique mathématique.(4)

L'idée qu'on peut traduire à l'aide des machines donne de grandes espérances, crée un immense enthousiasme et en peu de temps la traduction mécanique devient un champ de compétition internationale. Surtout il y a une compétition passionnée entre Les Etats Unis et La Russie. G.C. Lepschy dit que Booth et Weaver ont commencé les expérimentations dans l'espoir de trouver quelque chose à faire faire aux calculateurs. M. Grosse croit voir au contraire une relation directe entre le vif intérêt qu'on éprouve tout-à-coup pour la traduction mécanique et le fait que plusieurs gouvernements désirent ranimer l'étude des langues vivantes, à laquelle on s'intéressait peu à cette époque. (5)

Nous croyons bien qu'il faudra chercher ailleurs les vrais motifs de l'intérêt vif qu'on commence à éprouver tout-à-coup pour la traduction mécanique. Les recherches ranimées dans ce domaine et l'enthousiasme inspiré servaient de publicité pour l'industrie des calculateurs et favorisaient le commerce. Les éditeurs pouvaient tirer de grands profits des machines à traduire. D'autre part, après la deuxième guerre mondiale, les relations internationales se sont intensifiées, les échanges d'information se sont accélérés dans tous les domaines et il est de plus en plus presque impossible de trouver assez de traducteurs qualifiés, capables de traduire en peu de temps des tas de documents, écrits en plusieurs langues et aux sujets les plus variés. Or, il est d'une importance capitale de transférer le plus vite possible le plus d'information exacte possible sur l'art militaire, sur la politique, la science et la technologie. C'est pourquoi, les recherches au sujet de la traduction mécanique sont largement subventionnées par les organisations nationales et internationales.

En 1958, Prof. W.P. Lehmann propose de préparer un projet. Comme une suite de ce projet, on crée le Centre des Recherches Linguistiques (Linguistics Research Center) à l'Université de Texas. Prof. W.P. Lehmann et Prof. S.N. Werbow organisent un séminaire au sujet de la traduction mécanique et destiné surtout à l'étude des problèmes syntaxiques de l'allemand et de l'anglais.

En 1959 au mois de mai, l'Université de Texas et le Laboratoire des Recherches et de Développement de Signal de l'Armée des Etats-Unis (U.S. Army Signal Research and Development Laboratory) se mettent d'accord pour étudier formellement les problèmes que soulève la traduction mécanique.

Au début de l'année 1960, E.D. Perdergraft, W.B. Estes et H.A. Holley se mettent à développer un modèle mathématique applicable à l'analyse linguistique.

En automne de l'année 1961, Le Fonds National de Science (National Science Foundation) décide de soutenir financièrement l'Université de Texas afin de contribuer au développement d'un système des calculateurs pour l'étude des problèmes linguistiques. On développe de différents modèles formels dans le Centre des Recherches Linguistiques de cette université. (6)

Les années qui s'écoulent entre 1960 et 1970 sont celles où les recherches sur la traduction mécanique sont à la fois le plus intensives et le plus nombreuses. Aux Etats-Unis, on fait des recherches dans plusieurs autres centres à côté de Centre des Recherches Linguistiques à l'Université de Texas. Parmi les principaux centres, on doit citer surtout le centre dirigé par Dr. Yngve à l'Institut de la Technologie à Massachusetts; le laboratoire dirigé par A.G. Oettinger à l'Université de Harvard; le centre dirigé par Prof. Reifler à l'Université de Washington; le centre de IBM, qui se trouvait à Yorktown et qui était dirigé à l'époque par Dr. King.

En Europe aussi on a créé plusieurs centres de recherche. Parmi ceux-ci, on peut citer le Centre d'Etude pour la Traduction Automatique à Paris, dirigé par A. Sestier; le centre CETIS créé par L'Euratom à Ispra et dirigé par Le Cerf; le Laboratoire Nationale de Physique (National Physical Laboratory) et le centre dirigé par P. Thorn à Edimbourg en Grande Bretagne; le groupe KVAL à Stockholm; le Centre des Recherches sur la Syntaxe de l'Allemand (SEAL) a Saarbrücken, dirigé par Prof. Dr. Hans Eggeres; le Centre de Linguistique Quantitative de la Faculté des Sciences à Paris, dirigé par Prof. Favard; le Laboratoire d'Analyse Lexicologique de la Faculté des Lettres de Besançon, dirigé par B. Quemada en France; le Centre de l'Automation des Analyses Linguistiques à Gallarate, sous la direction de Roberto Busa en Italie. (7)

La traduction mécanique est devenue un domaine de recherche très intéressant pour les branches variées de plusieurs sciences et elle a nécessité la collaboration des chercheurs de différentes branches. On a profité donc des données des sciences variées pour résoudre les problèmes soulevés. Les recherches se sont orientées vers des buts variés. (8) La plupart de ces recherches ont échoué parce que les recherches théoriques ont suivi en général les recherches appliquées alors qu'il fallait que la pratique suive la théorie. Et puis la linguistique est restée souvent au deuxième plan dans ces recherches. On n'a pu établir un équilibre dans la collaboration. En outre, la linguistique n'avait pas encore réussi à développer des modèles de langue, susceptibles d'être maniés par les calculateurs. Pourtant on attendait trop de ces machines. Le désespoir causé par l'échec a été d'autant plus profond et général que le succès avait paru assez facile et certain au début. Et puis l'enthousiasme était excessif. On avait espéré trop. Bar-Hillel, qui avait fait dès le début, des contributions importantes, a déclaré que la traduction mécanique était impossible. Aux Etats-Unis, Le Fonds National de Science a cessé de financer les centres de recherche sur le rapport négatif de Pierce. Certains de ces centres ont changé d'objectif et les autres sont définitivement fermés. (9) Mais la traduction mécanique n'a pas cessé d'être quelque chose de passionnant et une expérience extraordinaire. La presse et les radios ont continué et continuent encore de répandre de temps en temps des nouvelles contradictoires sur cette matière.

Le fait que les recherches au sujet de la traduction mécanique ont échoué jusqu'ici ne prouve pas que les longs et grands efforts des centaines de chercheurs et de spécialistes aient été inutiles ni que les sommes dépensées pour les financer soient gaspillées. L'échec qu'on a essuyé dans le domaine de la traduction mécanique et dans le domaine de la traduction pure et simple prouve avant tout que nos connaissances concernant les langues sont très insuffisantes et inexactes, que les théories linguistiques sont pleines d'approximations fallacieuses et il incite par conséquent les linguistes et les autres chercheurs qui s'intéressent aux langues à étudier mieux les faits de langue. C'est pourquoi, les recherches linguistiques se sont ranimées durant les derniers quinze ans et les théories les plus modernes et les

plus récentes sont modifiées sans cesse ou remplacées de théories encore plus modernes au bout de quelques années. On voit surtout dans les théories apparentées à la grammaire générative et transformationnelle. (10)

On peut donc dire que la traduction mécanique a servi d'une expérience rare et précieuse pour la linguistique, car pour la première fois on a mesuré objectivement la vraie valeur des théories linguistiques auxquelles on se fiait outre mesure jusque là. On a pu constater qu'elles sont imparfaites, inexactes et peu opérationnelles sur plusieurs points. L'expérience a montré aussi qu'il fallait modifier ou changer complètement une partie des conceptions et des principes anciens, elle a donné naissance aux conceptions nouvelles. La conception de la linguistique formelle, la conception de l'autonomie de la linguistique et les différentes conceptions de langue se sont modifiées largement. On a développé une conception toute nouvelle, la conception de modèle.

Le principe fondamental du structuralisme, la distinction entre la forme et le contenu, est exprimé par la formule "la langue est une forme" et on considère le contenu comme quelque chose d'individuel, de subjectif et par conséquent comme quelque chose qu'on ne peut pas étudier d'une manière scientifique. On isole ainsi le contenu de la langue qui n'est au fond qu'un moyen de transfert de sens, qu'une manière de transfert de sens. Or, ce qu'il fallait faire ce n'était pas formaliser l'informel comme le prétendaient quelques savants mais bien de décrire formellement les relations établies entre les entités non formelles. (11) Les objets ou les entités qu'étudient la logique ou les sciences naturelles ne sont pas des formes pures non plus. Pourtant ces sciences ont réussi à exprimer formellement les relations qu'elles cherchent à décrire. La modification de la conception du formel a modifié par suite la conception de langue. La langue n'est plus une forme mais un ensemble de relations entre les formes et les contenus. Les relations qu'entretiennent les contenus entre eux se réfléchissent dans les formes et elles déterminent dans une mesure les relations entre les formes. Alors il est impossible de résoudre les problèmes soulevés par les formes sans résoudre au préalable les problèmes provenant du contenu. Cette vérité est prouvée par l'échec évident des recherches purement formelles. La sémantique remonte donc au premier plan dans les recherches linguistiques.

La conception de l'autonomie de la linguistique est une autre conception modifiée. Quoique la linguistique soit une des sciences constituées et développées le plus récemment, les linguistes ont pu croire à un moment donné que le modèle qu'ils ont développé, était un modèle parfait, que les méthodes et les opérations qu'ils employaient avaient une valeur heuristique. Ils ont soutenu par conséquent que ce modèle pouvait et devait être appliqué aux autres sciences humaines. En effet, on a appliqué le modèle linguistique dans certaines recherches concernant l'anthropologie, la sociologie et la critique littéraire. Dans ces conditions, les

linguistes se sont fiés outre mesure au modèle qu'ils venaient de créer et ils ont négligé de profiter des expériences et des données des sciences qui s'intéressaient elles aussi aux problèmes linguistiques quoique d'un point de vue différent. En ne perdant pas de vue ce côté de la réalité, on peut dire que l'échec essuyé dans les recherches de la traduction mécanique a été très utile parce qu'on a commencé à douter des modèles dont on s'était servi jusque là avec confiance et parce qu'on a commencé à éprouver le besoin de les réviser avec soin.

Nous croyons fermement que ce n'est pas une exagération de dire que le concept de modèle est la nouveauté la plus importante qui soit apportée à la linguistique par suite de l'aventure de la traduction mécanique. Ce concept est la caractéristique de la nouvelle étape atteinte par la pensée scientifique au XXème siècle qu'on appelle âge de la technologie. De nos jours, les sciences et surtout les sciences naturelles, partant des observations et des hypothèses, arrivent à formuler des théories et puis à partir de ces théories, elles développent des modèles dont les caractéristiques sont déterminées au préalable par les théories et qu'on peut étudier objectivement. La conformité des modèles aux faits observés démontre que les théories sont valables parce que les modèles sont adéquats aux théories.

Le manque de conformité entre les modèles et les faits observés prouve au contraire que ni les modèles ni les théories ne sont valables puisque l'adéquation des modèles aux théories est établie au préalable et d'une manière scientifique. La constatation du défaut de conformité entre les modèles et la réalité concrète à décrire aide à voir ce qu'il faut changer ou améliorer dans les modèles et dans les théories.

La constitution du concept de modèle est la cause principale de la modification du concept de formel dans la linguistique. A l'aide des modèles, on a prouvé que la langue n'est pas une forme pure, qu'elle n'est pas une quantité pure et qu'il est par conséquent impossible d'appliquer le modèle mathématique aux langues.(12)

Les recherches menées dans le domaine de la traduction mécanique ou de la linguistique en général ne sont pas ralenties durant la période qui a suivi l'année 1970. Seulement l'enthousiasme passionné d'autrefois s'est calmé. La collaboration des chercheurs qui s'intéressent aux langues est devenue plus substantielle et plus équilibrée. Les recherches sont devenues de plus en plus réalistes, conséquentes et précises (13). Ce ne sera donc pas un optimisme exagéré de dire que l'on est aujourd'hui plus près du succès qu'autrefois.

Notes et Citations

- 1- George Mounin, *Les Problèmes Théoriques de la Traduction*, Gallimard, Paris, 1963, p.: 11-12.

J.C.Catford, La traduction et l'enseignement des langues, *Les Théories Linguistiques et Leurs Applications*, AIDELA, 1967, p.:123.

- 2- George Mounin, Op. Cit. p. : 10.
- 3- George Mounin, Op. Cit. p.: 13.
- 4- Giulio C. Lepschey, *A Survey of Structural Linguistics*, Faber and Faber, Londres, 1972.p.: 147-148.

L. Kukenheim, *Esquisse Historique de la Linguistique Française*, Universitaire Pres., Leyde, 1962. p.: 176.

- 5- "But modern research, based on computers, begins with Booth and Weaver. The idea was stimulated by the desire to find the computers something to do".

Giulio C. Lepschy, Op. Cit. p. : 147.

"Aux Etats-Unis, le sénateur Humphrey y voyait un moyen d'injecter des crédits dans l'étude des langues modernes, à une période où son pays souffrait d'une grave manque d'intérêt dans ce domaine." Maurice Grosse, Notes sur l'Histoire de la Traduction Automatique, *Langages* 28, Didier-Larousse, Paris, 1972. p.: 141.

L. Kukenheim, Op. Cit. p.:177.

- 6- Wayne Tosh, *Syntactic Translation*, Mouton, La Haye-Paris, 1965. p.:5
- 7- Maurice Grosse, Op. Cit. p.: 44-48.
- 8- Maurice Grosse, Op. Cit. p.:41-42.
- 9- Giulio C. Lepschy, Op. Cit. p.:139-140.

Pour avoir plus d'information sur les centres de recherche ou sur les groupes de recherche représentés dans la colloque de Strasbourg, qui a eu lieu entre le 20 et 22 avril 1964, voir:

—, *Statistique et Analyse Linguistique*. Edit. Ch. Muller et. B. Pottier, PUF, Paris, 1966. p. 3-10.

- 10- Giulio C. Lepschy, Op. Cit. p.: 149-150.

H.A. Gleason, *Intrduction à la Linguistique*, Trad. Françoise Dubois Charlier, Larousse, Paris, 1969,. p. : 166.

Noam Chomsky, *Topics in The Theory of Generative Grammar*, Mouton, La Haye, 1969. p.: 59-65.

"Nevertheless, it goes without saying that any theory of grammar that can be formulated today must be highly tentative. Many questions remain totally open, many partially so... Changes in linguistic theory are inevitable in coming years. In short, linguistics is a living subject."

Noam Chomsky, Op. Cit. p.: 92.

11- Giulio C. Lepschy, Op. Cit. p.: 140.

'A notre avis, cela impliquerait que les objets sont d'autant plus aisément formalisables qu'ils sont eux-mêmes de nature formelle, c'est-à-dire qu'ils ne comportent pas de renvoi au vécu: Cette situation expliquerait que, historiquement la phonologie et la syntaxe aient connu les premières le développement que l'on sait. De la même façon, le projet d'une sémantique réellement structurale apparaît comme le plus grand défi jamais lancé à la pensée formelle: formaliser l'informel.'

Jean-Jacques Nattiez, De la Sémiologie à la Semantique, *Cahier de Linguistique no:2*, Presses de l'Université de Québec, Montréal, 1973, p.: 227.

Michel Pêcheux, Mises au point et Perspectives à propos de l'Analyse Automatique du Discours, *Langages 37*, Didier-Larousse, Paris, 1975. p. : 77.

12- Timothy, C. Potts, Model Theory and Linguistics, *Formal Semantics of Natural Language*, Edit. Edward L. Keenan, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.p.: 241.

13- Danièle Dubois, Théories Linguistiques, Modèles Informatiques, Expérimentations psycholinguistiques, *Langages 40*, Didier-Larousse, Paris, 1975. p.: 30-31, 33-35,37-39.

Guy Denhière, Mémoire Sémantique, conceptuelle ou Lexicale?, *Langages 40*, Didier-Larousse, Paris, 1975.p.: 41-49,51-53, 55-57,66-68.

Pierre Lecocq et Louis Maryniak, Opérations Mentales, Structures Linguistiques et Analyse Chronométrique: Une Approche Expérimentale de la Compréhension, *Langages 40*, Didier-Larousse, Paris, 1975. p.: 77.

Brian Harris, La Traductologie, la Traduction Naturelle, la Traduction Automatique et la Sémantique, *Cahier de Linguistique no: 2*, Les Presses de l'Université Québec, Montréal, 1973. p. 135-136,138,140,143,144.

Michel Pêcheux, Op. Cit. p. : 32-35,46,48-49,77.

Sur l'Emploi du Subjonctif Dans le Français Moderne

Doç.Dr.A. Baki Dereli

L'emploi du subjonctif est un des domaines problématiques de la grammaire française. C'est un domaine où il est difficile de se mettre d'accord sur une norme et d'établir de règles explicites pour faciliter sa description et son emploi. En réalité, c'est un sujet trop vaste pour qu'on puisse le discuter en détail et exhaustivement dans le cadre obligatoirement réduit d'un article, Mais je crois bien qu'on peut se contenter d'attirer l'attention sur les côtés saillants du problème.

En ce qui concerne le subjonctif, le problème qui se pose est de déterminer la place qu'occupe le subjonctif à l'intérieur du système modal du français. Les grammaires traditionnelles considèrent le subjonctif comme un mode qui présente l'action comme simplement envisagée dans la pensée avec une affectivité plus ou moins accentuée. Ainsi on lui attribue une valeur sémantique disant qu'il exprime l'ordre, le désir, le souhait, la concession etc., alors que l'indicatif exprime le réel, le vécu et le conditionnel l'hypothétique. C'est l'approche adoptée dans la plupart des grammaires scolaires et dans les manuels très souvent utilisés comme *Le Précis de Syntaxe* de Wartbourg ou *Le Bon Usage* de Grévisse (1).

Dans *La Structure Immanente de La Langue Française*, Togeby adopte une approche assez différente. Selon lui, le français, possède trois modes bien distincts, à savoir l'indicatif, le subjonctif et l'impératif (2). Togeby prétend que l'indicatif et le subjonctif sont souvent commutables. Prenant comme critère la commutation et l'extension, il définit le subjonctif comme un mode intensif par rapport à l'indicatif parce que l'emploi du subjonctif est beaucoup plus réduit et limité que celui de l'indicatif, et comme un mode extensif par rapport à l'impératif parce que son domaine d'emploi est beaucoup plus large que celui de l'impératif (3). Ses analyses permettent à Togeby de conclure que le système modal complet du français se manifeste seulement dans les verbes modaux comme vouloir, savoir (4).

Pour les transformationnistes comme Ruwet et Dubois, le subjonctif n'est pas un mode parce qu'il est substitué à un élément dominé par la catégorie *Temps*. Par conséquent, il acquiert la catégorie syntaxique de cet élément dans la structure syntagmatique dérivée. Alors, le subjonctif n'est pas un mode mais un temps. Selon

Ruwet, le subjonctif n'est pas commutable avec un autre mode, ni susceptible de recevoir une interprétation sémantique propre (5). Dans cette conception, le français ne possède pas de modes parce que les formes qu'on appelle d'ordinaire des modes sont déterminées par des contextes spécifiables ou bien elles sont introduites par des transformations spécifiques.

Je crois bien que les grammaires traditionnelles donnent une description peu adéquate de la réalité linguistique. On le voit bien quand on examine la phrase suivante:

1a. *Jean est allé au cinéma quoiqu'il soit malade.*

La maladie de Jean n'est ni simplement envisagée dans la pensée ni un état désiré ou souhaitable. Bien au contraire, c'est un fait que Jean est malade. Pour le montrer, on peut paraphraser la phrase choisie comme exemple. Alors on aura:

1b. *Jean est malade; pourtant il est allé au cinéma.*

Dans cette paraphrase, le verbe être exprime un état réel. Alors on peut dire que l'emploi du subjonctif dans la phrase qui nous sert d'exemple, dépend plutôt du contexte, plus précisément de l'existence de la conjonction *quoique* comme le prétend Ruwet (6). De même quand je dis:

2. *Je veux qu'on leur explique l'affaire.*

ce qui exprime le désir ce n'est pas le subjonctif, c'est le contexte ou pour mieux dire le verbe *vouloir* qui constitue le contexte.

D'autre part, l'affirmation des transformationnistes comme Ruwet me paraît un peu trop catégorique. Il est facile de trouver des exemples pour montrer que le subjonctif et l'indicatif sont vraiment commutables. Examinons, dans ce but, les exemples qui suivent:

3a. *J'admets qu'il en est ainsi.*

3b. *J'admets qu'il en soit ainsi.*

4a. *C'est l'unique poste que vous pouvez remplir.*

4b. *C'est l'unique poste que vous puissiez remplir.*

5a. *Si tu connais un remède qui guérit cette maladie, je le prendrai volontiers.*

5b. *Si tu connais un remède qui guérisse cette maladie, je le prendrai volontiers.*

On peut augmenter les exemples autant qu'on le veut. On ne peut pas considérer les phrases coupées comme des variantes stylistiques. Chacune des deux phrases couplées a une signification différente. Par conséquent on doit les paraphraser d'une manière différente. Ainsi la phrase *J'admets qu'il en est ainsi* signifie "Je reconnais qu'il en est ainsi" alors que la phrase 3b signifie "Je veux bien qu'il en soit ainsi" et les deux paraphrases sont bien différentes.

Comparons maintenant les phrases 4a et 4b. La phrase 4a implique "Je sais bien que vous pouvez remplir seulement cette poste" alors que la phrase 4b implique "Apparemment vous pouvez remplir seulement cette poste mais je n'en suis pas sûr". Si nous comparons la dernière paire, nous voyons bien qu'il s'agit d'une situation analogue. L'une de ces deux phrases, c'est-à-dire la phrase 5a implique "Je suis sûr qu'il existe un tel remède" alors que l'autre, la phrase 5b implique "Il n'existe pas peut-être de tel remède".

Il est apparemment impossible d'expliquer la différence d'interprétation par autre chose que la différence de mode. D'autre part, il est impossible d'attribuer la différence de mode à une différence perceptible dans le contexte.

Après avoir posé ainsi le problème, nous pouvons commencer à analyser le corpus que nous avons constitué à l'aide des phrases présentées comme exemples dans les manuels pour illustrer l'emploi du subjonctif. Nous croyons bien qu'il sera utile d'écartier, dès le début, toute une partie des données afin d'avoir un corpus relativement homogène, car autrement tout effort de systématisation serait inutile.

Nous allons écarter d'abord les variantes stylistiques. Comme toute autre langue, le français recouvre plusieurs systèmes superposés dont chacun ne peut être décrit qu'en le séparant des autres. Dans les manuels, certaines phrases sont désignées comme appartenant au langage populaire, au langage familier, au langage littéraire ou archaïque. Nous allons les considérer donc comme des phrases stylistiquement marquées et nous allons les écarter pour nous consacrer tout entier à l'analyse du système non marqué. Nous écartons donc les phrases suivantes parce qu'elles appartiennent au langage populaire.

6A. *J'ai peur qu'il criera.*

6B. *Je travaillerai jusqu'à ce que tu reviendras.*

6C. *S'il vient et que je ne suis pas là, dis-lui d'attendre.*

Au contraire, nous allons retenir les phrases suivantes considérées comme appartenant au système non marqué.

6a. *J'ai peur qu'il ne crie.*

6b. *Je travaillerai jusqu'à ce que tu reviennes.*

6c. *S'il vient et que je ne sois pas là, dis-lui d'attendre.*

De même, nous allons écarter les phrases suivantes parce qu'elles sont stylistiquement marquées comme littéraires.

7A. *Je ne croyais pas qu'il fût déjà venu.*

7B. *Je ne croyais pas qu'il fût là.*

Au contraire, nous retenons les phrases non marquées qui suivent:

7a. *Je ne croyais pas qu'il soit déjà venu.*

7b. *Je ne croyais pas qu'il soit là.*

En principe nous allons écarter toute phrase, ou l'imparfait ou le plus-que-parfait du subjonctif d'un verbe autre que les verbes *être* et *avoir* est employé, comme une phrase appartenant au langage archaïque.

En plus, on peut écarter les formes complexes toutes les fois qu'on peut les réduire en composants plus élémentaires. Ainsi dans les paires qui suivent, nous écartons donc les phrases 8A, 8B, 8C, 8D, parce qu'elles contiennent, comme composants, les phrases 8a, 8b, 8c, et 8d:

8A. *Tu ne m'ôteras pas la crainte qu'il ne vienne me surprendre.*

8a. *Je crains qu'il ne vienne me surprendre.*

8B. *Il me fait part de son étonnement que personne ne soit encore venu.*

8b. *Il s'étonne que personne ne soit encore venu.*

8C. *Je ne crains rien sauf que tu ne commettes une étourdie.*

8c. *Je ne crains rien; je crains seulement que tu ne commettes une étourdie.*

8D. *Je n'attends rien de lui si ce n'est qu'il me fasse échouer par ses intrigues.*

8d. *Jc n'attends rien de lui; j'attends seulement qu'il me fasse échouer par ses intrigues,*

E: fir, il y a tout un groupe d'expressions ou de formules stéréotypées qu'on peut et qu'on doit écarter. Les formules comme

9A.A. *Vive le roi!*

9A.B. *Fasse le ciel!*

9A.C. *Dieu vous garde!*

peuvent être considérées comme des formes réduites des expressions

9Aa. *Qu'il vive, le roi!*

9Ab. *Qu'il le fasse, le ciel!*

9AC. *Que Dieu vous garde!*

puisque nous avons aussi des expressions régulières telles que

9Ba. *Qu'il entre!*

9Bb. *Qu'il vienne enfin, ce beau jour tant attendu!*

9Bc. *Que ceci vous serve de leçon!*

Or celles-ci sont obtenues par une transformation d'effacement à partir des phrases régulières telles que

- 9a. *Je désire qu'il entre.*
 9b. *Je souhaite qu'il vienne enfin, ce beau jour tant attendu.*
 9c. *Je veux que ceci vous serve de leçon.*

Ce qui nous reste maintenant de notre corpus peut être considéré comme un ensemble relativement homogène et on peut essayer d'analyser les phrases qui le constituent. Nous allons commencer par diviser le corpus standardisé en deux groupes. Dans le premier groupe se trouveront les phrases ou un contexte spécifiable nécessite l'emploi du subjonctif. Dans le deuxième, on aura au contraire les phrases ou l'emploi du subjonctif ne dépend pas explicitement d'un contexte spécifiable.

Il convient de subdiviser le premier groupe en trois sous-groupes. Dans le premier sous-groupe, un contexte formel entraîne automatiquement l'emploi du subjonctif. On peut formuler ce type de construction comme ceci:

10. X—C—SN—Subj—Y

Dans cette formule, X et Y sont n'importe quelles suites et C est l'ensemble des éléments tels que *avant que, jusqu'à ce que, en attendant que, pour que, afin que, de peur que, pour autant que, pourvu que, à moins que, à condition que, pour peu que sinon que, sans que, non que, ce n'est pas que, quoique, malgré que etc.* On peut considérer comme une variante de ce type la reprise de la conjonction *si* par *que* dans une coordination. Les exemples suivants sont choisis pour illustrer ce sous-groupe.

- 10a. *Je vais finir mon travail avant qu'il ne vienne.*
 10b. *Je travaillerai jusqu'à ce qu'il revienne.*
 10c. *Je lui écrit cette lettre pour qu'il puisse me répondre.*
 10d. *Il acceptera bien de rejoindre notre groupe pour peu que vous lui parliez.*
 10e. *Il est généreux quoiqu'il soit économe.*
 10f. *S'il vient et que je ne sois pas là, dis-lui d'attendre.*

A côté de ces contextes purement formels, il y en a d'autres qui sont mixtes. Pour être plus explicite, il y a aussi des contextes formels qui ne nécessitent l'emploi du subjonctif que dans un contexte sémantique bien déterminé. Un tel contexte formel est l'ensemble des conjonctions comme *de façon que, de manière que, de sorte que, de telle sorte que etc.* Le contexte sémantique ou ces conjonctions nécessitent l'emploi du subjonctif implique le verbe *vouloir*, comme on le verra tout à l'heure dans les exemples que nous allons donner.

De même, les contextes formels *au point que, à tel point que, à ce point que, si Adj que, tant de SN que, tant que, tel que, tellement Adv Adj que etc.*, nécessitent

l'emploi du subjonctif dans les propositions qu'ils introduisent dans le contexte sémantique d'une négation ou d'une interrogation comme on le verra dans les exemples suivants:

- 11a. *Ecrivez-lui de façon qu'il ne puisse s'y méprendre.*
- 11b. *Logez-les dans la pièce au fond; de sorte que personne ne les dérange.*
- 11c. *Il n'est pas habile au point qu'il soit sans rival.*
- 11d. *Il n'est pas si habile qu'il soit sans rival.*
- 11e. *A-t-il tant de besoin qu'il n'ait aucun loisir ?*
- 11f. *Marchent-ils donc tellement vite qu'on ne puisse les rattraper ?*

Dans les deux premières phrases que nous de présenter comme exemples, le contexte formel que constituent les conjonctions *de façon que* et *de sorte que* nécessitent l'emploi du subjonctif dans le contexte sémantique de l'impératif. Or l'impératif implique toujours le verbe "vouloir". Pour les autres, le contexte sémantique est la négation ou l'interrogation.

Dans le deuxième sous-groupe, un contexte sémantico-syntaxique nécessite l'emploi du subjonctif. Par exemple, on emploie obligatoirement le subjonctif dans les complétives dépendant d'un verbe qui exprime ou implique le désir, le souhait, l'ordre etc. On peut formuler ce type de construction comme le suivant:

12. X—/Va ou Vb/—que—SN—Subj—Y

Dans cette formule, X et Y sont n'importe quelles suites, Va est l'ensemble des verbes impliquant "vouloir" et qu'on appelle souvent verbes de volonté, Vb est l'ensemble des verbes impliquant "dire" et qu'on appelle verbes déclaratifs ou bien performatifs. Nous présentons les exemples suivants pour illustrer ce type de constructions:

- 13a. *J'aimerais qu'il arrive ce soir.*
- 13b. *Il veut qu'on lui écrive tous les deux jours.*
- 13c. *Je souhaite que tout le monde soit content.*
- 13d. *Dites-lui qu'il boive un peu plus vite.*
- 13e. *Il écrit qu'on fasse des préparatifs nécessaires.*

On peut ajouter une classe de verbes dans la formule que nous venons de présenter. Cette nouvelle classe sera l'ensemble des verbes tels que *se réjouir*, *regretter*, *s'étonner* etc., c'est-à-dire des verbes qu'on appelle d'ordinaire verbes émotifs. Mais nous avons séparé exprès cette classe des autres parce qu'il existe une affinité profonde entre les constructions où ils entrent et les constructions qui comportent certains adjectifs et que nous allons examiner tout à l'heure. Nous donnons

les exemples suivants pour illustrer les constructions ou l'emploi du subjonctif dépend du contexte sémantique des verbes émotifs:

- 14a. *Il se réjouit que nous ayons réussi.*
- 14b. *Je regrette que vous ne soyez pas venu avec nous.*
- 14c. *Je m'étonne qu'il ait déjà terminé son devoir.*

Parfois le contexte qui nécessite l'emploi du subjonctif est un contexte qu'on peut formuler comme le suivant:

15. X—il—(être)X—Adj a —que—SN—Subj—Y

Dans cette formule, (être)x est n'importe quelle forme du verbe *être*, la classe a des adjectifs est l'ensemble des adjectifs tels que *bon, rare, étrange, juste, nécessaire, suffisant, convenable* etc. Parfois on a des formes complexes comportant le contexte formulé. Par exemple, on peut considérer les contextes tels que *je trouve regrettable que, je trouve naturel que* etc. comme des formes complexes renfermant *il est regrettable que, il est naturel que* et ainsi de suite. De même, les contextes comme *il faut que, il importe que, il se peut que, peu importe que, il convient que* sont respectivement les équivalents des contextes comme *il est nécessaire que, il est important que, il est possible que, il est peu important que, il est convenable que* etc. En plus, les contextes tels que *c'est dommage que, c'est assez que, c'est peine perdue que* etc. peuvent être considérés comme les variantes et les équivalents du contexte spécifique dont nous venons de parler. En effet, ils correspondent respectivement aux contextes *il est regrettable que, il est suffisant que, il est inutile que* etc. Pour illustrer la construction dont il s'agit, nous présentons les exemples qui suivent:

- 16a. *Il est nécessaire que je trouve la clé.*
- 16b. *Il est bon qu'il fasse enfin beau temps.*
- 16c. *Il est juste que vous lui pardonniez sa distraction.*
- 16d. *Il est convenable que nous leur écrivions les premiers.*

Dans le dernier sous-groupe, on a des phrases où l'application antérieure d'une transformation nécessite l'emploi du subjonctif. La transformation déjà appliquée sert donc de contexte syntaxique spécifique dans ce groupe de phrases. Par exemple, quand une transformation déplace une complétive à la tête de la phrase dont elle fait partie, le subjonctif remplace le mode employé dans la complétive comme on le voit dans les exemples suivants;

- 17a. *Qu'il ait raison, je le répète sans cesse.*
- 17b. *Qu'il réussisse à déchiffrer le message, je l'espère bien.*

Ces deux phrases correspondent bien aux phrases qui suivent:

17A. *Je répète sans cesse qu'il a raison.*

17B. *J'espère bien qu'il réussira à déchiffrer le message.*

Or il est impossible d'expliquer l'emploi du subjonctif dans ces phrases par quelque chose d'autre que la transformation qui déplace la complétive.

De même, la transformation qui substitue une proposition à un élément vide ayant la fonction de sujet dans une phrase matrice nécessite l'emploi du subjonctif dans la proposition substituée, comme le montrent les exemples suivants:

18a. *Que ses amis le méconnaissent, le remplit d'amertume.*

18b. *Que le bombardement ait cessé, a apparu aux soldats comme la promesse même d'une paix.*

18c. *Qu'il puisse risquer ainsi sa réputation, n'a aucune excuse ni d'explication.*

On peut analyser chacune de ces phrases en deux composants de manière à rendre leur composition plus transparente.

18A. *Ses amis le méconnaissent et cela le remplit d'amertume.*

18B. *Le bombardement a cessé et cela a apparu aux soldats comme la promesse même d'une paix.*

18C. *Il peut risquer ainsi sa réputation, cela n'a aucune excuse ni d'explication.*

Enfin, parfois on emploie le subjonctif dans une proposition relative ou complétive parce que la proposition dont elle dépend contient déjà le subjonctif. Les exemples qui suivent illustrent ce type de constructions:

19a. *Il est essentiel que personne ne sache que je vous connaisse.*

19A. *Personne ne sait que je vous connais.*

19b. *Quoiqu'il prétende qu'il sache un peu l'anglais, il n'en comprend pas un mot.*

19B. *Il prétend qu'il sait un peu l'anglais.*

On peut essayer d'expliquer de la même façon l'emploi du subjonctif dans la phrase 19c alors qu'on emploie l'indicatif dans 19C.

19c. *Supposez que nous ayons découvert son secret.*

19C. *Vous supposez que nous avons découvert son secret.*

Dans la phrase 19c, l'emploi du subjonctif est obligatoire parce que le verbe dont il dépend est à l'impératif et que l'impératif présuppose une transformation subjonctive dépendant du verbe *vouloir*.

Nous venons de terminer ainsi l'examen hâtif du premier groupe comme nous l'avons déjà dit, nous avons dans le deuxième groupe des phrases où on peut employer à la fois l'indicatif, le conditionnel ou le subjonctif. Nous allons subdiviser ces phrases en deux sous-groupes.

Dans le premier sous-groupe, l'emploi d'un mode ou d'un autre dépend apparemment de la transparence ou de l'opacité du contexte, ou bien de la variation du domaine de la négation ou de l'interrogation (7). Comparons deux par deux les phrases qui suivent :

- 20A. *Ignorez-vous qu'il est de retour ?*
- 20a. *Ignorez-vous qu'il soit de retour ?*
- 20B. *Vous n'ignorez pas qu'elle est riche.*
- 20b. *Vous n'ignorez pas qu'elle soit riche.*
- Espérez-vous que je le ferai à votre place ?* 20C.
- 20c. *Espérez-vous que je le fasse à votre place ?*
- 20D. *Croyez-vous qu'il a peur ?*
- 20d. *Croyez-vous qu'il ait peur ?*
- 20E. *Je ne dis pas qu'il est parti.*
- 20e. *Je ne dis pas qu'il soit parti.*

Ces exemples montrent bien que la négation ou bien l'interrogation ne nécessite pas toujours l'emploi du subjonctif. Dans ces conditions, il me paraît plus raisonnable de chercher une explication dont on peut toujours mettre la validité en question et d'éviter à tout prix d'attribuer la différence de mode à la pure fantaisie. Adoptant une telle approche, je pense donc que, dans les phrases où le verbe de la subordonnée est au subjonctif, le domaine de la négation ou de l'interrogation est toute phrase. Par conséquent, la présence de la négation ou de l'interrogation dans la proposition dominante entraîne l'emploi du subjonctif dans la proposition dominée. Au contraire, dans les phrases où l'indicatif est employé, le domaine de la négation ou de l'interrogation est limité à l'intérieur de la proposition dominante. Mais il n'existe aucune différence perceptible entre les deux groupes. Alors on peut se risquer à attribuer la variation du domaine à une différence de dérivation dans leur histoire transformationnelle.

Si vraiment le choix des modes dépend de la différence dérivationnelle, alors il nous sera permis de penser que, dans le premier type, la proposition constituante est substituée à un élément vide et par conséquent on a un contexte transparent alors que dans l'autre, elle est substituée à un élément abstrait comme *le fait*, *la pensée*, *l'idée* etc. et par conséquent on a un contexte opaque (8). Examinons les phrases 21A et 21a de ce point de vue :

- 21A. *Ignorez-vous qu'il est de retour ?*
- 21a. *Ignorez-vous qu'il soit de retour ?*

On peut analyser la phrase 21A en deux propositions constituantes.

21A1. *C'est un fait qu'il est de retour.*

21A2. *Ignorez-vous ce fait?*

Alors la phrase 21A renferme et implique la constituante 21A1 tandis qu'une telle analyse n'est pas possible avec la phrase 21a puisque la proposition constituante 21a1 est agrammaticale.

21a1. *C'est un fait qu'il soit de retour (x)*

L'examen des exemples présentés montre bien que cette façon d'aborder le problème a quelque validité. Mais on ne peut pas expliquer certaines constructions de cette façon.

Il me semble qu'une autre explication est possible. Par exemple, Il est possible de considérer les deux types comme identiques dans leurs structures et d'attribuer leur différence à une différence d'implication (9). De ce point de vue, la phrase avec subjonctif impliquerait 21an alors que l'autre impliquerait 21An.

21An. *"Je sais qu'il est de retour et vous le savez".*

21an. *"Il se peut qu'il ne soit pas de retour".*

Cette dernière solution semble avoir une validité plus grande et plus générale comme on le verra dans le groupe qui suit.

Dans le dernier sous-groupe qui nous reste, on a des phrases comme les suivantes:

22A. *Connais-tu un livre qui vaut celui-ci?*

22a. *Connais-tu livre qui vaille celui-ci?*

22B. *Il n'est pas de ces gens qu'un tel événement peut décourager.*

22b. *Il n'est pas de ces gens qu'un tel événement puisse décourager.*

22C. *Si tu connais un remède qui guérit cette maladie, je le prendrai volontiers.*

22c. *Si tu connais un remède qui guérisse cette maladie, je le prendrai volontiers.*

22D. *Je te conduirai à l'hôtel le plus confortable qu'il y a dans la ville.*

22d. *Je te conduirai à l'hôtel le plus confortable qu'il y ait dans la ville.*

22E. *Ce jeune homme est le premier que j'ai examiné ce matin.*

22e. *Ce jeune homme est le premier que j'aie examiné ce matin.*

Comme il s'agit cette fois de l'emploi du subjonctif ou de l'indicatif dans les propositions relatives, il est impossible de parler d'une différence de contexte ou d'une différence de dérivation. Dans chaque paire, les deux phrases qui diffèrent l'une de l'autre par le seul emploi du subjonctif ou de l'indicatif ne sont pas

synonymes. Elles sont donc vraiment commutables. Elles sont différentes dans leurs implications et par conséquent elles ont des valeurs sémantiques différentes. On le verra mieux si l'on compare les phrases couplées dans chaque paire. Les implications des phrases précédentes sont présentées ci-dessous de manière à rendre la comparaison plus explicite et par conséquent plus utile.

22A1. *Sûrement il existe un tel livre.*

22a1. *Il se peut qu'un tel livre n'existe pas.*

22B1. *Je sais qu'il y a des gens qu'un tel événement peut décourager mais il n'est pas de ces gens.*

22b1. *Il est possible qu'il y ait des gens qu'un tel événement puisse décourager mais il n'est pas de ces gens.*

22C1. *Il est évident qu'il y a un tel remède.*

22c1. *Peut-être qu'il n'y a pas de tel remède.*

22D1. *Je suis sûr qu'il est plus confortable.*

22d1. *Il se peut qu'il ne soit pas ou qu'il ne soit plus le plus confortable.*

22E1. *Je suis sûr que ce jeune homme a été le premier des hommes que j'ai examinés ce matin.*

22e1. *Peut-être un autre s'était-il déjà présenté mais je n'en sais plus rien.*

L'analyse systématique des exemples qui constituent notre corpus nous permet de conclure que le subjonctif est un mode bien distinct dans le système modal du français. C'est un mode employé seulement dans les propositions subordonnées. En plus, voici les conclusions que notre analyse nous permet de formuler en ce qui concerne l'emploi de ce mode: L'emploi du subjonctif peut dépendre

1-d'un contexte formel,

2-d'un contexte sémantico-syntaxique,

3-d'une transformation antérieure,

4-de l'histoire transformationnelle de la phrase et

5-des implications de la phrase dominante ou bien d'autres termes de la valeur de vérité que le locuteur attribue à la proposition.

1- Maurice Grévisse, *Le Bon Usage*, Paul Geuthner, Paris, 1959. p.: 649. Walter von Wartbourg et Paul Zumthor, *Precis de Syntaxe du Français Contemporain*, A. Francke AG. Verlag, Bern, 1947. p.: 223.

2-Knud Togeby, *Structure Immanente de la Langue Française*, Larousse, Paris 1965. p.: 116.

3-Knud Togeby, Op. Cit. p.: 118.

4-Knud Togeby, Op. Cit.p.: 121.

5-Nicolas Ruwet , *Introduction à la Grammaire Générative*, Plon, Paris, 1967.
p.: 266,337,404,405.

Nicolas Ruwet, Le Constituant "Auxiliaire" en Français Moderne, *Langeages*
4, Didier/Larousse, Paris, 1966. p.:116,117.

6-Ibid.

7-Edward S. Klima, Negation in English, *The Structura of Language*, éd. J.A. Fodor et J.J. Katz, Perentice-Hall, New Jersey, 1964. p.: 285-286,311,312,315-316.
Geoffrey Leech, *Semantics*, Penguin Books, Middlesex, England, 1997.
p. : 314.

8-J.J. Katz, *Semantic Theory*, Harper and Row , Singapore, 1972. p.: 261-265.
Geoffrey Leech, *Semantics*, Penguin Books, Middlesex, England, 1977. p.:
309-314.

9-P. et C. Kiparsky, Fact, *Progresse in Linguistics*, éd . M. Bierwisch et K.E. Heidolph, Mouton, La Haye, 1970. p.: 156-157, 162-163, 172.

Die Dachkammer in Franz Kafkas 'Prozess' (1925)

Doç. Dr. Selçuk Ünlü

"Der Prozess" ist ein weltberühmter Roman Franz Kafkas. Er ist von dem Autor 1914 geschrieben worden, aber posthum (1925) erschienen. Der Herausgeber seiner Werke ist Max Brod. Doman erhält Erlebnisse aus Kafkas Leben. Es besteht ein enger Zusammenhang zwischen dem Leben Kafkas und dem Inhalt des Romans. Dieser Zusammenhang besteht eigentlich bei jedem Autor, aber bei Franz tritt das deutlicher hervor, zumal ist Kafka einer der introvertiersten Dichtertypen in der Weltliteratur.

Es hat lange Zeit gedauert, bis man Kafkas Werke erschlossen hat. Seine Werke haben verschiedene Interpretationen erfahren. Auch 'der Prozess' ist wie die anderen Romane (Hauptwerke) Kafkas den unterschiedlichsten Deutungen unterzogen worden (1). Eine Gruppe von theologisch und philosophisch orientierten Auslegern sieht hier, weil es sich nicht um einen Strafprozess vor einem herkömmlichen Gericht(2) handle, Sündhaftigkeit und existentielle Schuld des modernen, seinsvergessenen Menschen.

Das ist eine These, die einfach deswegen so problematisch ist, weil sie eine Art christliches Bewusstsein des Autors voraussetzen würde. Hier haben wir also mit der christlichen Religion zu tun. Kafka aber ist Jude. Typisch christliche Züge sind in seinen Werken zu finden. Kafka war damals ganz von national jüdischen Vorstellungen erfüllt. Das Problem "Judentum" wurden in den Gesprächen Kafkas mit seinen Freunden oft behandelt, aber so gut wie nie in einem Antagonismus zum Christentum(3). Es gibt auch Deutungen des Prozess-Romans aus marxistischer Sicht, sie hier ein Bild des unmenschlichen Bürokratismus. in der Donaumonarchie sehen wollen. Kafka habe sich als macetloser Untertan einer bedrohlichen, anonymen und lebensvernichtenden Maschinerie gegenüber gesehen und seine diesbezüglichen Ängste im "Prozess", wo ebenfalls unzulängliche Instanzhierarchien dargestellt sind, erzählerische objektiviert.

Wir sind der Ansicht, dass die mehr psychologischen Auffassungen des Romans dem von Kafka Gemeinten näher kommen. Es geht ja hier um die innere Welt des Menschen. Auch Friedrich Beissner versteht das Ganze als innerseelisches Wahnbild eines in vollständiger Erschöpfung isolierten Geistes(4).

Auch Gerhard Neumann versteht das Geschehen als Scheinwelt, als einen blossen Denkporozess aus der Sicht des Helden (5). Denn in Wirklichkeit ist die Bühne die innere Welt, das Gewissen des Menschen und voller Tageslicht (6). In dieser Hinsicht behandelt es sich hier um die Schuld und Sühne des Menschen. M. Church versucht, möglichen Beziehungen zwischen Kafkas Prozess (Tiral) und Dostojewskis Schuld und Sühne (Crime and HuPunishmetnt) nachzugehen.

Man muss sagen, Kafka habe wesentliche Elemente seiner Konzeption seinem russischen Vorbild zu verdanken. Im Kommentar zu den einzelnen Stellen sind Übereinstimmungen vermerkt(7).

Dass Kafka Dostojewski vor Augen hatte, geht auch aus der für ihn ungewöhnlichen Verwendung des Wortes "Gendarm" hervor, Kafka sagt sonst Polizeimann, Schutzmann oder Polizist(8).

Wir dürfen nicht behaupten, dass das Gerichtsbild, um das hier in dem Prozess-Roman geht, durch Dostojewski erst in den Vorstellungskreis eingeführt worden ist. Eine vergleichbare Metaphorik findet sich schon in einem früheren Brief an seine Braut Felice: "Ich werde Dir gegenüber bald so viel Schuld auf mich geladen haben, dass mich um dessentwillen schon auch menschliche Richter für Deinen Schuldknecht ansehen werden, der ich vor der höheren Richtern schon längst bin (9).

An dieser Stelle ist bereits eine für den Prozess grundlegende Unterscheidung vorausgesetzt. Nämlich, die Trennung der gewöhnlichen, im Justizpalast arbeitenden Strafgerichte von Inneren Instanzen Kafkas, denen er nicht zu genügen vermochte.

Franz Kafkas Werk darf als eine Autobiographie des Dichters angesehen werden; das zu beweisen ist das Thema einer anderen Studie von uns die in unserer Fakultätszeitschrift 1980 Nr. 12, unter dem Titel "Das Autobiographische bei Franz Kafka" (10) erschienen ist.

Diese Ähnlichkeit zwischen Kafka und seinen Romanhelden Ks. geht soweit, dass man alle Ks in Kafkas Werken als Franz Kafka betrachten darf.

Auch in seinen Briefen an Milena(11) gibt es Hinweise, die beweisen, dass Ks in seinem Romanwerk eigentlich die Verkleinerungen von dem Namen "Kafka" sind.

Nun gehen wir zum "Prozess" über, dessen Held ebenfalls mit dem Nachnamen K. heisst, wie fast alle anderen Romanhelden von Kafka, ist berufstätig, ledig und lebt allein in einer Grossstadt. Er ist Prokurist bei einer Bank.

Hier müssen wir der Grossstadt eine besondere Bedeutung zumessen. Denn in der Zeit 1880-1920 ist die Stadt in der eurapaischen Literatur zum eindrucksvollsten Bild menschlicher Verlassenheit geworden. Diese Grossstadt, in der K

lebt, genügte, ein Gefühl monumentaler verlassenheit heraufzubeschwören (12). Hier bot sich ein greifbares Abbild der geistigen Krise dar, durch die der Mensch 20. Jahrhunderts bewegte, ohne zu wissen, ob es vorwärts, rückwärts oder ewig im Kreise ging. Angst und Entfremdung.. Einsamkeit und Verwirrung waren die Grunderfahrungen, die die Grossstadt an ihre Bewohner zu vergeben hatte.

Im Umkreis der deutschen Literatur zeigte die Kulisse von Prag diese Umwandlung am radikalsten und frühesten, weil die Stadt ausserhalb des eigentlichen dt. Kulturkreisses gelegen war (13).

„Prozess“ ist aus diesem Grund die Geschichte einer Stadt,. Das goldene Prag, Mütterchen Prag, lasst ihn nicht los, dieses Mütterchen hat Krallen (14). „Der Prozess“ ist die Strafphantasie „Prozess“ ist eine autobiographische Selbstanalyse, in der Franz Kafka den Josef K. für seine Untaten bestrafte, die begangen zu haben er sich selbst anklagt (15).

Der Gegenstand des „Prozess“ ist die Wirklichkeit des unsichtbaren Gerichtes, das in einer Dachkammer untergebracht worden sein sollte, wohin K. nach seiner Verhaftung wegen der Verhandlung, Untersuchung, Vernehmung eingeladen worden ist. Ks Schuld bleibt unenträtselbar, solange wir sie im Rahmen des Romans zu entdecken versuchen (16). In K. ist nichts priesterliches angelegt. Seine Schuld ist ihm von Kafka auferlegt worden, als einer der Reste, die vom Schöpfer auf die Gestalt übergegangen sind. Seine Schuld ist also religiösen Ursprungs. Da es Kafka nicht gelungen ist, seine eigene Schuld Ks. Charakter und Lebensgeschichte einzuprägen, hat er uns gezwungen, die Geschichte ins Biographische auszudehnen (15).

Schuld im Prozess

Da Kafkas Strafvisionen auf seine eigenen Schuldgefühle zurückzuführen sind, liegt es nahe, auch den Prozess-Roman mit der Krise in Zusammenhang zu bringen, die durch seine Beziehung mit Felice entstanden war. Die Verlobung mit Felice entstanden war. Die Verlobung scheint Kafkas seelische Qual erhöht zu haben. Noch waren keine zwei Wochen verstrichen, als er die Umrisse einer Verhaftungs- (oder Hinrichtungs-) Szene niederschrieb, das erste (oder letzte Kapitel des Prozess-Romans vornimmt (18).

Richtig erkennt auch Politzer, dass die Gerichtsmetaphorik von Kafka damals auf seine Beziehung zur Berliner Verlobten angewandt wurde.

Nicht nur die Verlobung, sondern auch die Entlobung scheint Kafkas seelische Qual erhöht zu haben. Denn Felice gegenüber fühlt er sich schuldig. Im „Prozess“ darf Kafka als einziger Sünder die ihm innewohnenden Gemeinheiten ausführen. Er schreibt am 30.9.1917 an Felice: Du bist mein Menschen gericht! Dostojewski soll mitverursacht haben, dass Kafka seine Entlobung (14.7.1914) als inneres Gericht deutete.

Dass der Prozess-Roman eine grossangelegte Entfaltung dieser Gerichts-metaphorik darstellt und Kafkas Probleme mit Felice erzählerisch zu bewältigen sucht, ist von diesen Belegen her anzunehmen und es wird bewiesen durch die vielen Querverbindungen zwischen einzelnen Handlungselementen des Werkes und entsprechenden biographischen Sachverhalten. Deswegen wäre es an dieser Stelle nützlich, die Beziehungen zwischen Kafka und Felice Bauer, (im Roman: Fräulein Bürstner) im Zusammenhang darzustellen.

Kafka verlobt sich im Leben zweimal mit demselben Mädchen, einmal am 30.5.1914, in diesem Jahr hatte Kafka angefangen, den Roman niederzuschreiben, einmal im Juli 1917.

Unselbstständigkeit, Ich-Schwäche und ein ausserst zwiespaltiges Verhältnis zur Sexualität machten ihm Angst, vor der Vereinigung und dem dauernden Zusammenleben mit einem anderen Menschen. Damit verband sich die Angst, dass ein Zusammenleben sein Schreiben gefährden könnte. Das wurde auch durch Kafkas Selbsthass und Skrupelhaftigkeit erschwert, die immer neue Einwände gegen die Ehe mit Felice hervorbrachte, die er sich und ihr zur Beurteilung vorlegte. Nach der jüdischen Tradition ist nur ein Leben in der Gemeinschaft menschenwürdig und Kafka stand unter dem Einfluss dieser Tradition. Eine Verbindung mit einer Frau hielt er für das höchste und Erstrebenswerte, was es auf Erden gibt. Josef K. in dem sich Kafkas Schuldgefühle widerspiegeln, wird eines Morgens verhaftet, ohne dass er etwas Böses getan hatte (19). Er ist verwirrt, denn er weiss nicht, was seine Schuld ist; da er das Gesetz nicht kennt, "ich kenne das Gesetz nicht" (20) sagt er, weiss er auch nicht, ob er dem Gesetz zuwiderhandelt. Indem er sagt, dass er das Gesetz nicht kennt, gesteht er gleichzeitig seine Schuld. Einer der Wachter, die vom Gericht ausgeschickt worden sind, fängt das auf: "Sieh Wilhelm, er gibt zu, dass er das Gesetz nicht kannte, und behauptet gleichzeitig, schuldlos zusein (21).

Josef K. ist vielmals schuldig. Erstens ist er lieblos. Nach Apostel Paulus ist das seine Schuld. Denn durch seine Lieblosigkeit stösst er auf das Gesetz: "Wer seinen Nächsten liebt, der hat das Gesetz erfüllt" sagt Apostel Paulus. Auch diese Lieblosigkeit ist eine Seite von F. Kafkas Leben. Denn auch Kafka konnte ja nicht lieben. In seinen Tagebüchern wird das von ihm selbst bestätigt. Denn "ich habe die Liebenden gern, aber ich kann nicht lieben" sagt Kafka. Auch die Sätze von Milena, die an Kafka gerichtet sind, bestätigen seine Lieblosigkeit. "Du kannst mich nicht lieben, denn Deine Liebe zu mir liebt dich nicht" schreibt Milena an Kafka (22).

Zweitens ist K. seit Jahren nicht bei seiner Mutter im Dorf gewesen. Er hat sie nicht besucht. Seine Mutter war in letzter Zeit unmässig fromm geworden, was K. anekelte und ihn von dem Besuch bei seiner Mutter abhielt. Dass K. im Prozess-Roman in der Katedrale gewesen ist, dort den Gefängnis Kaplan

kennengelernt hat, ist kein Zufall und das hat einen besonderen Grund. K. hatte auch seine Religion, d.h. seinen Glauben vergessen. Aus diesem Grunde stellt die Szene in der Katedrale sowohl thematisch als auch topographisch den Höhepunkt der Erzählung dar (S.269). Kafka hatte in seiner Familie keine religiöse Erziehung genossen. Erst nach vielen Jahren wollte er an seiner Religion festhalten, aber es war zu spät. Im Leben hat er vieles erreicht, aber der Glaube fehlte ihm. Das bringt er in den folgenden Sätzen zum Ausdruck: "Der 13. Geburtstag war für mich ein besonderer Tag...Ich bekam auch viele Geschenke, aber irgendein Geschenk fehlte mir noch. Das verlangte ich vom Himmel (23). Drittens lebt er in der Grossstadt alleine. Obwohl die Tochter seines Onkels, Erna, seit Jahren in der selben Stadt lebt, hat K. niemals gedacht, sie einmal zubesuchen. Erna sieht ein, dass das eine Schuld ist. Aber sie ist das nicht zu verstehen, wenn sie an ihren Vater schreibt. Sie sagte sogar, dass K. zu ihrem Namenstag eine Tafel Schokolade mitgebracht hat, dass von ihm sehr aufmerksam gewesen ist. Dadurch verhält sich K. seinsvergessen und verstösst das allgemeinmenschliche Gesetz.. Wir dürfen wohl behaupten, dass diese Grossstadt ihn (K.) entmenschlicht hat, denn er kann den menschlichen Pflichten nicht nachkommen. Viertens geht K. zu den Menschen nicht aus Nächstenliebe, sondern weil auch sie ihm irgendwie helfen könnten. Das ist auch eine Art Schuld bei Kafka, den Mitmenschen für seine eigenen Zwecke zu gebrauchen. Das wird von Leni, der Pflegerin vom Advokaten mit dem Satz "Jetzt haben Sie mich eingetauscht" am deutlichsten zum Ausdruck gebracht. Also ist K. schuldig. Aber er ist am harez. d.m. unbelehrt. Da er unbelehrt ist, kann er auch nicht wissen, ob er Schuld begangen hat und dem allgemeinmenschlichen Gesetz zuwiderhandelt. Aber wer das Gesetz nicht kennt, dem wird das durch Schläge bekanntgegeben. Die Verhaftung ist eine erste Stufe dieser Schläge, die ihm beibringen, dass es ein solches Gesetz gibt, dem man gehorchen muss.

Aber trotzdem wird das Schuldgefühl ständig unterdrückt, taucht aber an entscheidenden Stellen immer wieder auf. Vor dem Gericht aber leugnet K. bis zum Schluss seine Schuld.

Die Lage Gerichtsgebäudes und der Dachkammer

Der verhaftete K. wird wegen der Verhandlung vor Gericht vor geladen. Er setzt sich an dem anberaumten Sonntag auf den Weg, um zu Gericht zu gehen. Denn Gerichtsverhandlungen finden sonntags statt. Er geht in das Stadtviertel, wo das Gerichtsgebäude ist. Das unsichtbare Gericht ist in einer Dachkammer eines grossen Miethauses untergebracht worden. Es öffnet sich ein Portal in den Innenhof. Da aber das Gericht in einer Dachkammer ist, muss er die Treppe hochgehen. Wenn er sie erreichen kann, kann er sich dem Untersuchungsrichter verteidigen, da er an seine Unschuld glaubt und ungerecht verhaftet worden ist. Aber ausser der Treppe, die er sich zufällig gewählt hatte, gab es noch drei weitere (verschiedene) Treppenaufgänge. Welche darf er hochgehen (24). er ärgerte sich, dass man ihm

die Lage der Dachkammer nicht näher beschrieben hatte (25). Schliesslich steigt er die Treppe doch hinauf und dabei spielt er mit dem Gedanken, dass das Gesetz von der Schuld angezogen wird (26). Darauf folgt eigentlich, dass die Untersuchungskammer auf dem Dachboden an der Treppe liegen musste, die K. sich gewählt hatte. Das Gericht war ganz oben. Schon in der ersten Etage beginnt die eigentliche Suche. Er war schon auf dem fünften Stockwerk. Aber der Weg wollte nicht aufhören. Das Gericht war auch unsichtbar und unerreichbar, d.h. inkommensurabel. Während er auf dem fünften Stock ist, sieht er eine Tür, an der klopft. Eine junge Frau tritt heraus und kommt ihm entgegen. Er fragt sie nach einem sogenannten Tischler, Lantz, um einen Blick ins Zimmer zu gewinnen. In dem Zimmer, d.h. in der Dachkammer waren Lauter Betten und Kissen. Dann sieht er am Fenster einer anderen Dachkammer eine Frau mit zerrauftem Kopf. Nachher sieht er eine andere Frau in Nachthemd. All diese Frauen leben und wohnen im Gericht. Sie haben mit dem Gericht zu tun und kennen das Gericht. Dieses Gericht soll aus vielen, zahllosen Dachkammern bestehen. Auch das Mädchen, das er später antrifft, sagt ihm, dass sie dort leben und schon an die dortige Luft gewöhnt sind. Die Luft in dieser Dachkammer ist drückend und stickig. Er tritt durch eine Tür herein, die er dort zufällig gesehen hat. Dort sind viele Leute. Er glaubt in eine Versammlung einzutreten:

„Niemand kümmerte sich um den Eintretenden“ (27)

Gleich gegenüber führte eine schmale hölzerne Treppe wahrscheinlich zum Dachboden. Sie machte eine Wendung, dass man ihr Ende nicht sehen konnte. Die Frau, die er eben gesehen hat, wird gerade durch die Treppe heraufgetragen, d.h. zum Dachboden. Dabei gibt sie zu verstehen, dass sie an der Entführung des Mannes unschuldig sei. So wollte es also das Gericht. Der Mann müsste also mit einer Frau einen Bund ausmachen. „Der Bund war von vorne herein gesegnet“. Um in die Dachkammer und darüberhinaus ins Gericht zu gelangen ist dieser Bund erforderlich. K. trifft auf dem Dachboden einen Kaufmann Block, dessen Prozess oben falls kurz nach dem Tode seiner Frau angefangen hatte. Denn dadurch, d.h. durch den Tod seiner Frau ist sein Leben ins Durcheinander gekommen: „Mein Prozess begann kurz nach dem Tode meiner Frau“ (28) sagt der Kaufmann K. Bemerkte neben dem Treppenaufgang einen kleinen Zettel: „Aufgang zu den einen kleinen Zettel: „Aufgang zu den Gerichtskanzleien“ (29) Hier auf dem Dachboden waren also Gerichtskanzleien. Dachkammer und Gerichtskanzleien sind daher voneinander nicht wegzutrennen. Sie müssten mit-und ineinander betrachtet werden. Auch der Untersuchungsrichter sass ebenfalls auf dem Dachboden. Der Gang auf dem Dachboden war lang. Von dem aus führten gezimmerte Türen zu den Abteilungen des Dachbodens. Diese Abteilungen sind Dachkammer. Da tritt ihm ein Gerichtsdiener, mit dem K. den Gang entlang geht, entgegen. Beim Vorbeigehen der beiden erheben sich alle auf dem Gang zum Gruss. K. denkt sich, worauf sie hier eigentlich warten. Die hier Sitzenden, Angeklagte, warten auf die

Erledigung ihres Prozess. Auch sie hoffen auf Freisprechung. Aber sie behaupten nicht, schuldlos zu sein: "Jeden denkt nicht so wie Sie" (30) Sie weichen dem K. aus, damit er weitergeht. Aber er kümmert sich nicht um die Gesellschaft auf dem Korridor vor der Gerichtskammer auf dem Dachboden. Dort gefällt es ihm nicht. Auch an die dortige Luft ist er nicht gewöhnt. Und er will, so schnell wie möglich, die Dachtage verlassen, hinausgehen und dem Gericht entkommen. Er fragte den Gerichtsdieners auf dem Dachboden nach dem Weg. Aber der Gerichtsdieners auf dem Dachboden nach dem Weg. Aber der Gerichtsdieners sagt vorwurfsvoll, dass es der einzige Weg ist.

Es sind hier überall Dachkammer. K. hatte sich gar nicht auf dem Gang umgesehen. Als jetzt eine der vielen Türen um den Korridor auf dem Dachboden sich öffnete, blickte er hin. Ein Mädchen, das wohl durch K. lautes Sprechen herbeigerufen worden war, tratt vor und fragte:

"Was wünscht der Herr?" (31)

Lauter Frauen treten ihm entgegen. Das sind ebenfalls Angehörige des Gerichtes und wohnen dort in den Dachkammern. K. stand still und stumm. Sein Stummheit dastehen musste aufgefallen sein. Das Mädchen und der Gerichtsdieners sehen ihn an, ob im Augenblick irgendeine grosse Verwandlung in K. erfolgen müsse, damit auch er ins Gericht kommt. Hier fühlt sich K. aber unwohl. Er will ausserhalb des Gerichts stehen. Das Mädchen erkannte, dass K. s. Benehmen in einem Unwohlsein seinen Grund hatte (32). Aber das ist nichts Aussergewöhnliches. Fast jeder bekommt einen solchen Anfall, wenn er zum erstenmal zum Dachboden kommt. Auch K. ist zum erstenmal hier. Die Sonne brennt hierauf dem Dachgerüst und das heisse Holz macht die Luft in der Dachkammer dumpf und schwer (33). Aber man gewöhnt sich schliesslich an die Luft sehr gut (34). Wenn man zum zweiten oder zum drittenmal herkommt, wird es sich das Drückende hier kaum mehr spüren lassen. K.s. Unwohlsein ist auf die Atmosphäre hier hier zurückzuführen. Es wird daher am besten und auch am liebsten sein, wenn er aus den Kanzleien hinausgeführt wird. Auch Josef K. ist ein Bürobeamter und sollte an die stickige Luft gewohnt sein. Aber hier scheint es zu arg zu sein. Wohin, K. hier blickt, sieht sein Mädchen oder eine Frau, die in der Tür zur Kammer steht. Sie sind gerade an der Schwelle zum Gericht. Sie laden K. ein, oder spielen wenigstens eine ein ladende Rolle, eine Vermittlerrolle. K. kann dieser Einladung keine Folge leisten° K. ist schwach. Das argert auch der Gerichtsdieners. Als das Mädchen von allen Intimitäten vom Gericht sprechen wollte, sagte er zum Mädchen aus Arger:

"Warum erzählen Sie dem Herrn alle unsere Intimitäten, denn der Herr will sie ja gar nicht erfahren"(35)

Dann wendet sich der Gerichtsdieners an K.:

”Sie, schwacher Mann”.

Denn der eiserne Wille gehört dazu. Aber bei K. sehen wir das nicht. Das Gericht, wenn man es erreichen will, fordert vom Menschen manche Opferungen an. Das Gemeinschaftsleben ist eins von denen. Aber K. kann das nicht unternehmen. Deswegen ist er ja schwach; der philosophische Eros, der sich durch ein Gemeinschaftsleben verwirklichen würde, würde den Menschen zu Gott führen. Daher ist K. auch glaubensschwach. Die Unkenntnis des Glaubens bei Kafka ist Schuld. Aus diesem Grunde ist die Erscheinung des Mädchens auf dem Dachboden eine einmalige Gelegenheit, die K. leider versäumt hat, ins Gericht einzutreten. Der Satz ”Das Mittel war verfehlt” (36) bringt das zum Ausdruck. Denn die Frauen sind einfach Vermittlerinnen oder Mittel zum Gericht. Wenn er beim Mädchen geblieben wäre, als das Mädchen ihn fragte, was er wünschte, wäre er ins Gericht eingezogen. In dem Miethaus, wo K. das Gericht zu finden hoffte, gibt es zahllose Dachkammer, worin er viele Frauen sieht die.

”hielten doch Sauglinge im Arm und arbeiteten mit freier Hand auf dem Herde. In manchen Dach-Kammern standen doch Betten” (37)

Diese Betten sind nicht zufällig da. Sie erinnern K. an den Bund mit der Frau.

”Fenster waren mit Bettbezug angefüllt. Da erschienen der zerraupte Kopf einer Frau” (38)

Man weiss nicht, wieviel Leute hier ein-und ausgehen.

”Ein Gedränge der verschiedensten Leute. Niemand kümmerte sich um den Eintretenden”(239)

Das Dachgeschoss ist das Symbol der Welt. Man weiss nicht, wieviel Menschen gleichzeitig in die Weltbevölkerung zugelassen werden.

Wo Menschen sind, dort sind auch Dachkammer. Das Wort des Malers, ”auch mein Atelier gehört den Gerichtskanzleinen”, beweist, dass auch dieses Atelier, als menschliche Gründung, als eine Kammer, zum Gericht gehört.

Die Frauen, die K. hier auf dem Dachgeschoss gesehen hat, üben auf K. einen grossen Einfluss. K. sagt,

”Die Frauen haben eine grosse Macht” (40)

Erst durch sie ist K. im Bannkreis des Gerichts. Aber solange es zu keinem Bund kommt, kann er weder ins Gericht eintreten, noch dem Gericht entkommen. Denselben Satz finden wir auch in Kafkas Tagebüchern. Dort steht:

”Du hast, Felice, keine grosse Macht über mich”.

Auch Felice Bauer, Kafkas Verlobte, im Roman als Frl. Bürstner nur zweimal. Das sind die zwei Verlobungen Kafkas mit demselben Mädchen. Nur die Erwachsenen kennen das Gericht. Daher nähert sich Frl. Bürstner dem Josef K.. Denn er ist älter als sie. Er ist einunddreißig Jahre alt. Auch Kafka war 31 Jahre alt, als er mit dem Roman anfang. Da sie gemerkt hat, dass K. ausserhalb des Gerichts steht und sie mit ihm nicht ins Gericht eintreten kann, verlässt sie ihn auf der Stelle. Denn sie interessiert sich nur fürs Gericht:

”Die Gerichtssachen interessieren mich ungemein (41).

ist ein Satz von Frl. Bürstner, In Wirklichkeit wollte dieses Mädchen Kafka heiraten. Aber Kafkas Vater. H. Kafka, der seinen Sohn gut kannte, hat ihn durch verschiedene Ausreden abgehalten. Auf die Einzelheiten bin ich in meiner Kafka-Arbeit (1976) eingegangen. Detailliert Angaben stehen auch in Kafkas ”Brief an den Vater” (1918)

Die Rolle der Frauen

K. der vom Gericht verhaftet worden ist, sucht ”fremde Hilfe ... besonders bei den Frauen (42). Denn diesem Gericht gegenüber kann K. die volle Verantwortung nicht übernehmen. Unter den Menschen, bei denen er Hilfe sucht, steht aber die Frau notwendig im Mittelpunkt. Denn Frauen im Prozess-Roman scheinen einen inneren Kontakt zum Gericht zu haben als der Mann. Die Frau könnte dem K. das Geheimnis des Lebens, d.h. des Gerichts aufschliessen. Diese Frauen sind im ”Prozess” Frl. Bürstner, Frau Graubach, die Wirtin, Leni, die Pflegerin des Advokaten und die Frau des Gerichtsdieners. Auch in dem Mietshaus, wohin er wegen der Vernehmung eingeladen worden ist und die Treppe zur Dachkammer hochsteigt, trifft K. lauter Frauen, die mit einem Kinde unter dem Arm in der Küche stehen oder aus den Kammern, die auf dem Dachboden liegen, an deren Türe K. geklopft hat, kommen nur Frauen ihm entgegen,... auch unter den Angeklagten auf dem Dachboden, wo das Gericht abgehalten wird, befindet sich nicht ein einziges Mal ein weibliches Wesen. Denn die Frauen sind irgendwie in Kontakt mit dem Gericht. Sie könnten also vom Gericht nicht verhaftet worden sein. Sie haben immer mit dem Gericht zu tun.

Auch zwischen den Mädchen und dem Maler, bei dem K. ebenfalls Hilfe sucht, gibt es eine rege gegenseitige Beziehung. Jeder braucht den Anderen. Während K. beim Maler ist, merkt er, gerade an der Wand zu den Kanzleien, ein Bett. Wenn er in die Kanzlei, d.h. in die Dachkammer gelangen will, müsste er über dieses Bett steigen. Aber K. zögert dabei. Der Maler merkt das und er zieht. K. mit sich fort und er ermuntert ihn. Das Bett hat hier eine symbolische Bedeutung. Durch das Bett wird. K. an den heiligen Bund mit der Frau erinnert. Titorelli umfasst K. und ”an den philosophischen Eros” zieht ihn mit sich in die Dachkammer fort. Gleich waren sie im Gerichtsgebäude. K. merkte, dass diese schöne

Art der Bewegung seinem bisherigen niedrigen Leben nicht angehören konnte, gerade jetzt, über seinem Kopf, erfolgte die Verwandlung. Das Licht, das bisher nur von ihnen eingefallen war, wechselte und strömte plötzlich von vorne (43) Josef K. wird befreit und aus seinem bisherigen Leben hinausgehoben. Er ist verwandelt. Er sieht! Aber dieser Blick dauert nur ein Nu! Titorelli dreht ihn um, K., war wieder auf dem Boden, auf dem Korridor, aber alles war ruhiger und einfacher. Er umfasste alles mit einem Blick. Die verwirrenden Labyrinth des Weltgerichtes sind überschaubar geworden. Er ist wiedergeboren, das wird im Wechsel seiner Kleider versinnbildlicht: "M. trug heute ein neues Kleid, es war warm und wohltuend... In dem Dunkel eines Korridors auf dem Dachboden fand er seine früheren Kleider (44). Er ging seines Weges und machte sich von Titorelli los (45). Der Maler Titorelli wohnt ebenfalls auf dem Dachboden und ist nach seiner Aussage "ein Vertrauensmann des Gerichtes (46). Sein Atelier geht unmittelbar in die Gerichtskanzleien; es herrscht auch in diesem Raum die gleiche Hitze und stickige Luft, wie auf der Etage der Dachkammer, wo der Advokat Dr. Huld wohnt. Auch Titorelli ist eine Zentrale Figur (Schlüsselfigur) und wie die Frauen lebt er ebenfalls im Gericht. Er ist wie K. nicht ein unwissender Aussenstehender; er weiss, was das Gericht von ihm verlangt. Deswegen lebt er mit vielen Frauen (Mädchen) um sich herum. Mit den Frauen muss man einen Bund verwirklichen, wenn man ins Gericht gelangen will. Die Freiheit Titorellis liegt auf dem überlegenen "geheimen" Wissen um das alte bestimmende Gesetz". Der Mensch ist diesem Gericht gegenüber stets schuldig. Es gibt also keine Freisprechungen, Nur diejenigen wie Dr. Huld und der Maler Titorelli sind eingeweiht, dass der Mensch immer mit dem Gericht zu tun hat. Daher will Titorelli in die höchsten letzten Geheimnisse des Gerichts nicht eindringen: "Wie es dort-im obersten... für uns alle ganz unerreichbaren Gericht" -aussieht, wissen wir nicht und nebenbei gesagt, wollen wir auch nicht wissen (47)" sagt der Maler.

Die Frauen stehen ja nicht frei diesem Gericht gegenüber, da sie jeden Augenblick das Gericht "in und über sich" spüren. So sind die Dachkammer auf dem Dachboden, woraus das Gericht besteht, von Frauen gefüllt, die niemals gedacht haben, das Gericht zu verlassen oder vom K. befreit zu werden. "Das wäre ja mein Verderben" (48) rief die Frau des Gerichtsdieners.

Die Pflegerin vom Advokaten heisst Leni. Das ist die Abkürzung von dem Namen Magdalena, die eine heilige in der Bibel ist, die sich geopfert hat, um die Angeklagten, d.h. die Kranken und Wahnsinnigen zu heilen. Also ist auch K. als Angeklagter ein Kranker und sollte geheilt werden, eigentlich sucht er Heil. Als Kafka 1914 den Roman anfang, war er ebenfalls krank und mit der Niederschrift wollte er sich verurteilen (richten)

Im Roman gibt es keine Szene, in der K. mit seiner Frau einen Geschlechtsverkehr ausübt. Das wäre kontrastisch zu Ks Position. Auch Kafka war sicher

derselben Meinung und dieses Kapitel "Zu Elsa" (eine Kellnerin in der Nahe) schloss er aus dem Roman aus (Wir wissen, dass Kafka zu sehr mit und bei den Kellnerinnen verkehrte...) Denn während er zu Elsa geht oder bei ihr ist, würde sich die Stimme des Gerichts verklaren: "K. rief dem Kutscher Elsas Adresse zu... Von da an vergass er allmählich das Gericht.. (49).

R e l i g i ö s e s

K. wird an einem Sonntag vor Gericht vorgeladen. Das ist kein Zufall. Denn sonntags wird ja in der Kirche Messe gehalten. obwohl Kafka Jude ist, sind in seinen Werken typisch christliche Züge festzustellen. Der Sonntag erinnert ihn an den Glauben. Während der Woche hat er sowieso keine Zeit, in die Kirche zu gehen oder seiner Andacht nachzukommen. In der Woche wird auch keine Messe gehalten. Aber Sonntags müsste man dabei sein; wer das nicht tut, der wird in seine Gewissen verurteilt und in seiner inneren Welt gerichtet. Das ist Kafkas Gericht. Prozess ist also ein Dankprozess des Helden. An einem Sonntag, an dem er verhaftet worden ist, da K an diesem Tag nicht in die Kirche zu gehen pflegt und ein schlechtes Gewissen hat. Dass die Katedrale als Treffpunkt mit dem italienischen Geschäftsfreund ausgesucht (vorgesehen) worden ist, ist kein Zufall. Dadurch wird K. zum Glauben eingeladen, den er schon längst vergessen hatte.

S c h l u s s

Kurz: Die Dachkammer in dem Prozess-Roman ist mit der Gerichtskanzlei zu identifizieren. Der seinsvergessene Mensch K. geht ebenfalls zur Dachkammer, deren Inhalt Gericht ist. Denn die Dachkammer sind die menschlichen Bereiche des Weltgerichtes.

Kafka hat diesen Roman als "Rechtfertigung" geschrieben (50) Die "gesamte Romanwelt" ist eine Selbstinterpretation und Projektion des Helden. Der Roman handelt von der Betroffenheit des modernen Menschen, durch die Tatsache, sich vor einem höchsten Gericht verantworten zu müssen. Wo war das Gericht, bis zu dem K. nie gekommen war? Wo war der hohe Richter, den K. nie gesehen hat?

Kafka schreibt in seinen Tagebüchern: "Ich habe eine Anrufung im Ohr. Kämeest Du insichtbares Gericht" (51). Da er sich wegen seiner Entlobung schuldig fühlt, schreibt er ebenfalls: "Ich habe das Unrecht getan, wegen dessen sie gefoltet wird (52). Kafka ist sowohl Gerichteter als auch Zuzschauer. Josef K. kann sich als Mensch nicht überschauen. Der Mensch ist stet im Dunkel (53). Nutzlos verbraucht er seine Kräfte, um sich zu vertiedigen.. Dabei stürzt er ins Leere. Er hat hier seine Heimat verloren (54). Auch.K. lebt in einer Gesellschaft, die schon lange von dem Gesetz abgefallen ist. So hat er niemals vom Gesetz erfahren. Schuld und Gesetz hängen hier zusammen. Jede Sekunde werden wir beobachtet

und gerichtet. Nur unser Zeitgefühl lasst uns das jüngste Gericht so nennen. Eigentlich ist es ein Standrecht (55). Der Meister sagt ausdrücklich: "Ich habe ihre Ohren nicht verklebt. "Aber Josef K. wird das Hören in dieser Stunde versagt. So wird er wegen seiner Sündhaftigkeit zum Tode verurteilt und und stirbt wie ein Hund (letzte Szene) des Romans! In diesem Gericht hat K. nur mit sich selber auseinanderzusetzen, zur Klarheit über sich zu gelangen. Die scheinbare absurde, wegen vieler Dachkammer undurchdringliche Gerichtsbehörde ist nichts anderes als Ks eigene Lebenswirklichkeit. Das Gericht is also der Ausdruck seines inneren Zustandes. Alle Antinomien und Unverständlichkeiten des Gerichtes liegen in K. selbst begründet.

L i t e r a t ü r

- 1- Peter U. Beicken, Eine kritische Einführung in die Kafka-Forschung 1974
- 2-Selçuk Ünlü, Gericht bei Franz Kafka, Erzurum 1976
- 3-Hartmut Binder, Kafka-Kommentar, 1973 (?), S. 185
- 4-Friedrich Bessner, Franz Kafka, der Erzähler, 1952, S. 39
- 5-Gerhart Neumann, Umkehrung und Ablenkung. Franz Kafkas Paradox, in: DVJS, 42, 1968, S. 722'
- 6-Binder, Kommentar, S. 186
- 7-Binder, Kommentar, S. 189
- 8-Binder, Kommentar, S. 191
- 9-Franz Kafka, Briefe an Felice, Frankfurt/Main, 1969, S. 114
- 10-Selçuk Ünlü, Franz Kafka'nın hayatı ile roman kahramanları arasındaki münasebet, Atatürk üni . Ed. Fak. Araştırma dergisi, S. 12, 1980, S. 509-/520
- 11-Franz Kafka, Briefe an Milena, Frankfurt/M. 1960, S. 273
- 12-Heinz Politzer, Franz Kafka der Künstler, 1965, S. 259
- 13-Politzer, Künstler, S. 2560
- 14-Franz Kafka, Beschreibung eines Kampfes, Frankfurt/M. 1946, S. 14
- 15-Franz Kafka, der Prozess, Frankfurt/M, 1958, S. 266 (aşağıdaki dipnotlar bu baskıya göre verilmiştir)
- 16-Politzer, Künstler, S. 282
- 17-Politzer, Künstler, S. 282
- 18-Politzer, Künstler, S. 245
- 19-Prozess, S. 9
- 20-Prozess, S. 15

- 21-Prozess, S. 15
- 22-Briefe an Milena, S. 273
- 23-Briefe an Milena, S. 269
- 24-Prozess, S. 48/49
- 25-Prozess, S. 49
- 26-Prozess, S. 15
- 27-Prozess, S. 48
- 28-Prozess, S. 207
- 29-Prozess, S. 77
- 30-Prozess, S. 82
- 31-Prozess, S. 88
- 32-Prozess, S. 85
- 33-Prozess, S. 85
- 34-Prozess, S. 86
- 35-Prozess, S. 89
- 36-Prozess, S. 89
- 37-Prozess, S. 50
- 38-Prozess, S. 47
- 39-Prozess, S. 51
- 40-Prozess, S. 251
- 41-Prozess, S. 37
- 42-Prozess, S. 253
- 43-Prozess, S. 289
- 44-Prozess, S. 295
- 45-Prozess, S. 295
- 46-Prozess, S. 178
- 47-Prozess, S. 1980
- 48-Prozess, S. 74
- 49-Prozess, S. 276
- 50-Beicken, S. 273
- 51-Franz Kafka, Tagebücher, Fr./M. 1954, S. 31
- 52-Tagebücher, S. 352
- 53-Gustav Janouch, Gespräche mit Kafka, Fr./M. 1951, S. 114
- 54-Janouch, S. 116
- 55-Franz Kafka, Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande, Fr./NM.1953, S.43

BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE KADAR TEORİK DİLBİLİM ÇALIŞMALARI

Bölüm 1. 1940 lara kadar

Dr. Reşit KÜÇÜKBOYACI

Günümüzde dünya üzerinde konuşulan 4000 den fazla dilin ne zaman ortaya çıktıkları ayrı ayrı bilinmemektedir. Ancak, her bir dilin insanlık kadar eski olduğu ileri sürülebilir. Herhangi bir dilin ilk konuşulan şekli ile bugünkü şekli arasında büyük bir farklılık olacağı da bilinen bir gerçektir. İnsanoğlu, dili üzerinde, önce merakını gidermek için, sonraları da kendisine bazı alanlarda yarar sağlamak amacıyla çalışmış, bu inceleme ve araştırmalar günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu yazıda, 1940 lara kadar yapılmış olan teorik dilbilim çalışmaları özet olarak verilmeğe çalışılacaktır. 1940 lardan günümüze kadar olan dönem ise bir başka yazıda ele alınacaktır.

Diller insanlık kadar eski oldukları halde bize gelebilen bilgiler ancak son 25 yüzyıla aittir. Hattâ , kesin ve yazılı bilgiler son 20 yüzyı lı içine almaktadır.

Dillere ait ilk bilgiler çeşitli toplumlarda "efsane" ler halinde görülmektedir (1). Bu efsanelerin bilimsel açıdan bir değeri yoktur ve bu görüşler ispatlanmaları mümkün olmadığından birer bätıl inanç olarak değerlendirilebilir.

Milâttan önce beşinci yüzyılda Herodot tarafından nakledilen ve Mısır'da daha önceleri yapıldığı bilinen ilk dil denemesinin sadece insanoğlunun merakını

1 Çinlilerde bir su kaplumbağası imparatora yazının sırrını verdiği inancı vardır. İmparator T'ien-tzu, "Göklerin Oğlu" da bu sırrı halkına öğretmiştir. Japon tanrısı Amaterasu dilin sırrını halkına vermiştir.. Maya kızilderililerinin yaratıcısı ve öğreticisi "Itzamna"dır. Hintlilerde dil tanrısı "Vāk"tır. Mısırlılarda baştanrı "Ra" "Tot" aracılığıyla, İbranilerde "Adem" vasıtasıyla dilin halka verildiği inançları günümüze kadar gelen efsaneler arasındadır (Başkan: 1967, 7). Bundan üçyüz yıl önce bile İsveç'li bir filolog olan Andreas Kemke miliyetçi (!) bir düşünce ile hareket ederek Tanrı'nın İsveççe, Adem'in Danimarkaca ve cennetteki yılanın da Fransızca konuştuğunu ileri sürerek dilin menşei hakkındaki soruyu cevaplandırmak istemişti (West: 1975, 4).

tatmin etmek için yürütüldüğü anlaşılmaktadır (2). Bundan sonraki incelemelerin daha pratik amaçlar için yapıldığı, din, edebiyat, felsefe ve güzel konuşma dallarında dilden daha fazla yararlanma yoluna gidildiği, Hintlilerde, Aıaplarda, Eski Yunanlılarda ve Romalılarda görülmektedir. Ancak, bu çalışmalar pratik bir amaca hizmet için yapılmış olduğundan bu yazının konusu içine alınmamıştır.

İlk teorik dil çalışmaları önceleri diğer bilim alanları içindeki tartışmalarla birlikte yürütülmüştür. Eski Yunanlılar M.Ö. altıncı yüzyılda felsefe tartışmaları içine dil tartışmalarını da almışlardır. Zira, o zamanın görüşlerine göre insan dilinin tabiattaki çeşitli sistemler arasında bir yeri vardır. Ve o devrin filozofları bu sebepten kelime-kavram münasebetlerine önem vermişler ve tartışmalarında bu konuya büyük yer ayırmışlardır (3). Bu tartışmalar arasında, kelime-kavram ve kelime-nesne münasebetlerinin doğuştan mı, yoksa, sonradan insanlar tarafından karşılıklı-anlaşma yoluyla mı belirlendiği sorusuna cevap arayan düşünürlerin görüşleri teorik dilbilim çalışmalarının başlangıcını teşkil etmektedir. Bu düşünürler arasında "tabiatçı" (doğuştan var olan münasebet) görüşünü Heraklitos, "karşılıklı-anlaşma" inancını da Demokritos temsil ediyordu. Sonraları, Sokrat devrinde de Eflatun *Kratilos* isimli eserinde Heraklitos gibi "tabiatçı" görüşü savunur görülmektedir(4). Buna karşılık, Hermogenes'e göre insanların konuşması ve insan dili "karşılıklı-anlaşma" sonunda bir uyuşmaya varılması ile mümkün olabilmektedir. Yine bu devirde dilbilgisi çalışmaları başlamış, ancak, *sofist* adıyla anılan hitabet ustalarının bu çalışmaları sadece pratik amaçlara hizmet etmiştir.

Sonraları, Aristo *Poetika* isimli eserinde dilbilgisi çalışmalarının öncülüğünü yapmış, kelimeleri yapılarına göre sınıflandırmıştır. Yine aynı dönemde bu çalışmalar daha çok felsefe alanı içinde kalmıştır. *Stoacılar* devrinde "tabiatçı" görüş "karşılıklı-anlaşma" görüşü ile birleştirilmiş ve bunun neticesi olarak etimoloji,

2 Mısır Firavunlarından Pısammetik yeryüzündeki en eski dilin (ik-dil) hangisi olduğunu bulmak gayesi ile şu araştırmayı yaptırmıştır: Firavun, bebeklerin yalnız başlarına ve dil teması olmaksızın büyütülmeleri halinde ilk dil'i konuşacakları fikrinden hareket ederek iki bebeği büyütülmek üzere dağda bir çobana teslim eder. Çoban, bebeklerin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak ama onlarla hiç konuşmayacaktır. İki yaşına gelen bebekler birgün çobanı "bekos" kelimesini söyleyerek karşılarlar. Firavun, yaptırdığı araştırma sonunda bu kelimenin Frikyaca "ekmek" anlamına geldiğini öğrenir ve 'ilk-dil'in Frikyaca olduğuna kanaat getirir (West: 1975, 4; Bloomfield: 1933, 2; Hughes: 1962, 36; Başkan: 1967, 8. İlk kaynak dışındaki bütün kaynaklar araştırmanın bir bebekle yapıldığını kaydetmektedir).

3 Felsefi mahiyette olmasına rağmen bu tartışma dili dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Ayrıca, dil, bundan soraki yüzyıllarda felsefe alanı içinde incelenmeğe devam etmiş, o devrin hemen bütün medeniyetlerinde bu durum görülmüştür.

4 "Tabiatçı" görüş (naturalists) ve "karşılıklı-anlaşma" görüşü (conventionalists) arasındaki bu tartışma daha sonra "kök-bilgisi" dalının ilerlemesine yol açmıştır. Bu görüşü daha sonraları "anomalists"- "analogists" tartışması adı da verilmiştir (Lyons: 1948, 7).

yani kelime kök bilgisi dalı ortaya çıkmıştır⁵. *Stoacılar* ayrıca çekim (declination) terimini açıklığa kavuşturmuşlar ve bu sahada ilerleme kaydetmişlerdir (Hughes: 1962, 41).

Helenistik devirde, İskendireye'de aynı konuda çalışmalar yapıldığı bildirilmektedir (Robins: 1951, 38). Bu çalışmaların en önemlisi Trakyalı Dionysios'un kendisinden önce yapılmış olan bütün dilbilgisi çalışmalarını düzenli olarak bir araya getirdiği grameridir (Robins: 1951, 36). Ancak, bu gramer de dilin ne olduğu sorusuna cevap arayacak yerde dilin nasıl olması gerektiğini bildiren, açıklayıcı olmaktan çok, düzeltici, yön verici bir eserdir (Hughes: 1962, 41). Trakyalı Dionysios kelimelerin sınıflandırılmasını genişletmiş, M.Ö. birinci yüzyıldan günümüze kadar gelen 'isim', 'fiil', 'ortaç', 'zamir', 'edat,, 'zarf', 'bağlaç' ve 'belirleyici' olarak kelimeleri sekiz grupta toplamıştır. Ancak, Dionysios, Aristo'nun yolunu takib ederek, anlam yerine biçimde ölçüyü üstün tutmuştur. Bunun neticesi olarak da, son yüzyıla kadar, anlam ölçüsünün önemi ikinci plânda kalmıştır (Hughes: 1962, 43).

Romalılar devrinde de yaratıcı bir güç ortaya çıkmamış, daha önce ortaya atılan fikirler bir araya getirilerek yeni bir düzenleme içinde sunulmuştur. Sadece, M.Ö. birinci yüzyılda, Varro, bir yenilik olarak Eski Yunanca-Latince arasında bir münasebet olabileceğini ortaya atmış ve kelimeleri dört grupta toplamıştır. Varro'nun bu dört kelime gurubu çekim esasına göredir :

1. İsimler gibi çekilen kelimeler,
2. Fiiler gibi çekilen kelimeler,
3. Hem fiil hem de isim gibi çekilen kelimeler,
4. İlk iki gurup dışında kalan ve çekimleri ne isimlere ne de fiillere benzeyen kelimeler.

Varro'nun bu sınıflandırması fazla ilgi görmemiş ve dilbilim alanının bu ilk kıvılcımı parlamadan sönmeye terkedilmiştir. Dolayısıyla, günümüze kadar gelen ve modern Avrupa dillerinin çoğunda halen de kullanılan dilbilgisi terimleri Romalılar tarafından Eski Yunanca'dan Latinceye yapılan çeviriler sonunda ortaya çıkan "noun" (isim), "verb" fiil, "adverb" (zarf) gibi terimler olmuştur.

Birinci yüzyılın hitabetçilerinden *Quintilianus ise* dili olduğu gibi incelemek fikrini ortaya atmış, ancak o dönemde bu fikir de tutunamamıştı (Başkan: 1967,15).

Donatus M.S. dördüncü yüzyılda, Priscianus'ta M.S. altıncı yüzyılda özetleme işlemine, yani, kendilerinden önce yapılan çalışmaları derli-toplu bir düzen içinde verme çalışmalarına devam etmişlerdi (Crystal: 1971, 51).

5 'Stoacılar' kelimelerin hem anlam yükü bakımından hem de biçim bakımından ayrı ayrı incelenmesi gerektiği fikrini savunmuşlardır. Bu fikir esasında çok geçerli olup, modern dilbilim çalışmalarının başlangıcında Saussure tarafından ileri sürülen 'gösterilen' ve 'gösteren' terimleri arasındaki ilişkiyi hatırlatmaktadır (Saussure: 1967, 96-140).

Hindistan'da ise Grek-Roma geleneklerine bağılı olmayan, ancak daha önce sözü edilen "tabiatçı" ve "karşılıklı anlaşma" tartışması paralelinde bir dil tartışması başlamış ve bu tartışmaları M.Ö. dördüncü yüzyılda yaşadığı kabul edilen Hintli dilcilerin en büyüğü olarak bilinen Panini *Sutralar* isimli eserinde vermiştir (Lyons: 1968, 19; crystal: 1971, 44). Panini'nin bu eseri aslında Sanskritçe nin bir grameridir ve 'Kutsal Veda' metinlerinin kendisinden sonra gelecek nesiller tarafından anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan, bu eser batı ülkelerinde yapılan benzer çalışmalardan daha üstün olarak kabul edilmektedir. Hem sesbilgisi hem de dilbilgisi yönünden Panini'nin bu eseri dilbilim alanına açıklık getirmiştir. Bu eserde kelime parçacıkları Eski Yunanlıların yapmış olduklarının daha ilerisinde etraflı bir şekilde ele alınmıştır. Bu nedenle Panini'nin grameri dilbilimciler tarafından ilk temel gramer olarak kabul edilir (Lyons: 1968, 20; Crystal: 1971, 44).

Araplarda da dil çalışmaları Müslümanlığın yayılmağa başlaması ile hız kazanmış ve dini bakımdan Kuran'ın tercümesi hoş karşılanmadığı için tefsire önem verilmiş bu maksatla oldukça teferruatlı dilbilgisi ve sözlük araştırmaları yapılmıştır. Bu pratik çalışmaların yanı sıra Eski Yunanlılarda görülen "tabiatçı" ve "Karşılıklı anlaşma" tartışmasına benzer bir tartışma da onuncu yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu arada sekizinci yüzyılda İran asıllı Sibeveyhi'nin hazırlamış olduğu Arapça grameri eksiksiz olması yönüyle halâ dikkati çekmektedir (Crystal: 1971, Başkan: 1967, 17).

Ortaçağ boyunca dil ve dilbilim ile ilgili çalışmalar Latince üzerine yapılmış, eğitimde bu dilin yeri önemli olduğu için daha ziyade uygulamalı çalışmalara fazla yer verilmiştir. Hattâ, 1000 yılları civarında İngiltere'de Abbot Aelfric günlük Latince'yi öğretmek maksadıyla 'Karşılıklı konuşma ve Okuma Kitabı' yazmıştır (Crystal: 1971, 45). Bu dönemdeki çalışmalar ya Latince ile karşılaştırmalı sözlükler şeklinde ya da dillerin ayrı ayrı gramerleri olarak belirginlik kazanırlar. Bu çalışmalar arasında Anglo-Saxonca-Latince, Eski Almanca-Latince, Yeni Latin Dilleri-Latince sözlükleri ile altıncı yüzyılda hazırlandığı sanılan bir İrlandaca grameri, onikinci yüzyıla ait Villa Dei'nin Latince grameri, yine aynı yüzyıla ait Snorri'nin İzlandaca grameri ve Dante'nin *Çe Vulgari Eloquentia* isimli lehçe çalışmaları sayılabilir (Lyons: 1968, 17; Robins: 1971, 46).

Onaltıncı yüzyıldan itibaren de, seyahat imkânlarının artması ile birlikte değişik dillerden derlemeler yapılmış ve matbaanın bulunmasından sonra bu derlemeler yayınlanmağa başlamıştır. Bu derlemeler arasında Pigafetta, Postel, Gesner, Megiser, Pallas, Hervas ve Adelung tarafından hazırlanmış olan çeşitli çalışmaların varlığı bilinmektedir (Başkan: 1967, 26, 27). Bu arada, coğrafi keşifler neticesinde varlıkları bilinmeğe başlanan çeşitli diller hakkında dilbilgisi kitapları ve "ortak-genel gramer" denemeleri de ortaya çıkmağa başlamıştır.

1660 da Port Royal manastırı rahiplerinin hazırladıkları *Grammaire générale*

et raisonnee isimli eserde dilin yapısının akla dayandığı ve değişik dillerin daha genel, daha mantıkî ve daha rasyonel bir sistemin parçası olduğu ileri sürülmüştü (Lyons: 1968, 17). Hattâ, Port Royal Gramercilerinin bu görüşleri 1960 larda yeni dil-bilim fikirlerinin ileri sürülmesi sırasında bilhassa *üretimsel dönüşümsel gramer* ekolünün kurucuları tarafından yeniden ele alınmıştı (Crystal: 1971, 55). Böylelikle çeşitli dillerin ortak yanlarını inceleyen çalışmalar başlamış, ancak, tam anlamıyla mukayeseli dilbilimin ortaya çıkması daha sonraki yüzyıllarda, Sanskritçenin varlığının ortaya çıkmasından çok sonra olmuştur.

Onaltıncı yüzyılın başlarında Scaliger kavram karşılaştırmasına dayanarak Latince, Yeni Latin Dilleri, Germen Dilleri ve Slav Dillerini bir guruba sokmuş, diğer Avrupa dillerini de yardımcı bir gurupta toplayarak Kıtâb-ı Mukaddes'te anlatılan 'Babil Kulesi' hikâyesinin geçerli olamayacağını, bütün dillerin kökünün İbranice olmadığını ileri sürmüştür (Başkan: 1967, 29). Leibniz de karşılaştırmalı çalışmalara katılmış, Scaliger'in görüşlerini paylaşmakla birlikte ayrıca Asya ve Avrupa dillerinin bir çoğunun o gün için elde yazılı belgesi bulunmayan tek ve ortak bir kök-dil'den türediklerini ileri sürmüştür. Böylelikle Leibniz dillerin tarih içinde gelişmesinin incelenmesine öncülük etmiş ve tarihsel dilbilim çalışmalarının başlamasına sebep olmuştur (Gray: 1960, 433; Crystal: 1971, 56).

Sanskritçe'nin diğer Avrupa dillerine benzediği fikri onaltıncı yüzyılın başlarında Hıristiyan misyonerler tarafından ortaya atılmışsa da bu görüşler dilbilim çevrelerine ancak daha sonraki yüzyıllarda ulaşabilmiştir(6).

Sanskritçe ile diğer Avrupa dilleri arasındaki benzerlikler üzerine ilk etkili fikirler 1786 da Sir William Jones tarafından aslında dilbilim ile ilgili olmayan bir toplantıda ileri sürülmüş, Hint-Avrupa dilleri denilen dil ailesi ile bir kök-dil arasındaki münasebetler üzerinde tartışmalar başlamış; bu da daha sonraki yüzyıllarda mukayeseli dilbilim çalışmalarının yoğunlaşmasına sebep olmuştur (Crystal: 1971, 147).

On dokuzuncu yüzyılın başlarında tarihsel-mukayeseli dilbilim çalışmaları oldukça yoğun bir şekilde devam etmiş, Schlegel ile başlayan bu dönem, gramer karşılaştırmalarına sahne olmuştur. Bu arada önem kazanan bir hususta geriye gitme yolu olmakta ve bu metotla bir Hint-Avrupa kök-diline ulaşılacak istenmektedir. Schegel'in 1808 tarihli eserinin de etkisiyle onun öncülüğünü yaptığı karşılaştırmalı-gramer çalışmalarına devam edilmiştir(7). Bu sıralarda Danimarka Dil

6 Meselâ, İtalyan misyoner Sasseti Sanskritçe-İtalyanca arasında, bazı kelime benzerlikleri olduğunu örneklerle göstermiş, ancak eseri 1855 te yayınlandığı için pek etkili olamamıştır. Aynı şekilde Alman misyoner Schultze'nin gözlemleri de dilbilim çevrelerine ulaşamadığı için etkili olmamıştır. Fransız misyoner Coerdoux'nun 1767 tarihli Sanskritçe-Latince-Grekçe arasındaki benzerlikleri ele alan eseri de yine çok sonra basıldığı için zamanında gereken ilgiyi görmemiştir (Gray: 1960, 437).

7 F. Schlegel, *Über die Sprache und Weisheit der Indier*, Heidelberg, 1808. Bkz. Potter: 1960, 144.

Akademisi Eski İskandinav Dillerinin geçmişini açıklığa kavuşturmak üzere bir araştırma yarışması düzenlemiş, ve Rasmus Rask bu yarışmayı "Undersögelse om det gamle nordiske eller islandske sprogs oprindelse" (Eski Norsça veya İzlandaca dilinin menşei hakkında bir araştırma) isimli denemesi ile kazanmıştı (Başkan: 1967, 35,51; Crystal: 1971, 147,148). Rask'ın çalışmaları ancak İskandinav dillerini içine almış, Hint-Avrupa dillerinin incelenmesini ise Franz Bopp yapmıştır. Bopp, Hint-Avrupa dillerini Eski Yunanca, Latince, Fransıza ve Sanskritçe de dahil olmak üzere bir bütün olarak ele almış, bu dillerin çekim özelliklerini ve gramer kurallarını karşılaştırmıştır (Crystal: 1971, 148). Sesler bakımından Hint-Avrupa dillerini düzenli olarak karşılaştıran Jacob Grimm ise sesbilgisi dalının ön plâna geçmesini sağlamış, "Grimm Formülü" adı ile bilinen örneklemeleri ile ünsüzlerin ses değişimlerini tarihsel yönden incelemiştir (Potter: 1960, 147-57; Pedersen: 1962, 37-8 ; Crystal: 1971, 148). Grimm'den sonra Pott, 1833 tarihli eserinde kelimelerin tarihçesini araştırmış, hem anlam hem de şekil yönünden kelimeleri incelemiştir(8).

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında mukayeseli dilbilim çalışmaları oldukça ilerlemiş, Schleicher'in 1861 de yayınlanan eseri o zamana kadar yapılan çalışmaları bir araya toplamıştır(9). Schleicher, ayrıca, eş anlamlı ve benzer kelimelerden geriye giderek Hint-Avrupa kök-dilindeki ilk kelimeleri bulma yolunu da denemiş hatta, bu metotla kurduğu kök-dilde on satırlık bir 'Kuzu ile At' hikâyesi bile yazmıştır (Başkan: 1967, 39, 40; Lehmann: 1962, 83-106). Yine Schleicher bütün dilleri kelime yapılarını esas alarak üç guruba ayırır: 1) Ayrışık, 2)Yanaşık, 3) Kaynaşık yapıli diller. Ancak, bu sınıflandırma o kadar kesin değildir, çünkü bazı diller bu her üç guruba da dahil edilebilecek kelime yapılarına sahiptir.

Schleicher'den sonra Grassman, Verner, ve Saussure daha önce açıklığa kavuşturulamamış olan bazı ses aykırılıklarını bir düzen içinde açıklamışlardır. Bu dilcilerden Verner kendi adıyla bilinen ses kuralı ile Grimm kuralı ile açıklanmamış olan bazı ses değişmelerini sistematik bir şekilde açıklığa kavuşturmuştur (Robins: 1971, 323). Bu şekilde açıklanan ses değişmelerinin düzenli olduğunu ve aykırılıkların da esasında bir düzen içinde ele alınabileceği görüşünü savunan bir gurup dilbilimci de dilbilim çevrelerinde "Genç Gramerciler' (Neo-Grammarians) olarak isim yapmıştır. Bu yeni akım mensuplarından Brugmann, dili bir bütün olarak incelemekle dilbilim çalışmaları içinde önemli bir yer elde etmiştir (Dinneen: 1967, 189, 195,; Pedersen: 1967, 287, 294).

Ondokuzuncu yüzyılda Darwin'in *Origin of Species* isimli eserinin yayımlanmasından sonra 'evrim teorisi'nin dil çalışmalarını da etkilediği ve ses değişmeleri-

8 A. Pott, *Etymologische Forschungen auf dem Gegeite der Indogermanischen Sprachen*, Lemgo: 1833-1836, Bkz. Pedersen: 18967, 262.

9 A. Schleicher, *Compendium der vergleichen Grammatik der Indogermanischen Sprachen*, Weimar. 1861. Bkz. Pedersen: 1967, 262; Potter: 1960, 150.

nin açıklanmasında gelişim, oluşum ve evrime geniş yer verildiği bildirilmektedir (Crystal: 1971, 153). Daha önceleri bu ses değişimleri öncelikle yazılı metinlerden yararlanmak suretiyle açıklığa kavuşturulmuş ve harfin ses olduğu kabul edilmişti. Ancak, Saussure ile birlikte sesin her şeyden önce geldiği ve dilin öncelikle 'konuşma' olduğu fikri artık yerleşmeğe başlamış ve bundan sonraki modern dil çalışmaları bu temel üzerine kurulmuştur.

Saussure, modern dilbilimin temelini "dil bir sistemdir" sözü üzerine kurmuş, yapısal dilbilimin kuruluşunu ve gelişmesini gerçekleştirmiş ve bütün bunları yaparken konuşmayı ön plâna almıştır. Haberleşme aracı olarak dili iki kısımda ele alan Saussure toplumsal bölüme 'dil' şahsî bölüme de 'söz' demektedir (10).

Saussure ayrıca tarihsel ve karşılaştırmalı olarak iki ayrı bölümde inceleme metodunu getirmiş, birinci metotla dili bir zaman akışı içinde, ikinci metotla da dili aynı zaman içinde değişik yerlerde kullanılan şekli ile incelemiştir. Zaman akışı içinde inceleme metoduna Saussure 'diachronic' (art-zamanlı), aynı zaman içinde inceleme metoduna da 'synchronic' (eş-zamanlı) demektedir(11).

Birinci Dünya Savaşından sonra tanıtımsal dilbilim çalışmaları hızlanmış, 1902 den sonra Fransa'da ilk dil atlasının (12) yayımlanmağa başlanması lehçe çalışmalarının önemini artırmış ve sesbilgisi dalının oldukça hızlı bir şekilde gelişmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde en önde gelen dilciler arasında Nikolai Trubetzkoy gelir. Saussure'ün etkisinde kalan Trubetzkoy tarihsel dilbiim dalı içinde yeniden kurma metotlarını daha iyi bir düzene sokmağa çalışmış ve yakın arkadaşları Roman Jakobson ile devamlı haberleşme halinde olduğundan zamanın önde gelen dilbilim çalışmaları merkezi Prag'daki ekolün de çalışmalarını yakından izlemiştir. Jakobson 'Prag Dilbilimciler Çevresi' adlı kulübü kurarak dilbilim çalışmalarını on sene düzenli olarak yayımlayabilmiştir (13).

Bu çalışmalar sesbilgisi ve sesbilim alanlarına yenilikler getirmiş, Saussure'ün 'dil-söz' ayırımına benzer bir şekilde sesler 'fonem' ve 'ses' olarak ikiye ayrılmıştır. Bunlardan 'fonem' 'dile', 'sesler' de 'söze' aittir(14).

10 'Dil' Saussure'ün 'langue' terimini, 'söz' de 'parole' terimini karşılamak üzere kullanılmaktadır. Bu terimlerin tanımı için bkz. Saussure: 1967, 97-140.

11 "Diachronic" (art-zamanlı), "synchronic" (eş-zamanlı) terimleri ve tanımları için bkz. Başkan: 1967, 67; Saussure: 1959, 44-150.

12 J. Gillieron ve E. Edmont, *Atlas Linguistique de la France*, Paris: 1902-1910. Bkz. Hughes: 1962, 71.

13 "Cercle Linguistique de Prague" derneği ve çıkardığı dergi: *Travaux de Cercle Linguistique de Prague*. Bkz. Hughes: 1962, 65.

14 'Phoneme' (fonem) Saussure'ün 'langue' terimi içinde, 'phone' (ses) 'parole' terimi içinde içinde bir yapı göstermektedir. Bkz. Hughes: 1962, SS7766.

Avrupa'da dilbilim çalışmaları bu şekilde karşılaştırmalı, tarihsel, yapısal dönemlerden geçerken Amerika'da Bloomfield ve Sapir gibi dilciler Amerikan kızilderili dillerini incelemişler ve böylece 'Amerikan Ekolü' ortaya çıkmıştı. Leonard Bloomfield önceleri karşılaştırmalı Germen dileri üzerinde çalışmışsa da sonradan kızilderili kabilelerinin dilleri üzerinde çalışmış ve bu çalışmalar kendisini bütün dilleri içine alan genel prensipler üzerinde yoğunlaşan bir incelemeye yöneltmiştir. Bloomfield'in bu incelemesi *Language* isimli geniş hacimli kitabı olarak neşredilmiş(15) ve dilbilim çalışmalarına yeni bir ışık tutmuştur.

Edward Sapir ise araştırmalarına daha değişik bir yönden, antropolojik olarak başlamış, Kızilderili kabileleri incelerken onların dilleri üzerinde oldukça verimli çalışmalar yapmış, bu sıralarda bu dilleri kayda geçirmekte çektiği güçlükler nedeniyle sesbilgisi ve sesbilim dallarına öncelikle yer vermiştir. Sapir de Bloomfield gibi genel dil prensiplerini araştırmış, hattâ Bloomfield'den önce yine aynı adı taşıyan eserini yayınlamıştı(16).

Amerika'da bilbilimin gelişmesinde misyonerlerin yaptıkları çalışmalar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu misyonerler kızilderililer ve Afrika yerlileri arasında hristiyanlığı yayma çalışmaları sırasında öncelikle yerlilerin dillerini öğrenip bu dillerde onlara dinî bilgiler aşılamak istediklerinden o dillerin yapılarını ve sesleri kayda geçirmekte güçlük çekmişler, dolayısıyla hem tanıtımsal gramerin hem de sesbilgisi dalının gelişmesinde önemli sonuçlar sağlamışlardır. Bu misyonerlerin çalışmaları sayesinde 'Wycliffe Institute' ve 'Hartford Seminary Foundation' vakıflarda dilbilim bölümleri kurulmuş, araştırmalar farklı bir amaç için yapılmış olmasına rağmen dilbilimin ilerlemesini sağlamıştır (Hughes: 1962, 67).

Böylelikle, 1940 lara kadar yapılmış olan genel teorik dilbilim çalışmalarının bir özeti verilmiş olmaktadır. Bu dönemden sonrası için teorik dilbilim çalışmalarının daha etraflı bir şekilde ele alınması gerekir. Çünkü, teknolojideki yenilikler, artan ihtiyaçlar, gelişen haberleşme ve çoğalan yayınlar bu alana duyulan ilgiyi artırmış ve yeni görüşler ortaya çıkmıştır. Dilbiliminin artık sağlam temellere dayalı bir bilim dalı olaması 1940 lardan sonra gerçekleşmiştir. Bundan sonraki dönem ikinci bir yazımızda özetlenecektir.

Başvurulan Eserler :

Başkan, Özcan 1967. *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt.

Crystal, David 1971. *Linguistics*. London: Penguin.

15 L. Bloomfield, *Language*, New York: Holt, 1933.

16 E. Sapir, *Language*, New York: Harcourt, Brace, 1921.

- Dinneen, Francis P. 1967. *An Introduction to Linguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gray, Louis H. 1960 (1939) . *The Foundations of Language*. New York: Crowell Collier and Macmillan, Inc.
- Hughes, John 1962. *The Science of of Language: An Introduction to Linguistics*. New York: Random House-Alfred A. Knopf, Inc.
- Lehmann, Winfred, P. 1962. *Historical Linguistics*. New York: Holt.
- Lyons, John. 1968. *Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, Holger 1967. *The Discovery of Language: Linguistic Science in the Nineteenth Century*. Çev.: John Spargo. Bloomington: Indiana University Press.
- Potter, Simeon 1960. *Language in the Modern World*. London: Penguin.
- Robins, R. H. 1951. *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe*. London: Bell.
- 1971. *General Linguistics: An Introductory Survey*. London: Longman. 2nd. Ed.
- Sapir, Edward 1921. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- de Saussure, Ferdinand 1959. *A Course in General Linguistics*. Çev.: Wade Baskin. New York: Philosophical Library.
- 1967 (1916). *Cours de Linguistique Generale*. Paris: Payot.
- West, Fred 1975. *The Way of Language: An Introduction*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, Inc.

NASIR-I HUSREV (394-481 ?/1004-1088 ?)

M. Nazif ŞAHİNOĞLU

Nasır-ı Husrev, milâdî XI. asırda yetişen en mühim İrân şâirlerinden biridir. Kısmî de olsa çağının edebî temayüllerinin dışında kalmış olup hür düşüncesi, belli bir ideolojisi, kendine has inanç manzûmesi ve bu uğurda vermekten çekinmediği siyâsî mücadelesi sebebiyle karmaşık bir şahsiyet arzeder. Bu şîi şâiri, daha yakından tanıyabilmek ve bu vesile ile o devir İrân'ının sosyal ve fikrî hayatında meydana gelen değişiklikleri daha etraflı bir şekilde belirlemek için, devrinin politik, sosyal ve ekonomik durumuna bir göz atmak yerinde olur kanaatindeyiz.

SİYASİ DURUM. Daha hicrî II. asrın son yarısından itibaren İslâm dünyasının siyâsî birliği sarsılmağa başlamış, Bağdad'da kurulan halifelik zamanla eski otoritesini kaybetmiş, hicrî IV. asrın başlarında halife her sözünü dinletemez bir hale gelmişti. Endülüs Emevîleri başta olmak üzere, İslâm dünyası halifeye karşı bağımsız, yarı bağımsız veya ismen ona bağlı hükümdarlıklar ve emirliklerle dolmuştu. Halifelige ait topraklar param parça olmuş, İbn Esir'in yazdığına göre(1) halife er-Râzî billah (322-329 h.) devrinde bu topraklar üzerinde 11'den fazla devlet teessüs etmiş ve halifeye sadece Bağdad kalmıştı. Halife el-Muttakî (329-333h.) ve ondan sonra gelen halifeler devrinde durum daha da kötü olmuştu.

Denilebilir ki, şâirimizin ömür sürdüğü devirde İslâm dünyasında ictimâî bünye çeşitli didişmeler ve fikir ayrılıkları ile zayıflamış,; zaman zaman sosyal ve ekonomik buhranlara sahne olmuştu. Arzu edilen birlik ve beraberlik, isim ve ve şekilden ibaret kalmış; halifenin ve baş vezirin gücü, kudret ve nüfuzu padişahlara veya emirler emirine (emîrû'l-ümerâ'ya) intikal etmişti.

SOSYAL VE EKONOMİK DURUM. Nâsır-ı Husrev'in yaşadığı çağın sosyal ve ekonomik durumu pek de iç açıcı değildi. İslâmın koyduğu vergi ve özellikle haraç sistemi, sistem olarak kusursuzdu. Ancak IX. ve X. asır Abbâsî halifeliğinde haraç ve uşur vergileri âdil bir şekilde dağıtılıp alınmaz olunca, yöneticilerle bu vergileri ödeyenler arasında huzursuzluk baş gösterdi. Bu huzursuzluğu gidermek ve ekonomik durumu güçlendirmek için alınan tedbirlerden biri de,

(1) el-Kâmil fi't-târih, Kahire 1348-1354 h., VI, 254-255; krş. Zebihullah Safâ, Târih-i, edebiyât der İrân, Tahran 1347 hş., ofset, I, 199.

Sâmânoğulları ile Gazneliler tarafından aynen kabul edilip uygulanan ve Selçuklular'a miras olarak intikal eden, fakat Melik Şah tarafından değiştirilip orduya ve daha geniş bir sahaya tatbik edilen iktâ' sistemi (2) koymak olmuştur (3). Fakat bu sistem de doğru uygulanmadı ve üstelik toprak sahiplerinin çoğalmasına, nüfuzlarının artmasına sebep oldu; köylülerin ve üreticilerin zararına işledi. Büyük toprak sahipleriyle devlet erkânına yakın olanların çoğu, ya az vergi verir ya da hiç vergi vermez olmuşlar; ayrıca vezirler, emirler, devletin diğer birinci sınıf memurları ile büyük işçi ve sanatkârları da, küçük ve büyük topraklarından vergi vermez olmuşlardı.

Milâdî VIII. asırdan başlamak üzere, XI. asır boyunca Horasan'da ve halifeliğe âit her yerde asilzâdelerin büyük toprak sahibi olmalarına göz yumuldu. Öyle zamanlar oldu ki, köylülerin pek çoğu toprak mülkiyetinden mahrum edildi. Bu zümreden, köle ve esir gibi muâmele görenlerin sayısı çoğaldı. Hele toprak mülkiyetinin karışık bir durum aldığı, eşrâfın (elit tabakanın) ekonomik baskısı altında köylülerin büyük bir kısmının kendine has topraklarının ellerinden çıktığı ve her birinin bir nevi hissedâra veya topraksız reâyâyâ dönüştüğü X. asır halifelerinin iktidarlarında, köylülerle toprak sahipleri arasındaki bağlar ve münasebetler değişti. Yöneticiler bu durum karşısında köylülerle gereği gibi ilgilenmediği, haklarını korumadığı veya koruyamadığı için de, devletle üretim ve üreticiler arasındaki bağlar gevşedi ve zamanla kopmağa yüz tuttu. Hem köylülerin bağlılığını sağlamlaştırıp kuvvetlendirmek, hem de topraksız köylülerle toprak sahiplerinin münasebetlerini düzenlemek için gayret sarfeden merkezî hükûmetler, zamanla eşrâf ile olan bağlarını da kopardı ve bu durum zarurî olarak ekonominin sarsılmasını, idârî mekanizmanın yara almasını, hatta devlet şeklini değişmesini hazırladı ve işaret edildiği gibi halifeliğe âit ülkeler, müstakil topraklara ayrıldı. Horasan ve civarındaki köylülerin direnmesi ve mücâdeleleri çok şiddetli olmuştu. Elbette Ebu Müslim-i Horâsânî, Mukanni' ve diğerlerinin Emevî halifeliğine karşı ayaklanmaları da sâdece dînî ve siyâsî değildi. VIII. asır boyunca tâ, X. asra kadar Akdeniz'den Hindistan'a uzanan yerlerde vuku bulan yüzlerce defa isyan ve ayaklanmanın ekonomik sebepleri de mevcuttu.

Toprağını elden çıkaran köylüler, şehirlere akın ediyorlardı, bunların çoğu şehir halkının avam tabakasını meydana getiriyor ve onlardan düşmanlarla savaşmak için silahlandırılmış kısmına ise Ayyâr deniliyordu. Eşrâfın kudreti, tasallut ve baskısı karşısında, meslek sahipleri fütüvvet ve ahilik gibi isimler

(2) İktâ', mülkiyeti devlete âit arâzinin rakabesinin veya menfaatinin hazinede istihkâkı bulunan kimseye ulû'l-emr tarafından verilmesi yerinde kullanılan bir tabirdir. Bunu, "Emîru'l-mü'minin tarafından hükümdârlığı altında bulunan bir miktar yerin rakaba veya menâfî (nin) kesime verilmesine itlak olunur" şeklinde tarif edenler de vardır. Fazla bilgi için bk. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971, II, I v.d.

(3) E. Berthels, Nâsır-ı Husrev ve İsmâiliyân, trc. Y. Ârîn Pûr , Tahran, 1346, hş., 37-39.

altında birleştiler. Bu meslek kuruluşları, ortaya çıkışlarından itibaren tassavvuf ve ilhâdın muhtelif mezhepleri ve fırkaları ile çok yakından temas halinde idiler. L.Massignon, daha çok dîni ve mezhebî birlikler olarak tezâhür etmiş bulunan bu kurumların zuhûrunu, doğrudan doğruya Karmatîler'in siyâsî ve ictimâî amaçlarına ulaşmak için ayaklanmalarına bağlar ve meydana geliş tarihlerini de, IX. ve X. milâdî asır olarak gösterir (4). Durum ne olursa olsun, Selçuklular'ın son devirlerinde ahîlik, teşkilâtını tamamlamış meslek kuruluşlarından biri haline gelmişti. Neticede mahallî yöneticilerin, hukukçuların ve özellikle bu sonuncuların bir parçası olan vilâyet kadılarının itibârı günden güne çoğalmıştı. Çünkü halkın devlet resine itâatını sağlama, dîni hayatı yaşayıp yaşamadıklarını kontrol ve mülhitlerle savaşıma, bu savaşıma âit kesin kararı verme işi, bunların görevlerinin bir kısmını teşkil ederdi. Kezâ şehirlerdeki resmî dîn adamları ve servet sahibi seyyitler (Hz. Ali'nin soyundan olduğu kabul edilenler) de tam bir nüfûza sahiptiler. Servet ve sâ mânâna sahip olan bazı resmî dîn adamları ile sûfiye şeyhleri ve tarikat pîrleri hatta şâirler bile genel olarak şehir eşrâfı ve âyânın menfaatlerinin tercümanı durumuna gelmişlerdi(5). Daha milâdî X. ve XI. asırlarda tekkeler, şehirlerin siyâsî kulupleri ve kürsüleri halini almıştı. Belki de bu yüzden, bir ara bazı yöneticiler; tasavvufun gelişmesine ve tekkelerin çoğalmasına karşı çıkmıştı (6). Bununla beraber mezkûr meslek grupları içinden çıkan, tabiat ve mâhiyetleri itibârıyla birbirine karşı farklılık arzeden tarikatların pîrleri; hâkim tabakaya, özellikle şehirlerde eşrâfa meylediyor ve resmî dîn adamlarının makamlarına yakın makamlar elde ediyorlardı.

DİNİ HAYAT. Bilindiği gibi hicrî II. asrın ilk yarısından itibaren İslâm dünyasında, dîni ihtilaflar baş göstermiş ve yavaş yavaş farklı görüşlere sahip nazari ve amelî mezhepler ortaya çıkmıştı. Mezhep kavgaları ve karşılıklı ithamlar alabildiğine gelişmiş, içlerindeki ve bilhassa aralarındaki taassup çok zararlı sahnelere yol açmıştı. Dîni mezhepler ve fırkalar yanında, esasta siyâsî olan fakat dîni gözükkenler de mevcuttu. Şiîlerle sünîler arasındaki mücadele, kuvvetli olması ve uzun sürmesi bakımından şayan-ı dikkattir. Şiîliğin görünüşteki çıkış nedeni imâmet meselesi ise de, gerçekte bunun altında İslâmiyeti ve özellikle Arap hâkimiyetini hâzimsizlik unsuru yatmış olmalıdır.

İmâmet meselesi, İslâm'da özel siyâsî bir teori olarak ortaya atılmış ve aynı zamanda İslâm tarihinde büyük bir rol oynayan dîni bir asıl haline gelmiştir (7)

(4) Berthels, s. 52

(5) Berthels, s. 49-50

(6) Muhammed b. Münevver b. Ebi Said, Esrâru't-tevhîd, Tahran, 1348 hş., s. 99, 101, 137, 188,200-201.

(7) Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kitâbu'l-Makâlât'ı; Ebû Halef Said b. Abdullah el-Kummi'nin Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak'ı; İbn-i Hazm'in el-fasl fi'l-milel'i; Abdulkahir el-Bagdâdî'nin el-fark beyne'l-fırak'ı; Abdulkarîm eş-Şehristânî'nin el-milel ve'n-nihâl'i, v.s.

Şiilere göre de Kur'ân, son ve mükemmel bir vahiydir. Ancak bu son ve mükemmel vahyin, özellikle İsmâîlîler nezdinde hem zâhiri, hem de bâtını vardır. Peygamberimiz onun bâtını tarafını sadece Ali'ye göstermiştir. Hz. Ali'den de bu ilim irsî olarak çocuklarına va torunlarına intikal etmiştir. O halde peygamberin kânûnî halifesi Hz. Ali ve onun çocuklarıdır(8). Böylece imâmetin aslı, başlayışından itibaren hem İslâm'ın ilk sâfiyetine meyletmenin, hem de yalancı veya gerçekten Ali soyundan gelenlerin dünya saltanatı istemelerinin bahânesi haline gelmiş; hicrî VIII. ve IX. asırlarındaki sayısız millî ayaklanma bu yüzden vuku bulmuştu(9).

Şia mezhebinin 20'den fazla şube ve fırkası tesbit edilmiş, bazıları nüfûzunu ve taraftarlarını kaybetmeden günümüze kadar gelmiştir (10). Nâsır-ı Husrev'in mensûb olduğu İsmâîlî mezhebi, işaret edildiği gibi şianın müfred kolu olan bir İslâm fırkasıdır. Bu mezhep, 148(765) tarihinde ölen VI. imam Cafer-i Sadık'ın büyük oğlu İsmâîl'i, VII. imam ve onun oğlu Muhammed'i de imâm-ı kâim yani beklenen imam kabul ederek isnâ aşeriyeden ayrılırlar. Mutedil şiiler, Cafer-i Sâdık'ın büyük oğlu Mûsâ Kâzım'ı imam kabul ettiler. İsmâîl'in başlıca arkadaşı olan ve 158 h. 775 milâdî yılında ölen Ebu'l-Hattâb, bilâhare İsmâîlîler fırkası şeklinde inkişaf eden bir akîde tasarlamış ve bu fırkanın ihtilâlcî teşkilâtının temellerini kurmuştur. İsmâîlî akîdesi ileride de görüleceği üzere, derlemeci (eklektik) bir akîdedir ve görünüşte sünnî İslâmiyyet ile pek az münasebeti vardır. Fikirlerinin çoğu orta şarkın daha eski dinlerinden ve bilhassa yeni-Eflatuncu felsefeden gelir. Dışardan gelen bu fikirlerin çoğu, batını te'vil yolu ile ithal edilmiştir. Bâtını te'vil, bu mezhebin temel prensiplerinden biridir.

Dün ve bugün, İsmâîlîler ve görüşleriyle inançları hakkında çeşitli mütâlaalar ve kanâatler ileri sürülmüştür. Bu konuda yazılan ilk eserler, daha çok reddiye mâhiyetinde risâlelerdir. Bilindiği kadarı ile ilk risâle, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî b. er-Razzâm'ın Risâla fî reddi'l-İsmâîliyyin adlı eseridir. Bu gibi eserlerde Karmatî veya İsmâîlîlerin müslüman olup olmadıkları münâkaşa ediliyordu. Meselâ, milâdî 1038 yılı civarında ölen Abdul-kâhir el-Bağdâdî'nin, el-Fark beyne'l-fırak adlı eserinde bâtınîlerin İslâm dinine mensup olmadıklarını, mecûsî âyinine sahip bulduklarını, esas gayelerinin İslâm'ı ortadan kaldırmak, Zerdüşt dînini yeniden diriltmek olduğunu söylüyor (11). İsmâîlîler ise, kendilerinin müslüman olduklarını; âteşperestlik, münecimlik ve yıldızlara tapıcılıkla hiç bir alâkaları bulunmadığını söylüyorlar ve bu iddiayı özellikle Fatımî devletinin dâileri yapıyordu. Milâdî 1092 yılında ölen Ebu'l-Meâlî, Beyânü'l-Edyân adlı eserinde İsmâîlî fırkasının Muhammed dînine eski kını olan fitneci Ebû Meymûn-i Kattah'ın eli

(8) Berthels, aynı eser, s. 76

(9) Berthels, aynı eser, s. 75

(10) bk. no: 7'deki kaynaklar, ilgili yerler,

(11) Muhammed Muhyi'd-Din Abdu'l-Hamid neşri, 3. tab'ı Kahiret, s. 285-286.

altından çıktığını ve bu fırka mensuplarının lanetlenmiş kimseler olduğunu söyler (12).

Avrupalı müsteşriklerin çoğu; Araplara karşı olan, onların zaferlerini asırlardır hazmedemeyen İran milliyetçilerinin bu ülke halkını Araplara hâkim kılmak ve İran kültürünü Arap kültürüne ve dinine üstün tutmak için, bu isim altında ortaya çıktıklarını dile getirmektedirler. Ancak W.A. IVANOW'a göre İsmâîlîler; İslâm'ı ihyâ etmek için ortaya çıkmışlardır. Fâtımîler'in Zerdüştlük ile hiç bir alâkası yoktur. İsmâîlî mezhebi , Kur'ân ve antik felsefeye istinad eden en üstün ve en mükemmel Allah şinâsılıktan ibâret olan gerçek İslâm'dır(13). IVANOW, İsmâîlîler'e isnad edilen nesh-i şeriat, ibâhat-i mahârim, iştirâk-i zenân, iştirâk-i emvâl gibi esasları reddetmeye çalıştı ve kendini bu hususta araştırma yapmağa ve ilgili belgeleri ortaya koymağa hasretti (14). Acaba gerçek durum nedir? Gerçekten Ivanow, İslâm'ın ne olup ne olmadığına vâkif mıydı? Ona göre gerçek İslâm neden ibârettir ?

Bu bilginin İsmâîlî mezhebini gerçek İslâm'ın tâ kendisi sanması ve sayması, bir hâyal ve yakiştırmanın mahsûlü olmalıdır.

İsmâîlîlerin ilk asırda İslâm 'ı uygulamak istedikleri hususu ve iddiâsı da doğru değildir. Sünnet ehlinin reddiyelerinde ve iddiâlarında mübâlağa olduğu kabul edilse bile, İvanow'un sandığı ve ileri sürdüğü gibi onlar; hayâsızca uydurulmuş ve târîhî hakikatler değiştirilerek ortaya konulmuş rivâyetler ve nakiller değildir. Berthels'in de ileri sürdüğü ve savunduğu gibi, İsmâîlî'ler sırf sınıf kavgasını yaratmak ve bunu şuurulu bir şekilde yapmak istememişlerdir; bunun yanında İslâm'ın gerçek akidesini sarsmak ve bizzat Peygamberimiz tarafından belirlenmiş ve yaşanmış İslâm ahlâkını bozmak istedikleri ve bunun için özel bir te'vil yoluna gittikleri de bir vâkıdır. Ayrıca Gazneli ve Selçuklular devirlerinde ihtilalci bir pozisyona girdikleri, sünnî devlet büyüklerini öldürmek için fedâiler yetiştirdikleri, intikâm kastı ile sayısız sünnî müslüman kanına girdikleri de bir gerçektir (15).

Özet olarak denilebilir ki, Nâsır-ı Husrev'in yaşadığı devirde müslümanlar arzu edilen siyâsî birlikten ve istenilen dinî vahdetten mahrumdu. Halîfeliğe âit topraklar üzerinde muhtelif devletler kurulmuş, din kardeşliğinin yerini yavaş yavaş mezhep taassubu ve tarikat kardeşliği almıştı. Daha çok tüketim esasına dayanan İslâm dünyası ekonomisi, eski önemini kaybetmiş; ticâret hayatı çeşitli telakkî ve yanlış uygulamaların etkisi ile rayından çıkmış; İslâm'ın bu konuda getirdiği kuralların ve teşvikçi tutumunun dışına itilmişti. Milâdî VIII. asırdan itibaren,

(12) Beyânü'l-Edyân, Schefer neşri, 1883, s. 159-161, 148-149.

(13) İvanow, The rise of the Fatimids, London 1942, s. 135; İsmailis and Qarmatians, JBBRS, vol. 16, 1940, s. 111

(14) Berthels aynı eser, s. 64,65,71

(15) krş, İA, mad. İsmailîler

bazı eksiklik ve aksaklıklara rağmen, günden güne gelişen sosyal bünye; sahip olduğu iyi idâre ve yeni iktisâdî kaynaklar sebebiyle durmadan artan ve gelişip yaygınlaşan ekonomik güç; değerini gittikçe artıran ve hiç değilse koruyan para ve bunlara paralel olarak yükselen hayatseviyesi; XI. Milâdî asrının sonlarından bu yana duraklamış ve hatta gerilemeye yüz tutmuştu. Bağdâd halifeliği ve sözde ona bağlı hükümetler , şartlar değiştikçe ekonomiye yeni kaynaklar bulmak şöyle dursun, elindekilerini koruyup devam ettirmek ve onları gereği gibi kullanmak yeteneğinden bile mahrumdular. Ekonomik istikrârı te'sis etmek, sosyal adâleti uygulamak ve bunun için de hem yeni, hem de devamlı ekonomik kaynaklar bulmak yerine, birbirini yemekte, ve yekdiğerinin arzâsini ve hazinesini ele geçirmekle meşgûl olmuşlardı.

Özel ticâret; daha çok teşebbüs kabiliyeti az, tatbik sahası dar, oldukça korkak, haddinden fazla kanâatkâr ve sâdece bugününü düşünen kimselerin veya aynı görüşü paylaşan bir kısım loncaların elinde kalmıştı. Ülkeler ve kıtalar arası ticâret (dış ticâret) ise, birbirine rakib yahûdî, hristiyan ve ermeni tâcirlerle; para kazanmaktan çok acâib yerler görmek, tuhaf olaylar dinlemek, muhtelif memleketler seyrine çıkmak ve benzeri şeyleri temâşâ etmek isteyen müslüman tüccârlar tarafından yapılıyor ve daha çok ekalliyetlerin inhisarında bulunuyordu. Para değerinin azalıp yükselmesinde de bunların büyük rolleri oluyordu.

Kısacası, başlangıçtaki kuvvetli fakat kontrollü bir ferdiyetçilik cereyanının yerine, sonraları lonca hayatı ve köklü bir cemâatleşme rûhu ikâme edilmişti. Durgun ve kapalı iç hayatı, yine durgun ve içine dönük sanat anlayışı, bu devrin özelliklerinden bir kısmını teşkil ediyordu. Ticârî hayat ve yoğun kapital, muayyen kişilerin ve ekseriyetle ekalliyetlerin elinde bulunuyor; yine onlarda terâküm ediyordu. Şehirlerde ve köylerde cemiyetin gidişatından rahatsız ve huzursuz olanların sayısı günden güne çoğalıyordu. Siyâsî , iktisâdî, içtimâî ve dinî hayatı bundan ibâret bulunan milâdî XI. asrın hatta bu vasıfları taşıyan, muhtelif unsurları ve çeşitli milletleri bünyesinde barındıran İslâm dünyasının, özellikle Selçuklular'ın ve bir mânâda Fâtimî devletinin sosyal durumu pek de iç açıcı değildi; herkese refâh ve saâdet temin edecek maddî ve manevî imkânlardan mahrumdu.

NÂSIR-I HUSREV'İN HAYATI. Hayatına geçmeden önce şunu söylemek gerekir ki, Nâsır-ı Husrev'den bahseden kaynaklar -bir ikisi hariç en eskisinden en yenisine kadar- bize tatmin edici bir bilgi vermemekte ve üstelik yekdiğerine zıt hükümler ihtiva etmektedir. Meselâ, kimi müellif onu mülhid yani Allahsız veya mel'ûn-i azîm yani büyük şeytan olarak adlandırırken; kimisi de onu sûfi, seyyid veya büyük bir velî diye takdim eder. Muhammed Avfi'nin, "Lübâbü'l-elbâb" adlı eserinde ona yer vermeyişi de ayrıca dikkati çekmektedir. Bu itibârla biz şâiri, kendinin olduğu kesin olarak bilinen eserlerine ve bu eserlerin muhtevası ile çelişme teşkil etmeyen kaynak ve araştırmalara dayanarak inceleyecek; onu hayatı, eserleri, inancı, düşünceleri ve edebî şahsiyeti ile ele alacağız.

Şâirimizin adı Nâsır, babasının adı Husrev, dedesininki Hâris ve nisbesi ise el-Kubâdiyânî, el-Mervezi'dir. Künyesi çoğu şiirlerinde "Ebû Mu'in" olarak geçerse de, aslı Ebû Mu'in'dir. Nâsır Merv eyâletine bağlı Belh şehrinin bir idâri bölgesi olan Kubâdiyânî kasabasında dünyaya geldi ve seferleri hariç, sürgün edildiği tarihe kadar Belh'te ikâmet etti. Dîvânının 173. sayfasındaki şu beyte göre

بگذشت ز هجرت پس سید نود و چهار
بگذشت مرا مادر بر مرکز اغیر

Beyit doğum tarihi hicri 394, milâdî 1004 yılıdır.(16). 48-49 yaşına kadar yazdığı şiirlerinde Kubâdiyânî nisbesini kullanan şâir, bundan böyle VIII. Fâtîmî halifesi el-Mustansır Billah tarafından kendisine verilen "hüccet" unvanını mahlas olarak kullanmaya başlamıştır.

İsmâîlilerin hemen hemen hepsi ve Rus müsteşriklerinden mezkûr İvanow, Nâsır'ın seyyid olduğunu ileri sürüyorlarsa da, dîvânının nâşiri Seyyid Hasan Takîyzâde onun seyyid olduğu hakkındaki rivâyetlerin çok zayıf ve tamamen mesnedsiz olduklarını göstermeye çalışır (17). İran tarihçileri ile tezkirecileri, onu genel olarak "alevî" lakabı ile anmaktadırlar. Bu anış, onun IV. halife Hz. Ali ahfadından geldiğinden değil, fakat İsmâîlî şîlileriyle sıkı münasebetinden dolayıdır (18). Şâir kendisi için, "hüccet", "sefir", me'mûr" "emin" ve "muhtâr-ı imâm-ı asr" gibi unvanları kullandı fakat şüpheli beyitler hariç, hiç bir yerde "şerif" veya "alevî" lakabını kendisine isnâd etmedi. Üstelik İsmâîlî olduğunu da açık ve seçik olarak belirtmedi. Fakat "şia-i Ali", "şia-i evlâd-ı Ali" ve "bende-i ferzend-i Rasûl" olduğunu sık sık tekrarladı. Biz onun İsmâîlî olduğunu, İsmâîlî prensiplerini benimseyip savunmasından ve VIII. Fâtîmî halifesi el-Müstansır Billah'ın Peygamber âilesinden geldiğini, onun imâm-ı hak olduğunu, ona biât ve itâat etmenin gerekli olduğunu söylemesinden anlıyoruz (19).

Eserlerinde verdiği bazı ip uçlarından, müellifin varlıklı bir me'mûr sülâlesinden geldiğini ve hiç değilse babasının orta halli toprak sahiplerinden biri olduğunu anlıyor; Gazneli ve Selçuklu saraylarına kolaylıkla intisâb etmesini, büyük bir ihtimalle babasının bu durumunun sağladığını sanıyoruz(20). Bize kadar gelen eserleri Mısır seferinden sonra kaleme alındığı için, şâirin ilk 42 senelik (21) hayatı ile yakın çevresi hakkında, kimlerden, ne ölçüde ve hangi dersleri okuduğu hususunda

(16) Dîvân-ı Nâsır-ı Husrev, nşr. Seyyid Hasan Takîyzâde, Tahran 1928, s. 173/9

(17) Dîvân, Mukaddime, s. IX; krş. aynı eser, muk., VII, VI.

(18) İA,IX, 96; krş. Dîvân Mukaddime, s. VI

(19) Zâdü'l-Müsâfirin, Berlin 1923, s.4; Câmîu'l-Hikmeteyn, Tahran-Paris, 1953, s. 16-17; Dîvân, s. 303,326,297,429,318,290,283,125,413,238,273,277,255,332,431.

(20) Berthels, aynı eser, s. 168,169.

(21) Dîvân, s. 173/13

fazla bir şey bilemiyoruz. Ancak genç yaşından itibâren ilimle meşgûl olduğunu, o gün revaçta bulunan bütün aklı ve naklî ilimleri öğrendiğini, matematik, felsefe ve dîni ilimlerde mahâret kesbettiğini, Fars ve Arab şiiri üzerinde çalıştığını ve kendi ifadesine göre az çok istifâde etmediği hiç bir ilim dalı kalmadığını biliyoruz(22). Yalnız, herkes gibi mektebe gönderilmişse de, onun yüksek tahsilini medreselerde tamamlayamamış olduğu; bihassa ilâhiyâtla ilgili eserlerinden açıkça anlaşılacaktır. Çünkü bütün çalışmalarının bel kemiğini teşkil eden bu eserlerde bile , bir çok kusur ve ihmaller göze çarpmaktadır. İhtirâsının ve mîzâcının sevkî ile çoğu kez mektep hayâtında takib edilen yoldan ayrılmış olmasını düşünmek mümkündür. Ancak İvanow, onun müteakib yıllarda derin bilgisiyile övünmüş olmasını, kendi kendini yetiştirmiş bir kimse olarak mevki ve mesleği ile mütenasib bir itibâr ve hürmet görmemiş olmasından duyduğu infiâlin bir neticesi olarak kabul eder (23). Şâirin bundan sonraki sanat hayatı bir esrâr perdesi ile örtülmüş gibidir. Sanat hayatına ne zaman nerede ve nasıl başlamıştır? Rybka'nın tahmin ettiği gibi, son yıllarında maddî manevî desteğini gördüğü Bedaşân emiri şiî Ali b. Es'ad el-Hâris'in yanında mı; yoksa Gazneli ve Selçuklu emirlerin hizmetinde mi?

Sefernâmesinden ve dîvânından öğreniyoruz ki şâir, çok gençken Belh'e gelmiş ve J. Rybka'nın iddiası hilafına (24) 1030 tarihinden önce yani daha 26 yaşına varmadan evvel, hiç değilse bu şehirde Gazneli Mahmud'un, daha sonra oğlu Mes'ûd'un hizmetlerinde bulunmuş, özellikle Mes'ûd nezdinde büyük bir alâka toplamış ve hicrî 431, milâdî 1040 yılından sonra da Selçuklu'lar sarayına iltihak etmiştir. Fakat adı geçen saraylarda şâir olarak değil, dîvân hizmetinde me'mûr ve sekreter olarak vazîfe görmüş ve bu görevde hicrî 437, milâdî 1046 yılına kadar kalmıştır (26). Bununla beraber onun bu saraylarda şâirlerle tanıştığı, buralar-

(22) Divân, s. 185

نماند هیچگونه دانش که من زان نکر دم استفادت بیش و کمتر

krş. Minavî ve Muhakkık neşri, Tahran 1353 hş. 95. s. 536/8.

(23) Problems in Nâsır Khusrew's Biography, Bombay 1956, s. 12.v.d.

(24) Rybka'ya göre, Nâsır-ı Husrev'in Gazneli Mahmud ve oğlu Mes'ûd'un sarayında yüksek bir mevki elde etmiş olması şöyle dursun, o bu devirde Gazne şehrine bile gitmemiştir. (bk. History of Iranian Literature, Holland 1968, s. 185) Şâirin babası Hüsrev'in varlıklı bir me'mûr âilesinden geldiğini kabul eden Rybkanın, gerek Gazneli Mahmud'un ve gerekse oğlu Mes'ûd'n Gazne devletini ara sıra, özellikle senenin bazı aylarında Belh şehriden idâre ettiklerini hesaba katmaması oldukça düşündürücüdür. Hele onun şâirimiz olmadan içki içmeyen emirin, mezkûr şiî Bedaşân emiri olabileceğini söylemesi, mesnedsiz bir iddia olmalıdır.

(25) Ebû Sa'îd Gardîzi, Zeynü'l-ahbâr, London 1929, s. 80,89,92,94,100,104; krş. Sefernâme, nşr. M. Ganizâde, Berlin 1922, s. 78

(26) Sefernâme, göst. yer ve ve.s. 16; Divân, s. 156/13-14, 190/21, 250/7, 270/19

da ve kendi ifâdesine göre başı boş dolaşırken şarâb ve aşk hakkında hatta diğer bir kısım lâ-dînî konularda arkadaşları arasında oldukça rağbet gören lirik şiirler söylediği de muhakkaktır. Durum ne olursa olsun, şâirin bu saray hayatı oldukça neş'eli ve eğlenceli geçmişe benzer. İfadesine göre yüksek bir mevki elde etmiş ve kendisi olmaksızın emirler içki bile içmezmiş (27).

دستم ر سیده برمه ازیرا که هیچ وقت
بی من قدح بدست نگیرد همی امیر
پیش و زیر باخطر و خشمتم بد انکه
میرم همی خطاب کند خواجه خطیر

1045 yılı sonlarında, Selçuklu hükümdârı Çağrı Bey'in sarayında çalışırken. düşünme tarzında birden bire büyük bir değişiklik hasıl olur. Şâir bize bunu kehânet denebilecek bir ruyâsı ile anlatır (28). Devamlı içki içmekte olan Nâsır, bu rüyâsından sonra kendi gidişatından ve mevcûd hayat nizâmından tiksineye başlar. Yolunu değiştirmeye karar verir ve Merv'e gelerek görevinden affını ister. Mevkiine ve hayatın zevklerine veda eder.

Şâir , rüyasında aldığı direktif üzere hicrî 437, milâdî 1046 yılında başlayan ve 7 sene süren uzun bir seyahata kardeşiyle birlikte çıktı. İran'dan, Anadolu, Suriye ve Filistin'den geçerek Mekke'ye gitti. Hac görevini yerine getirdikten sonra Tunus'a ve oradan da Mısır'a geldi. Burada kaldığı süre içinde üç defa daha Kabe'yi ziyaret etti ve bir ara Medîne'ye de uğradı (29). Nâsır, Hind ve Türkistan seyâ-tinde edindiği tecrübeler, bu uzun yolculuğundakileri de ekledi. Bir çok bilgin ve şeyhlerle tanıştı. Çeşitli ülkeleri ve muhtelif siyâsî toplumları gördü. Kısaca şâir bu seyahatinden çok mühim neticeler çıkardı.

O, daha çok mevki hırsı ile birbiriyle mücâdele eden hânedânlar yüzünden halkın perişân olduğunu, dolaştığı İslâm ülkelerini iyi bir halde bulmadığını, memleketi olan Horasan dâhil İslâm âleminin dağınık ve huzurdan yoksun olduğunu ve bundan yalnız Mısır'ın yani Fâtimîler'in bir istisnâ teşkil ettiğini, orada refâh, bolluk, zengin çarşılar, anlaşma, huzur ve sükûn bulduğunu anlatır (30). Öyle sanıyoruz ki, Nâsır-ı Hüsrev Fâtimî idâresindeki fakir halk ve köylü ile pek temas etme imkanını bulamamış ya da bazı, gerçekleri gizleme yolunu tercih etmiştir.

(27) Divân, s. 156/13-14

(28) Sefernâme, s. 2,3; krş. Divân, s. 172 ve Ayasofya (Süleymaniye) ktp. nr, 1778'de yer alan H'ânü'l-İhvân'ın mukaddimesi.

(29) Sefernâme, göst. yer v.d.

(30) aynı eser, göst. yer ve Hvânü'l-İhvân mukaddimesi.

Nâsır bu mukayese sonunda, müslümanların doğru yoldan ayrılmış olduğuna ve mü'minleri yalnız İsmâîlîliğin ve Fâtîmî devletinin bu felâketden kurtarabileceğine kesin kanaat getirdi ve bu mezhebin bazı ileri gelenleriyle, bilhassa halife ve Şîrâz'da huccet'lik görevini ifa ederken kovulan ve 1047 yılında Mısır'a dönmek zorunda kalan el-Mü'eyyed fi'd-dîn ile görüştü. Bu şahsın kendisi üzerinde büyük tesiri olduğunu dîvânında (31) itiraf etmektedir.

Şüphelerini tamamen giderdikten ve bütün kalbi ile İsmâîlî mezhebini kabul ettikten sonra VIII. Fâtîmî halifesi el-Mustansır onu Horasan bölgesini irşâda memûr etti ve İsmâîlîlerin merâtib silsilesinde oldukça büyük bir yeri "hüccet" mertebesini ona verdi. "Hüccet" mertebesi, imamdan sonra, diğer bir taksîmata göre bab'dan sonra gelen en üstün dinî bir makamdır. Adı geçen mezhepte merâtib silsilesi şöyle sıralanır: Allah, Resûl, Vasî, imâm, hüccet, dâî, me'zûn ve müstecib (yani bu mezhebe girme talebine hak kazanan) (32). Şâirin bundan böyle "hüccet-i Horasan" mahlasını devamlı olarak kullandığı muhakkaktır. Ancak bunu ne maksatla ve kendi rızasıyla mı aldığı, yoksa ona zorla mı verildiği konusunda doğruya yakın tahminde bulunmak oldukça güçtür.

H. Ethé gibi (33) bazı şarkiyatçılar, Mısır'a gitmeden önce de onun koyu bir dindâr olduğunu hatta sünnîler arasında yer aldığını kabul eder ve şâiri doğudaki ülkeler halkının yaşadığı hayat ve bunların inançları hakkında bilgi sahibi olmak ve bu surette biricik gerçek ilme ulaşmak gayesiyle söz konusu memleketleri dolaşmış bir hakikat araştırmacısı olarak telakkî ederler. İçki içme sebebini de, bu seyahatlerinden aradığını bulamadan dönmesiyle ve ümitsizliğini gidermek için kendisini pervâsız bir hayata kaptırıp işrete düşmesiyle açıklarlar. Fi'lhakika Nâsır-ı Hüsrev, dîvânında yer alan itirâflar adlı kasidesinde her türlü dinî akide ve mezhep mensupları arasında imân meseleleri üzerinde yaptığı araştırmalardan bahsederse de (34), içki içiş nedenini bu şekilde açıklamak pek ilmî olmasa gerek. Ancak Rybka'ya göre (35) bunlar kısmen şâirin kendisi tarafından icâd edilmiş, kısmen de daha sonraki yazarlarca uydurulmuş şeylerdir. Şâirin sefernâmesinde gördüğünden bahsettiği ve kendisine mukaddes yerleri ziyaret etmek ilhamını verdiğini söylediği rüyâsını, aslında biyografisinde sık sık rastlanan inanç ve akide değişikliğine âit bir motif saymak lâzımdır. Grunebaum'un ise, bunu uzun süren bir rûhi faaliyetin mahsûlu olarak telakki eder (36). İvanow ve onun görüşüne aynen katılan Rybka ile diğerleri şâirin, bu zihnî değişikliği müteakib, hatta daha

(31) Dîvân, s. 172/12-13, 312/24, 355/9,12 v.d., ; krş. Mehdi Suheyli neşri (Tahran 1339 hş.) s. 313/24 ve s.314

(32) Câmîu'l-hikmeteyn, s. 106,107; krş. Berthels, s. 243-244 v.d.

(33) Târih-i Edebiyyât-ı Fârsî, trc., Rızâzâde Şafak, Tahran 1337 hş., s. 142-144 v.d.

(34) Dîvân, s. 8, 172-177; krş. Sefernâme, s.3.

(35) Rybka, aynı eser, göst yer v.d.

(36) Rypka, ayn. eser, s. 186. s.272

önce İsmâîlî mezhebini taraftarlarından biri olduğunu, uzun müddet şîî olarak yaşadığını, akîdesinin gizli tutmasına rağmen Selçuklu idâresi altında pek rahat edemediğini, belki de görevinden kendiliğinden ayrılmayıp azledilmiş olduğunu veya başka bir şekilde tecziye edildiğini, İsmâîliyye mezhebinde ve bu mezhebin o zamanki imâmı ve lideri Mısır Fatimîlerinden el-Mustansır Billah'ın rehberliğinde felâha ereceğine inandığını, bu yüzden Kahire'ye gittiğini; yoksa iddiâ edildiği gibi Mısır'daki sosyal ve ekonomik gelişmeyi görerek kendisinde ânî bir değişikliğin husûle gelebileceğinin söz konusu olmadığını ve Mısır'da "hüccet" unvanına yükselip bu görevle tanzif edilerek Horasan'a gönderildiğinin imkansız olduğunu ifade ve iddia ediyorlarsa da (37), şâirin eserlerinde durumun böyle olduğuna dâir bir işaret bile yoktur ve yukarıda serdedildiği gibi tam aksi kayıttır.

Yeni bir îmân ve büyük bir görev ile Mısır'dan ayrılan şâir, Thame, Yemen ve Basra üzerinden Isfahan'a ve oradan da Nâîn, Tûn, Kâin ve Serahs yolunu takip ederek hicri 444, milâdî 1053 yılında Belh'e döndü (38) ve orada üç kardeş tekrar buluştu. Bunlardan Ebu'l-Feth Abdulcelîl de Çağrı Bey'in sarayında ve Horasan vezirinin emrinde çalışıyordu (39). Şâirin sefernâme adlı eseri işte bu uzun seyahatın bir mahsûlüdür.

Belh'te Nâsır bütün mevcudiyeti ile kendini bu yeni akîdeyi yaymaya hasretti. Sünnî bilginlerle mubâheseye girişti ve onların doğru yolda olmadığını anlatmaya çalıştı. Günden güne işi büyüten şâirin bu faaliyetini, Selçuklular kendileri için çok tehlikeli buldular. Çünkü o sünnet ehli bilginlerine ağır hakaretler yağıdırıyor, ilmin azalıp yok olmasına ve hak dinin silinmesine Gazneliler'in ve Selçuklular'ın sebep olduğunu terrenüm ediyor ve bunu çekinmeden söylüyordu. Gazneliler'i ve özellikle Selçuklular'ı , sünnileri korudukları ve Bağdâd halifesini müdâfaa ettikleri için de yeren şâir, Sâmânîleri eski İnan kitaplarını okuttukları ve okudukları için göklere çıkarıyordu (40).

Selçuklu hükümdarı Çağrı Bey'in emri ile takibata uğrayan Nâsır, Belh'den sonra Mazandarân'a kaçtı. Orada da tutunamayarak kendisini tanıtmadan şehir be şehir dolaştı ve nihâyet uzun bir telaş, heyecan ve korkudan sonra aşılması güç Bedahşan dağları arasındaki Yumgan vadisine sığınmak ve orada bağımsız olarak hüküm süren şîî Bedahşan emîri Ali b. Es'ad el-Hâris'e iltica etmek zorunda kaldı. Zâdü'l-Müsâfirin adlı eserini bu sıkıntılı günlerinde yazdı. Yaşlanmış olan Nâsır, bundan sonraki ömrünü bu çorak ve sert iklimli yerde geçirdi (41). En mühim eserlerini burada yazdığı gibi; en meşhur ve şikâyet-âmiz şiirlerini de bu ülkede

(37) Rybka, avı eser, s. 168; krş. İvanow, Nâsır Khusrew, s. 12-17

(38) Sefernâme, s. 144

(39) aynı eser, s. 143-144

(40) Divân, s. 326/4, 329/5-8 ve s. 317/9-12

(41) Berthels, İA IX, 96-97

terennüm eti (42). Ancak nasıl olur da medeniyetteden uzak ve halkı son derece ibtidâî olan böyle vahşî bir yerde kendisini ilmi ve edebî eserler yazmaya vakfeder? Edebî faaliyetleriyle yakından ilgili olan ve âdetâ onlardan tecridi mümkün olmayan dîni ve siyâsî bilgilerle kitap ve benzeri malzemeyi nasıl ve nereden temin ediyordu? Yoksa devamlı olarak Kahire ile temas halinde miydi? Günlük ihtiyaçlarını kim tekeffül ediyordu? Sırf eser yazmak ve şiir terennüm etmekle hüccetlik görevini yerine getirmiş oluyor muydu? Acaba Kahire'deki İsmâiliyye merkezi ve Fâtimî devleti, onun Yumgan'da kalmasını, durum ne olursa olsun oradan ayrılmamasını mi emir buyurmuştu? Bu soruların henüz cevabı yok.

Buraya ne zaman geldiği bilinmiyorsa da 15 seneden fazla orada kaldığı divânının 281. sayfasındaki şu beyitten

پانزده سال بر آمد که به یمگانم
چون و از بهر چه زیرا که به زندانم؟

anlaşılmaktadır. Bazan zindanda olduğunu ve bazan da padişahlar gibi yaşadığını terennüm eden yaşlı şâir, burada hayata gözlerini yumdu, ve bugünkü Afganistan'ın bir parçası olan Hz. Seyyid kışlağının yanındaki Cirm kasabasında toprağa verildi (43). Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 431 veya 456 hicret yılında öldüğü söyleniyorsa da (44) bu tamamen yanlıştır. Zira onun 468 hicret yılında hayatta olduğunu kendi eserlerinden öğrenmekteyiz. Birçokları, Kâtip Çelebi'nin Takvimü't-Tevârih adlı eserinde Nâsır-ı Nusrev için tesbit ettiği 481 hicrî, 1088 milâdî tarihini kabul ediyor. Fakat tekrar edelim ki bu da kesin bir tarih değildir. Kesin olan taraf onun 373 yılından sonra ve 482'den önce ölmüş olmasıdır.

ESERLERİ. Şâirin "benim bu zayıf vücuma bakma. Eserlerim yıldızlardan fazladır"

منکر بدین ضعیف تنم زانکه در سخن
زین چرخ پر ستاره فزون است اثر مرا

dediğine bakılırsa, onun velûd bir şahsiyet olduğu anlaşılır. Fakat eserlerinin çok azı, hem de bozularak bize kadar gelmiştir. Bıraktığı edebî ve ilmî eserlerin, ona atfedilenlerle birlikte kronolojik bir listesi İvanow tarafından verildiği için, burada önemli olanlarına değinilecektir (45). Teliflerinin en mühimi, sürgünde yaşadığı

(42) Divân, özellikle s. 298/5-6

(43) İvanow, Nasır-Khusrav, s. 38, 43, Berthels s. 187.

(44) Devletşah, Tezkiretü'ş-Şuarâ, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1337 hş., s. 73. Rızâ Kuli Hân Hidâyet'in Mecme'u'l-fusahâ'ında (Tahran 1336-1340 hş., III, 1359'da) şâirimizi hicrî 534'de ölmüş göstermesi de, bir zühûl eseri olmalıdır.

(45) İvanow, Problems, s. 57,78, v.dd.

günlerde terennüm etmiş olduğu büyük felsefi dîvânıdır. Devletşah'a göre 30 bin beyit olan bu dîvân, Rıza Kuli Han Hidâyet'e göre 12 bin beyittir. Günümüze kadar gelen dîvânı da 11-12 bin beyit civarındadır (46). Adı geçen dîvânın üç taş ve bir Bombay baskısından başka, yukarıda işaret edildiği gibi Seyid Hasan Takiyzâde ile Müctebâ Minovî'nin de dahil bulunduğu dört kişilik bir heyet tarafından 1928 de beşinci defa ve oldukça ilmî bir baskısı yapılmıştır. Son olarak yine Müctebâ Minovî ile Mehdi-i Muhakkık tarafından 1353 hş. de yapılan neşri ise, oldukça ilmî bir hüviyet arzeder ve henüz hitam bulmamıştır. Takiyzâde bu dîvâna yazdığı faydalı bir önsözden başka, şâirin kısa ve öğretici mahiyetteki mesnevîsi ile bir mensûr risâlesini de sonuna eklemeyi ihmal etmedi.

Şâirin dîvânının bugüne kadar incelenmemiş olan felsefi muhtevâsı, İran edebiyatı tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet arzeder ve bir mânâda bu dîvân İsmâilî mezhebinin tam bir ansiklopedisidir. Ancak eserde, sadece bu mezhep mensuplarının anlayabileceği bazı üstü kapalı ifadeler, gerek dînî konulara gerekse başka mevzulara ait telmih ve atışlar o kadar fazladır ki, bunlar eserin lâyıkiyle anlaşılmasına ciddî birer engel teşkil etmektedir. Bu yüzden dîvânın şimdiye kadar yapılan tefsir ve değerlendirmeleri, henüz ibtidâî safhayı aşmamıştır. Bu hususu, büyük bir esefle kaydetmek gerekir. Çünkü gerek Şâirin kendisi, gerekse İsmâillîye mezhebi hakkında sansüre uğramamış bilgileri sâdece bu dâivânda bulmamız mümkündür. Ancak bu konuda yapılacak araştırmalar için, Fâtimî edebiyâtına âşinâ olmak gerektiği gibi, dîvânın daha ilmî ve mükemmel bir baskısını da elde etmek icab edecektir. Bazı yabancı unsurların esere karışmadığı söylenemez. Zîrâ şâirin yakınları ve taraftarları kendi yazdıkları şeyleri onun kanatları altına saklamaya meftûndur. Dîvânında bugüne kadar muhafaza edilebilmiş lirik şiirler Yumga'daki ikâmetinden bahsetmekte ve alışılmış hedonist mevzulardan ârî bulunmaktadır. Fakat bugüne kadar sanıldığı gibi aksine bu şiirler, medhiyeler ve sitâyîşkâr ifadelerden tamamen arınmış değildir. Şu farkla ki bu medhiyeler, devrin ileri gelen İsmâilî büyüklerine hitâben yazılmıştır ve yalnız başına yaşayan şâirin şiddetle ihtiyâcı bulunmasına rağmen her hangi bir mansıb veya mükâfât ümidiyle kaleme alınmamıştır.

İvanow, şâirin Arapça bir dîvânı olduğu görüşünü tamâmen reddiyorsa da, farsça dîvânındaki bazı beyitlerden (47) arapça bir dîvânı olduğu anlaşılıyor. Gerçi bugüne kadar hiçbir kitaplıkta ve hiçbir katalogada Nâsır'a âit Arapça bir dîvân'a raslanmamaktadır.

Rûşenâî-nâme'si, mesnevî şeklinde terennüm edilmiş olup şâirin ilk eserlerinden biridir. 444 (1054) de kaleme alınan bu eser ahlâkî maâhiyette didaktik bir

(46) Tezkiretü's-Şuarâ, s. 73; Mecma'ul-Fusehâ, nşr., Mezâhir Musaffâ, Tahran, 1336-1340 hş., III 1359-60; Berthels, Nâsır-ı Khusrew, s. 166

(47) Dîvân, s. 15/3,305/10

eserdi. Mesnevî, İbn-i Sînâ ve Fârâbî'nin fikirleri ışığında Aristo felsefesine dayanan kozmoğrafik-metafizik bir sistem ortaya koymaktaysa da, sûfiyâne bazı hususîyetleri de ihtivâ etmektedir. Bu eserin İnan edebiyatı üzerinde kısmî de olsa etkisi olduğu aşîkârdır.

İkinci mesnevîsi olan Saâdet-nâme'sinde ise, bazı ahlâkî konuları dile getirmekte, devletin kötü yöneticilerini acı bir dille tenkîd etmekte, canlılara hizmet ettiği ve onları beslediği için köylüye ve sanatkâra saygı duymaktadır. Küçük hacimli bu mesnevîleri yukarıda belirtildiği gibi divânının sonunda ve ileride görülecek olan sefernâmesinin sonunda neşredilmişlerdir.

Mensûr eserlerinin en meşhûru, hiç şüphe yok ki, 7 yıllık seyahatini tasvir eden ve bize çeşitli bigiler veren sefernâmesidir. Ne yazık ki bu eser de, son derece tahrif edilmiş ve muhtemelen şiirler tarafından gözden geçirilmiş olarak zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bu telifinin de çeşitli baskıları ve muhtelif dillere tercümelemi vardır. En önemli baskıları M. Ganîzâde'nin 1922 de neşrettiği Berlin nüshası ile, Muhammed Debîr Siyâkî'nin 1956 yılında yayınladığı Tahran baskısıdır. Fakat bunların hiçbiri, ilmî usûllere uygun ve bütün şüpheleri giderecek durumda değildir.

Nâsır-ı Husrev'in Sefernâmesi'nin dışındaki eserleri, ya İsmâîlî metinlerinden parçalar, ya da onların tefsir ve izahından ibarettirler. Yalnız bu eserlerin çoğundaki İsmâîlî unsurlar ve hususîyetler, hem müstensihler eliyle değiştirilmiş; hem de yabancılar tarafından yapılan tab' ve tashihlerle bertaraf edilmiştir. Meselâ, şâirin Sa'îd Nefîsî tarafından ünik nüshası esas alınmak sûretiyle hazırlanıp bastırılan "Gûşâyîş ve Rehâyiş" adlı eserinden söz konusu fikirleri çıkartma yoluna gitmişlerdir (48).

Dîn, felsefe ve tabii ilimlerle alâkalı veya aşağı yukarı aynı meseleler üzerinde fikrî eserleri arasında en tanınmış ve hacimli olanı, 453 (1061) de telifine başlanmış olup ta bitiş tarihi tesbit edilemeyen Vech-i Dîn adlı eseridir. Bu tür eserleri geniş çapta felsefî nesri ihtivâ etmeleri ve felsefeye âit Arapça ıstılahların yerine Farsçalarını taşımaları bakımından ayrıca ehemmiyet arzederler ve didaktik birer eserdirler. Bunların muhtevası hakkında A.A. Semenow (49) , Nâsır-ı Hüsrev'e âit rasyonalizmin felsefî polemik bir münâkaşa tarzında ortaya çıktığını, bu tarzda ne İsmâilliyeye akîdesi ile onun bâtinî doktrininin beyân ve izahına; ne de bu mezhebin teşkilât ve terminolojisine âit herhangi bir açıklamaya yahut tebriye kabilinden bir müdafaaya raslanmadığını; aksine bu kitaplarda (Zâdü'l-Müsâfirîn ve Vech-i Dîn) yazarın kendi kanaatlerine ilâve olarak Yunan filozoflarının, bazan orijinal eserlerine atıflarda bulunmak suretiyle, fikir ve düşüncelerini devamlı olarak polemîğe giriştiği IX. ve X. asırların tabiat bilginlerinin, materyalist filozof-

(48) Rypka, History of Iranian., s. 188.

(49) Rypka, aynı eser, s. 188 v.d.

larının ve ateistlerinin fikir ve kanaatlerini naklettiğini ve bu eserlerin İsmâîlî doktrinine âit pratik hiç bir mesele ihtiva etmediğini iddiâ etmesine ve bu görüşün J. Rybka tarafından da benimsenmesine rağmen H.H. Schaeder tamamen aksi bir görüş ortaya koyar. Nâsır-ı Husrev'in bu iki eserde bâtniliğin mütemmim bir sistemini sunduğunu, milâdî XI. asırdan itibaren İslâmî naslar ile Yunan felsefesini bir âhenk içinde kaynaştırmağa gayret sarfettiğini, böylece işrâk felsefesi içine girdiğini ve aynı zamanda mazdeizm akîdesinden bir hayli ilham aldığını isbatlamaya çalışır, Ayrıca Zâdü'l-Müsâfirin adlı eserinin, âyetlerin gizli (bâtınî) mânâlarını tefsir doktrini demek olan bâtniyyenin fıkıh kitabından ve bu mânâda Resâil-i İhvân-ı's-Safâ'nın bir hülasasından başka bir şey olmadığını, ancak fikirlerin bu ikitapta daha vazıh bir şekilde tertiplendiğini ve daha sert bir şekilde takip edildiğini de ilâve eder (50).

Şâirin daha sonraki eserleri arasında Bedâhşan emîrinin emri ile yazılmış bulunan Câmîü'l-Hikmeteyn adlı eseridir. 462 (1070) yılında telif edilen bu eser, H. Corbin ve Muhammed Mu'in tarafından ilmî bir şekilde Tahran ve Paris'te 1924 yılında neşredilmiştir. Emir Ebu'l-Haysem, bazı suallerini ve bir kısım husûsiyetleri bir kasîde şeklinde tertipleyerek şâirden sorması üzerine kaleme alındığından bir nevî faydalı bilgiler ansiklopedisi denilebilecek cevâbî bir eserdir. Emîr de İsmâîlî olduğu için, Nâsır-ı Husrev sorulan meselelerin enine boyuna araştırma yapıp derinliğine inme lüzûmunu duymamış ve bu yüzden de eser pek sansüre uğramamıştır.

Ayrıca 1940 da Kahire'de ve 1961 de Tahran'da tab' edilen ve bir el yazması Ayasofya'da bulunan H'ân-ı İhvân;, yukarıda adı geçen ve 1950 de Bombay'da basılan Gûşâyîş ve Rehâyîş; İvanow tarafından 1936 da Bombay'da basılan Kelâm-ı Pîr; Delîlü'l-mütehâyirîn; İksîr-i A'zam; Sevânih-i Omerî; Teshîr-i Kevâkib ve daha bir çok eser şâirimize atfedilirse de, (51) bunların bir kısmı hâlâ keşfedilmemiş, diğer bir kısmıninsa ona âidiyeti henüz ısıpatlanmamıştır.

İNANÇ VE DÜŞÜNCELERİ. Nâsır'ın Mısır'a yaptığı seferden önce sünnî veya şîî olduğu kesin olarak bilinmemekte ise de, İslâmî esasları harfiyyen uygulamaya çalışan ve hiç kusuru bulunmayan bir müslüman olmadığı bir gerçektir. Mezkûr Mısır seferi esnasında resmen İsmâîlî, hem de mutaassıb bir ismâîlî olduğu yukarıda belirtilmiş ve bu husustaki mücadelelerine kısaca temas edilmişti. O, hür fikirli, görüş sahibi bir şâir; dînî ve diyâneti bulunan bir edibdi. Düşüncesinin istinad ettiği nokta; dîn, rûhânî meseleler ve ahlâktı, Düşünce ve inançlarını sadece dile getirmekle kalmamış, onlara bizzat kendisi de inanmış ve yaşamak istemiştir. Denilebilir ki kendi imânına dayanmış, onun meyvesi olan iç huzur

(50) Rybka, s. 188; krş. The İslam Lehre (Bvia), s.228; ZMDG, 1924, s. LXXVI; krş.Divan, s. 330/6

(51) Ş. Yaltkaya, "Nâsır-ı Husrev", Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi mecmuası, İstanbul, 1926, s. 21; İvanow, aynı eserler, göst. yerl.

ve gönül rahatlığına kavuşmuştur. İbn-i Kutebye ve Belâzürî'n yaptığı gibi arapların üstünlüğünü kabul eden şâir (52) ibrat-âmiş ve öğüt dolu sözlerini, bu îmân yüceliği ve maneviyat yüksekliği sâyesinde dile getirmiştir.

Fâtımîler devrinde ve bahreyn Karmatîleri zamanındaki İsmâîlîlerin fikir ve ideolojilerinin neden ibâret olduğu, bütün tafsilat ve teferruatıyla incelenip ortaya konmadığı için, onlara âit olanlarla Nâsır-ı Hüsrev'in kendisine has düşüncelerini tam olarak belirleyemiyoruz. Fakat onun eserlerinde meydana koyduğu ve savunduğu akîde ile fikirleri, İsmâîlîlerin düşünce ve ideolojisi olarak kabul etmek daha isabetli olur kanaatindeyiz. Zîrâ şâirin dînî ve ahlâkî görüşleriyle felsefî düşünceleri, baştan sona kadar İsmâîlî mezhebi ve İsmâîlîlerle alâkalıdır. O, bunları daha ziyâde divânında, Zâdü'l-Müsâfirîn, Câmîü'l-Hikmeteyn, Rûşenâî-nâme Sa'âdet-nâme, Vech-i Dîn, ve Hvân-ı İhvân adlı teliflerinde ortaya koyar. Görev bölgesi olan Horasan'da, ilmin ve hikmet ile gerçek dînin olmadığı iddiâsı ile işe başlar, halkı gerçek ilme ve hak dîne davet eder. Daha çok "ferd", "sır", ve "emr" kelimeleriyle ifade ettiği "Allah" ve "ibdâc" (yoktan var etme) kavramları üzerine düşünce binasını yani bilgi ve kosmoloji teorilerini kurar.

Nasır-ı Husrev'e göre Tanrı, bilinemez ve idrâk edilemezdir. O; düşüncenin, tasavvurun ve her türlü hayâlin üstündedir. Vardır ve birdir, eşi ve benzeri yoktur. Ondaki bahsedilemediği gibi, varlığı ve yokluğu da sorulamaz(53). Bilinemez ve idrak edilemez olan Tanrı, evreni yaratmak isteyince direkt olarak akli yarattı. Bunun için şâir ibdâc, mubdi^c (yoktan vareden) ve mubde^c kavramlarını kullanır. Kâinâtı teşkil eden diğer bütün varlıkların ve ondan olup biten iyi ve kötü her şeyin ya akl-i küllîden veya akl-ı küllî ile ruh-i küllînin el ele vermesinden bir kaç kademe ve bir silsile halinde meydana geldiğini anlatır (54). Ona göre ruh-ı küllî, yoktan var edilen ve nedenlerin nedeni olan akl-ı küllî'den meydana geldi ve onu (ruh-ı küllîy'i) tamamlayan akl-ı küllî'dir. Akl-ı küllî ile ruh-ı küllî'nin izdivacından felekler,; iyi, kötü, hayır ve şerrin menşei olan yıldızlar, 12 burç ve insan ruhu vücut buldu. 4 unsur (toprak, su, ateş ve hava) da feleklerden meydana geldi. Mevâlid-i selâse (madenler, bitkiler ve hayvanlar), dokuz felek ile 4 unsurdan hasıl oldu ve bu üçünden de insan vücûdu meydana geldi. Yani akl-ı küllî ile ruh-ı küllî, maddî cevherleri yarattılar ve bu maddî cevherler de kendi sıralarında insan vücudunun organlarını meydana getirdi (55). Tanrı doğrudan doğruya 7 gezegenin ve 4 unsurun sani'i değildir. Her kim madenlerin, bitkilerin, ve hayvanların yaratılışını Allah'ın sun'u kabul ederse, mü'min değildir. Mecûsî, hristiyan ve yahûdiden daha aşağıdır. Yaratılış zincirinin son halkasını, insan vücudu teşkil eder. 5 duyuya sahip olan insan vücuduna, kendini ve evrenin yaratılışını bilmesi ve

(52) Browne, Târih-i Edebî-yi İrân, trc. Ali Pâşâ Sâlih, Tahran 1335, hş., I, s. 388-389

(53) Rûşenâî-nâme, Tevhîd-i Bâri bahsi ve Câmî'ü'l-hikmeteyn, s. 12/1-5, Vech-i Din, s. 26 v.d.

(54) aynı eser, göst. yerl.; krş. Berthels, s. 238-239

(55) Rûşenâî-nâme, Makâlât'ı tevhîd der-ak-l-ı küll ve nefis-i küll; krş. Berthels, göst. yer.

böylece Tanrı'nın varlığını idrak etmesi için, ibdâc âleminde olan ruh ile birlikte akıl da verilmiştir.

Şâirin bilgi hakkındaki görüşleri de şu şekilde özetlenebilir: Ona göre gerçeği bulma yollarının en aydını ilimdir. Zira insan, ilim ve hikmet elde etmekle huzur bulur. Vücut ruh ile, ruh da ilim ile yaşar. İlim, akıl sahibi insanın ruhunun ruhudur. İnsanın bu ruhun ruhunu arayıp bulması yaratılışına uygundur (56).

تن به جان زنده است و جان زنده بعلم
دانش اندر کان جانت گوهر است
علم جان جان تست ای هوشیاری
گر بجوئی جان جان را در خور است

Çünkü insan bilmek için yaratılmıştır. Çünkü Allah, evreni ve ondan olup biten her şeyi bilme ve anlama meyli ile yeteneğini insanın hamuruna koymuş; insan bu meyil ve yetenekle dünyaya gelmiştir (57).

Tanrı'nın kâinâtı yaratmasındaki maksadı, ilim yoluyla insanların ruhlarını arıtmak, mükemmelleştirmek ve böylece onları kendine çevirmektir(58).

Ancak bilmek için maddî âlemin zorunlu olduğunu düşünmek ve kabul etmek gereklidir. Rûhun bilgi elde edebilmesi için vücut, rûhânî âlemi bilebilmek için de, maddî âlem zorunludur (59).

İnsan kendini çevreleyen maddî ve rûhânî âlemi bilmek zorundadır. Tanrı'nın bilinmezliği ve idrâk edilmezliği bunu zarûrî kılmıştır.

Baştan başa kâinatta var olan her şey, yerde ve gökte bulunan bütün varlık bilinmeye değer ve bunları bilmek ve kavramak mümkündür.

Bir şeyi bilmek, onun ne işe yaradığını anlamak ve onu kullanmaktır; yoksa sadece onun ismini öğrenmek değildir. İlim amelsiz olmaz.

Bilmek, akılla çalışmakla ve tecrübe ile değil, ilhâm ve kitâb-ı bârî ile mümkün olur. Bu da Peygamber ve imamın öğretilerine uymak ve onları tatbik etmekle elde edilir(60).

(56) Dîvân, Minovî ve Muhakkık neşri, s. 33/7,9

(57) Zâdü'l-müsâfirîn, s. 273/2-5; krş. Dîvân, Minovî ve Muhakkık neşri, göst. yer; Berthels, s. 221

(58) Câmîu'l-Hikmeteyn, bend: 141-144

(59) Zâdü'l-Müsâfirîn s. 167, 273; Câmîu'l-hikmeteyn, s. 105-106; krş. Berthels, s. 222, 227, 228

(60) Câmîü'l-hikmeteyn, s.15/2, 294/7, 105-106; Vech-i Dîn, s. 26; Zâdü'l-Müsâfirîn, s. 167

Görüldüğü üzere şâirimizin kendisine davet ettiği ve mutlak mânâda gerekli saydığı, ilim, filozofların sunduğu gibi dinden ve imândan bağımsız bir ilim değildir(61).

سر علمها علم دین است کان
مثل میوه باغ پیغمبر است

به دین از خری دور باش و بـدـان
که بید بینی ای پور بیشک خر است

Çünkü asılların aslı dındir ve dının iki ana dalı ise küllî akıl ve ümmî Resûl'dür. İnsan da madde ve mânâdan ibarettir. Cennet, gerçekte akıl; cehennemse, akılsızlık ve cehaletten ibârettir (62). Yani ilim ikidir: Vahye dayanan gerçek din bilgisi (İsmâilî mezhebinin bilgisi), felsefî eserlerden neş'et eden alemin yaratılışı bilgisidir (63). Gerçek bilgi ise bu iki bilginin birleşmesinden meydana gelen ilimdir. Diğer bir deyişle yeni-eflatuncu felsefe ile İsmâilî prensiplerinin birleşmesinden elde edilen bilgidir. Yani te'vil metodunu öğrenmeye ve Kur'an'ın bâtınını anlamaya yarayan ilimdir. Şu kadar var ki, bâtını esas alan Nâsır, zâhirin terkine karşı çıkar. Ona göre yalnız batını alıp zâhiri bırakanlar tek gözlü bâtin deccâlî; yalnız zâhiri alıp bâtını burakanlar da zâhir deccallarıdır. Bunların her ikisi de kitap ve şeriatdan uzaktırlar. Gerçek dîn erbâbı, zâhir ve bâtını cem' edenlerdir; kurtuluş ehli ise, zâhir ile amel edip Peybgamber hânedânına tebeyyet arz ederek bâtını arayanlardır (64) . Ona göre küfür ve cehâletin çoğalmasına sebep, sünnî bilginlerin âlemin yaratılışını boş ve mânâsız saymaları ve onu bilmemeleridir.

Düşünce tarzını ve düşündüklerinin bir kısmını dile getirdiğimiz Nâsır-ı Husrev'e bir filozof gözüyle bakmak doğru mudur? şâirimiz sanıldığı ve iddiâ edildiği gibi özel anlamda ve teknik mânâda bir filozof değildi. O; şahsî gayretiyle olsa bile, devrinin felsefe kültürüne vâkıf olduğu, akranlarına naran bu sahadaki eser veya tercümeleri daha çok karıştırıp daha fazla okuduğu için, söylemek istediklerini felsefî kelime ve deyimler altında terennüm edebilen bir şâir; amacına ulaşmak için dînî nasları ve onlara istinad eden bazı esasları aklın ışığı altında terki ve te'vil ederek halka sunmasını bilen bir kelâmcı idi. Üstelik sırf İsmâilîlere âit olanları istisna edersek, onun söylediklerinin çoğu daha önce söylenmiş ve "İhvânü's-safâ"da yer almış meselelerdir 65.

(61) Dîvân, Minovi ve Muhakkık neşri , s. 110/3-4, Dîvân, s. 60/4-5 s. 11-12, 17-18

(62) Câmîu'l-hikmeteyn, s. 16; krş. Berthels, s. 204, 206-207, 226-227

(64) Vech-i Dîn, ve Zâdü'l-Müsâfirin, gst. yerl.

(65) Ca'fer Şehîdî, Mecelle-i Yağmâ, 1953 hş. yıl 27 sayı 11, s. 638-645; yıl 27, sayı 12, s. 705-711; Emîr Fîrûz Kûhî, Mecelle-i Yağmâ, 1954 hş., yıl 28, sayı 1, s. 48-51.

Eski Yunan filozoflarından ve onların yolunda giden İslâm düşünürlerinden ayrılarak maddenin ebediliğine karşı çıkan ve bu konuda onlara cephe alan şâir, (66) görüldüğü gibi dînin ve felsefenin ışığı altında İsmâilî mezhebinin prensiplerini pekiştirmeye, onları öğretmeye ve halka benimsetmeye çalışır. İsmâilî fakihlerini ve bu arada kendisini, gerçek din bilgisi ile yaradılış bilgisini bildikleri için, diğer bir ifade ile vahiy ile felsefeyi mezc ettikleri için, bütün filozoflardan üstün tutar (67). Bütün İsmâilîleri âlim, diğerlerini câhil addeder (68). Onun ilimden maksadı, yukarıda temas edildiği gibi, Kurân'ın, hatta her şeyin bâtını mânasını anlamağa yarayan te'vil ildir (69). Esas amacı ise, Fâtımîler'in kudretini çoğaltarak onları hâkim kılmak ve her ülkede pâydar etmektir. Kanaatince bu devletin aracılığı ile dünyaya insanları melek mertebesine yükseltmek ve böylece hem ferd, hem de toplumu dünya ve âhîret saâdetine erdirmektir. O, bu gayeye erişmesi için Fâtımî Devleti'ne hemen hemen her şeyi meşrû kılar (70). Eğer ibda^c ve Allah kavramları üzerine kurduğu düşünce binasından onu yani Allah ve ona âit olanları çeki alırsak, esas şahsiyeti ve nihâî amacı ortaya çıkar O da, uhrevî olmaktan çok dünyevî ve ahlâkî olmaktan ziyade siyâsîdir.

EDEBÎ ŞAHSİYETİ. Nâsır-ı Husrev; hem şâir, hem de bir nesir yazarı olarak karşımıza çıkar. Mahâret ve şahsiyetini kasîde türünde ortaya koyan ve diğer nazım şekillerinden daha çok mesnevî ile meşgul olan şâir, kasîdelerinin büyük bir kısmında tegazzül ve medhe yer vermemekle; dîni meseleleri ele alıp ispatlamayı, îman ve mânevîyata dâvet etmeyi, maddî ve fânî dünyayı küçümsemeyi, onun süslerinden ve aldatıcı âlayışından yüz çevirmeyi, intibâha, riyâzete ve tekvâyaya teşvik etmeyi, zâhirden bâtına dönüşü sağlamayı amaç edinmekle temâyüz eder. Aklî hakîkatlere önem verir ve bu üslûbu ile çağdaşı diğer şâirlerden ayrılır. Başka bir ifade ile Sâ mânî devri üslûbunu taklit eden ve özellikle sık sık hicvettiği Kisâi-yi Mervezi'nin (71) yolunu seçen Nâsır-ı Husrev; şiire felsefeyi, ahlâk, dîn ve mezheple ilgili konuları, yeni fikir ve remizleri sokarak kendine has bir üslûp meydana getirmiş ve özel bir yol tutmuştur. Felsefî ve mezhebî kelimelerle tâbir ve deyimleri şiirde ve nesirde kullanmak sûretiyle Fars dilini güçlendirmiş ve ve kelime hazinesini çoğaltmıştır (72) Araştırma ve münâkaşa konusu olan mühim felsefî problemleri şiirinde ortaya atmış ve şiir dilinin güçlüğüne rağmen, büyük

(66) Zâdü'l-müsâfirin göst. yerl.; krş. Yaltkya, ayn. dergi, s. 19-20

(67) Divân, s. 302/12; Câmîu'l-hikmeteyn, s. 16, 203/17.

(68) Câmîu'l-hikmeteyn, s. 213,303.

(69) Nasıl te'vil ettiğine dâir çeşitli örnekler için bak. Yaltkaya, avı dergi, s. 14-18; Vech-ı dîn, Gulâm Rızâ A'vânî neşri 1397 h. s. 66, 77 v.d.

(70) Divân, s. 43-44.; Zâdü'l-müsâfirin s. 405-406; Berthes, aynı eser, s.222,255.

(71) İA, VI 825

(72) Rizâ-zâde Şafak, Târîh'ı edebiyât-ı İran, Tahran 1341 hş., s. 43, 144;146; krş. Zebihullah Safâ, Târîh-ı edebiyât der İran, Tahran 1347 hş., ofset, II, 335 , 455.

bir mahâret ve mükemmel bir kolaylıkla onlardan netice çıkarmasını bilmiştir. Nesiblerinde yer alan mevsimler, gece, gök, yıldız gibi tabiat tasvirleri, kasidelerinin felsefî muhtevası ile çok yakından alâkalı ve icra ettikleri fonksiyona uygun olup hârikulâdedirler, hatta orijinal bile sayılabilirler. Şiirindeki dînî ve ahlâkî konular; medih, vasf, şarap, mâşuk, bağ ve çemen yerini alır ve bu üslûp zarûrî olarak onun ibârelerinde, tâbir ve ifâde tarzında etkisini gösterir, sözüne özel bir renk katar.

Sa'dî gibi ahlâkî ve hikmetâmiz şiir söyleyen bu şâir (73), mükemmel bir dile ve genel olarak sâde bir ifâdeye sâhiptir. İlim ve sanat yolunda büyük bir kudret ve meziyyeti hâizdir ancak bütün bu kudret ve meziyyetlerine rağmen, şiirinin san'at değeri çok yüksek değildir. Üslûbu bazan muğlak, bazan da âmiyânedir. Onda fikir, her şeyden önce gelir ve o, son derece önemlidir. Bu yüzden bazen lafzî mânaya bazen de mânayî lafza tercih eder ve zaman zaman inanç ve düşünce tarafı şâirlik tarafına hâkim olup ağır basar. Esâsında Nâsır-ı Husrev, diğer şâirleri cezbeden zâhirî süs ve güzelliğe, çevrenin ve dinleyenlerin gönlünü feth edecek hususlara dikkat etmez. O, çoğunlukla boş lâfları papağan gibi tekrarlayan öteki şâirlerden farklı olarak göstermiş olduğu fikri ve zihni gelişmeden dolayı kayda değer bir şahsiyet arzeder. Nev-i şahsına münhasır olan bu zâtın sözleri, mantıkî kıyas ve delillerle yüklü ve genel olarak aklî neticelerle doludur. Bu nisbette de şâirâne heyecanlardan ve şiire has ince ve nâzik hayallerden yoksundur. Üstelik, eserlerinde ve bilhassa şiirlerinde ta'kid, za'f-ı te'lif ve ibhâm gibi kusurlara da yer vermiştir. Muhammed Kazvînî, bir taraftan onu en büyük 6 İran şâiri arasına sokar ve Nizâmî'ye bunlar arasında yer vermezken, diğer taraftan dînî Nâsır'ın şahsiyetini gölgeleyip kararttığını söyler (74). Browne, şâirimizi Firdevsî ile aynı paralelde tutarsa da, Şibli-yi No'mânî onun İran şiirine felsefeyi getiren ilk şâir olduğunu, buna rağmen nazımının şi'riyyetten tamâmen yoksun bulunduğunu açıkça beyan etmekten çekinmez(75). Gerçek olan nokta şudur ki, Nâsır-ı Husrev, felsefenin en yüksek ve en ince meselelerini şiirde terennüm etmeyi, onları en iyi ve en güzel bir üslûp içinde ifâde etmeyi Ömer Hayyam kadar becerememiştir. Bununla beraber onu da Hayyam misâli tassavvufî şâirlerden sayabilir; Rûşenâi nâme ve Saâdet-nâme adlı mesnevîlerini de, tasavvufî ve felsefî mesnevîler arasına sokabiliriz.

Netice olarak denilebilir ki, Nâsır-ı Husrev; normal kabul edebileceğimiz 42 senelik ömürden sonra, yeni bir inanç ve yeni dinamizm ile hayata başka bir açıdan bakmağa başlamıştır. Mevcut nizamı ve ilim anlayışını kınamış, arzuladığı rejimin ve ilim anlayışının hâkim olması için elinden geleni esirgememiştir. Devrin siyasî ictimâî ve iktisâdî durumundan çok faydalanmıştır. San'atını ve bütün

(73) Browne, ayn. eser, I, 565

(74) Rypka, aynı eser, s. 189.

(75) Browne, A Literary History of Persian, Cambridge 1946, II, 425; Şi'ru'l-cacem, trc. Gilâni, Tahran 1316 hş., I, 152.

mâlûmatını, inandığı bu sistemi gerçekleştirmek için seferber etmiş ve halka nüfûz edebilmek için, mükemmel bir dil ve sâde bir ifâde kullanmasını genel olarak bilmiştir. Üstelik, söylediklerini inanarak söylemiş ve çekinmeden açıklamıştır. O, akla ve tecrübeye önem vermesine rağmen, gerçek bilgiyi elde etmede onlara yer vermediği için sûfilere, fakat” Allah’ı bilmek ve idrak etmek mümkün değildir” diyerek kelâmcılara yaklaşmıştır. Şâirin, tasavvufî anlamda bir velî olmadığı rahatlıkla söylenebilirse de, onun mülhid veya mel’ûn-i azîm olduğunu söylemek husûsunda biraz düşünmek lâzımdır. Devrine göre takdire şâyan fikirleri ve dünya görüşü bulunmasına, nazım ve nesir kudretini göstermesine rağmen, gerek dünya görüşlerinde gerekse dînî ve mezhebî düşüncelerinde, kendini çelişkiye düşmekten kurtaramamıştır. Çünkü bu çelişme, aslında İsmâilî mezhebinin esâsında mevcuttur.

Bibliyografya: Metin içinde geçenlerin dışında, Barthold W., Mes’ele-i feodalizm der İrân, ”Mecelle-i hâvernev” , yıl 1930, sayı 28; B. Lewis, Origins of İsmailism, Cambridge 1940, s. 6 v.d., s. 91 v.d.; Bediüzzamân Furûzânfer, Suhan ve suhanverân, Tahran 1350 hş., s. 154-198; Hayyâm Pür, Ferheng-i suhanverân, Tebriz 1340 hş., s. 587-586’daki kaynaklar; İslâm Ansiklopedisi, madde ”Nasır-ı Husrev; İvanow (W.), The alleged founder of İsmailism, ”İsmaili society”, Bombay-Leiden 1946, s. 2. v.d; İvanow, Studies in early Persian İsmailis, ”İsmaili society”, Bombay-Leiden 1948, özellikle s. 171 v.d.; Massignon (L.) Esquisse d’une bibliographie quarmate, Cambridge 1922, s. 334; Mehdi Muhakkık, Tahlîl-i eş’âr-ı Nâsır-ı Husrev, Tahran 1344 hş.; Muhakkık, Yağmâ, yıl 1940, sayı 1, s. 35; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, Riyâzu’l-ârifîn, Tahran 1344 hş., s. 391-395; Rypka (J.), Târih-ı edebiyât-ı İrân, trc., İsâ Sahâbî, Tahran 1354 hş., s. 298-305; Ülkener (F.), İktisâdî inhitât tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, İstanbul 1951.

İBRÂHİM AS—ŞÛLÎ

Doç. Dr. Ahmet SAVRAN

a) Hayatı :

Hicri II . ve III. asırlarda Arap edebiyatının, Abbâsiler devrinde, büyük gelişmeler kaydettiği yıllarda devrin siyâsi, sosyal ve kültürel çevresinde önemli yeri olan İbrâhîm, Sûlî âilesinin yetiştirdiği, aynı zamanda devrin edebiyatında başta gelen büyük kâtip şâirlerden biridir. Kaynaklarda şâirin tam adı: İbrâhîm b. al-Abbâs b. Muhammed b. Şûl-Tekin, künyesi ise Abû İshâk olarak zikredilmektedir. ¹, ancak gerek bu şâir gerekse diğer "Şûlî" fertleri, büyük dedeleri Sul-Tekin'e nisbetle, "Şûlî " nisbesini almışlar ve bu isimle tanınmışlardır. Bununla beraber Sûlî âilesinin fertlerinden bazılarına, ikinci bir nisbe olarak, doğup büyüdüğü yerler de ilâve edilmiştir. Bu itibarla bazı kaynaklarda şâir İbrâhîm, "as-Şûlî al-Bağdâdî" nisbesi ile de zikredilmektedir².

Şâirin büyük dedesi, Cürcan ve Dihistân'ın sâhibi Sul-Tekin, Emevi kumanlarından Yezid b. Muhalleb'in 98/718 de Cürcân'ı fethinden sonra müslüman olmuş ve hatta Yezid'e: "İslamda en büyük kişinin huzurunda müslüman olmak istiyorum" demesi üzerine Yezid onu halife Sulayman b. Abdalmalik'e göndermiş,

1 İbrâhîm'in hayatı için bk. İbn al-Nadîm, *al-Fihrist*, nşr. Ridâ Tâcid, Tahran, 1971, s. 122, 136; Abu'l Farac al-İşfahânî, *K. al-agâni*, Bulak, IX,21-35; al-Haţib al-Bağdâdî, *Târih Bağdâd*, Kâhire, 1931, VI, 117; Yâkût al-Ĥamavî, *Mu'cam al-udabâ'*, nşr. Farid Rifâ', Kâhire, 1936, I,164; İbn Hallikân, *Vakfayat* al-a'yân, nşr. İhsân' Abbâs, Beyrut, 1968, I,44; al-Mas'ûdî, *Murûc az-zahab*, nşr. M. Muhyaddin 'Abdalhamid, Kâhire, 1964, IV, 106; İbnu'l-Abbâr, *I'tâb al-kuttâb*, neşr. Sâlih al-aştâr, Dimaşk, 1961, s. 146; Aybek as-Şafadi, *al-Vâfî bi'l-vafayât*, nşr. Maĥmûd ve İbrâhîm b. Sulaymân, Wiesbaden, 1970, VI, 24; İbn Tagribardi, *an-Nucûm az-zâhira*, Kahire, 1932, III, 315; İbn Fadîlillâh al-'Umari, *Masâlik al-absâr*, Aya-sofya nr. 3434, XI, vr. 37 b-38 b; İbrâhîm as-Şûlî, *Di vân (at-Taarâif al-adabiyya)*, nşr. 'Abdalaziz al-Maymanî, Kahire, 1937, s. 118; İbn Kaşîr, *al-Bidâya ve'l-nihâya*, Beyrut, 1974, X, 344; Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte Des Arabischen Schrifttums)*, Leiden, 1967-75, II, 579; 'Umar Farrûh, *Târ h al-adab al-'arab*, Beyrut, 1975, II, 278; Kâhhâla. *Mu'cam al-muallifi n*, Dimaşk, 1957-60, I,42;

2 bk. *al-Vâfî bi'l-vafayât*, IIV, 24.

aynı soruyu ona da soran Sul-Tekin, halifenin: "Şimdilik İslamda en büyük kişi benim, ancak Hz. Peygamberin kabri daha faziletlidir" demesi üzerine Medine'ye gitmiş ve orada İslama kucak açmıştır. Fakat Sul-Tekin'in bundan sonraki hayatı fazla sürmemiş, 102/720 de Emevi hilâfetinde ortaya çıkan bir siyâsi çekişmede öldürülmüştür³. Sanırız bu hâdise, bundan sonra gelen Sûlî fertlerini Emevilerle karşı çıkaran ve onları Abbâsiler tarafına çeken sebebler arasında olmuştur, çünkü şâirin küçük ededesi Sul-Tekin oğlu Muhammed'in Abbâsi ihtilâlını hazırlayan "dâ'il"ler (propağandacılar) arasında bulunması ve Abbâsi saltanatının kurulmasında gösterdiği çaba bunu açıkça ifâde etmektedir⁴. Kaynaklarda şâirin dedesinin as-Saffah'a ilk biat edenler arasında olduğu, Musul vâililiğine atandığı, bazı beldelerin isyânını bastırmak üzere Doğu Anadolu'ya gönderildiği, halife as-Saffah'ın ölümünden sonra II. halife al-Mansûr'un hizmetine girdiği ve hilâfet mücâdelesi sırasında öldürüldüğü zikredilmekle beraber kendi babası al-Abbâs hakkında hiç bir kayıt bulunmamaktadır⁵. Târih, edebiyat ve terâcim kitalplarının çoğunda, Abbâsi ihtilâlının gerçekleşmesinde önemli rolleri olan Sûlî fertlerinin, devlet işlerinde oldukları kadar târih, edebiyat târihi, şiir, şiir tenkidi ve kitâbet sâhalarında da kendilerini yetiştirdikleri açıkça görülmektedir. Ancak şâirin babasının sönük kalması, hatta adının bile zikredilmemesi hilâfet çevresinin siyâsi havâsına uygun olarak, ya hareketli bir kişi olmadığını veya önemli işler elde edecek kadar uzun yaşamadığını göstermektedir.

Başta al-Fihrist ve al-Agânî olmak üzere İbrâhim'den bahseden bütün kaynaklar, şâirin büyük dedesi Sul-Tekin'in, kardeşi Firuz'la beraber, Gürcan ve Dihistân'ı idâre eden iki Türk melikleri olduklarını ve İslâmiyetle karşılaşmadan önce dinlerinin mecûsi olduğunu ittifakla zikrederler⁶. Kaynaklardaki bu kayıtlar şâirin, Cürcan'daki Oguz Türk'lerinin beyi Sul-Kağan soyundan geldiğini gösteren açık ifâdelerdir. İbrâhim'in menşei hakkında bu kesin bilgiler verilmekle beraber, ayrıntılı olarak, ne doğum târihi zikredilmekte ne de, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, âilesinin durumu anlatılmaktadır.

Yâkût al-Hamavî'nin dışında İbrâhim Sûlî'den bahseden kaynaklarda şâirin doğum târihine rastlayamadık. Yâkût'a göre şâir Sûlî 167 veya 176/792, 802 yıllarında dünyâya gelmiştir⁷. Abu'l-Farac al-İşfahânî, büyük Arap şâiri al-Abbâs

3 İbn Carîr at-Tabarî, *Târih ar-rusul va'l-mulûk*, nşr. nlr. M.J. De Goeje (I,II,III) Leiden, 1879-85, (Tahran ofseti), II, 1324-1326; s-Sahmî, *Târih Curcân*, Haydarabad, 1950, s. 194.

4 Tabarî, II, 1412; al-Agânî, IX, 21; Târih Curcân, s. 9. 194, *Mu'cam al-udabâ'*, I, 164; İbn al-Aşîr, a *al-Kâmil fi'l-târih*, nşr. C.J. Tornberg, E.J. Brill, 1853-67 (1965-66 Dâr Sâdir ofseti), V, 85.

5 al-Cahşiyârî, *K. al-vuzarâ' va'l-Kkuttâb*, nşr. M. Sağâ, İ. Abyârî ve A. Şalabi, Kahire, 1938, s. 87; *al-Kâmil*, V, 443-445; al-Ya'kûbî, *Târih al-Ya'kûbî*, Beyrut, 1960, II, 357-358.

6 bk. al-Fihrist, s. 136; al-Agânî, IX,21.

7 *Mu'cam al-udabâ'*, I, 164.

b. al-aḥnaf (ölm. 1891/806)'in İbrâhim'in dayısı olduğunu, ayrıca Sûlî âilesinden bazılarının kendilerinin Arap olduklarını iddia ettiklerini zikreder⁸. Pek tabii olarak bu ifâdeyi bütün Sûlî âilesine teşmil etmek mümkün değil, ancak İbrâhim'in annesinin al-'Abbâs b. al-Ahnaf'in kız kardeşi olması nedeniyle sâdece bu âileden bazılarının, içinde buldukları içtimâî şartların gereği olarak, kendilerini yarı Arap saymış veya yüksek bir Arap soyuna bağlamış olabilecekları düşü-
nülebilir.

Yâkût al-Ḥamavî'nin zikretmiş olduğu doğum târihine göre İbrâhim Sûlî'nin gençlik yılları, Abbâsilerin siyâsi üstünlüğünü koruduğu, edebî faaliyetlerin hızlandığı, daha doğrusu Arap edebiyatından "Altın devir" olarak bilinen bir dönemde Bağdad'da geçmiştir. Ancak gerek çocukluk yıllarının nasıl geçtiği gerekse öğrenimi hakkında fazla bilgimiz yok, bununla beraber onun da, diğer tanınmış âilelerin çocukları gibi, Bağdaâd'ın sosyal ve kültürel çevresinde yetişmiş olması muhakkaktır. İbrâhim'in yaşadığı dönemlere şâir ve ilmî çalışmalar açısından bakacak olursak devrin edebiyatında ünlü edip ve şâirlerin yetiştiğini, şiirlerinin ise yeni devletin renkli ve hareketli hayatının çeşitli yönlerini ihtiva ettiğini görürüz. Bu bakımdan devrin büyük şâirlerinden olan Abû Nuvâs (öl. 198/813), Sâlim (Silm) al-Ḥâsır (ölm. 186/802), Muslim b. Valid (ölm. 209/823), Abu'l'Atâhiya (ölm. 211/825), Abû Dulaf al-'icli (ölm. 225/830), Abû Tammâm (ölm. 231/845), Dîk al-Cinn (ölm. 235/849) ve Di'bil b. 'Alî al-Huzâ (ölm. 246/860) gibi şâirler onun içtimaî hayâtında şiir ve şâirler çevresini teşkil etmekte, ilmiye çevresinde ise Abbâsiler devri edebiyatında ölümsüz isimler bırakan edip, dilci, nahivci, târihçi ve din âlimler bulunmaktaydı. Bunlar arasında Abû 'ubayda (ölm. 210/825), Abû 'Amr aş-Şaybânî (ölm. 206/822) al-Farrâi (ölm. 207/823), al-'Aşma'î (ölm. 214/829), İbn al-'Arabî (ölm. 231/845), İbn al-Sikkît (ölm. 244/858), al-Câhiz (ölm. 255/869), al-Vâkıdî (ölm. 207/823), İmâm aş-Şâfi'î (ölm. 204/820) ve İmâm Ahmad b. al-Ḥanbal (ölm. 241/855) önemli bir yer tutmaktadır. İhtilâlin başlangıcından beri Abbâsi hilâfet çevresinde Sûlî âilesin tanınması, hiç şühphesiz, bu âilefertlerinin devrin siyasi, içtimâî ve kültürel hayâtına kolaylıkla intikallerini sağlamıştır, çünkü kitâbet sâhasında meşhur olan diğer Sûlî fertlerinden Mas'ada ile oğlu 'Amr (ölm. 217/832)'n, ayrıca târihçi, edip ve edebiyat târihçisi Abû Bakr as-Şûlî'nin saraydaki mevkileri sülîlerin Abbâsi halifeleri nezdindeki önemli yerlerini bizlere göstermektedir.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, kaynaklarda İbrâhim'in babasına ve âilesine yer verilmemekle beraber Sûlîler hakkında verilen umûmi bilgilerin ışığında şâirin âilesinin saraya yakın olduğu ve bu itibarla da mâli bir sıkıntı içinde bulunmadığı düşünülebilir. Bu durum şühphesiz, İbrâhim'in maddi hayat gâilesinden uzak olarak yaşamasına ve öğrenimini sürdürmesine yardımcı olmuştur, ayrıca hayatının ilk on yedi yılının Hârûn ar-Râşid (170-193/786-809) dönemine tekâbül etmesi onun

8 bk. *al-Ağâni*, IX, 21.

rahat ve huzurlu bir ortamda tahsiline devam etme şansını artırdığı muhakkaktır. Bilindiği gibi Hârûn ar-Râşid devri Abbâsilerin siyâsi üstünlüğünün yanısıra ekonomik ve sosyal gelişmelerin de olduğu bir dönemdir, çünkü devrin ekonomik ve sosyal refâhını simgeleyen saray ve mermerli bahçelerin inşâsı ile Bağdâd, kuruluşundan beri, ilk defa en parlak dönemini yaşamıştır. Ülkenin bu ekonomik refâhına paralel olarak saray hayatındaki gelişme, şarkıcı, müzisyen ve rakkâselerle dolu eğlence yerlerinin yaygın hale gelmesi gibi sosyal alandaki hızlı gelişmeler şâir Sûlî'ye önemli ölçüde tesir etmiştir. Ancak Hârûnar-Râşid döneminde çocukluk ve taze gençlik yıllarını yaşayan İbrâhim'in ne ile meşgul olduğunu bilmiyoruz. Bununla beraber, onun daha sonraki görevlerini göz önüne alırsak, her ileri gelen âilelerin çocuklarının çoğu gibi, onun da devrindeki yaygın olan öğrenimle meşgul olduğunu düşünebiliriz, çünkü bir çok değerli kâtipler arasında İbrâhim'in de yer alması ve durumun hilâfet çevresinin gözünden kaçmaması onun gençlik yıllarında iyi bir öğrenim gördüğünü göstermektedir. Fakat kaynakların, bir nebze de olsa, şâirin âilesinden, öğreniminden ve hocalarından bahsetmemesi mühim bir eksiklik. Bu arada İbrâhim'in, içtimaî hayatta çok yaygın olan ve çeşitli meclislerde söylenen, dinlenen, hatta eğlence meclislerinde bile zevk unsuru hâline gelen şiire büyük ilgi duyduğu muhakkaktır. Kanatimizce bu tutkusu Hârûn ar-Râşid devrindeki gençlik ve öğrenim çağlarında başlamış ve daha sonraki yıllarda da meyvesini vermiştir, çünkü şâirin, daha yirmi beş yaşlarında iken al-Fadl b. Sahl hakkında ki medhiyeleri bu konuda onun olgun bir seviyeye ulaştığını göstermektedir.

İbrâhim Sûlî'nin hayatının ilk dönüm noktasını teşkil eden Hârûn ar-NRâşid devrinin sona ermesiyle Abbâsiler saltanatında, kuruluş yıllarından sora, ilk defa al-Amîn ile babadan kardeşi al-Ma'mûn arasında saltanat mücâdelesini başlamış, ayrıca öteden beri hilâfet hakkının kendilerine âit olduğunu iddia eden alevilerin de faaiyetleri devâm ediyordu. Bu mücâdelelerde şâirin, Abbâsilerden herhangi birini tutmadığı, ancak gâyet içtenlikle alevileri desteklediği açıkça görülür. Bu arada gerek annesinin İranlı olması hasebiyle gerekse alevilere olan siyâsi tutumundan dolayı al-Ma'mûn İranlıların büyük desteğini görmüştür. İbn-al-Asîr, 201/817 yıllarında Horasan'da bulunan al-Ma'mûn'un,, Ali soyundan 'Alî b. Mûsâ ar-Ridâ'nın veliahdlığını, kendisinden sonra halife olacağını ilân ettiğini zikreder ⁹. Şüphesiz al-Ma'mûn, bu politik tutumuyla alevilerin yüreklerindeki kin ateşini küllemiş oluyordu. Sanırız al-Ma'mûn'un bu ilânı üzerine olsa egerek, şâir İbrâhim Sûlî o sırada al-Ma'mûn'un da bulunduğu Horasan'a gitmiş ve 'Alî b. Mûsâ ar-Ridâ'ya biatla bulunmuş, ayrıca Ali soyunun faziletini, hilâfete diğerlerinden daha çok hakları olduklarını ihtivâ eden şu:

"Muhammed nebînin evlatlarının mücâdelesini, tahammül ve sabırdan sonra, kalbin üzüntü ve kederlerini izâle etti"

9 *al-Kâmil*, VI, 326

manalı beyiti ile başlayan bir medhiye de yazmıştır. Bunun üzerine Veliahd 'Alî b. Mûsâ ar-Ridâ kendi adına bastırıldığı paralardan şâire on bin dirnhem vermiştir. Dirhemlerin üzerinde veliahdın isminin yazılı olması veya bir alevi parası olmasından dolayı olsa gerek, İbrâhim bunlara özel bir değer vermiş, bir kısmı ile kadınlarına mühür yaptırmış, bazılarını da kefen ve kabir masrafları için saklamıştır¹⁰. Bu hâdiseler hilâfet mücâdelesinde İbrâhim'in Ali taraftarlarının yanında yer aldığı açıkça göstermektedir. Bu arada şâirin yanında bulunan kâtiplerden İshâk b. İbrâhîm, medhiyenin son derece güzel olduğunu, kendisi için bunu istinsah etmesini istediğini ve istinsah sonucu şâire bin dirhem verdiğini söyler¹¹. Ancak şâirin bizzat istinsah ederek verdiği bu medhiyeyi İshâk, otuz-otuz beş yıl sonra, al-Mutavakkil döneminde, bir şantaj unsuru olarak kullanacaktır, çünkü halife al-Mutavakkil, zamanla hilâfet için tehlikeleri artan alevilere şiddetli darvrnamakta ve en ufak bir alevi meselesinde taraftarlarını çekinmeden katletmekteydi. İşte bu sıralarda İshâk b. İbrâhîm Hulvan'da Dîvân ad-diyâ'daki görevinden azledilmiş ve bütün malları müsâdere edilmiş, yerine ise İbrâhim Sûlî tayin edilmişti. Bunun üzerine İshâk, İbrâhim'den müsâdere edilen bütün mallarının iâdesini istemiş, aksi takdirde elinde bulunan alevi halifeye âit medhiyeyi al-Mutavakkil'e vereceğini bildirmiştir. Meselenin vehâmetinden korkan İbrâhim, İshâk'ın isteğini yerine getirmiş ve medhiyeyi geri almıştır¹².

İbrâhim'den bahseden eserler, kesin târih vermemekle berâber, şâirin bu yıllarda ağabeyi Abdullah ile, al-Ma'mûn'un Merv'de bulunan veziri al-Fağl b. Sahl'e intisâb ettiklerini zikrederler. al-Fadl'ın 202-/818 de halife al-Ma'mûn'tan öldürülmesine kadar onun kâtipliğini yapan iki kardeşin, vezirin iktidârî dönemlerinde, maddî sıkıntıdan uzak, oldukça rahat bir hayat yaşadıkları düşünülebilir. al-Fadl'ın kendilerine yaptığı iyilik ve yardımlardan dolayı olsa gerek, İbrâhim onu sağlığında çok övmüş, hatta ölümünden sonra da mersiyeler yazmıştır¹³. Kaynaklarda kardeşi Abdullah hakkında çok az bilgi verilmektedir. Abu'l-Farac al-İshfahânî ve Yâkût al-Ĥamavî her ikisinin kâtiplerin ileri gelenlerinden olduklarını, Abdullah'ın ise daha yaşlı ve önde geldiğini, İbrâhim'in de şiir ve edebiyatta üstün olduğunu zikrederler¹⁴. Aynı edipler, Abû Bakr as-Şûlî'ye dayanarak, Abdullah'ın malının üçte birini İbrâhim'e, üçte birini de kız kardeşine verdiğini kaydederler¹⁵. Bu ifdelerden Abdjllah'ın mâli bir 'sıkıntı içinde bulunmadığı hatta cömert olduğu anlaşılmaktadır. Ancak birarara İbrâhim'in iktisâdî bir bunalm içinde olduğu görülür. Şâirin bu mâli sıkıntısının, al-Fadl'ın öldürülmesinden sonra mı yoksa kâtipliğe getirilmeden önce mi olduğu pek anlaşılmamaktadır.

10 *al-Agânî*, IX, 26

11 *Murûc az-zahab*, IV, 106

13 *Dîvân at-Tarâif al-adabiyya*, S. 128,132,134,136,173.

14 *al-Agânî*, IX, 21; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 166, 167.

15 *al-Agânî*, IX,21; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 167; *Dîvân*, s. 136.

Fakat bazı yakaynakların dedesinin kardeşinin torunu 'Amr b. Mas'ada'nin ona yardımında bulunduğunu zikretmeleli bu mâli bunalımın al-Ma'mûn döneminde olduğunu göstermektedir; çünkü 'Amr'ın bu sıralarda al-Ma'mûn 'un gözde kâtiplerinden biri olarak Divân ar-rasâil'de çalışması bizde bu kanaatı uyandırmaktadır. İbrâhim, kendisine maddi yardımda bulunan 'Amr'a:

"Eger ömrüm yeterse, elleri hayıra açıldığında karşılığını vermek güç olan iyiliklerine karşı 'Amr'a şükran borcumu ödeyeceğim. o, arkadaşlarından zenginliğini esirgemeyen, sıkıntıya düştüğünde de şikâyetçi olmayan bir gençtir. Benim fakirliğimi gizlendiği yerinden görde, böylece gözlerinin perdesi düşmüş oldu".

manasını ihtiva eden teşekkür beyitlerini yazmıştır¹⁶.

Abu'l-Farac al-İşfahânî, Abû Bakr as-Şûlî'nin rivâyetlerine dayanarak, İbrâhim Sûlî'nin bir sırrı ifşa etmekten dolayı halife al-Ma'mûn ile başının derde girdiğini kaydeder. al-Agânî'deki bu ifâedelere göre al-Ma'mûn'un, veziri al-Fadl b. Sahl'i öldürme kararı çok geçmeden al-Fadl'a ulaştırılır, fakat al-Ma'mûnda haberin al-Fadl'a ulaştığını öğrenir. Bunun üzerine halif meseleyi tahkik ettirir ve neticede İbrâhim Sûlî suçlu bulunur. Bu durumdan çok endişe eden şâir, Ma'mûn'un çok saygı duyduğu ve aynı zamanda mürebbsi olan "Aal-'Abbâs" adıyla maruf Hişâm b. al-Haţib'in tavassutu sayesinde halifenin affını kazanabilmiştir¹⁷. Tehlikeli olmasına rağmen İbrâhim'in halifenin bu gizli kararını vezire ulaştırması ona olan bağlılığını açıkça izah etmektedir. Bu arada halife al-Ma'mûn'un, al-Hasan b. Sahl'in kızı Bûrân hâton ile evlenmesine meddhiyeler yazması saltanatın pek huzurlu olmadığı bu yıllarda İbrâhim Sûlî'nin hâla hilâfet çevresinden ayrılmadığını göstermektedir.

al-Ma'mûn'dan sonra al-Mu'taşım, al-Vaşık ve al-Mutavakkil dönemlerinde kâtiplik yapan İbrahim, al-Vâşık zamânında (227-232/842-847), Ahvaz'ın idâresine tayin olmuş ve bu sırada henüz vezârete getirilen çok samîmi dostu Muḥammad b. Malik az-Zayyât ile arası açılmıştır. Bunun üzerine İbn az-Zayyât, İbrâhim'i teftiş etmesi için, Abu'l-Cahm'i Ahvâz'a göndermiş, yapılan teftiş sonunda İbrâhim suçlu bulunmuş, affı için İbn az-Zayyât'a, nesir ve nazım hâlinde, yazılar göndermiş ise de vezirin eski samîmi dostluğundan en ufak bir iz belirmemiş, hatta vezirin bu katı tutumu dostlar arasındaki şikâyetlerde darb-ı mesel hâline gelmiştir. Bu teftiş sonucu olsa gerek, İbn al-Aşîr, İbn az-Zayyât'ın, vezir olduktan sonra, İbrâhim Sûlî'nin bir buçuk milyon dirhemini müsâdere ettiğini kaydeder¹⁸. Bu tahkikat sonucu görevinden alınan İbrâhim ile vezir İbn az-Zayyât arasında telâfisi

16 *Mu'cam al-udabâ'*, XIII,112, XVI, 129; *Vafayât al-a'yân*, III, 475, 478; *Divân*, s. 130.

17 *al-Agânî*, IX,31.

18 *al-Kâmil*, VIII, 38

güç bir düşmanlık başlamıştır. İbrâhim içine düştüğü bu kötü durumdan kurtulması ve kendisine yardım etmesi için İbrn az-Zayyât'a:

"Sen benim kardeşim idin, fakat zaman benim aleyhime döndüğünde sen benim ikinci düşmanım oldun. Bir defasında sana isâbet eden kötü tâlihi kınamıştım, ancak şimdi onun senden gelmesini kınıyorum. Bu kötü tâliha karşı sana baş vurdum ve işte şimdi senden yardım istiyorum"¹⁹.

anlamındaki beyitlerini yazmış, ancak şâirin beyitlerle dile getirdiği bu isteğine İbn az-Zayyât merhamet elini uzatmamıştır. Bu arada İbrâhim, kendisini teftiş eden Abu'l-Cahm'in, yaptığı işin vebâline aldımayan ve içinde Tanrı korkusu duymayan, ayrıca uşağı (gulâm) öldüğünde:

"Yer yüzünü enine boyuna doldurdukları halde Tâhir oğullarının kölelerini bıraktın, sanki Peygamberi öldürmüşüm gibi, koşarak zararlar bana geldin. Artık bundan sonra namazı terk etmeyi âdet edineceğim, soğuk ve saf şarabı içeceğim"²⁰.

mealindeki beyitleri ile ölüm gibi Tanrı hükmüne karşı koyan biri olduğunu, bu sebeple de onun yaptığı teftişe inanmaması gerektiğini yazmış ise de İbn az-Zayyât'ı ikna edememiştir. İbrâhim Sûlî ile vezir arasında cereyân eden bu hâdise halife al-Vâşık'ın gözünden kaçmamış ve olayı bizzat tahkik ettikten sonra İbn az-Zayyât'a, İbrâhim'den müsâdere ettiği bütün malları iâde etmesini emretmiştir²¹. Halifenin yaptığı tahkik sonucunda İbrâhim'in suçsuz bulunması vezîrin şahsi bir garezine maruz kaldığı kanaaitini uyandırmaktadır. Ancak bu hâdiseden sonra İbrâhim'in, al-Vâşık döneminde, herhangi bir görev alıp almadığı bilinmemektedir.

Ahvâz'daki görevinden alınan ve belkide işsiz kalan şâire, al-Mutavakkil devrinde (232-247/847-861), tekrar vazifeler verildiğini görüyoruz. Bir çok değerli iş ve divânlarda çalışan İbrâhim Sûlî son olarak Sâmarrâ'daki "Divân ad-diyâ" ve "Divân an-nafağât" ta görevler deruhte etmiş ve ölünceye kadar bu vazifelerde kalmıştır²². İbn an-Nadîm, İbrâhim'in Sâmarrâ'da "Divân ad-diyâ"da görev yaptığı yıllarda ünlü edip al-Cahîz'in bir müddet kendisine vekâlet ettiğini, hatta bu sırada "Kitâb az-zar" va'n-nahl"i yazarak İbrâhim'e takdim ettiğini ve karşılığında beş bin dinar aldığını zikreder.²³ Ömrünün son on bir yılını al-Mutavakkil'in halifeliği döneminde aldığı görevlerde geçiren şâir, Abbâsi hilâfetinde, halifelerin iktidarsızlığı ve çeşitli entrikalar sebebiyle, al-Mu'tasım 'dan itibaren Türklerin idâreye hâkim olduğu yılları tamâmiyle idrâk etmiş ve zaman zaman kesif bir hal almış olan siyâsi buhrâna ragmen vazifesine devâm etmiştir. Sanırsız böyle bir

19 *Divân*, s. 166; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 171; *Vafayât al-a'yân*, I, 46.

21 *al-Ağânî*, IX, 28; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 71.

22 *al-Fihrist*, s. 208, 210; *al-Ağânî* IX, 26; *Mu'cam al-udubâ'*, I, 168.

23 *al-Fihrist*, s. 208, 210.

ortamda şâirin sürekli yerinde kalmasını, kendi ünü ve yeteneğinin yanısıra, hilâfet merkezi Sâmarra'daki Türk soydaşlarının idâreye hâkimiyetleri sâyesinde mümkün olduğu da düşünülebilir. Bununla beraber, gerek Dîvân'ında gerekse diğer kaynaklarda, halife ve oğullarına söylediği medhiyeler dışında, devrin siyâsetini ihtivâ eden beyitlerine rastlayamadık.

İbrâhîm b. al-'Abbâs as-Şûlî şâirliği ve kâtipliği ile halife al-Mutavakkil'in takdirini kazanmış, ancak "Dîvân ad-dıyâ"da kendisine kâtiplik yapan Vahb b. Sulaymân, İbrâhîm'in fesâhat ve belâgat sâhibi birisi olmakla beraber vergi işlerinden anlamadığını ifâde eder²⁴. Bu yüzden İbrâhîm Şûlî, "Dîvân ad-dıya"daki görevini bilmediği gerekçesiyle kendisi gibi kitâbette üstün bir yeri olan ve aynı yerde çalışan Ahmad b. al-Mudabbir'in şikâyetine maruz kalmıştır. Bunun üzerine halife al-Mutavakkil her kirisini huzura çağırır ve müdâfaalarını dinler. "Söze hangi şeyden başlayarak anlatayım" diyen Ahmed, İbrâhîm Şûlî'nin bakmakla sorumlu olduğu yerlerdeki işçilerin, askerlerin isimleriyle tertip ve ünvan usullerini ihtivâ eden nizamnâmeleri bilmediğini söyler, ayrıca bakması gereken bölgelerin dahi isimlerini bilmediğini, bir kısmında yolsuzukların olduğunu, bazı bölgelerin yapı ve imar bakımından geri kaldığını açıklar. İbn al-Mudebbir'in bu şikâyetlerini dinleyen al-Mutavakkil, İbrâhîm'e döner ve: "Niçin sezgisiz duruyorsun" diyerek şikâyet konusunun aydınlatılmasını ister. Şâir Şûlî delil göstererek haklı çıkmasının mümkün olamayacağını anladığı ve haksız olduğunu bildiği için şâirliği ve belâgatı ile halifenin teveccühünü kazanmak istemiş ve irticâlen:

"Benim sözümü reddetti, nemîmeci ve kötöleyenlere uyararak dedikoduculara inandı. Acaba o (halife), yüzünde hilâlî gördüğüm halde kendisinden yüz çevrilen, vaz geçilen uğursuz bir ay mı oluyor".²⁵

mealindeki beyitlerini söylemiştir. Bunu işiten halife: "Vallâhî yâ İbrâhîm, böyle birşey asla olamaz, (yani ben kendisinden ümitsizliğe düşülen uğursuz bir ay olamam)" diyerek vezire döner ve İbrâhîm'in mazeretini kabul etmesini emreder. Şâirin bu iki beyiti halifenin o kadar hoşuna giderki derhal bestelenip okunmasını ister. Bütün bu bilgileri al-Cahşiyârî'den ayrıntılı olarak nakleden Yâkût al-Ĥamavî, bu hâdiseden sonra sofraların kurulduğunu ve İbrâhîm'e "hilat" giydirildiğini zikreder²⁶. Bu arada hemen şunu ifâde edelimki belâgatı sâyesinde bu hâ-

24 *Mu'cam al-udabâ'*, I, 194

25 İbrâhîm, akşam üzeri halifenin huzuruna gelirken yeni ayın görüldüğü ittifakla kabul edilmiş ve içeri girdiğinde ise halifeye karşı dönerek duâ etmiş, halife de, bu hareketinden dolayı, kendisine gülmeştir. Bu iki beiti yeni ayın rü'yetine bağlı olarak söylemiştir.

Şâirin burada "gâib"e hitapla "muhâtab"ı kasdettiği bir belâgat sanatı olarak dikkati çekmektedir. bk. *al-Ağânî*, IX, 29; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 179.

26 *Mu'cam al-udabâ'*, I, 194-196.

diseden kurtulmakla berâber vicdânen hiçte müsterih olmamıştır, çünkü Mu'cam al-udabâ'daki kayıtlara göre İbrâhim bir dostuna, Ahmad b. al-Mudabbir'in şikâyetinde haklı olduğunu, ancak bir hile ile kendisinin haklı çıkmasına çok üzüldüğünü, onun belâgatta üstün olmadığı gibi kensisinin de vergi meselesinden hiç anlamadığını açıkça itiraf etmiştir.

İbrâhim Sûlî, Sâmarra'daki bu görevi esnâsında al-Mutavakkil'in oğlunu veliahd tayin etmesi ile ilgili olarak düzenlediği bir merâsime tanık olmuştur. Halife, berâberinde Türklerden müteşekkil muhafız olayı olduğu halde veliahd oğlu ile atlarına binmişler, diğer oğulları ise altın kemerlerini takip ellerine de bir çeşit baltaya benzeyen altın işlemeli silahlarını alarak halifenin maiyetinde yürümüşler ve daha sonra al-'Arûs denen saraya girmişlerdir. Bu sırada ziyâret merâsimi başlamış ve Sûlî, düzenlenen iki safın arasında huzura çıkarak al-Mutavakkil ile veliahd medhiyeler okumuş ve her ikisi de şâire yüzer bin dirhem câize vermişlerdir²⁷. Çeşitli vesilelerle halifeyi, oğulları al-Muntaşır, al-Mu'tazz ve al-Mu'ayyid'i medheden Sûlî'nin dürüst karakteri, ince ruhu, alçak gönüllülüğü ve mağur olmayan hâli ile bulunduğu çevrede sayılıp sevildiği muhakkaktır.

İbrâhim Sûlî, al-Mutavakkil'e yakın olmasına rağmen onun alevilere karşı zecri tedbir alması ve bir alevi meselesinden dolayı ünlü dilci İbn as-Sikkî'i öldürmesi üzerine çok korkmuş, bu yüzden al-Hasan ve al-Husayn adlarındaki oğullarının isimlerini Abû Muḥammad İshâk ve Abu'l-Faḍl 'Abbâs olarak değiştirmiştir²⁸.

I.II. Abbâsiler devrinin siyâsi ve sosyal çevresinde yaşayan şâirin, günlerece hatta ömür boyu tesirinde kaldığı iyi ve kötü günlerinin olduğu muhakkaktır. Kaynaklardan, özellikle Dîvân'ından anladığımıza göre sağlığında iki oğlunun ölümleri İbrâhim'in içinde kanayan yaralar olmuş ve bu derin acılarını dile getiren âdeta ağlayan mersiyeler yazmıştır²⁹. Şâirin bu üzüntülü günlerinin ne zaman başladığını bilmiyoruz, ancak gençlik yılları Bağdad'ın sosyal çevresinde geçen İbrâhim'in, ömrünün son yıllarında bile devrindeki eğlencelerden uzak kalmadığı, çevresindeki dost ve câriyelerin de katıldığı işret meclislerinde zaman zaman hayat gâilesinin ötesinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Abu'l-Farac al-İşfahânî, Şâir İbrâhim Sûlî'nin Sâmarra'da bulunduğu yıllarda şarkıcı bir câriyeye âşık olduğunu, hemen hemen ondan hiç ayrılmadığını, işret meclislerinde dâima onunla beraber bulunduğunu zikreder³⁰. Aynı edip, şâirin Sâmîr (Sâhîr)³¹ adında diğer bir câriyeye tutulduğunu ve onunla olan mâcerâsını da ifâde ederek İbrâhim'in özel hissi

27 *al-Agâni*, IX, 33.

28 *Dîvân*, s. 119

29 *al-Agâni*, IX, 24; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 177; *Vafayât al-a'yân*, I,47; *Dîvân (at-Tarüif al-adabiyya)*, s. 169, 175,179,185.

30 *al-Agâni*, IX,22,23

31 Yâkût, câriyenin ismini "Sâhîr" olarak zikreder. bk. *Mu'cam al-udabâ'*, I, 174.

hayâtını bizlere aktarmaya çalışır. Hilâfet merkezi Sâmarra'da şâirin özel hayâtına âit bu bilgiler aynı zamanda Türklerin hilâfet meseleleriyle yakından ilgilendiği II. Abbâsi devrinin başlarında Sâmarra sosyal çevresinde cereyân eden eğlence hayâtını da açıklamaktadır. İbrâhim'den bahseden eserlerdeki ifâdeler, şâirin bu içtimâi ortamdaki eğlence meclislerinde yokluğu duyulan ve varlığı bilinen bir şâir olduğunu göstermektedir.

Bütün kavaklar İbrâhim Sûlî'nin 243 h. yılının Şaban ortalarında (Aralık 857) öldüğünü kaydederler. Ölüm yılı, 232/847 de başlayan II. Abbâsiler devrinin ilk halifesi al-Mutavakkil zamanına rastlayan İbrâhim, altmış yedi veya yetmiş yedi yıllık hayâtı boyunca Abbâsilerin yükselme ve siyâsi istikrarsızlık dönemlerini idrâk etmiş, böylece her iki devrin siyâsi ve içtimâi hayâtına yakından tanıklık olmuştur.

b) Şâirliği ve şiirlerinden örnekler:

Kaynaklar, İbrâhim Sûlî'nin üstün bir şâir olduğu husûsunda birleşirler. al-Masûdî "Fesâhat sâhibi bir kâtip, çok güzel şiir söyleyen bir şâirdir, önceden ve sonradan gelen kâtiplerden ondan daha güzel bir şiir söyleyenin olduğu bilinmez" diyerek İbrâhim'in şiirdeki üstünlüğünü ifâde eder, ayrıca zamânındaki hiç bir edîbin şiirde onu geçmediğini, yazışmalarının derlendiğini, güzel ve veciz sözlerinin toplandığını, bunlardan çoğunu "Kitâb al-avsat"ta zikrettiğini kaydeder³². Abu'l-Farac al-İşfahânî, İbrâhim'in, beyitlerini söyledikten sonra ayıklamaya, düzeltmeye tabi tuttuğunu, oldukça uzun bir kasidesini bir iki beyite kadar indirdiğini, buna misâl olarak da ağabeyi Abdullah hakkında söylediği medhiyelerini verir ve bu beyitlerinin ise (ve fakat) ile başlamasının bundan önce başka beyitlerin bulunduğu delâlet ettiğini, ancak ayıklama ve seçme sonucu bu kısmının kaldığını ifâde eder³³. Yâkût al-Hamavî, bu görüşleri aynen tekrar etmekle berâber buna ilâve olarak: "Şâyet bu beyitlerden önce başka beyitler olmamış olsaydı İbrâhim şiirine (velâkinne-ve Fakat) ile değil, birincisine: "elâ inne 'Abdullah", ikincisine de: "ela inne'l-cevâde Aba Hişâm" şeklinde başlaması gerekirdi" der³⁴, ayrıca İbrâhim'in güzel ayazı yazan, mahâretli, güzel ve düzgün konuşan belâgat sâhibi bir kâtip olduğunu zikrederek, belki Ebu'l-Farac al-İşfahânî'den sonra onun hakkında en ayrıntılı bilgiyi vermiştir. al-Agânî ve Mu'cam al-udabâ'da İbrâhim'in, şiirini ayıklama ve düzeltmeye tabi tuttuğuna dâir ifâdeler onun, İbn Kûtayba'nın tarif ettiği gibi, mütekellif şâirlerden olduğunu açıkça göstermektedir³⁵.

32 *Murûc az-zahab*, IV, 106-107.

33 *al-Agânî*, IX, 21.

34 *Mu'cam al-udabâ'*, I, 167, 168.

35 İbn Kûtayba, *aş-Şi'r va'l-şu'arâ'da* şâirleri mütekellif ve matbû' olarak ikiye ayırır ve müte-

(Devamı arka sahifede)

II. Abbâsi devrinin büyük ediplerinden Abu'l-'Abbâs Ahmad b. Yaḥyâ Sa'lab (iölm. 291/904) : "İbrâhîm b. al-'Abbâs muhdesinin (Abbâsi devri (şâirlerinin) en iyi şiir söyleyenidir, ondan başka bir kâtibin şiiri rivâyet edilmez" diyerek şâir Sûlî'nin şiirdeki yüksek mevkini ifâde eder ve bu sözlerine delil olarak şâirin iftihar (övünme) konusunda söylediği: üç beyitlik bir şiirini verir ve sonunda: "Şâyet bu şiir mütekaddiminden birine âit olsaydı onu üstün ve mükemmel kılardım" diyerek İbrâhîm'in şâirliğini tek cümle ile özetler³⁶. Bu arada II. Abbâsiler devrinde Sûlî âilesinin yetiştirdiği edip, târihçi, şiir münekkidi ve debiyat târihçisi, aynı zamanda şâirinin amcasının torunu Abû Bakr as-Sûlî (ölm. 335/947), kâtiplerin kendilerinden önceki kâtip şâirleri müzâkere etmek için topladıklarını ve müzâkere sonucu kâtip şâirlerden en iyilerinin İbrâhîm b. al-'Abbâs as-Sûlî ve Muḥammad b. 'Abdalmalik b. az-Zayyât olduklarını, anca İbrâhîm'in şiirinin daha üstün olduğunu Muhammed'in ise daha çok şiirinin bulunduğu kararına vardıklarını zikreder³⁷, Yine Abû Bakr as-Şûlî, Abû Tammâm' (ölm. 231/845)'ın halife al-Mu'aşım'a medhiyelerini inşâd ederken İbrâhîm'in kendisini takdir ettiğini bunun üzerine Abu Tammâm'ın da: "Ben seninle aydınlanıyor ve senin şiirdeki mevkisine ulaşmaya çalışıyorum" dediğini kaydeder³⁸. Yâkût al-Ḥamavî de, Abû Bakr as-Şûlî'den naklederek, şâir al-Buhturî'nin oğlu Yaya'nın, bir gün babasını diğer şâirlerle berâber, şiirdeki mana ve ifâdelerle ilgili olarak, Şam bölgesindeki şâirlerden bir gurubu müzâkere eder gördüğünü, sıra âşıkların uykusunun azlığını ifâde eden şiirlere geldiğinde mecliste bulunanların bu hususta çok sayıda şiirler inşâd ettiklerini fakat babası al-Buhturî'nin bu konuda onlara İbrâhîm'den beş beyitlik bir şiir getirerek: "Irak kâtibi İbrâhîm b. al-'Abbâs as-Şûlî bunu çoktan halletmiştir" dediğine dâir sözlerini zikreder³⁹. Böylece gerek Abû Bakr as-Şûlî gerekse Abu'l-Farâç al-İşşahânî ve Yâkût Ḥamavî gibi edipler şâir Sûlî'nin şiirdeki üstünlüğünü bu sânadaki otoriter kişilerin görüşlerinin ışığında izâh etmektedirler.

(35 nolu dipnotun devamı)

kellifi şöyle izâh eder: "Bilgi, sanat ve maharetle şiir söyleyen, onu uzun bir araştırma ile ayıklamaya tâbi tutan, Zuhayr ve al-Ḥutay'a'nın yaptığı gibi tekrar tekrar gözden geçirendir" der, ayrıca bu hususta al-Asma'î'nin: "Znhayr, al-Hutay'a ve bu ikisine benzeyen şairler al-matbu'inin (içinden geldiği gibi tabii olarak irticâli şiir söyleyenlerin) yolunda yürümeyip şiiri ayıklama ve düzeltmeye tâbi tutuklarından dolayı şiirin kulu, kölesidirler" dediğini ve büyük şâirlerden al-Ḥutay'a'nın "Yıllık (havli) şiirin en iyisi, seçilmiş, düzeltilmiş olanıdır" sözünü de zikreder. bk. *aş-Şi'r va'l-şu'arâ*, nşr. Ahmad Muḥammad Şâkir, Mısır, 1966, I, 78.

36 *al-Ağânî*, IX, 30; *Mu'cam al-udabâ*, I, 180; *Divân*, s. 153.

37 Abû Bakr as-Şûlî, *Ahbâr aş-şu'arâ*, nşr. J. Heyworth Dunne, London, 1934, s. 207.

38 Abû Bakr as-Şûlî, *Ahbâr Abî Tammâm*, nşr. M. 'Abduh 'Azzâm ve Ḥalil Muḥammad 'Asâkir, Kâhire, 1937, s. 104.

39 *Mu'cam al-udabâ*, I, 191.

İbrâhim Sûlî'yi her yönü ile, ayrıntılı olarak bizlere tanıtmaya çalışan Abu'l-Farac al-İşfahânî ve Yâkût al-Ĥamavî, bir gün Hârûn b. Muĥammad b. 'Abdalmalik ibn az-Zayyaât ile İbn Burd al-Hıyâr (al-Habbâz) 'ın 'Ubaydallah ibn Sulaymân'ın meclisinde buldukları sırada Hârûn'un, babasının şirinden inşâd ederek onu övüp yükselttiğini, bunun üzerine İbn Burd'un da: "Eger senin babanın, İbrâhim b. al-'Abbâs as-Şûlî'nin :

"Tahrik ettiğinde yırtıcı bir aslan,
Elinden geldiğince müşfik bir baba,
Zengin olursa uzağı gözetir, fakir
olduğunda da en yakına minnet etmez."

gibi beyitleri varsa onu an ve onunla övün, ancak mübâlağa etme" dediğini, bunun üzerine Hârûn'un çok mahcup olduğunu zikreder⁴⁰. Buarada İbrâhim'eden bahsedilen kaynakların çoğu şâirin şiirdeki yeteneğini, çağdaşı ve dostu şâir Di'bil al-Huzâ'î'nin: "Eger İbrâhim şiirle kazanmak isteseydi bize hiç bir şey bırakmazdı" sözüyle ifâde ederler, ayrıca Di'bil'in bu sözüne misâl olarak getirdiği şu:

"Kişi benden bilgisin esirgerse musâmaham boldur kendisine,
Teşekkürümü istemezse iyiliğini isteyen değilim ben de."

beyitlerine duyduğu hayranlığı ziredrler⁴¹. İbrâhim'in belâgat ve fesâhat sâhibi bir şâir olduğunu zikreden İbn an-Nadîm de Abû Tammâm'ın: "Şâyet İbrâhim'in kendisini sultanların hizmetine sevk eden hırsı, arzusu olmasaydı, şirinin üstünlü lüğünden dolayı, herhangi bir şâire ekmek bırakmazdı" sözüyle İbrâhim'in şiir sâhasındaki üstünlüğünü açıkca ifâde eder⁴². Arap edebiyatının çeşitli sâhalarında söz sâhibi olan kişilirenin İbrâhim hakkındaki düşünce ve fikirleri onun lafız, üslûp, ifâde, sanat ve manadaki yaratıcılığı ile devrin değerli şâirleri arasında yer aldığını göstermektedir.

Kaynaklardan, özellikle Dîvân'ından anladığımızı göre İbrâhim Sûlî medih, gazel, hamriyat, muâtabât (sitem, ikaz), mersiye, zühd, vasıf ve diğer bazı dallarda şiir söylemiştir. Şüphesiz İbrâhim'in bu şiirleri onun Abbâsi sosyal çevresindeki hayâtı ile yakından ilgilidir. Bilindiği gibi Abbâsi hilâfeti kuruluşundan itibaren, büyük ölçüde, Fars ve Horsanlıların tesiri altında kalmış, ancak bu tesir sâdece devlet idâresinde değil aynı zamanda sosyal çevrede, kılık kıyâfet ve halkın özel hayâtında da müessir olmuştur. Hilâfet merkezleri Bağdâd ve Sâmarra, siyâsi hayâtın olduğu kadar halkın umûmi ve husûsi hayâtının da hareketli olduğu yerlerdi. Bu itibarla gençlik yıllarını Bağdâd'ın sosyal çevresinde geçiren İbrâhim, devrin eğlence hayâtından uzak kalmamış, daha önce de ifâde ettiğimiz gibi, yaşlılık

40 *al-Aġânî*, IX, 32,33; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 183.

41 bk. Aynı eserlere ve *vafayât al-a'yân*, I, 46.

42 *al-Fihrist*, s. 176.

yıllarında bile çevresindeki dost ve câriyelerin yer aldığı içki meclislerinde kendisine ilham bahşeden günler geçirmiştir. İbrâhim'in gazel ve hamriyat konusunda yazdığı şiirlerinin, insanın nefsânî arzularını harekete getirecek kadar ince ve duygulu manalar ihtivâ etmesi, belkide, onun yaşadığı bu hayâtın sonuçlarıdır.

Kaynaklardan anladığımıza göre İbrâhim Sûlî, şiiri geçim vâsıtası yapan devrin bir çok şâirleri gibi, câize almak maksadıyla medhiyeler söylememiştir. Dîvânında ve diğer bazı eserlerde gördüğümüz medhiyelerini daha çok yanında kâitplik yaptığı, aynı zamanda büyük iyiliklerini gördüğü al-Faḍl b. Sahl ile idâresinde ömrünün son on bir yılını vazifeli olarak geçirdiği halife al-Mutavakkil'e söylemiştir. Bunların dışında halifenin iki oğlu al-Mu'tazz billah'a, ayrıca al-Ma'mûn'un al-Hasan b. Sahl'in kızı Bûrân hâtun ile evlenmesine dâir de medhiyeleri bulunmaktadır.

İbrâhim Sûlî'nin, şiirin hemen hemen her dalında büyük bir yeteneğinin olduğu kabul edilmekle berâber onun asıl başarısının gazelde (maddi aşk konusundaki şiirlerde) olduğunu söylemek, kanaatimizce, yerinde olur; çünkü İbrâhim, bizzat yaşadığı aşk ve eğlence hayâtı ile rûhunun bütün ince duygularını gazellerinde aksettirmiştir. Önceden de temas ettiğimiz gibi, Abu'l-Farac al-İşfahânî, bir gün İbrâhim'in, arkadaşları ile işret âleminde iken, aralarında sonderece tutkun olduğu kızın da bulunduğu şarkıcı câriyelerden bir gurubu dâvet ettiğini, ancak meftun olduğu kızın gelmemesi üzerine şâirin neşesiz ve üzüntü içinde bulunduğunu, câriyenin gelmesinden sonra ise çok mutlu olduğunu, içip oynamaya başladığını, hatta divit hokka isteyerek şu anlamdaki gazelini yazdığını zikreder:

"Akranları arasında gelmeyip uzaklaştığında günümüzü (işret meclisimizin üzüntülü, neşesiz olduğunu) görmedin mi? Işık ve pırılılarıyla (gelmesiyle) bizi mutluluklara boğmuştur. O, elbisesinin altından ayın on dördü gibi ortaya çıkıncaya kadar biz üzüntülü ve neşesizdik. Yokluğunda hâlimiz neydi, geldiğinde nasıl oldu?"⁴³.

Şâirin bu beyitlerini işiten câriye, sitemli bir tavırla, İbrâhim'e: "Bu işret meclisinizdeki hâliniz hiçte senin beyitlerinde dile getirdiğin gibi değildi, çünkü siz buralardakilerle berâber eğlence içindeydiniz, fakat ben gelince bensiz neşeniz yokmuş gibi bu tatlı iltifatları gösterdiniz" der, bunun üzerine İbrâhim:⁴⁴.

"Ey kendisine özlem duyduğum kalbimin sâhibi olan kimse, aralarında yok olduğun zaman üzüldüğüm, geldiği zaman onlar arasında kendisine meyl ettiğim kimse, senden başka onlardan (câriyelerden) kim yok olursa (gelmezse) onun izni elindedir, (o, hürdür, ondan sorgu suâl edilmez, onun benimle ilgisi yoktur)".

Meâlindeki gazelini söyle

43 *al-Aġânî*, IX, 23; *Dîvân*, s. 140; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 175.

44 bk. sırasıyla adı geçen eserlere s. 22, 23; s. 152; 176.

Şâirin bu beyitlerini işiten câriye , İbrâhim'in diğer câriyeler arasında kendisine ayrı bir değer verdiğiğine inanmış, ancak aralarında geçen bir anlaşmazlıktan dolayı İbrâhim önceleri ona karşı soğukluk uymuş, fakat şâir Sûlî'ye son derece tutkun ve aynı zamanda şâir olan câriye, İbrâhim'e olan duygularını ve onun vefâsızlığını aşağıdaki beyitlerinde dile getirir:⁴⁵.

"Ey ahdına vefâ göstermeyen kişi, senden başka dostlarımızdan kime güvenelim? Yazıklar olsun, âşıklar maşukalarını anarlarken sen benim için asla hayâ duymadın. Artık beni ne edip olan bir kâtip ve ne de fasih dilli, terbiyeli ve zarif biri kandırabilir. Sen bu dilinle bir zamanlar beni kandırmıştın ve ben o dilin riyâkar ve iki yüzlü olduğunu anlamamıştım".

Yâkût al-Ĥamavî, bundan sonra İbrâhim'in câriyeden özür dilediğini, tekrar ona döndüğünü ve ölünceye kadar da berâber olduklarını kaydeder⁴⁶. Yukarıdaki beyitlerinde İbrâhim, "gâib"ten "muhâtab"a, "muhâtab" tan tekrar" gâib"e geçişleriyle şiirdeki belâgat sanatını açıkca göstermiştir.

Aynı edipler şâirin özel hayâtından ip uçları verirken onun Sâmarra'da bulunduğu yıllarda yine Sâmir (Sâhir) adında bir câriyeye âşık olduğunu ve evinin bu câriyeden hiç boş kalmadığını, fakat bir gün yakınlarından birinin davetine giden câriyenin günlerce İbrâhim'den uzak kaldığını ve dönüşünde, bu yokluğunun karşılığı olarak, şâire iki câriye armağan ettiğini, bunun üzerine İbrâhim'in şu beyitleri söylediğini zikreder:⁴⁷.

"Onlar, Allah'ın, doğuşunu ve batışını güzel kıldığı (güzel yarttığı) doğan bir güneş gibi pırıl pırıl geldiler. Sen onların arasında değil ortasında idin, onlar ise senin çevrende sağlıklı sollu bulunuyorlardı"

Şâir burada sevdiği câriyeyi gerdanlığın ortasındaki büyük bir mücevhere, diğerlerini de onun etrâfında sağlıklı sollu dizilmi incilere benzetmiştir.

İbrâhim de, bazı şâirler gibi, zaman zaman maşukasına sitem eden beyitler kaleme almış ve bu husustaki başarısını aşağıdaki beyitlerinde göstermiştir:

"Ziyâretler sağukluğun parçaladığı kalpleri yakın kılar, fakat benim Leylâ'ya olan ziyâretim onun nazını nefrete çevirdi. Leylâ'nın evi şuracıkta olduğu halde Livâ'nın (uzak) vâdilerinde yaşayan kızlar bana ondan daha yakındır"⁴⁸.

45 *Mu'cam al-ul'dabâ'*. I, 176, 177.

46 bk. Aynı esere

47 *al-Agânî*, IX, 23; *Divân*, s. 138; *Mu'cam udabâ'*, I., 175.

48 *Vafâyât al-a'yân*, I,44; *Divân*, s. 145.

”Şefâat için Leyâ'nın birini gönderdiği bana söylendi.
Niçin Leylâ'nın kendisi değil de şefâatçısı? Orada
Leylâ'dan daha çok saygı duyduğum biri mi var, yoksa
Leylâ'ya boyun eğmeyen birimiyim?”.⁴⁹

İbrâhim Sûlî, âşıklardan hiçbirinin kendisi kadar aşk ateşine yanmadığını, sık sık âşık olmadıklarını, onların içtiği aşk şarabının, kendisinin içtiği dolu kadehten kalan artıktan başka bir şey olmadığını şöyle ifâde eder:

”Âşıklardan hiçbiri (benim giydiğim gibi) aşk elbisesi giymedi ve benim eskittiğim elbiseden başkasını da yenilemedi. Benden artık kalan aşk şaraplarının dışında, acı veya tatlı, aşktan dolu bir kadeh içmediler”.⁵⁰

Şâirin, bu ve buna benzeyen zevkle okunan gazellerinden başka devrin içtimâî hayatında önemli zevk ve eğlence unsuru olan hamriyat (içki) hakkında da beyitleri vardır:

”Hem ayık hem sarhoş iken de şarap iç, içki için seni kınayana rest çek ki neşeli ve tatlı bir hayat yaşayasın.
İçinde şarap içmediğin gün senin ömründen değildir”.⁵¹

İbrâhim'in ”Vasf” (Tasvir) konusundaki beyitlerinin de fevkalâde olduğunu görürüz. Abû Bakr as-Şûlî'den aldığı bir haberi nakleden Abu'l-Farac al-İşfahâni gecenin kısalığı hakkında gerek Abbâsi gerekse bundan önceki devirlerde yaşayan şâirlerden hiçbirinin İbrâhim Sûlî'den daha güzel şiir söylemediğini ifâde eder ve buna misal olarak şu anlamdaki beyetlerini getirir:

”Dolunayını sevgili ile karşılaştırdığım mehtaplı gece, Yeni bir günün başlangıcı olarak uzaklaşınca kadar gurup ve şafaktan başka bir şey olmadı, (yani o güzel mehtaplı gece o kadar cabuk geçtikî sanki güneşin batması ile tan yerinin ağarması bir oldu).⁵²

Yukarıda da izâha çalıştığımız gibi İbrâhim Sûlî sâdece medih, aşk ve hamriyat konularında şiir söylememiş aynı zamanda iftihar (övünme), muâtabat (ikaz, sitem) zühd ve mersiye dallarında da en güzel ve içli beyitlerini bırakmıştır. Şâirin yaşadığı hayâta ve gazellerine bakacak olursak sâdece bu dünyânın zevklerine kendini kaptırdığı kanaatine arabiliriz, halbuki İbrâhim'in zühd hakkındaki beyitleri, hemen hemen her insanın hayâtında olduğu gibi, onun da yaşantısında belli dönemlerin olduğunu bizlere hatırlatmaktadır.

49 bk. sırasile aynı eserler, I, 47, s. 185

50 *Divân*, s. 149

51 *Divân*, s. 144

52 *al-Agânî*, IX, 30; *Mu'cam al-udabâ'*, I, 181.

Mersiye sahasında da okuyucularına duygularını aktarmada büyük bir başarı gösteren Şâir Sûlî, mersiyelerini daha ziyâde babasına, ölümlerini görme şanssızlığına uğradığı iki oğluna, alevî halife adayı ‘Ali b. Mûsâ ar-Ridâ’ye ve al-Fadl b. Sahl’e söylemiş, hatta Dîvân’ında bu sonuncusuna yazdığı mersiye beyitlerinin üç yüz varakı bulduğu zikredilir⁵³. Mersiyelerinin herbirinden ayrı ayrı misaller vermenin fazlalık olacağını düşünerek sâdece oğulları için söylediği bir kaç beyiti burada zikretmekle yetineceğiz. Şâir, aşağıdaki beyitlerinde oğullarının ölümlerinden duyduğu derin acılarını dile getirmekte, hatta kullandığı ifâde ve mananın inceliği ile bizleri de bu duygularına ortak kılmaktadır:⁵⁴.

”Sen benim göz bebeğimdin, bakan gözler sana ağladı,
sen gittikten sonra kim ölürse ölsün (artık benim için hiç bir şeyin
değeri yok). çünkü ben senin üzerine titreydim”⁵⁵.

”Sâhip olduğumdan beri on devamlı kazâ-i ecelden koruyor,
sürekli Kur’anla muhâfaza ediyor ve nerede olursa oîun gözümü
ondan ayırmıyordum. irtihal edinceye kadar nereye giderse gitsin
o, elimin uzandığı yegâne varlık olmuştü”⁵⁶.

”Üzüntümü vâsfetmekten dilim âciz kaldı. Hiçbir kimsenin tatmadığı evlad acısını tattım. Oğlu ölmeyen kimse yürekteki hüznün ve harâretin tesirini anlayamaz, arka arkaya gelen iki oğlumun ölümleriyle sarsıldım, Her üzüntü, keder zamanla yok olup gider, benimki ise sürer gider”.

İbn an-Nadîm ve ondan iktibas eden Yâkût al-Hamavî, İbrâhim Sûlî’nin: *Kitâb dîvân rasâil*, *Kitâb dîvân aş-şî’r*, *Kitâb ad-davla*, *Kitâb at-tabih* ve *Kitâb al-’itr* adlarında eserlerinin bulunduğunu zikrederlerse de bunlardan hiçbiri bize kadar ulaşamamıştır. Ancak bugün elimizde bulunan Dîvân, İbrâhim’in amcasının torunu Abû Bakr Muhammad b. Yahya as-Şûlî tarafından toplanmıştır. İbn an-Nadîm, Abû Bakr’in toplamış olduğu bu Dîvân’ın yirmi varakolduğunu kaydeder⁵⁷, bu kayıt bugün elimizde bulunan Dîvân’ın varak sayısı ile hemen hemen aynıdır.

Abû Bakr as-Sûlî, Dîvân’ın giriş kısmında yaptığı açıklamada: ”Bu kitapta amcam Abû İshak İbrâhîim b. al-’Abbâs b. Muhammad b. Şûl’un şiiirlerinden getirdim, (burada zikredilen) herşey Ahvâz’da onun hizmetinde bulunan Abû Zakvân al-Kâsım b. İsmâ’îl al-Başrî ve Abu’l-’Abbas Ahmad b. Yahya Sa’lab’ten alın-

53 bk. *Dîvân*, s. 173.

54 *Dîvân*, s. 169; *al-Agâni* IX, 24; *Mu’cam al-udabâ’*, I, 167.

55 *Dîvân*, s. 179; *al-Agâni*, IX, 23; *Mu’cam al-udabâ’*, I, 177.

56 *Dîvân*, s. 175.

57 bk. *al-Fihrist*, s. 136, 191.

mıştır”der; ayrıca Sa’lab’in: ”Ne onun gibisini ve nede ondan daha mükemmel olanı gördüm, Muhdes (Abbâsiler devrindeki yeni) şiirde onunkinden başkasını imlâ etmem, çünkü onun şiirinde kadîm devrin ifâdelerine benzeyen sözler vardı” dediğini zikrederek yine Sa’lab’in 273 h. yılında İbrâhim’in şiirlerini imlâ ettiğini ve kendisinin de onun yazmasından bir nüsha yaptığını ve bu nüshayı 282 h. de Sa’lab’e okuduğunu ifâde eder. Bundan başka toplamış olduğu bu şiirleri Abû Muhammad b. ‘Alî b. Yahyâ al-Munaccim ve Ahmad b. Muhammad b. al-Furat’tan da dinlediğini kaydeden Sûlî, İbrâhim’in şiirlerini, çeşitleri içinde, kâfiye sırasına göre düzenlediğini zikreder.

Abû Bakr as-Şûlî’in toplamış ve tasnif etmiş olduğu bu Dîvân’ın 399 h. târihli nüshasını, Muştafâ b. Ahhmad at-Tarzî 1138 h. yılında Vacîh ad-davla zi’l-karnayn Abi’l-Mutâ’ al-Hasan b. Hamdân Nâsır ad-davla ibn Abi’l-Hicâ’nın on yedi varaklık şiiri ile berâber istinsah etmiş ve bun nüsha bugün İstanbul Vehbi efendi Kütüphanesi nr. 1744 te katıyltlı bulunmaktadır. Şâirin Dîvân’ına âit bir baş-nüsha ise Irak Müzesi Kütüphanesi nr. 1354’te kayıtlı olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. İstanbul nüshası 1936 yılında ‘Abdalazîz al-Maymanî tarafından *at-Ta-râif al-adabiya* adı altında neşredilmiştir, ancak nâşirin Irak nüshasını görmemesi büyük bir eksiklik olsa gerek. Neşredilen eserin I. Kısmı: Dîvân al-Afvahi, Dîvân aş-Şanfarî al-Azdîyi; II. Kısmı ise Dîvân İbrâhîm b. al-‘Abbâs as-Şûlî ’ve ‘Abdulkâhir al-Curcânî’in: *al-Muhtâr min davâvîn al-Mutanabbî va’l-Buhturî va Abi Tammâm’ını* ihtivâ etmektedir.

Bu araştırmamızın sonunda Sûlî âilesinin yetiştirdiği İbrâhim Sûlî’nin değerli üstün bir şâir ve yazar olduğunu gördük, ayrıca onun şiir ve veciz sözlerinin, belâgat ve sanat örneği olarak, bir çok edebiyat kitaplarında yer aldığını, gerek devrinde gerekse kendisinden sonra gelen şâir ve şiir sâhasında söz sâhibi olan kişilerin onu dâimâ muhdes şâirlerin en güzel şiir söyleyeni olarak takdir ettiklerini tesbit etmiş bulunuyoruz.

LITTLE ORPHAN ANNIE VE LEVİ'STRAUSS MİT VE METOT¹

YAZAN: ELLEN RHODAS

Çeviren: Bilge SEYİDOĞLU

Komik Çizgilere Amerikan sahnelerinde 19 uncu asrın ortalarından itibaren rastlanır. Bu çizgiler 1895 te "New York World"de Yellow Kid neşredildikten sonra çoğalır. Komik kitapların ilki derleme mahiyetinde olan ve 1911 de basılan Mutt ve Jeff'dir. Ancak başarılı ve bol yayın 1934 den sonra başlamıştır. O zamandan beri komiklerin önemi konusunda büyük bir ilgi uyanmıştır. Mesela bu komikleri kimlerin okuduğu ve özellikle komik kitapların ortaya çıkmasından sonra komiklerin çocuklar üzerindeki etkisi söz konusu olmuştur.

Birçok gözlemciler bu konuların çeşitli yönleri üzerinde araştırmalarda bulunmuş ve görüşlerini açıklamışlardır. Max Lerner bu konuda şöyle söyler:

"Gazetenin bir diğer özelliği de" komikler yahut "komik çizgiler" taşımasıdır. Bu şekilde gazetenin kısmen bir bölümü değil fakat bir bakıma onun çok mühim bir sembolüdür. Komik çizgiler insan münâsebetlerini karikatürize eder. Açık karikatürlerle gazetenin sonunda gizli bir şekilde son ifadesini bulur.

White ve Abel'den başka bir görüş:

"Komikler toplumun her sınıfında ve her yerinde hoş giden tek fonksiyonundan dolayı Amerikan hayatında genellikle devamlılığa sahiptir. Bu devamlılık seneden seneye veya bazı kereler nesilden nesile değişmez. Amerika herkes için sınırsız imkânlar ve hürriyetler ülkesidir. Komikler için de büyük ölçüde böyle olmuştur. Demokratik ideal her zaman ön sayfalarda bulunmazsa da komiklerin sayfasının dışındada değildir.

Reitberger ve Fuhs, Comics: Anatomy of a Mass Medium adlı eserlerinin giriş kısmında şöyle söylerler: komikler diğer kitle haberleşme araçları ile birlikte hakiki folklorun ve kültürün yerini tutarlar ve kendilerini devam ettiren bir kurum haline gelerek Amerikan hayat tarzının ayrılmaz bir parçasını oluştururlar. Komik-

1 Little Orphan Annie and Levi-Strauss, *The Myth and the Method* J.A.F. Volume Eighty-Six, Ss. 345-357. 1973.

ler diğer kitle haberleşme araçları içinde Amerikan kollektif şuur altını en iyi yanıtan bir aynadır. ve Mc. Luhan bize söylemezse de komiklerin şuur altını işlediklerini biliyoruz.

Bu görüşler komiklerin edebiyattaki tipik yerini ve Amerikan hayatındaki ehemmiyetini göstermeye yeterlidir. "Komikleri okumak Amerikan kültürüne mensup olmanın belirgin bir işareti haline gelmiştir."

Bu makale Little Orphan Annie isimli komik parça üzerinde bir yapı analizidir. Annie 1935-1941 seneleri arasında seçilmiş epizotlar üzerine dayanır. Yukarıda söylediğimiz gibi komikler Lerner'in de işaret ettiği üzere folklorun bir şeklidir. Claude Levi-Strauss'un görüşüne göre mitler kodlanmış mesajlar taşırlar. Mit hayattaki asli tezatları ortaya çıkarmak için bir araçtır. Yapı analizi bu tezatları bulmak ve mitin mesajını deşifre etmek için en elverişli metot olarak kabul edilir. Little Orphan Annie 1924 te basıldığından beri komik yayınların en sevilenlerinden biri olduğu için-üçüncü sırada Robenson ve White'nin araştırmalarına göre -vermiş olduğu mesajın bir çok Amerikalı'nın hoşuna gideceğini kabul edebiliriz. Aşağıdaki analizde bu mesajın ne olduğu tesbite çalışılacak ve parçanın okuyucuları için nasıl bir anlam taşıdığı belirtilecektir. Little Orphan Annie üzerindeki çalışma analizle birlikte daha önce Lyle Shannon ve Leo Bogart tarafından yapılmıştır. Bunlar genel edebiyatta komikler üzerine çok zikredilen çalışmalardır. Shannon'un çalışmasında 110 Pazar parçası bir araya getirilmiştir. Bunlar Nisan 1948 ve Haziran 1950 arasındaki tarihlere aittir. Shannon ve iki ayrı şahıs daha komik parçaları okur ve karakterler hakkında 10 soru sorarlar. (caniler ve arkadaşları) onların meslekleri, verdikleri zararlar, hedeflerinin ne olduğu ve sembollerin kabul edilip edilmediğini sorarlar. Shannon'un gözlemine göre parçada semboller ve hedefler Amerikan toplumunun temel muhtevalarını teşkil eder. Özellikle bunlardan "üst ve orta sınıfların" -para kazanmak, çok çalışmak, dürüstlük, vatanseverlik v.d. dir.

Bogart'ın bulduğu şeyler komik okuyan büyüklerle ilgili bir çalışmanın parçasıdır. Çalışmanın bir kısmı dört komik parçanın muhtevalarının analizidir. Bunlardan bir tanesi de Little Orphan Annie'dir. Araştırmada kullanılan metot, New-York'ta yaşayan "Aşağı sosyal seviyeden 121 erkek işçi" ile yapılan açık görüşmeden ibarettir. Komik parçaların muhteva analizi, belirli parçaların, okuyucularında doğurmuş olduğu cazibe ve hayal konusunda hipotezler kurmanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Bogart'ın Little Orphan Annie hakkındaki bazı hususî neticelerinden aşağıda bahsedilecektir.

Bu iki çalışma da bizim aşağıda kullandığımız metottan farklıdır. Bogart ve Shannon tarafından bulunan neticeler herne'kadar makulde de bunlar içinde Annie hakkında söylenebilecek en iyi şeyin parçanın dikkatlice okunmasından sonra çıkacağıdır. Yapı analizini kullanarak komik parçanın manasının iç yüzünü meydana çıkarmak mümkündür.

Analizim için seçtiğim kaynaklar 1235-1945 yıllarına ait Pazartesi'den Cumartesi'ne kadar komik sütunlarda çıkmış olan parçalardan toplanmıştır. Dört epizot, Şubat 17,1936 dan Eylül 29,1936, Şubat 15,1937 den Haziran, 1937, Aralık 20,1937 den Nisan 16 1938 ve Kasım 28, 1938 den Aralık 5, 1938 ve Şubat, 3,1941 den Haziran 17,1941 tarihlerini taşıyanlar çıkarılmışlardır. Bazı hafta ve aylarda komik-çizgilerin çıkmadığı görülmüştür. Bunlardan mümkün olduğu kadar kaçınmaya çalıştık. Yapı için epizotları okuyup analiz ettikten sonra metot'un o kadar açık olduğu görüldü ki bu atlamalar hakiki bir engel teşkil etmedi. Bu hakikat bizi Levi-Strauss'un yapı analizi prensiplerinden biri ile mutabık kalmaya götürür. "Bütünü bir parçaya ve daha ileriki merhalelere dayanarak kurabilme kabiliyeti."

Little Orphan Annie'nin tahlilini yaparken görüşlerini açıklayan Donald Auster, "Hafta arasındaki çizgilerde sadece süüncemede kalmış olan işler anlatılır. Bu yüzden sadece Pazar sayıları kullanılmıştır. Fakat birçok durumlarda Pazartesi sayılarında da Pazar sayılarına ait kısa özetler bulunmaktadır. Genel orak Pazar sayılarının bulunmayışı bir mesele teşkil etmez".

Little Orphan Annie devamlılık gösteren bir hikaye olduğu için bazı sayıları çıkarmak güçtür. Çoğu kere bütün epizotlar Annie'nin birlikte yaşadığı aileyi terketmesi veya içinde bulunduğu güç durumlardan Daddy Warbucks'un gelip kendisini kurtarması şeklinde olur. Epizotlar arasındaki geçiş, Daddy'inin sahnede görünmesiyle başlar. Yeni epizot genişlik kazanır. Bir başka anlamda yeni epizot kurulurken Warbucks'un Annie'yi arkasında bırakarak uzak bir yerlere gitmesiyle başlar. Bu delillerin rehberliğinde seçilmiş olan epizotların ikisinde de ağırlığı Daddy Warbucks'un teşkil ettiği fakat Annie'nin de bulunduğu maceralar teşkil eder.

Bu dört epizot üzerinde yapılan analizde Levi Strauss'un metodu uygulanmıştır. Mitler yahut duruma göre komik çizgiler cümlelere ayrılmış sonra da bu cümleler sıralanarak indeks kartlarına geçirilmiştir. Bu kartlar kategorilere göre sütunlar halinde düzenlenmiş ve benzer birimler guruplar halinde bir araya getirilmiştir. Sütunların sayısı analiz edilen mitin gerektirdiği kadardır. Ortaya çıkan kartları okumak için şu şekilde ilerlemeliyiz:

"Miti açıklamak için sütunlara itibar etmiyerek sıraları soldan sağa üstten aşağıya okuruz. Fakat miti anlamak istiyorsak o takdirde yukarıdan aşağıya yarım diakronik ölçüye itibar etmiyerek (yukarıdan aşağı) soldan sağa sütun sütun her biri bir birim teşkil edecek şekilde okumalıyız."

Şimdi iş sütunlar arasındaki ilişkileri tesbit etmeye kalmıştır. Bu ilişkiler genellikle birbrinin zıddı ve birbirinin tersi olan şeylerdir. Levi-Strauss'a göre "mitin gayesi tezatları giderecek mantıki bir modelin sağlanmasıdır." Bu metodu takıbederek her epizot için dört sütun geliştirilmiş olup aşağıda bunlar hakkında bilgi verilecektir. En sonunda ilâveler kısmında da ayrıca dört epizotun özeti veril-

miştir. Annie'nin asli karakter olarak ele alındığı iki epizotta yapı, analizde gayet açık ve uygun ölçülerdedir. Daddy Warbucks'un asli kahraman olduğu diğer iki epizotu açıklamak oldukça güçtür. Her ikisinde de bazı benzerlikler bulunmaktadı fakat bunlar birim olarak göz önüne alınınca geniş yapı ilişkilerini anlamak mümkün olur. Bu durum başlı başına enteresan bir tezattır. Burada analiz edilen Annie epizotları bireysel olarak tam birimlerdir. fakat Warbucks epizotları Levi-Strauss'un deyimiyile "desteler" halinde daha iyi anlaşılacaktır. Dört epizot'un bir bütün olarak ele alınması aynı zamanda komik çizgilerde yapı ilişkilerinin daha ileri götürülmesine imkân sağlayacaktır.

BİRİNCİ EPİZOT

I	II	III	IV
1. Annie yalnız başına şehrin dışında dolaşmaktadır.			
2. İhtiyar bir ayakkabı tamircisi olan Jack-Boot'la karşılaşır.			3. J. Boot Annie'yi kendi evine götürür.
4. Cuthbert Jones Annie ile arkadaş olur.		5. Jones ailesinin ipotek çözmek için paraya ihtiyaçları vardır.	
			6. Annie, Jones'lardan J.Boot'a bahseder.
			7. Jack, kendisini tanıtmadan ipotek parasını verir.
		8. Rakip ayakkabı bıcı Jack'ın işini tehdit eder.	9. Annie kapı kapı dolaşır, tamir edilecek ayakkabı toplar.
		10. Rakibi jack'i öldürmesi için bir Katil kiralar.	11. Katil esrarengiz bir şekilde dövülür Katil ve J'nin düşmanı şehri terkederler
12. Haylaz Fred Free gelir ve Annie ile tanışır.		13. Mr. Halk gelir Jack'ı arar. Düşmanca bir tavırdır.	14. Halk'un araştırması üzerine Fred- Free ortadan kaybolur.

I

II

III

IV

15. Hal'un suçlaması üzerine Jack hapse girer.

16. Annie yetimler evinde kalır.

17. Fred, Jack'ın haptenden çıkmasına yarılacak delilleri bulur

19. Annie evden kaçar.

18. Fred iyi bir vatandaş olarak tanınır.

20. Jack'a miras kalır. Bu parayla yetimlere ev yaptırmayı tasarlar.

21. Jack şehirde büyük bir saygı görür.

22. Annie Jack'ındurumundan habersiz bölgeyi terkeder.

İKİNCİ EPİZOT

I

II

III

IV

1. Annie, Rose Chance ve bebeğini bulur.

3. Fırtınadan kaçarak sığınmak için bir yer ararlar. Mrs. Alden'in evine sığınırılar. (Yaşlı bir dul)

7. Kamyon kullananların patronu olan Jack başlangıçta Annie'ye düşmandır.

8. Jack onun Mrs Alden'e yardım gayretlerine hayrandır.

2. Rose çok hastadır.

5. Mrs. A'nın çok az bir geliri vardır.

9. Mrs A, Mr. Gudge tarafından evi terketmeye zorlanır

4. Mrs. Alden onları alır ve Rose'e bakar.

6. Annie ve Rose Mrs. Alden'le kalır ona kurabiye yapımında yardımcı ederler.

10. Jack ve arkadaşları evi ipotekten kurtaracak parayı bulurlar.

I

11. Shanghai Peg Mrs. A'nın el ulağı olarak kullandığı bir bir serseridir. Kasaba halkı kendisinden korkar.

II

20. Snanghai'den artık korkulmaz ve şüphe edilmez.

26. Mrs. Alden mali bakımdan emniyettedir.

28. Annie ayrılır tekrar yalnız kalır.

III

12. Gudge, Mrs. Alden'in evini yakmak ister.

14. Gudge, Shanghaiyi öldürmesi için bir adam kiralar.

16. Shanghai polis tarafından sorguya çekilir.

18. Gudge, Şerif'e söyler, Shanghai'yi sorguya çektirir.

21. Gudge kurabiye satışını yasaklama yetkisi aldırır.

24. İşe yaramayan sobalar işi tehdit eder.

27. Warbucks'un düşmanları Annie'yi bulurlar.

IV

13. Shanghai Gudge'ye mani olur.

15. Shanghai, katili döver.

17. Shanghai polisin hayatını kurtarır, canilerin kaçmasına mani olur.

19. Shanghai, şerif'in kızını trafik kazasından kurtarır.

22. Annie, Gudge'nin planlarını anlar ve Jack'e şüphelerinden bahseder.

23. Jack ve arkadaşları kapatma kararının kaldırılmasını sağlarlar.

25. Jack yeni sobalar alır ve elektrik tesisi (kurar.)

Annie'nin münasebette bulunduğu insanların şüpheli bir sosyal durumları vardır. Onu evine götüren ihtiyar adam şehrin dışında yaşayan ve çevredekilerin pek az tanıdıkları bir kimsedir. Cuthbert Jones diğer çocuklar tarafından sevilmez. Çok kısa, gözlüklü kendi deyimiyle komik bir adı olan çocuktur. Fakir fakat dürüst bir çiftçi ailesine mensuptur. Fred Free toplumun gözündeki bir serseridir.

Annie onun görüldüğünden başka türlü bir insan olmasından şüphe eder. Annie karşılaştığı insanlar hakkında sık sık böyle şüphelere düşer ve onların karakterleri hakkında sezgilerine dayanarak verdiği kararlar genellikle doğru çıkar. Aynı durum ikinci epizotun karakterleri söz konusu olduğu zaman da doğrudur. Burada Annie, şuurunu yarı yarıya kaybetmiş olan bir genç kadını bebeği ile birlikte kar fırtınasında görür . Kadının kocasının nerelerde olduğu belli değildir. Kadının durumu da şehirde şüphe ile karşılanmaktadır. Annie aynı zamanda yaşlı bir dul ve Shanghai Peg adıyla anılan bir serseri ile tanışır. Her durumda bu şahıslar toplumun sivri olarak tanıdığı ve bütünü ile kabullenmediği kimselerdir.

Burada takdim edeceğimiz ilk çatışma ortaya çıkıyor. Şüpheli sosyal durum ile kabul edilen sosyal durum. Annie her zaman epizotların dışında kaldığı için bu şüpheli durumu diğer karakterlerle paylaşır. İki örnekte Annie'nin ilişkisi, birlikte yaşadığı veya yanında bulunduğu kimselerle arasında hayali bir akrabalık kurularak çözülmeye çalışılır. Annie'yi yanlarına alan kimseler ya çocukları olmayan yahut da şu veya bu şekilde bir noksanları olan aileler olmakla dikkati çekerler. Annie'nin onlarla birlikte oluşu doğrudan veya dolaylı olarak bazı güçlüklerin üstesinden gelmelerine yardım eder gözükür. Aklı ve azmi sayesinde Annie bu insanların problemlerinin çözümlenmesine, ekonomik dengelerini kazanmalarına yardım eder Birinci epizotta Jack Boot'un Fred Free'nin, ikinci epizotta Mrs. Alden gibi kimselerin toplum tarafından kabul edilmelerini sağlar.

Annie, büyükler tarafından korunan, büyüklerin kabiliyetine sahip yaşından beklenmiyen aklı ile nadide bir çocuk görünümündedir. Bir yerde tehlikeli bir iş hakkında karar verirken Annie birkaç büyükle bir aradadır. Diğer çocuklarla birlikteyken de Annie'nin durumu farklıdır. Okul ödevlerini en iyi şekilde yapmakta ki kabiliyeti ve oyundan çok çalışmaya olan meyli yüzünden akranları tarafından pek tutulmaz. Şu örnekte olduğu şekilde: "Kitaplarımı okuduktan sonra, partilere gitmek için zamanım olacak. Diğer çocuklar derslerinin eğlencelerine engel olmasına izin vermezler. Ben birşeyler yapmayı tercih ederim".

Bu düşünceler onbir yaşındaki bir çocuktan beklenmez. Annie, yürüyüşleri esnasında kitaplarını suya atan bazı kabadayılarla ilişki kurar. Bazan arkadaşları ile birlikte Jack amcanın bahçesinden kiraz toplamak üzere kiralandıkları zaman topladıklarının hemen hepsini yer ve işi erken bırakırlar. Onların bu tip davranışlarından kendisini sorumlu tutar.

İki epizot, birkaç tezat ortaya çıkarır. Bunlardan bir tanesi yukarıda da söylendiği gibi şüpheli sosyal duruma karşı sosyal kabul edilebilirliktir. Bu tezat birinci ve ikinci epizotun birinci ve ikinci sütunlarında gözükür. İkinci arızı tezat sütunlarda gözükmez. Annie'nin zeki çalışkan ve büyükleri gibi olma görünümüne karşı tipik bir çocuk oluşu da ikinci bir tezattır.

Üçüncü ve en açık olarak gözükken tezat ise alelâde fakat genellikle çok çalışkan, dürüst ve fakir insanlarla dürüst olmayan zengin ve çok güçlü insanlar arasında-

dır. Bu tezat üçüncü ve dördüncü sütunlarda güvensizliğe karşı güvenli olma şeklinde gözükür. I:II::III:IV sütunlarda görülen durum şöyledir: kabul edilen sosyal duruma karşı kabul edilmeyen sosyal durum. Bunun gibi güçsüzlüğe karşı güçlü olmayı görebiliriz.

ÜÇÜNCÜ EPİZOT

I	II	III	IV
1. Caniler hücum eder Warbucks'u öldürmeye teşebbüs ederler	2. Caniler Warbucks ve arkadaşlarına yenilirler. Annie kurtulur.		
3. Mr. Slime Warbucks'u kötü duruma düşürmek için plan hazırlar.	4. Asp, Mı. Slime ile uğraşır		5. Daddy W. Slime'in kayboluşundan habersiz gibi gözükür.
6. Boris Sirob Daddy Warbucks'u takibebeder.			7. Warbucks, Annie'ye tehlikeyi anlatmayı reddeder.
	8. Asp, Annie'nin Boris tarafından kaçırılmasını önler.		9. Warbucks, Annie ve Asp kamufle edilmiş bir gizli yolda saklanırlar.
			10. Warbucks'un haberleşme ve casusluk işleri için kapalı devre bir televizyonu vardır.
			11. Saklandıkları yerden memnundurlar.
12. Boris gizli yolu keşfeder.			
13. Boris hücum planı hazırlar.			
14. Daddy Warbucks yaralanır.	15. Mr. Am Warbucks'u ve Asp'ı tedavi eder onları saklar.		
16. Annie ormanda kaybolur.	17. Mr. Am köpeğini yollar, Annie'yi selâmetle geri getirir.		

I
18. Boris ve arkadaşları Mr. Am'ın hazinesinden çok miktarda çalarlar.

II
19. Mr. Am onları maymun'a çevrir.

20. Mr. Am Daddy ve Annie'nin kendi gizli botu ile kaçmalarına yardım eder.

III

IV

DÖRDÜNCÜ EPİZOT

I
2. Annie'nin arkadaşı Anvil, soyguncular tarafından hücumu uğrar

4. Polis Anvil'in geçmişteki cinayetlerini hatırlar.

6. Koruyucu kuvvetler Warbucks'a yaklaşırlar.

11. Sabotör fabrikada çalışmaktadır.

13. Pete La Plata (Bill Salagg) eski karısını tehdit eder.

II
3. Anvil onları vurur ve yaralanır.

8. Punjab ve Asp koruyucunun problemini çözerler.

12. Punjab ve Asp sabotörü ve onun yardımcılarını öldürürler.

III
I. Warbucks ihtiyar Mr. Slagg'ı kiralar.

5. Warbucks onları yener, kan vererek Anvil'i kurtarır.

7. Memleketi için bütün kazancını vermeyi red eder.

10. Daddy W. İşçilerin problemlerini halleder.

14. Warbucks Pete'ye iş verir.

IV
9. Warbucks Annie'nin raportörlerle konuşmasına engel olur. Sırlarını saklamak ister.

15. La Plata bombasının planlarını çalar.

16. Kaçarken La Plata makinalara takılır.

18. La Plata ve Warbucks ciddi şekilde yaralanırlar.

19. Şahsiyet değiştirmiş olanla Plata'yı cerrah Kurtarır. Bill'in şahsiyetine girer.

21. Warbucks ameliyat edilir.

23. Bill, yeniden ailesi ile barışır. Eski karısı ile evlenir. İyi bir işçi olur.

17. Warbucks onu tarmaya çalışır.

20. Bill, Warbucks'u kurtarmak için kan vermeyi teklif eder.

22. Bill kar verir

24. Warbucks Bill'i yükseltmiş olur.

Daddy Warbucks'la ilgili epizotların analizini en iyi şekilde anlayabilmek için epizot III ve epizot IV ün üçüncü ve dördüncü sütunlarını bir arada görmeliyiz. Bu epizotların temel noktasını iş dünyası teşkil eder. Fakat Annie'nin ilgilendiği küçük işler değil daha büyük işlerdir. Burada gözlenen en tutarlı kategori canilerin ve kötü insanların birleşme sembolü olan Daddy Warbucks veya onun arkadaşlarını tehdit etmeleri şeklindeki olaylar serisidir. Daddy zengin ve güçlüdür, etrafında acıp insanlar vardır. Bunların arasında dev-yapılı Punjab ve meş'um görünüşlü Asp gelir. Bunlar tabiat-üstü güçlere sahiptir. Punjab insanları görünmez yapmaya muktedirdir. Asp sahip olduğu ölçülerde tabiat-üstü bir kuvvete sahiptir. Bu ikisi umumiyetle Daddy'nin güçlükleri halletmesine yardım ederler. düşmanlarını yenmesi veya bir tehlikeden kurtulması onların sayesinde olur. Bazan parlak şansını kaybeder fakat eskisi kadar zengin ve kuvvetli olarak döner. Bu olayların ortaya koymuş olduğu tezat I ve II inci sütunlarda görülür, ve tezat kötülüğe karşı iyiliktir. Netice şü'şekilde belirtilebilir: "İyi insanlar her zaman kazanırlar." "Daddy Warbucks'un görüş açısından kendi davalarını desteklemek için kuvvete başvurmak mazur görülebilir.

Bu epizotlarda dikkati çeken bir diğer tezat da dürüst insanlara karşı dürüst olmayıştır. Dürüstlük, Warbucks'un da bulunduğu üçüncü ve dördüncü epizotlarda III üncü sütunda gözükür. Warbucks'un problemleri çözerken özellikle güçlü inançları vardır. Bu inanışlar aşağıda şu şekilde beirtilir:

”Oh, onun kötü bir insan olduğunu biliyorum. Fakat belki iyi bir iş onu düzeltibilir..... Annie hiç kimse bütünüyle kötü değildir..... herkese en azından bir şans verilmesi gerektiğine inanıyorum.”

Gerçekten de bütün komik-çizgi boyunca çalışmanın değeri üzerinde durulur. Epizotlarda Annie ile Daddy'nin yanında dört çeşitli karakter bu durumu ortaya koyarlar.

Daddy Warbucks, 14 üncü sütunda görüldüğü üzere kendi sınırları içinde sadıktır ve dürüstlüğünün sınırları vardır. Esrar ve hile de onun çevresini saran şeylerdendir. Annie 10 milyon değerindeki mücevherlerini evinde saklamak yerine polis nezaretinde muhafaza ettiği sorulunca şöyle cevap verir:

Çok büyük çok fazla sorular Fazla gürültülü, kırtasiyecilik, âlimlik-elbette birçok dürüst insan vardır. Fakat herkesin bir fiatı olduğu söylenir ve on milyon dolar toplumun dürüstlüğünü hahribetmeye yeter.

Annie ile yaptıkları bir diğer konuşmada kendisinin yokluğunda işlerinin nasıl yürütüldüğünü merak eder, şöyle konuşur:

’Evet şüphe yok ki bir süre için herşeyi çok iyi idare etmişler. -Hmmm-”Kurnaz insanlar” kurnaz insanlara dikkat etmek lâzımdır. Onların hile yapabileceğine inanır mısın Annie? Oh hayır-benim işim kadar büyük ve değerli olan herşey çalmaya değer, çalmaya değer olan birşey de gizlenmeye değer.

Bunlar ve buna benzeyen noktalar Daddy Warbucks’un insanlar hakkındaki görüşlerinin bir diğer yanını göstermektedir.

Televizyon kapalı devresinin kullanıldığı üçüncü epizot dördüncü sütunda başka bir davranış tezadı ile karşılaşırız. Bu âlet Warbucks’un arkadaşları ile iki yönlü anlaşmalarını sağlarken, düşmanlarını onların haberi yokken görmek ve işitmek imkânını verir. Annie televizyon seyretmekten çok hoşlandığını söylediği zaman, Daddy ona şöyle cevap verir:”Senin yerinde olsaydım fazla meraklı olmazdım Annie-Öhhö -bundan başka bilmelisin ki başka insanların da özel hayatı mümkün olduğu kadar gizli tutulmalıdır.

Daddy Warbucks’un felsefi izahları özellikle Annie’yi yetiştirmek içindir. Gerçekte Annie ile Daddy arasındaki münasebet diğer epizotlarda bulunmadığı kadar normal baba-evlat münâsebeti gibidir. Daddy Annie’nin her türlü eğlencesi ile meşgul olur, onun sık sık gidip oturdukları ezotik yerleri ve sanayi tesislerinin bulunduğu yerleri keşfetmesine müsaade eder. Bazan burası bir orman da olabilir. Daha önceki epizotlarda gösterdiği gibi, önemli kararlarda veya aktif olarak çözülmesi gereken porbelemlerde Annie’ye danışılmaz. Dördüncü sütunun da gösterdiği gibi Annie, Daddy Warbucks’un hayatındaki gerçeklerin bir kısmından korunur, karıştırılmaz. Annie’nin böylece ikili bir rolü vardır. Kendisi ile ilgili epizotlarda büyük insan rolündedir. Daddy Warbucks sahneye çıkınca çocuk rolünü oynar.

Little Orphan Annie'nin uzun zamandır korunmuş olan poplaritesini nasıl açıklıyabiliriz? Okuyucularına nasıl bir tatmin sağlamaktadır? Shannon çalışmalarının neticesini şöyle açıklamaktadır:

Bu dünya öyle bir resimdir ki sanayinin çalışkan liderleri kapitalizmi korumak, büyük kârlar kazanmak ve sosyal görevlerini takınmak yani muhtaçlara yardım elini uzatmak için kısır ve uzlaşmaz yeraltı örgütleriyle savaşmaktadırlar:

Little Orphan Annie'nin analizinden, bu çizgilerin daha çok zayıf ve hayal kırıklığı içinde bezgin olan kimselere zevk verdiğini anlıyoruz. Onlar için bu çizgiler vahşi bir fantezi hatta bir sihirdir. Bu çizgiler çocukluğun mutlu günlerine her zaman herşeyi en iyi şekilde yapan kuvvetli baba imajı ile yol gösterir. Nefret edilen objeleri, yüksek duygularla ilgili objeleri gösterir. Komik çizgiler sınırlı okuma alışkanlığı olan kimseler ve hayatından memnun olmayanlar tarafından sevilmektedir. Görünüşe göre bu çizgilerle birçok agresif duygularını paylaşmış olurlar.

Her iki çalışmada değişik tipte iki analiz yapılmaktadır. Yapı analizi bizi Little Orphan Annie'yi anlamak için başka imkânlar aramaya yöneltecektir. Meselâ: kültürel değerlerin benimsenmesi ve kişinin kendisini kahramanla birleştirmesidir.

Francis Hsu, uzun yıllar Amerikan kültürü üzerinde çalışmış, Amerikan milli karakter ve değerlerini araştırmıştır. Hsu, The Study of Literate Civilizations adlı kitabında karşılaştırmalar yaparken kültürel yönden benimsenen tutum ve davranışlarla ilgili postülaların kullanılmasını tartışmaktadır. Bu postülalar büyük ölçüde yazılı kaynaklardan alındığı ve komik çizgilerde yazılı kaynağın bir çeşidi olduğuna göre komik çizgilere ait bazı görüşlerle Birleşik Devletlere ait bazı postülalar arasında birtakım münâsebetler bulmayı umabiliriz. Bu postülaların merkezini bencillik teşkil eder. Bunlar ferdi çıkar, hükumete güvensizlik, bir gurubun üyesi bulunmak, eşitlik ve ilerleme gibi ağırlık merkezini teşkil eden konulardır. Her postülanın bir paraleli vardır. Bütün bu postülaları Amerikalılar yakından bildikleri için Little Orphan Annie ile ilgili tekâmül üzerinde düşünelim. Bu postüla "İlerleme iyi ve kaçınılmazdır." demektedir.

Bu postüla altında yukarıda belirtilen paralel anlamların bazılarını dikkate alırsak komik çizgilerle olan bağlantı daha açık bir hal alır. Bu liste sanki Annie'nin yaratıcısı Harold Gray tarafından icadedilmiş gibi bir görünüm arz etmektedir. Meselâ:

Her türlü ilerleme için tahsil iki asli unsurdan biridir.

İlerleme için zenginlik bir diğer asli unsurdur.

Problemlerin hepsi veya büyük bir kısmı parayla halledilebilir.

İlerlemenin manası kötülüğün sistematik olarak iyilikle imha edilmesidir.

Bazı kimseler için yakından tanınan bu temlerin komik çizgiler içinde tekrarlanması ona olan ilgiyi artırabilir. Bir başka deyişle felsefi açıklamaları okuyucu teşhis edebilir fakat bu felsefeye bütün okuyucular itibar etmezler. Bazıları tahsil ve zenginliği görünce ilerlemenin erişilmez olacağını düşüneceklerdir.

Bu çizgilerin popülaritesini sağlayan bir diğer husus da okuyucuların kendilerini çizgilerdeki kahramanların yerine koymalarıdır. İrwing Howe'un değişik kontekstlerde işaret ettiği enteresan noktalardan biri burada da kabul edilebilir. Farklı haberleşme araçlarına özellikle sinemalara karşı dinleyicinin tepkisini tartışırken Double İndemnity filmine dayanır. Bir örnek olmak üzere aşağıdaki görüşleri ileri sürer:

Bir sigorta acentasında çalışan Neff, Phyllis isimli bir kadının cazibesine kapılır. Kadın onun kocasını öldürüp sigorta parasını paylaşmak üzere kandırır. Sonunda ikisi de hayat sigortası şirketinin dedektifi tarafından tuzağa düşürülürler. Barbara Stanwyck tarafından canlandırılan Phyllis dikkati çekecek kadar cazibeli bir kadındır. Samimi, kavgacı, küfürbazdır. Seyircinin nazarında o kanunsuzluğun geleneksel seks değerlerini bozmanın temsilcisidir. Phyllis dinleyicinin olmak istediği veya sahip olmayı arzu ettiği gibidir. Fakat o kendimizi kendisinde bulabileceğimizin çok ilerisindedir. Diğer taraftan Keyes keskin bir zekâya sahiptir. Araştırmacı zekâsıyla bizim gizlenmiş günahlarımızı bulur ve cezalandırır. Hiç birisinin yerinde kendimizi tam olarak bulamayız.

Fakat, ortadaki talihsiz kurban, sizin benim yahut Fred Mac Murray gibi küçük bir ajandır. Phyllis gibi düşünür. Keyes tarafından tuzağa düşürülebiliriz. Neff, Phyllis ile Keyes arasındaki mücadelede pasif bir geçiş köprüsü teşkil eder. Kanunsuz duygulara karşılık, kanuna uyan hareketler. Bu tezatlar hakkında Neff'in duyguları da dinleyicilerinki kadar muğlak olduğu için bir manada dinleyiciler kendilerini filmde bulurlar.

Little Orphan Annie'de de buna benzer bir durumla karşılaşırız. Birçok okuyucu için, milyonlarca doları olan, smokin giyen, kravat iğnesi (elmas) takan fakat gömleği düğmesiz Daddy Warbucks'u anlamak zordur. Daddy yine boyunbağına çok gösterişli bir iğne takar. Annie ile ilgili bir diğer enteresan davranış ise Annie'nin son derece bağımsız bir çocuk olması, ailesi olmadığı halde yanına sorularına 'Arf' diyerek cevap veren sadık köpeği Sand'yı alarak binlerce millik yola yayan olarak çıkmasıdır. Annie her zaman kendisiyle alakadar olacak kimseleri bulur. Dinleyici de bu kimseleri kolaylıkla tanır. Bu kimseler problemleri olan insanlardır. Rehin ödeme, iş rekabeti, bozulan sobaları olanlar..... gibi. Her şekilde olursa olsun bu kimseler ayakta kalmayı başarmış olan kimselerdir.

Bu komik çizginin belki en enteresan anlamı Francis Hsu tarafından varılan sonuçtur. Birçok Amerikan karakterleri ve değerleri hakkındaki çalışmaları gözden geçirdikten sonra sosyolog, psikolog ve tarihçilerin görüşlerine de dayanarak,

çelişik Amerikan değerleri ona bir tek değerın yansıması gibi görünür. Söz konusu Amerikan değeri 'kendine güven'dir. Bu değer Amerikan ve Çin ailelerinin çocuklarını desteklemelerinin tezatlı örneğinde görünür. Çinli aileler ileride çocuklarının kendilerine yardımcı olmalarından hoşlanır bunu da herkesin bilmesini isterler. Diğer taraftan Amerikalılar çocuklarının refahından bir miktar yararlanmak ister fakat bu isteklerinin başkaları tarafından bilinmesini kesinlikle istemezler. Hsu'ya göre bu asli değer bünyeden gelen bir tezattır. Bu konuda şunları ortaya koyar:

Şurası açıktır ki hiç kimse tek başına kendi kendisine yetemez. İnsanlar temelde sosyal ve hissi bakımdan olduğu kadar teknik ve zekâ bakımından da birbirlerine muhtaçtırlar. Her insan ve her toplum belli bir ölçüde bir diğerine muhtaçtır. Amerikan asli değerinin 'kendi kendine güven olduğu görülüyor. Kişinin hayatında başkalarının önemi inkâr edilerek tezatlar ve problemlerin doğmasına sebebiyet verilmektedir. Bu tezatların en açıklarından birisi de "Güvensizlik'tir.

Little Orphan Annie'nin dört epizodunu burada münakaşa ederek, yapı analizinin Husu'nun bulduğu tezatlarla müşterek tarafları olduğunu görebiliriz. Evvelâ Annie, son derece müstakil bir çocuktur. Fakat bu rolü çok kısa bir müddet devam eder. Sonunda bir aileye muhtaç olur. Her zaman birileri onu evine alır. Bu insanlar ekseriye yalnız yaşayan ve kendi kendilerine güvenleri olan insanlardır. Çizgilerdeki karakterlerde başkalarına bağımlı olmaktan kaçınmak görünür. Fakat açıkça bellidir ki her biri şöyle veya böyle bir diğerine muhtaçtır. Umumiyetle birbirlerine yardım etmeleri para bakımındadır. Nihayet Daddy Warbucks zengin olduğu için fazlasıyla kendine yeterli gözükmele beraber problemlerle kuşatılmıştır. Warbucks sadece planları hazırlamakla kalmayıp , güçlüklerinde kendisine yardımcı olan Asp ve Punjabı'da yanında ayırmaz.

Bu çizgilerde belirtilen asıl tezat kendine güvene karşı bağımlılıktır. Aynı fakir Hsu tarafından Amerikanın asli değeri ve karşıtı şeklinde gösterilmiştir. Eğer Levi-Strauss mitin gayesinin hayattaki tezatlara aracılık etmesi olduğuna inanyorsa ve biz komikleri bir mit çeşidi olarak kabul ediyorsak, incelediğimiz bir komik-çizgi olan Little Orphan Annie'nin de bir aracı olarak bu tezatları gösterdiğini kabul edebiliriz. Bir kişinin kendi kendisine yetebileceği düşüncesi üzerinde ısrarla durulur. Fakat analiz sonuda, pozitif neticeler ve ilerleme ancak birleşerek, yardım ederek ve başkalarından yardım alarak olur.

EKLER

Birinci Epizot'un Özeti:

Şehirden çıkıp bir kaç hafta yürüdükten sonra Annie küçük bir kasabaya gelir, ayakkabılarını tamir ettirmek ister. Jack-Boot ona geceyi orada geçirip istirahat etmesini söyler. Bu iyiliğine karşılık daha sonraki günlerde de Annie orada kalır ve evin işlerine yardım eder. Jack Annie'yi yeğeni olarak tanıtır. Onu okula yollar. Annie derslerinde başarılı olur fakat sosyal alanda başarı kazanamaz.

Annie, Cuthbert Jones'la çok iyi anlaşmaktadır. Jones fazla popüler değildir. Üstelik çiftliklerinin ipotek parasını ödiyememek tehlikesi içindedir. Annie, Cuthbert'e yardım edeceğine ve durumu Jack amca ile konuşacağına dair söz verir. bu işlerle uğraşırken Jack amca bankadan gerekli parayı çeker ve kimin tarafından yollandığı belli olmadan Jones'un posta kutusuna koyar.

Jack'ın dükkânının yanında yeni mekanik araçlarla donatılmış bir ayakkabı tamirci dükkanı açılır. Annie kapı kapı dolaşarak Jack için tamir edilecek ayakkabı toplar. Rakibinin işleri kötüye gidince Jack'la bir anlaşmaya varmak ister fakat Jack işinin kalitesini bozmadır. Rakibi bunun üzerine Jack'i öldürmek üzere bir katil kiralar. Kiralık katil bir gece esrarengiz bir şekilde dövülür. (Aslında Jack tarafından) ve yeni ayakkabı tamirci dükkanı birgece içinde iş hayatından çıkar.

Annie, nehrin kıyısında yaşayan bir serseri, Fred Free ile karşılaşır. Onun gerçekte tahsilli bir insan olup olmadığı konusunda şüpheleri vardır. Fred, Annie'den hoşlanır onunla ilgilenir. Evdeki durumunu kontrol eder. Fred geçmişte birlikte çalıştıkları için Jack'ı tanıdığını söylemektedir. Bu arada zengin bir adam olan Mr. Halk kasabaya gelir. Mr. Halk, Jack ile karşılaşınca, şahsi meselelerinden dolayı aniden kasabayı terkeder.

Kasaba halkı Halk'un etkisi altında kalmıştır. Halk vaktini etrafta birilerini veya birşeyleri aramakla geçirmektedir. Aslında Jack'ı aramaktadır. Sonunda onun evini tesbit eder. Annie, Jack'ın bir cani olabileceğini düşünür. Halk, Jack'ı polise teslim eder. Jack hapse atılır. Annie de evde göz hapsine alınır.

Bu arada Fred Free Jack'ın suçsuz olduğuna dair deliller bulur. Jack'ı serbest bırakıp gerçek katili Halk'ı yakalatır. Jack, Fred sayesinde eski haline döner. Annie, Jack'ın serbest bırakıldığından haberi olmadan evden kaçar.

İkinci Epizot'un Özeti

Annie, şuurunu yarı yarıya kaybetmiş bir halde çocuğu ile birlikte kar fırtınasına tutulmuş olan Rose Chance'ı bulur. Onları fırtınadan uzaklaştırmaya çalışır. Yaşlı dul Mrs Alden onları evine alır. Rose iyileşince Annie yanında kalıp ekonomik bakımdan Mrs. Alden'e yardım etmek ister. Rose, kurabiye yapar Annie bunları caddede kamyon şoförlerine satar. Kayıp masasından gelen polislere Rose, Annienin annesi olduğunu söyler, Mr. Gudge, Mr. Alden'i ipoteğini ödiyemediği için tehdit eder. Jack (şoförlerin patronu) ipotek parasını ödemek üzere şoförlerden para toplar. Gudge çok sinirlenir.

Bir serseri olan Shanghai Peg, Mrs. Alden'i el işlerini görür ve bahçedeki küçük bir kulübede oturur. Mrs. Alden onun yiyeceğini temin eder. Gudge, Alden'in evini yakmak isteyince, Shanghai onu yakarlar, evi yanmaktan kurtarır. Bu yüzden Gudge, Shanghai'ye güçlükler çıkarmaya başlar. Bütün teşebbüsler başarısızlığa uğrayınca, Alden'in evinin kurabiye yapımında kullanıldığına dair bir dilekçe

yazarak şikâyet eder. Annie, bir plân hazırlar. Jack ve şoförlerle birlikte bu dilekçeyi tesirsiz bir hale getirmek isterler. Mrs. Alden'in mutfağındaki eski soba işleri için bir başka tehlike teşkil etmektedir. Jack kısa zamanda elektrik tesisatı kurar ve yeni bir soba alır.

Annie bu durumda biraz daha devam eder. Daddy Warbucks'un düşmanlarından Mrs. Alden'in kurabiye işine son vermek için Annie'yi aramaya başlarlar. Annie onların kendisi hakkındaki plânlarını işitince oradan uzaklaşır. Böylece yeni bir maceraya başlar.

Üçüncü Epizot'un Özeti

Daddy Warbucks'u soymak isteyen caniler tarafından Annie ele geçirilir. Planları başarısızlığa uğrar Annie kurtulur. Mr. Slime cinayete karşıdır fakat aslında canilerle aynı topluluğa mensuptur. Warbucks'a karşı planlarının başarısızlığa uğramasından sinirlenmiştir. Bu durumu öğrenen Daddy, Slim'e karşı Asp'ı çağırır. Daddy Warbucks sonra bir kere daha peşine düşerek baş canı Boris Sirob'u keşfeder. Annie'nin hayatının tehlikede olduğundan korkarak sebebini açıklamadan hiçbir yere gitmemesini tembih eder. Annie gizlice kaçır fakat Asp tarafından bulunur. Kaçış planları Asp tarafından yapılır, gizli yoldan kaçarlar. Kaçarlarırken yanlarında Daddy'in bütün serveti olan mücevherleri de vardır.

Mr. Am yaşını belli etmeyen bir adamdır. Mr. Am bir ormanın gizli yolunda saray gibi bir binada yaşamaktadır. Serveti de yerin altında saklıdır. Boris ve arkadaşları bunu keşfedip Daddy Warbucks'a hücum eder onun ciddi bir şekilde yaralanmasına sebep olurlar. Mr. Am onu esrarengiz gücü ile tedavi eder. Aynı zamanda ormanda kaybolmuş olan Annie'yi de bulur. Borsis ve arkadaşları Mr. Am tarafından, büyük bir hırsla mücevherleri çalmak isterlerken yakalanır ve maymuna çevrilirler. Daddy ve Annie sonra Mr. Am'in botuna binerek adayı terkederler.

Dördüncü Epizot'in Özeti

Annie ve Daddy mütevazı imkanlara sahip bir aile olan Salaggs'larla yaşamaktadırlar. Daddy fabrikasını yönetmek üzere geri dönünce yerine vekil olarak ihtiyar Mr. Slagg'ı bırakır. Sonra sırasıyla ciddi problemler ortaya çıkar. Annie'nin arkadaşı olan eski külhanbeyi Anvil, soyguncuların hücumuna uğrar ve soyulur. Warbucks ona iyi bir bakım gerektiğinde ısrar eder. Şantajcılar Daddy'den korumaya parası isterler. Daddy reddeder. Punjab ve Asp duruma el koyarlar.

Sabotajcılar eksper gibi görünerek fabrikayı imha planları hazırlarlar. Tekrar Punjab ve Asp onların plânlarını öğrenir, sabotajcıları ve onların yardımcılarını tesirsiz hale getirirler. Slagg'ın oğlu Bill Pete La Plata adını kullanarak kasabaya döner. Bill eski karısını tehdit etmiş Warbucks'a da düşmanca bir tavır takınmış-

tır. Warbucks La Plata'ya bütün kötü şöhretine rağmen iş vermiştir. La Plata yeni gizli bir bombanın fabrikada saklanan plânlarını çalmaya karar verir. Warbucks şüphe ettiği için gizlenir ve onu bekler. La Plata planları çalıp kaçarken makinalara kapılır. Warbucks yetişip onu kurtarır fakat her ikisi de ciddi bir şekilde yaralanırlar. La Plata ameliyatla kurtarılır. Neticede La Plata şahsiyet değişmesine de uğrıyarak yeniden Bill Slagg hüviyetini alır. Bill'in kan vermesiyle, büyük bir riske girilerek Daddy de kurtarılır. Bill ailesiyle ilişkilerini yeniden düzene koyar, eski karısıyla barışır ve fabrikanın sorumluluğunu üzerine alır.

MESNEVÎ-İ MURÂDİYYE'DEKİ FONETİK HUSÛSİYETLER

Dr. Kemâl YAVUZ

Muinüddin bin Mustafa adında bir Mevlevî şâiri tarafından Sultân II. Murâd adına yazılan *Mesnevî-i Murâdiyye* beylikler devrinde Osmanlı sâhasında yazılmış Türkçe'de bilinen ilk *Mesnevî* tercüme ve şerhi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanâatımıza göre eser dar bir muhit içinde kalmış, bu sebepten Türk kültür ve edebiyâtındaki gerçek yerini alamamıştır. Bu husus göz önüne alındığı takdirde, müellif de bu devrin Mevlevî merkezlerinden uzak kalmış olması muhtemeldir. Eserin *Mesnevî* tercüme ve şerhinin dışında yer alan gazel tarzındaki Türkçe ve Farsça manzûmelerinde Muîn veya Muînî mahlasını kullanan Muînüddin bin Mustafa ayrıca şeyhi Abdurrahîm'i de zikretmektedir. Arapça ve Farsça'ya hâkim olan Muînî'nin hayâtı ve yaşayışı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmesine rağmen kati bir şey söylemek mümkün olmamıştır. Yalnız eserinde yer alan;

Mevleviyem mevleviyem mevlevî
Mevlevî olmayan olur levlevî
(II.c.y.k. 212b/18)

beyiti Mevlevî Tarikatı içinde olduğuna kuvvetli bir delildir. Aynı durum şeyhi Abdurrahim için de söylenebilir.

Ortaya koyduğu eseri Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî Hazretleri'nin altı cildten ibâret olan *Mesnevî-i Şerîfi*'nin birinci cildinin tam bir tercüme ve şerhinden ibârettir. 14.404 beyiti bulan ve h. 839 yılı Receb ayında (m. 1436) yazılan eser iki cildten ibârettir(1). Hacim bakımından devrinin en önde gelen eserleri arasında yer alan *Mesnevî-i Murâdiyye*'nin, Bursa ve Cambridge nüshası olmak üzere, bugün bilinen iki nüshası mevcuttur. Bunlardan Bursa nüshası iki cild olup tamdır. Cambridge nüshası ise sâdece birinci cildten ibâret olup eksiktir(2).

-
1. Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz., Dr. Kemâl Yavuz, *Muînî'nin Mesnevî-i Murâdiyyesi*, Doktora tezi, İstanbul 1977, Türkiyat'Enstitüsü Kütüphânesi, nu. 1820,1821; Doç Âmil Çelebioğlu, *Sultân II. Murâd Devri Mesnevîleri*, Doçentlik tezi, Erzurum 1977.
 2. *Mesnevî-i Murâdiyye*, Bursa İlk Halk Kütüphânesi Eski Eserler Kısmı, Ulucâmi Bl. nu. 1664, 1665. ; Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, nu. 1000.

Burada eserin dil açısından, sâdece fonetik (sesle alâkalı) husûsiyetlerini vermeye çalıştık. *Mesnevî-i Şerîf*'in Sultân II. Murad Han devrinde yapılmış tercüme ve şerhi olması *Mesnevî-i Murâdiyye*'yi gerek dil gerekse edebî yönden değerli kılmaktadır.

I. VOKALLER (ÜNLÜLER)

A. VOKAL DEĞİŞMELERİ

Türkçe'de kelime köklerindeki ünlülerde olduğu gibi eklerdeki ünlülerde de vokallerin çeşitli sebeplerden dolayı gelişerek değiştiklerini görmekteyiz. Metnimizde de rastlanan vokal değişme ve husûsiyetleri şunlardır.

1. i / e mes'eleli (i>e, e>i, e)

Türkçe'de bu ses değişmesi karışıktır. Ünlünün i>e, e>i, i>e, e>e gibi şekillerde değiştiği görülmektedir. Aslında Türkçenin hemen her devrinde i>e, e>i değişikliğine dâimâ rastlanmaktadır. İmlâ olarak Eski Türkiye Türkçesi'nden beri elif ve “y” sesleri ile yazılan “i” ünlüsünün arap harflerini bırakıncaya kadar imlâsı değişmemiştir. İmlâ bakımından böyle olmakla birlikte “e” olarak telaffuz edildiği görülmektedir. Ayrıca, bâzı kelimelerde, Eski Türkiye Türkçesi'nde ve Uygur Devri Türkçesi'nde “e” olan ünlü, bazı ağızlarda eski telaffuzunu muhafaza etmekle birlikte, bugünkü yazı dilimizde “i” hâlinde görülmektedir.

Kapalı “e”nin ise üzerinde çalıştığımız eserde olup olmadığını katıyetle söylemenin imkânı yoktur. Çünkü eski harflerde bu sesi veren ayrıca bir imlâ şekline rastlanmamaktadır.

Metnimizde i>e ve e>i değişikliğine rastladığımız kelimeler, bugünkü şekilleri ile kıyaslanarak aşağıya çıkarılmıştır.

a. Bugün “e” olarak telaffuz edilen metnimizde ise “i” şekliyle yazılan kelimeler şunlardır:

- bil : “bel, kürek”
Kaldı bil ü orağ u renc u ziyân 339, Hoca kulu eline bil virse ger 4817, bâğbânam diyü mâra urma bil 6471.
- bil : “bel”
Kaddi elifi eyledi çengün bilini dâl XXI/221, Cân biline bağlayayın biñ kemer 316, bilüme bağlayayın zünnârlar 1716.
- bin : “ben”
Koltuğuna alasin bini meger 6099.
- bisle- : “beslemek”
Lâgar eyler canını ten bisleyen 290, Bisle imânun yüzi olsun güzün 815, Çün selîm olsa gerekdür bislemek 1379.

- biş : “beş”
Tâ biş altı ay şafâ sürdi bular 813, Çağırur âdemler adın biş ü on 1433, Tâ çağırurlar niçeler biş ü on 5582.
- biz- : “usanmak, bıkmak”
Yüzi kıblede dutar gönli bizer/Hâk bizer andan özin Hâk’la bizer 1274, Liki andan ‘İsâ vü Mûsâ bizer 1517.
- di- : “demek, söylemek”
Paslu âyine ne göstereşün digil 125, Bî-mişâli gör ki didükçe kaşaş 2182, Söz digincek oldur özin zâr iden 2967.
- divşür- : “devşirmek”
Nitekim ol şâh divşürdi tabîb 201, Hırş-ıla buldukların divşürdiler 349, Gerçi şalar säyesin dîvar uzun/Yine divşürür gidüp gün irse dün 870.
- gice : “gece”
Her gice ten tuzağından murğ-ı cân 1889, İhtiyâruf-ıla gündüz ü gice 3283, Gündüzün sanki nihân gice gider 4485.
- giç : “geç”
Gerçi giç geldüm kapuña yâ Hâlim 5683, Giç geldün diyüben eyledi red 5687.
- girçek : “gerçek”
Bir iki gün girçek ağla bâkî gül 5033.
- il : “el yabancı”
İl şanur mağmûm odur mahkûm-ı ‘ışk 723, Göz ki ‘aybın görmez il ‘aybın görür 2035, Gör ki ol hâlvette kapusunda il 3082.
- il : “el, memleket”
Şordı tekrâr ol kıza pîr ilini 664, Sürdi naşrâniler iline anı 1721, Bu ihtilâfdan fitne tolar cân ili 3389.
- ir : “er, erken”
İr ü giç suçuma oldum uş mukırr 5684, İr ü giç saña gelen olmadı red 5685.
- ir- : “ermek, gelmek, vâsıl olmak”
Tâ ki düşündeki tuş olup ire 282, İrdi ol mihmândan öñ yügürdi şeh 305, ‘Âşık-ı müştâkuz irmege Hâka 1822.
- iriş- : “ulaşmak, erişmek”
Sırr-ı mütüya düriş yâra iriş 1930, Ne av avladuñ ne irişdüñ eve 2073, İrişen ol nâra zünnârın kese 4146.

- irkek : “erkek”
Nesl için cem’ eyler irkek ü dişi 1384, Hâş u ‘âm u cümle irkek ü dişi 4920.
- irte : “erte”
İrte-y-içün ‘âkil aḥşam beklemez 3548.
- işik : “eşik”
Ben diyen bulmaz işigünde necât X/106, Şeyḥ işiginden ırma yüzünü 3067, İşigünde bizüz etfâl-ı yetim 3182.
- it : “et”
Şiş ü şogan duz u şu vü it ü od 4807
- it- : “etmek”
Ten ‘ilâcın cân sakîmine itdiler 422, Nice idincek itmez igvâ nefsi gül 1739, Eydemezven medhinün evşâfını 2693,
- itdür- : “ettirmek”
İtdürür cû’-ı tevekkül bî-şeba’ 4640.
- iy : “ey”
Sen devâ kıl bu ḥabîbe iy tabîb 258, Himmetün artmayınca iy şöfi 2470, ‘Akldur peymâne-i cism iy piser 3053.
- sil : “sel”
Tâ ki ‘İsâyileri virem sile 2413, Dünyâyı göz yaşlarından aldı sil 3082.
- siz- : “sezmek”
Pîr sizdi kızda var bir gizlü renc 417, Pîr sizdi kızı ‘ışk almış hemîn 466, Çünkü ḥalk anuñ fenâsın sizdiler 3457.
- vir- : “vermek”
Tâ vire esrâr-ı dilberden ḥaber 148, Virelüm bunda da bir iki nişân 2434, Ol kadar kim virür aña terbiyet 3006.
- yi- : “yemek”
Yiyüp içüp ḥōş yatup turdı bular 813, Kime yimek üyümecek ki-me emel 1560, Mâl balsa dir ki rızkumdur yirin 3292.
- yidi : “yedi”
Yidi deryâ oldu mevcinde gemi XIV/146, Mürekkeb yidi bahr olup yir ü gök olsa kırtâsı Nefs bil yidi cehennem andadur 50.

- Yidiler : “Yediler”
Her zamānda vardır Üçler Yidiler 3624, Andan Üçler Yidiler
Kırklar dağı 3626.
- yid : “yed, el”
Lutf-ıla tā yid-i Hak irdi baña 6444.
- yidür- : “yedirmek”
Yiy ü yidür cüd şehāvet yig-durur 2502.
- yig : “yeğ, daha iyi, üstün”
Kışşayı başına gelen yig okur 410, Yigdür ebleh dōstdan
‘ākil ‘adū /Yigdür ebter yārdan kāmīl ‘adū 2264, Hāyr-ı
ahmakdan lebibūñ şerri yig/Nef-î nādāndan ‘ālimün şerri yig
2265.
- yigrek : “yegrek, daha üstün”
‘Āşıkun dīvānına it var nazar /Dağı yigrek vīrsün ol defter
hābar 4361.
- yil : “yel, rüzgār”
Halka sanki sam yili olup eser 1579, mekri-y- ile yil gibi gizli
eser 2354, Nitekim yilūñ işi esmek-durur 3562.
- yil : “istemek, emel”
Bātıl itdi hāşılun bu āb u gil /Nefs yili sende yakdı cān u dil 2804
- yil- : “yelmek, koşmak”
Dün ü gün yiler yitişmez kimseye 136, Yalın ayak yildi mes-
cidden yaña 243, Ölmege yil sen dahı ölmeği ön 1932.
- yildire- : “yeldirmek, çok hareket etmek”
Yildireyüp başı şaçar-ıdı berk 1115.
- yildür- : “yeldirmek, koşturmak”
Var gaflet ile nefsün yok yire yiter yildür 2418.
- yin- : “yenmek”
Gerçi yinmez şāh-ı tāvūsun teni 848.
- yif- : “yenmek, māni olmak”
Nāra gir diyen yifemez oddan 4157.
- yifni : “yeni”
Çünkü söz yifni ola söz eskidür 5450.

- yir : “yer”
Aç gözün kim levh-i mahfûz oldu yire 152, Yire bârân saçmaz olur âsümân 360, Âhir oldu yirde vü gökde zelil 2110.
- yir : “makam, mevki”
Şeh kıatyken yirün olduñ redd-i bâb 2805, Bu senüñ benüm evüm yirüm nedür 3236, Koydı ola yirinde bir şâhib-kabül 3486.
- yit- : “yetişmek, kâfi gelmek”
Güci yitdükçe diye evşâfını 512, Saña yitmez mi sebak remz-i vezîr 3125, Külline yiter birisinden haber 3524.
- yit- : “ulaşmak”
Zâlim ilter zulmı çâhına yiter 6149.
- yiter : “kâfi”
Olma kimseye mürîd özün yiter 2541, Bu ten-ile cânı yiter haste kıl 3001.
- yitiş- : “yetişmek”
Dün ü gün yiler yitişmez kimseye 136, Şeyhe yitiş olasın hatta ki pâk 1881.
- yitmiş : “yetmiş”
Günde yitmiş kerre istiğfâr ider 1406, Yitmiş ile üç yüz altmış iy ağı 3626, Cânımı Cercis gibi yitmiş kez öldür her nefes 6136.
- yiyiş : “yeyiş”
Tıfl kendüzinden öğrenür yiysiş 3102.

b. Uygur Devri Türkçesi'nde görüldüğü gibi, metnizimizde “e” şeklinde geçen, bugün ise “i” ünlüsü ile yazılan pek az kelimeye tesâdüf edilmektedir. Aşağıda görülen bu kelimeler bugünkü Anadolu ağızlarının bâzısında eski halleri ile kullanılırken yazı dilimizde “i” şeklindedir.

eyü < edgü “iyi”

Dâyimâ zâhid enâniyyetdedür/Ol melâmâtı eyü niyyet dedür 1681, Dünyâyâ geldün eyü tohm it nişâr 2057, Bunda ef'âli eyü oldu kamu 3881.

gey-<ked- “giymek”

Oldı gâyib geydi insân kisvetin 957, Geydi hâdiler tonın idlâl ider 1723, murakka'geydüğüm şöfi şanurlar 4303, Söylemek geymek ü üyümek gîdâ 4611.

yine < yene < yana

Yine inler ki ola aşlına karib 13, Saydın alur yine şayyâda gelür
3008, Yine dönerek hemân bî-cân u dil 4402

c. Şahıs zamirlerinin teklik 1. ve 2. çokluk şahıslarda e>i değişikliği görülmektedir. Aslında bu durum Eski Türkçe'den beri varlığını korumaktadır. Metnimizde karışık bir durumda olan şahıs zamirlerinden akkuzatif ve genitif şeklinde görülen birkaç örnek aşağıya alınmıştır.

bin, min; "ben, men"

Koltuğuña alasin bini meger 6099, dir i mini öldüren şanma kalam 860, Dile-rem mahveyleyesin mini sen 3203, Azdı minüm tâli'ümde niyyetüñ 4284.

sin "sen"

Bir tecellide sini Müsi-vâr /Eylesün şevk-i bâde-i kelimât X/III. Tâ helak itmeye sini bâk-i Hak 2561 Her emire didi sinüñdür zaman 3420, Didiler ana ki sinüñ bir piser 4743.

2. ü/o ve ü/ö değişmesi

Metnimizde görülen ugrı, ugra-, uyan-, usan-, güzel, yürü- gibi kelimelerin yazılışları aynı olduğu için u/o, ü/ö tefriki yapılamamaktadır. Ugrı gibi bugünkü konuşma dilinden kalkmış kelimeleri bir tarafa bırakırsak, diğer kelimelerin İstanbul ağızı ve buna dayanan yazı dilimizde dar yuvarlak şekli olan "u" ve "ü" lü şekillerinin telâffuz edildiği görülmektedir. Günümüz Anadolu ağızlarında ise bu kelimelerin "o" ve "ö" lü şekilleri de yaşamaktadır.

Biz metnimizde ugrı, ugra- uyan- ve usan- kelimelerinde "u" lu şekli, yürü- ve güzel kelimelerinde ise "ö" lü şekli tercih ettik.

Bu kelimelerin dışında Uygur Devresi Türkçesi'nde bulunmayan fakat Eski Türkiye Türkçesi'nde çok görülen "oran" kelimesini "uran" şeklinde aldık.

B. ÜNLÜ UYUMU (Harmonie vocalique)

Türkçemizde bugün görülen iki çeşit ünlü uyumu bakımından metnimizi incelersek; incelik-kalınlık yönünden tam bir uyumun mevcûd olduğunu görmekteyiz. Bu uyum sâdece Türkçe menşeli kelimelerde değil yabancı menşeli kelimelerde de kendisini göstermektedir. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun ise, bu devir metinlerinde olduğu gibi metnimizde de tamâmen umûmîleşmediğini görmekteyiz.

1. İncelik-kalınlık bakımından ünlü uyumu

Asli kelimelerde tam olan bu uyum, eklerde de tamdır.

Getirildiği kelimeyi sıfat yapan "ki" âidiyet (vasfiyet) eki bugünkü Türkçe'de incelik-kalınlık uyumunun dışında olmasına rağmen metnimizde, Eski Türkçe

Devresi'nde kökün vokaline uyup kalınlaştığı şekilde, görülmektedir. Bu ekle alâkalı birkaç misâl aşağıya alınmıştır.

Kim bilür kim zâtı evşâfı nedür/Hem şıfâtında-ğı eltâfı nedür 3830, Hak mürdür görme evvel nârını/şonra gör nârında-ğı gülnârını 4131.

Bugünkü Türkçe'de görüldüğü gibi -iken gerundium hâli metnimizde de ses uyumu dışında görülmektedir. Bugünkü Anadolu ağızlarının bazılarında ek, Uygur Türkçesi Devresi'nde olduğu gibi, kalın şekilde de kensdisini göstermektedir.

Pâdişâh ağlar-ken irişdi h^wâb 265, Bunda-y-iken öl ü bunday-ken uyan 2061, Hak kerem idüp dutar-ken muhterem 2316, Hasta-y-iken Hakk'ıla idersin çü 'ahd 3249, Postlar yırtarken ider dest-büs 4322, Oldılar hayvân-iken ehli su'ür 5842.

2. Yuvarlaklık-düzlük bakımından ünlü uyumu

Türkçe'nin ilk devirlerinden beri sağlam bir şekilde görülmeyen yuvarlak-düzlük uyumu Eski Türkiye Türkçesi'nde ise aynı şekilde umûmileşip kâidelere bağlanmadığı gibi eski ve yeni yazı dilimize göre de birçok kelimelerde yuvarlaklaşmaları ortaya çıkarmıştır. Bu durumda Eski Türkiye Türkçesi'nde, Uygur Devresi Türkçesinde olduğu gibi, bugün de düz ünlü taşıyan kelimelerin yuvarlak ünlülü oldukları görülmektedir. Bu devir Türkçesi'nin içine dâhil olan eserimizde de yuvarlaklaşma (labialisation) birçok kelimedede kedisini göstermektedir.

Türkçe'nin, Eski Türkiye Türkçesi Devresi'nin en önemli fonetik husûsiyetlerinden birini meydâna getiren bu yuvarlaklaşma hâdisesi kelimelerde ve eklerde olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır.

a. Kelimelerde yuvarlaklaşma

1. Kelime sonunda bulunan ğ ve g konsonantlarının düşmesi sebebi ile.

Eski Türkçe'de, bugünkü Türkiye Türkçesi'nden farklı olarak, kelime sonunda ğ ve g konsonantları bulunmakta idi. Türkçe'nin târihî seyri içerisinde sonda ğ ve g seslerini taşıyan kelimeler, Batı Türkçesi'ne intikal ederlerken, bu sesleri düşürmüşler ve yuvarlaklaşmaya sebep olmuşlardır.

ğ ve g seslerinin düşmesi sebebi ile yuvarlak vokal taşıyan şu kelimeler metnimizde geçmektedir.

ayru < adrığ

Cân olur cânândan ayru ten-şıfat 89, Şeyhden ayru kâmil olmadın eger 1883, Pâdişehden ayru oldı altı yıl 2352, Andan ayru olma hergiz bir nefes 2945.

bilü<bilig “bilgi”

Ol etibbâ kim edeb terk itdiler/Kendü bilüleri-y-ile girdiler 327,
Kendü bilülerine idüp ictimâd 420, İntizârundan tağıldı bilümüz
2401.

kapu<kapıg “kapı”

İlm şehrinüñ kapusıdır özün IV/34, ‘Âşıkun seyri kapudan kurbe-
te 3304, Kapuñ önünde kelb-i Muştafâyam 6242.

şaru<şarıg “sarı”

Olmaz kara vü ağ u şaru vü sebz ü mor u al 6293,
Şolup şaru olup dilüni dek dut eyle lâl 6312.

taru<tarıg “tane, tohum”

Kumu taru şanuruz iy Bisine 1821, Yirde tarudan-durur dirmez
fürüc 2675, Göresin taruda yüz bin ‘arş u kürs 3465.

2. Dudak ünsüz (konsonantlar)leri sebebi ile

“b”, “m”, “p” dudak ünsüzlerinin tesiri ile bazı kelimelerde yuvarlaklaşma
olmaktadır.

demür “demir”

Her demür virmez çü şan’atsuz şerer 1873, Gör demüri her kaçan ursañ
taşa 4341.

kirpük “kirpik”

Kalem it kirpügüni bu ebced için 3601.

tapu “hizmet”

İdüp kapuña tapu şad hezâr şey’en li’llâh 3152.

3. Yapım eklerinde bulunan yuvarlak ünlüler sebebi ile.

Uygur Devresi Türkçesi’nde yuvarlak ünlü taşıyan eklerin metnimizde
yuvarlaklığını muhafaza ettikleri görülmektedir. Metnimizde görülen örnekleri
şunlardır:

-uk eki ile

artuk “artık”

Dir Nebî halvetde zikre çok düriş/Zıkr-i tevhîde igen artuk düriş
131, Yüz bin artukdur bunuñ gibi misâl 1179, Şükr-i kudret artuk
eyler kudreti 4834,

ayruk “başka, gayrı” <adruk

Zerreye ayruk degüldür ol güneş 2701.

açuk “açık”

Gözi açuklara ol kan-ıdı niğ 984, Gözi açuklara bu söz rüşen-durur 1671.

delük “delik”: Metnimizde bu kelimenin ses uyumuna uymuş şekline de rastlanmaktadır.

Ney gibi eyle dem ciger delügin/Çeng-vâr eyle şâh-ı kaddüni ham 3981.

eksük “eksik, noksan”

Eksük olmaz uşbu ni‘metler yakın 351, Andan eksük olmaya kor-
hu-yı baş 701, Biri eksüklüğümdür biri cehlüm/Biri fiskum biri
rüy-ı siyâhum 2633.

şınuk “kırık, kırılmış”

Kimdür ol şağı şınuk gibi şaran 2786, Cebr şınuk bağlamakdur iy
ağı 5429, Şınuk gönüllere râmuñ hakıyçun 6223.

uyanuk “uyanık”

Kâr-ı dünyâdan uyurlar uyanuk 1936, Kendüyi sanur gâfil uyanuk
2025, Nefsün uyanuk olup canun üyür

yazuk “günâh”

Dil ki verhemden kazanur yazuğı 6172,
-garu, -gerü eki ile

Uygur ve Eski Türkiye Türkçesi’nde dâima yuvarlak vokalli olarak görülen bu ekin düz sesli hâline, pek azda olsa, metnimizde rastlanmaktadır.

içerü < iç-gerü

İçerü bir şişe var al berü vir 1526, İçeriden ol hitâb-ı bed-ğarâb
3365, Bâbı berkidürsin içerü ‘adü 4738, Derinden içerü giren yine
taşra güzer eyler 6486.

ilerü < il-gerü

Geldi ilerü şanasın şîr-i dilir 4637, Çünkü girdi yola ħargüş-ıla şîr/
Şîrden ilerü ħargüş-ı beşîr 5976, İlerü gel kıl nazar olma melül
6095.

yukaru < yok-ğaru

Remz-ile kim yukaru virdi ħaber 2865, Yukaru kim şerhi olmışdur
ana 3325, Dağı kâfirden yukaru tâlihi 3627.

4. -uk ekinin tesiri ile benzeyerek yuvarlaklaşan kelimeleri.

ayuk “ayık”

Çaldı hayran cümle serhoş u ayuk 1390.

tanuk “şâhid”

Gel yalan tanuk gibi gitme yola 5980.

5. Herhangi bir sebebe bağlı olmadan yuvarlak ünlü taşıyanlar.

Metnimizde geçen bir kısım kelimeler yuvarlak ünlü taşımaktadırlar. Bazılarında, Eski Türkçe’de de yuvarlak ünlülü şekilleri ile görülen bu kelimelerin izâhını yapamıyoruz. Bunların çoğu bugün düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi oldukları halde “agu” gibi bazı kelimeler ise bu uyumun dışında kalmaktadırlar.

agu “zehir”

Andan içersin agular câm-ıla 978, Mâr-ı tömâr agusunda her keşiş 3822, Hilelü sözdür inan agulu nân 5515.

aru “arı”

İki aru bir çiçekden yir zehir 1169, Çekdi balsuz cevri aru vü kovan 6094.

azuk “azık”

Olur ilanun çıyanun azuğı 6172.

berü “beri”

Sen de yağ dökdün meger bir berü gel 6119, İçerü bir şişe var al berü vir 1526, Gel berü kim dâll-i rahmetdür bu nâr 6114.

dilkü “tilki”

Dilkü vü davşan u âhü vü peleng 5108, Avlayımaz nefsi dilkü vü şağal 6520.

edük “edik”

Bir adımun yarısın düzsen edük 1796.

girü “geri, tekrar, sonra”

’İşk şehrin girü aşıkdan şoruñ 490, Kim girü kendüzüme kayğu menem 852, Şimdiden girü gerek ki olam hamüş 3772.

ılduz, yılduz “yıldız”

Çankı yılduzla ki düzdür tâli’i 3911 Nûrı bu ılduzda olur berkarâr 3927.

kargu “kamış, kargı”

İki kargular ki bir yirde biter 1175, Kargu zâhidlere halvâ eylemez 2667.

karşu	“karşı” Mest ola didâra karşı akl u rüh 525, Güne karşı itse itler ‘av’arı 985, Güline karşı bülbül ol güya 3985.
kayğu	“kaygı, tasa” Kim girü kendüzüme kaygu menem 852, Kalb-i bakkal oldu kay- ğudan ‘alil 1111, Yâr u gam kayğu ferah guşsa nağam 1981
kendü	“kendi” Kendü zannından gören yaram şanur 34, Kendü bilüleri-y-ile girdiler 325, Cavlakıyı kendüye kıldı kıyâs 1120.
kamu	“bütün, hep” < kamuğ Şeb-çırâğ oldu kamu içinde dür 70, Kamu ma‘cün-ı Lokmânî 235.
eyü	“iyi” < edgü Dünyâya geldün eyü tohm it nişâr 2057 , Gösterür şeytân u nefis işin eyü 2403, Bunda ef‘âli eyü oldu kamu 3881.

Bu kelimelerin dışında düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan, metnimizde geçen, Eski Türkçe’de bulunmayan şu kelimeler de görülmektedir.

degül	“değil” Od-durur ol neydeki dem yil degül/Yile varsun kim buña kâyil degül 40, Büyü tuymayan burun bizden degül 2191, Hâkine lâyık degül anuñ felek 31.
delü	: “deli (Eski Türkçe’de tilbe, tilve, tilfe şeklinde görülmektedir.) Her delü şanur degül ‘âlem tolu 2023, Key delü vireydi ol ilhâma dil 2877, Çâh-ı ervâha döker bu delü râh 3924.
şayru	: “hasta” (Metnimizde bu kelimenin düz vokalli şekline de rastlamaktayız.) Şandılar ki ol cârîye şayrı-durur 453, Nefs vesvâsıyla şayru oluruz 1844.
sınur	: “sınır” Zerre oldu gözüne kevne sınır 2810, Her şey zuhûridur yog anuñ nûrına sınır 2985.
yatlu	: “kötü, fenâ” Yatlu sünnet kodı çünkü ol muzır 3843, Eyü görgil cümleyi yatlıyı sen 6218.

b. Eklerde yuvarlaklaşma

Üzerinde çalıştığımız eserde eklerin yazılışı, Eski Türkiye Türkçesi metinlerinin hemen hepsinde olduğu gibi karışık olarak görülmektedir. Târihî Türkiye Türkçesi'nin içinde ekler eski harflere tâbi olarak klişeleşmiş bir şekilde yazıla gelmişlerdir. Bu sebepten düzlük-yuvarlaklık vokal uyumu, telaffuzda olsa bile yazıda açıklıkla görülmemiştir. Bu uyum ancak son asırlarda kendisini göstermiştir.

Metnimizdeki yuvarlak vokalli ekleri, vokali aslında yuvarlak olanlar, sonradan yuvarlaklaşanları olmak üzere iki bölüm hâlinde vermeyi uygun gördük

1. Ünlüsü (vokali) aslında yuvarlak olan ekler

a. -up, -üp; -uban, -üben; -ubanı, -ibeni

Eski Türkçe'de -p ve -pan, -pen şekillerinde görülen bu ek yardımcı vokali bünyesine dâhil ederek -up, -üp; -uban, -üben; -ubanı, -übeni şeklinde yuvarlak ünlülü olarak Eski Türkiye Türkçesi'nde oldukça çok kullanılmıştır. Metnimizde her ne kadar dar-düz vokalli şekillerine rastlanmakta ise de çoklukla yuvarlak ünlülü şekli görülmektedir. kap-up 1798, koy-up 4753, tur-up 4439 id-üp 175, iç-üp 813, ayakla-y-up “çiğneyerek”, 6485, eyle-y-üp, yi-y-üp 3163, durma-y-ıp 850, agla-y-ıp 247, şan-ıp, göz dik-ıp 813.

Ekin genişlemiş şekli olan -uban, -üben; -ubanı, -übeni şeklinin de yukarıda zikrettiğimiz gibi düz vokalli şekilleri bulunmaktadır.

şal-uban 2659, al-uban 824, ur-uban 386, şağ şağ-uban “yas tutarak”, 346 bağla-y-uban 4460, iv-üben 2072, iç-iben 525, garra ol-ubanı 1088 kov-ubanı 3075, öl-übeni 863, gark ol-ıbanı 6315.

-dur-, -dür- faktitif eki

Bu ek son yüzyıllarda ünlü uyumuna tâbi olmuştur. Aslında ekin vokali yuvarlaktır. Üzerinde çalıştığımız seserde düz vokalli şekline ise pek az rastlanmaktadır.

tuy-dur-ur 4642, şı-dur-2806, yi-dür-2502, yil-dür- 2418, ir-dir-em 1728.

-ur-, -ür- faktitif eki

Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde ve bu devre ait olan metnimizde görüldüğü gibi, ekin daha önceki devrelerde de ünlüsü dâimâ yuvarlaktır.

art-ur-ur 433, toğ-ur-dur 1385, taş-ur-ur 2683, iç-ür-ür 684, ir-ür- 809, deg-ür- 3419,

-sun, -sün; -sunlar, -sünler: emir eki

Eski Türkçe'de (-zun, -zün; -zuni, -züni) şekillerine de rastladığımız teklik ve çokluk 3. şahıs emir ekinin, ünlüsü metnimizde yuvarlak, nâdiren de düz olarak geçmektedir. Aslında ekin Eski Türkçe'de yuvarlak ünlülü şekli mevcuttur.

yıkma-sun 2346, giryân itme-sün 2860, gitme-sün 4999, irürme-sin 3841, teşhîr itme-sin 5531, gelme-sin 599.

-dur, -dür : Bildirme eki

tur- fiilinden gelen bu ekin haber (bildirme) 3. şahıs eki olarak vokali Eski Türkiye Türkçesi ve bu devir Türkçesi içinde yer alan metnimizde dâimâ yuvarlaktır. Metnimizde dur- fiil şekli de vardır.

buğday-dur 2649, âsân-dur 5067, şağ-dur 5430, ağır-dur. 6065, ganimet-dür 191, dil-dür 2208, bir-dür 3168.

2. Ünlüsü (vokali) sonradan yuvarlaklaşmış ekler

-(u)m, -(ü)m, -(u)muz, -(ü)müz iyelik eki

1. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinin ünlüsü Eski Türkçe’de köke tâbidir. Eski Türkiye Türkçesi’nde ise, “m” konsonantının tesiriyle ekin ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. Metnimizde de dâima yuvarlak ünlülü olarak görülen bu ek için örnekler aşağıdadır.

‘imâd-u-m 2583, rızk-u-m-dur 3292, koltuğ-u-m-da 4392, şa-ç-u-m 5751, nâliş-ü-m-den, hâcet-ü-m 258, kendüz-ü-m-e 852, at-u-muz 2013, nâr-u-muz 6259, hişşe-müz XX/215, bîm-ü-müz 1689.

-(u)ñ, -(ü)ñ; -(u)ñuz, -(ü)ñüz iyelik eki

2. Teklik ve çokluk şahıs iyelik eklerinin metnimizde ünlüsü yuvarlak olarak görülmektedir. Aslında Eski Türkiye Türkçesi’nde ekin ünlüsüne hep yuvarlak olarak rastlanır. Metnimizde düz vokalli şekli de vardır.

kebüd-u-ñ-dan 2711, nâr-u-ñ 4282, himmet-ü-ñ 3069, ‘aczüñ 3274, tir-ü-ñ-e 6437, iç-ü-ñ 4236, rahmet-ü-ñ-den 4396, var-ı-ñ-ı 145, câh-ı-ñ-ıñ 575, ‘ilâc-ı-ñ-da 687, ‘inâyet-i-ñ-le 381, iş-i-ñ 244; kayd-u-ñuz 3145, bi-ü-ñüz 3145.

-uñ, -üñ; -nuñ, -nüñ: Genitif eki

Eski Türkçe’de ünlü uyumu içinde olan genitif (ilgi hâli) eki, Eski Türkiye Türkçesi’nde dâima yuvarlak vokalli olarak görülmektedir. Metnimizde ise ekin ünlüsünün ekseriyetle yuvarlak olmasına rağmen nâdiren düz vokalli şekline de rastlanmaktadır.

İmân-uñ 815, açlar-uñ 2021, Yûsuf-uñ 2162, adım-uñ 5839, iş-üñ 217, gözüñ-üñ 2202, Ahmed-ün 2309, segler-üñ 2496, sen-üñ 357-3114, pâdişâh-ıñ 228, nâr-ın 416, câhın-ın 575, ‘işk-ın 722; sırça-nuñ 1223, yara-nuñ 1610, Muştafa-nuñ 2143, deryâ-nuñ 3310, ümmetleri-nün 635. deri-nün 1335, remzi-nün 1747.

-lu, -lü; -suz, -süz: Sıfat yapma eki

Eski Türkiye Türkçesi’nde isimden sıfat yapma eki olan -lu, -lü eki ve bunun menfisi olan -suz, -süz dâima yuvarlak vokalli olarak görülmektedir.

-lu, -lü ekinin yuvarlak vokalli bulunmasının sebebi bu ekin Eski Türkçe’de -lıg, -lig, -luğ, -lüg şeklinde olması, ğ ve g seslerinin düşerek yuvarlak vokalli şeklinin kalmasına yol açmasıdır. -suz, -süz ekinin yuvarlak vokalli hâle gelmesi ise -lu, -lü ’nün tesiriyle ve analogi yoluyla. Metnimizde Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi, bu ekin düz vokalli şekline de tesâdüf etmekteyiz.

sıtma-lu 436, belâ-lu 2356, aşşı-lu 4519, beşer yüz-lü 609, tâli’-lü 1985, giz-lü 3218; kulak-suz 2178, tad-suz 1297, dermânsuz 3834, edeb-süz 332, darb-ı meşel-süz 3178, ecel-süz 3391, dil-süz 4371, hak-sız 241, anasız 508, gümân-sız 731 em-rünsüz 249 şîr-süz 291, sen-süz 397.

-du-m, -dü-m: Görülen geçmiş zaman eki

Eski Türkiye Türkçesi’nde görülen geçmiş zaman eki teklik 1. şahıs ekinin vokali dâima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklığın sebebi m konsonantıdır. Metnimizde ender de olsa düz vokalli şekline tesâdüf edilmektedir.

şaç-du-m 21, ziyan kıl-du-m 1100, penâh ol-du-m 1578, şıgın-du-m 3367, çık-du-m 4103, işle-dü-m 4214, gel-dü-m 5683, yola gir-dü-m 5751, öde-dü-m di-di-m 526.

-du-ñ, -dü-ñ: Görülen geçmiş zaman eki

Metnimizde görülen geçmiş zaman teklik 2. şahıs eki de dâima yuvarlak vokallidir. Bu yuvarlaklık ñ ünsüzünün tesiri ile olduğu gibi, teklik 1. şahsa benze-me yolu ile de olabilir. 2. Çokluk şahsta da yuvarlaktır.

ad çıkar-du-ñ 2019, avla-du-ñ 2073, esir kıl-du-ñ 4563, şı-du-ñ 5696, idin-dü-ñ 1837, iriş-dü-ñ 2073, şermsâr it-dü-ñ 4282.

-du-k, -dü-k: Görülen geçmiş zaman eki

Eski Türkçe’de ”-tı-mız” şeklinde olan görülen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs eki, Eski Türkiye Türkçesi’nde ve bu devir Türkçesi içine giren metnimizde, -duk, -dük şeklindedir. Ekin -tı-mız şeklinden -duk, -dük şekline geçmesine sebep olarak -duk, -dük partisip ekinin tesiri düşünülebilir.

cem’ it-dü-k IX/99, âğâz eyle-dü-k XV/160, söyle-dü-k XVI/169, diledü-k XVII/171, di-dü-k 2878.

-uz, -üz: Çokluk 1. şahıs bildirme eki

Ek “biz” şahıs zamirinden meydâna gelmiştir. b-> v- olmuş, daha sonra ünlü ile kaynaşarak yuvarlaklaşmıştır. Tarihi Türkiye Türkçesi’nde ek hep -uz, -üz şeklinde olup metnimizde de bu şekilde görülmektedir.

müştâk-uz 1822, bî-hâşıl-uz 2974, esîr-üz 1649, ‘âciz-üz 1826, bi-dil-üz 2974, biz-üz 3179, cebbârı-y-uz 1650, dertlü-y-üz XX/214, cübbe-y-üz 1653.

-a-vuz, -e-vüz: İstek çokluk 1. şahıs eki

İstek 1. çokluk şahıs ekinin menşei biz şahıs zamiridir. b-> v- olduğu gibi aradaki ünlü de dudak ünsüzü tesiri ile yuvarlaklaşmıştır.

rüsâ ol-avuz VII/73 güyâ ol-a-vuz VII/73, zelif olma-y-a-vuz 636, eyd-e-vüz 6516, ki id e-vüz 3167.

-ur, -ür: Geniş zaman eki

Geniş zaman eki Eski Türkçe'de -ur, -ür, -ar, -er -ır, -ir ve -r, şekillerinde görülmekte idi. Eski Türkiye Türkçesi'nde bu ekin -ır, -ir şekilli hâli hiç kullanılmamış, metnimizde olduğu gibi -ar, -er yanında -ur, -ür şekli kullanılmıştır. Ek daha sonraki asırlarda ünlü (vokal) uyumuna tâbi olmuştur.

zâhir kıl-ur-am 262, işid-ür-em 2032, karşı var-ur-sın 47, berkid -ür-sin 4740, yaş-ur 6128, öğüt vir-ür 2512, idin-ür 2905

-u, -ü: Gerundium eki

-u, -ü gerundium eki metnimizde çok kullanılmakla beraber bunun yanında aynı ekin -ı, -i'li şekline de metnimizde rastlanmaktadır.

Sen düşersin yine aña yüzün koy-u 1648, di-y-ü 522, di-y-i -6471, şun-ı-vir 601, bil-i bilmeye 5211, bul-u bildi mi 5914.

c. Düz ünlü (vokal) lü ekler

Üzerinde çalıştığımız eserde geçen ve düz ünlü taşıyan ekleri bünyelerine göre kısımlara ayırarak inceledik.

1. Tek vokalli (ünlülü) olanlar

-ı, -i : Akkuzatif eki

Eski Türkçe'deki -ğ, ve -g akkuzatif ekinin düşmesi ile yardımcı ses durumundan yükleme hâli (akkuzatif) eki durumuna geçen bu ek Eski Türkiye Türkçesi'nde dâima düz vokalli hâlinde kendisini göstermiştir. Metnimizde de dâima düz ünlülü olarak görülmektedir.

Yüsus-ı 3088, varum-ı 3129, 'aybuñ-ı 4220, yurd-ı 5210, hükümñ-i 4675, cum'a-y-ı 4409, ölü-y-i 894, säye-y-i 2070.

-ı, -i: İyelik eki

Eski Türkçe'de -ı, -i şeklinde görülen bu ek düz vokalli şeklini Eski Türkiye Türkçesi'nde muhâfaza etmiştir. Metnimizde ekin yuvarlak ünlülü şekline, nâdir de olsa, tesâdüf etmekteyiz.

uc-ı-yla 614, ton-ı-n 1723, huzur-ı 2983, toz-ı-na 5686, yüz-i 302, bal-ı 1086, iş-i 3212, hük-m-i 5554, yük-i 6065, kıyırğ-ı 623-625, oh-un-ı 2070.

2. Bir ünsüz bir ünlüden teşekkül edenler

-dı, -di: Görülen geçmiş zaman 3. şahıs eki

Görülen geçmiş zaman 3. şahıs ekinin ünlüsü dâima düzdür.

yu-dı 182, kır-dı 342, kuç-dı 384, toy-dı 3181, sürü-di 303, yügür-di 305, gül-di 1130, ek-di 6334.

-mı, -mi: Soru eki

Eski Türkçe'de -mu şeklinde olan bu ekin metnimizde sâdece düz vokalli şekli vardır.

gül-mı 900, halvâ-mı 1298, bî-hemtâ mı 5468, maḥrem-mi 86, âdem-mi 86, göz-mi-dür 2026.

-nı, -ni: Akkuzatif eki

3. şahıs iyelik eklerinden sonra gelen bu ekin vokali daima düz olarak görülmektedir.

elṭâfi-nı 512, gıdâsı-nı 2960, duḥâsı-nı 4595, Pendi-ni 596, dânesi-ni 2395, mihri-ni 5521.

-sı, -si: İyelik eki

Metnimizde bu ekin ünlüsü dâima düz olarak geçmektedir.

etḳâ-sı 1777, ıssı-sı 2703, devâ-sı 3475, va'desi 714, deri-si 854, bâde-si 1661, cümle-si 2080.

-cı, -ci: İsimden isim yapma eki

Eski Türkiye Türkçesi'nde ve bu devir Türkçesi içinde yer alan metnimizde -cı, -ci ekinin ünlüsü dâima düz olarak görülmektedir.

ara-cı 331, yalan-cı 884, kapu-cı 4058, şefâ'at-cı 1618.

3. Bir ünlü bir ünsüzden meydâna gelen ekler

(-ı)n-, (-i)n-: Dönüşlülük eki

Bu ekin yardımcı ünlüsü yuvarlak vokal ve düz vokal olması bakımından metnimizde karışıklık göstermektedir. Bununla birlikte metnimizde ekseriyetle düz vokalli şekli kullanılmıştır.

bul-u-n-ur 996, sev-i-n-ür 2042, köy-i-n-ür 4764, toy-u-n-ur-ıdı 333, gör-ü-n-ürdüm 1694.

(ı)-l-, (i)l-: Pasiflik (mechûl) eki

Bu ekin yardımcı vokali umûmiyetle düzdür. Metnimizde yuvarlak ünlülü şekli de görülmekle birlikte azdır.

ayr-u-l-an 42, dir-i-l-diler 1726, dök-ü-l-düğü 1093, düz-i-l-üp 1690, ört-ü-l-ür 1563.

4. Ünsüz-ünlü-ünsüzden meydâna gelen ekler

-mıŖ, -mıŖ: Anlatılan gemiŖ zaman eki

Ekin Eski Türkçe'de olduğu gibi, Eski Türkiye Türkçesi'nde ve bu devir eserlerinden olan metnimizde sâdece düz Ŗekli mevcûddur.

ur-mıŖ-am 1103, aıla-mıŖ-am 5854, or-mıŖ-am 6098, boyan-mıŖ-dur. 2424, düŖ-mıŖ-üzdür 5134.

-sın, -sin: Fiil çekiminde teklik 2. Ŗahıs eki

Bu ek Eski Türkiye Türkçesi'nde ve metnimizde dâimâ düz vokalli olarak görülür. Ek aslında zamirden inkiŖaf etmiŖ daha sonraki asırlarda ünlü uyumuna tâbi olmuŖtur.

ondurur-sın 1897, arŖu varur-sın 4740, ul olur-sın 5031, uda grirür-sin 4140, berkidür-sin 4740.

-sın, -sin: Teklik 2. Ŗahıs bildirme eki

Ŗahıs zamiri menŖe'li olan bu ekin metnimizde çok kullanılan düz vokalli Ŗeklinin yanında, pek az olmakla beraber, yuvarlak vokalli Ŗekline de tesâdüf edil-mektedir.

müctebâ-sın 396, Ŗadık-sın 1874, rencür-sın 5051, gümrâh-sın 6215, degül-sün 5612.

-sız, -siz: Fiil çekiminde okluk 2. Ŗahıs eki

Bugün yerine -sınız, -siniz" Ŗekli kullanılan bu ek, zamirden inkiŖaf etmiŖtir. urur-sız 4122, bula-sız 4418, 'arz ide-siz 705.

-sız, -siz: okluk 2. Ŗahıs bildirme eki

Zamir menŖeli olan bu ek Eski Türkiye Türkçesi'nde kendisini muhâfaza etmiŖtir.

mürüdüm-siz 3165, müünkir-siz 3166, 'abd-i nevbet-siz 6494,

-ıl-, -gil: Teklik 2. Ŗahıs emir eki

Bugün kullanılmamaktadır. Metnimizde, kafiye zorlamaları hâric, hep düz Ŗekilli hâline rastlanmaktadır.

vur-ıl 52, me'teber dut-ıl 494, iŖit-gil 2, di-ül 561.

-lık, -lik: İsimden isim yapma eki

Eski Türkçe’de çok şekilli olan bu ek Eski Türkiye Türkçesi’nde -lık, -lik olarak görülmektedir. Metnimizde ekin çok şekilli şekline rastlanmakla beraber, düz-dar vokalli şeklinin çok kullanıldığı görülmektedir.

karañu-lıg-a 659, ekkâl-lık 850, çübân-lık 4406, döst-lık 5279, kendü-lükün-le 2694, kendü-lik-den 6122, yok-luk 2787, , kul-lıg-ıla 4493, eyü-lüg-ile 4218, eksük-lük 6233.

5. Ünlü-ünsüz-ünlüden meydâna gelenler

-ıcı, -ici: Fiilden isim yapma eki

Metnimizde dâima bu şekilde kullanılmasına rağmen, ilk vokalin bazan kelimenin kök veyâ gövdesindeki vokale tâbi olarak, yuvarlaklaştığına da rastlamaktayız.

uy-ucı 4000, yak-ıcı 4281, gönül yol-ıcı 1699; tap-ucı, konu-ucı 3284.

6. İki heceli ekler

-ınca, -ince: Gerundium eki

Bu ek Eski Türkçede -ğınça, -ginçe şeklindedir. Metnimizde -ınca, -ince şeklinde olup ekin birinci vokalinin bâzan kök vokaline uyarak yuvarlaklaştığı görülür.

gark ol-ınca 4561, gid-ince 1009, öl-ince 3417, ir-ince 4884, yara-y-ınca 3004, görme-y-ince 1222, tutaş ol-ınca 3301.

C. VOKAL (ÜNLÜ) TÜREMESİ

Metnimizde ünlü türemesi çok az görülmektedir. Aşağıda görüldüğü üzere tek bir kelimedede bu duruma tesâdüf etmekteyiz.

Biribirisine benzer ola ün
(1425)

Bir ibirine haber ulaştırur
(1725)

İdiserdür biribirsini red
(3590)

D. VOKAL (ÜNLÜ) DÜŞMESİ

1. Kelime başında (apherese)

Kelime başında ünlü düşmesi metnimizde çok az tesâdüf edilen bir hâdisedir. “sıtma” kelimesinde gördüğümüz bu hâdiseyi başlıca örnek olarak göszetebiliriz. Ayrıca “yuhu”, “yuku” kelimesi için de kelime başında ünlü düşmesi vardır diyebiliriz.

Şıtmalı kişiye hummâ bağladan 436, Şeh yuhusunda şetaret eyledi 271, gördi andan duhterüñ gözi yuhu 825, Yukusun alup vire cû'-ıla derd 3013, Men ol gaflet yukusından humâram 3495.

2. Kelime ortasında (syncope)

Kelime ortasında ünlü düşmesi Türkçe'nin hemen her devresinde görülmektedir. Bu hâdisenin başlıca sebebi Türkçe'de orta hece ünlüsünün vurgusuz olmasıdır. Orta hece düşmesi metnimizde çok görülen bir hâdisedir. Bu hâdiseye Türkçe kelimelerin yanında yabancı menşeli kelimelerde de rastlanmaktadır. Buna aruz vezninin ortaya çıkardığı bir hâdise olarak da bakabiliriz.

- ağz : Göz ü ağzı güş işden boş ola 2030, Şirüñ ağzında oda döndi nefes 5362.
- boyun : Boynuña şeytân gurür ipin tolar 1750, Boynına urmak gerek tîğ-i katî' 5725.
- dirilik : Oldur ol bu ölümü dirlik bulan 2237, Zâlimüñ dirliği oldu bil ki merg 3657.
- ferkadân : Yir yüzinde ferkdânlar ditreşür 6524.
- heycân : Tağ gibi gönüllere heycân virür 2782.
- hezeyân : Dâyimâ ağzından ol hezyân şaçar 1467.
- gönül : Secde ider gönül-ile akça şayar 1865, Gönli vâsi' cânı key hâşî' ider 6077.
- iki : Zikr-i şükrin idelüm iksin için 2216.
- karın : Eyledi Kârünü karnında zebün 4431, Yir karnından çıkup taşra budak 6346.
- kötürüm : Şöyle kalduñ yirde kötrüm ü aşak 4812.
- köyüne- : Şuna köyner özüm iy şîr-i dilîr 5752.
- oyuna- : Hıdmetünde oynayayın cân u baş 317.
- şimdi : Çarhda çarh ururam şimden girü 3374.
- taleb : Talb-ı Rabdur ki Türdur tavid-ı tareb 2907.
- Zekeriyâ : Biçdürüp itdi Zekeryâyı esîr 2827.
- kazâyıla : Teşne cân virür. kazâlan mevcden 5819, Pençe dutar ol kazâla pîç-e-pîç 4745.
- kendüyile : Niçe halkı kendüle kıldı kesâd 2147.

Eklerde vokal (ünlü) düşmesi

- arayayım : Cemâli bağına irem diyü aram çemeni 3160.
- biribiri : Birbiriyle şöyle kim barışdıları 307, İzzet ider birbirisinden kaçup 1978, 'akıbet birbirini bulur arar 3300.
i- fiili ile yapılan şekillerde
- ise : Kandası ehl-i hüner makbül olur 5864, Liki aşlı nirdese aşlı andadır 4483.
- idi : Kurdıdı davşan kim şol dem fiten 5776, oladı 1017, şaçadı 1108, Gerek ol bin ölse bu bin öledi 877.
- iken : Rahmde'ken cismi ruha mahrem ol 3200, Şîr serkeş gibiken olsa mutî' 6448.

Not :

Metnimizde geçen ve götürmek, ulaştırmak mânâsına gelen "ilt-," ve "ilet-" kelimeleri metnimizde birlikte geçmektedir. Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde de her iki şekil bulunmaktadır. "il-" fiil kötü olarak alındığı taktirde "-e-" fiilden fiil yapan bir ektir. "-t-" ise her iki fiilde faktitif eki durumundadır. Bu hal göz önüne alınınca "ilt-" fiilinde vokal düşmesinden söz edilebilir. Bu kelimelerle alâkalı bazı örnekler aşağıdadır.

- ilet- : İledür hakkâk önine ser-te-ser 3670, Yil Hindüstâna iletdi yine 4969.
- ilt- : İltesin dükkân-ı Rahmâna anı sen 1758, Bâz gibi şâha ilter râzını 4599.

E. CONTRACTION-CRASE (BİRLEŞME)

Sonu ünlü ile biten bir kelime ile, başı ünlü ile başlayan bir kelime veya ek yan yana geldikleri zaman ünlülerden birinin düşüp iki kelimenin birleşmesi hâdisesine contraction denir. Bu ünlü düşmesi devâmlı olduğu gibi, aruz vezininin zorlaması ile, geçici de olabilmektedir. Şâyet bu birleşme hâdisesi devamlı ise kalıplaşmış kelimeler ortaya çıkmıştır. Metnimizde her iki şekilde görülen contraction hâdisesine rastlanmaktadır.

a. Kalıcı contraction neticesinde 'meydâna gelen kalıplaşmış kelimeler:

niçün < ne + içün, niçü < ne + içün

Pîr dir ki niçü terk itdül vatan 663, Puta tapmayı niçün yakmaduñ 4285, Niçün gurûr nûr-ı sürûrun söyündürür 6307.

n'it— < ne + it—

Gör n'ider tedbîre takdîr-i Hakîm 187, n'itdi gör Hârût u Mârûta hased 2108, Ahmaka n'itdi o tezvîr -i vezîr 2284.

n'eyle— < ne + eyle—

N'eyesün bir sır tıyar hem süzi yok 90, Cân gıdâsından ola di n'eyledür 1339, Gör ki n'eyler şâhini şayyâd-ı bâz 3003, Dinle n'eyler ol cühüd-ı rehzeni 4085.

n'ol— < ne + ol—

Gör ki aña uymayanlar n'oldılar 3833.

kendüz < kendü + öz

Her sözi kendüzüne mi'yâr kıl 150, Kim girü kendüzüme kaygu menem 852, Tıfl kendüzinden öğrenür yiyiş 3102 Şonra kendüzinde buldı tâbeşi 4471.

şol < şu + ol

Şol sade kim kâni' oldı dürri pür 70, Şol kadar bigânedem kıl ihtirâz 97, Şol ki âyet-i gâfletde bir noqtaya mâyildür 2423.

şimdi < şu + imdi

İtmezem hamdi şimdi hâcet-çün XI/122, Söyle şimdi şöfi ibni'l-vaqt ol 548, Kişver-i dîne menem şimdi emîr 3611.

nesne < ne + ise + ne

Şöyle bi-pâyân iken her nesnenün pâyânı 'ışk 763, Hiç nesne olamaz aña le'im 1896, Dir vezîr anlara sözden nesne yok 2996.

böyle < bu + eyle

Şehvet adın 'ışk tağanlar böyledür/Gördüğine göñli ağanlar böyledür 879, Böyledür talib ki bî-teslîmdür 1537, Şâdık-ısañ sen de böyle ol 'amü 2311.

şöyle < şu + eyle

Sen de sır şaklamağa şöyle düriş 711, Bâkî hüblardan çıkar duñ şöyle ad 2019, Hâk taşu-y-ıla şışeñ şöyle uşat 3146, İçlerine şöyle kim taldı gâzab 3646

b. Geçici contraction meydâna getiren bazı kelimeler

Geçici olarak meydâna gelen contraction metnimizde oldukça çok görülmektedir. Biz bununla alâkalı bâzi örnekleri aşağıda veriyoruz.

ki ol : Nite ki ol küffâra tezvîr-i vezîr 3835.

şol ki âyet : Şol ki âyet-i gâfletde bir noqtaya mâyildür 2423.

ikiñüzi de iderem : İkiñüzi de iderem cümle helâk 5749.

dilüñde ayru : Dilüñd 'ayru olsun küfr ü tefriğ 6251.

göñli ağanlar : Gördüğine göñli ağanlar böyledür 879.

böyle itdi : Ol yahüdi çünkü böyle itdi 'itâb 4462.

F. TÜRKÇE'DE UZUN ÜNLÜ

Metnimizde bazı kelimelerde uzun ünlüler görülmektedir. Ancak bu ünlülerin uzunluğunu göz önüne alırken her şeyden önce aruz veznine kelimelerin uymasını düşünmek gerekir. Fakat bunun yanında, aruz vezni zorlaması bile olsa; d, g, l, r, ş, y, z ünsüzlerinden evvel gelen bir ünlü bu sesler vâsıtasıyla bir buçuk hecelik bir durumda ortaya çıkmaktadırlar. Bu şekil bize Türkçede uzun ünlü olabileceğini, bunların kullanılış sahasına çıkış şekillerinin ise d, g, l, r, ş, ve z ünsüzleri ile mümkün olacağını göstermekle birlikte kat'i bir hükme gidemeyiz. Bununla alâkalı örnekler aşağıya çıkarılmıştır.

“d” ünsüzü ile

Tadsuz bir nesnenüñ adın seven
Oldur îmân kandınuñ *tadın* şavan 1292

— — —

Ya'ni kaçar *oddan* göre n'ider
Merkez-i nâra özin küre ider 4137

Od didi ol cühûda iy 'anûd
Gel ki göresin durur mı fi'l-i od 4312

“ğ” ünsüzü ile

Aña kim itdi ilâhî intibâh
Şağdan fark eyledi kimdür tebâh 2293

“l” ünsüzü ile

Kız u zeger birbirin kıldı kabûl
Birbiriyle 'ıyş kıldı *bol bol* 811

— — —

Muştafâyı it bize mürşîd ü yol
İt kabûl ihsân idüben *bol bol* 2011

— — —

Her nefesde *yil* emriyle yiler
Şu anuñ hükmi-y-ile yirden yiler 2646

“r” ünsüzü ile

Gönlüm içinde ne kim varsa zamîr
Tercümânsuz sen bilürsin *bir bir* 394

— — —

Şeh diledi kim sakîmi göre pîr
Duta nabzın şora derdin *bir bir* 413

— — —

Garbda sen olsañ u şark içre pîr
Bî-hicâb añlar o sırruñ *bir bir* 2949

— — —

Halvetine da'vet itdi *bir bir*
Yazdı bir menşür içinde bir emîr 3408

— — —
Menzil uzak yol katı düşvârdur
Uşbu yolda gül-ı dilküş *vardur* 1756

— — —
Neyçüdür bu guşşa vü tedbîr di
Bu eḥâdiş ü ḥavâtır *bir di* 3237

— — —
Türkmençe yok mı Mevlâlıkda ḥaḳ
Gör ki iti n'eyler iy itden aşâḳ 4327

— — —
“ş” ünsüzü ile
Baş şükri oldur idesin sücüd
Olmayasın hayr işlerde 'anüd 3201

— — —
Bu bahırdan ger taşar disem haber
Taşdan taşaydı deryâ-yı güher 2637

— — —
Yağ dökildügi degüldi ḥusr tek
Yağ dökilmiş ü kumâş *olmuş* lek 1093

— — —
Kanda yaş varsa kara olur yeşil
Yaşsuz kara ḳalır ḳurı ḥacil 4233

— — —
“y” ünsüzü ile
Göñlini gör nice emîn ü *baydur*
Arpa ḳılmaz tohm kim *bugdaydur* 2649

— — —
“z” ünsüzü ile
Ḳız u zerger birbirin ḳıldı ḳabül
Birbiriyle 'ıyş ḳıldı bol bol

— — —
Zâhiri ni'metlere birkaç mişâl
Yiter olur çünki çoğa *az dâll* 2214

— — —
Az az ider tamarlaruñda seyr
Zehre şeker geydürür ol şerre ḥayr 3334

— — —
Ma'denine gider *az az* her metâ
Yile yil ü şuya şu şemse şu 'â' 4484

— — —
Deler az az bu cihân zindânını
Zindvânî iken sultânını 4487

II. KONSONANTLAR (ÜNSÜZLER)

Metnimizde rastladığımız konsonant değişimleri ile konsonantlardaki gelişmeleri inceleyerek ayrı ayrı bölümler hâlinde verdik.

I. k/ğ değişikliği

k/ğ değişikliğini, üzerinde çalıştığımız eserde kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda olmak üzere üç şekilde görmekteyiz.

a. Kelime başında

Türkçe'de ħ sesi mevcûd değildir. Ancak Türkçe kelimelerde görülen “k” sesleri Türk Dili'nin târihi seyri içinde “ğ” ya dönüşerek başta, kelime ortasında (hece başında) ve sonda görülmektedir. Bu duruma metnimizde karışık olarak rastlanmaktadır.

Metnimizde kelime başında “k-” ile geçen ve bugün bazı ağızlarda “ğ-”, yazı dilimizde ise “h-” olarak kullanılan kelimeler aşağıya çıkarılmıştır.

kanı > “nerede, hani”

Ƙanı sır söylemge mahrem mi var 86, Terkeş-i 'ömrüñ boşaldı
kanı av 2072, Gördüñ ise kanı göster bir nişân 3279, Şîr dir
ğargûşa kanı kuvvetüñ 5979.

kankı, kanğı > “hangi”

Ƙankı şîşeyi ilteyin eyd iy hümâm 1527, Ƙankı yılduzla ki düzdür
tâli'i 3911, Ƙankısına kur'a kim irse hemân 5111.

kan > ħan “han”

Buna kul olmakda ħanlar ditreşür 6522.

b. Hece başında (kelime ortasında)

Metnimizde geçen bazı kelimelerde kelime ortasında (hece başında) “k” lar “ğ” olmuştur. Böyle olmakla beraber bu kelimelerin “k”lı şekilleri de eserimizde mevcûddur.

dağı : Şeyĥi dağı sanma senden bî-ħaber 650, Buncılayın senden ol
pirüñ dağı 3075, Şu dağı hem ancılayın o da bak 3297 , Ol
mürfidüñ nefsi dağı şanki od

koğu : Pes 'ayândur koğusından müşg u sîr 465, Tuymadı gülzâr-ı
'İsâdan koğu 2618, Tuymadun gülzâr-ı koğudan koğu 3035,
Cebrden kanda tuyorsın sen koğu 3272, Var-durur her odda
bir dürlü koğu 3887.

korğu : Andan eksik olmaya korğu-yı baş 701, Ana ol hüd begâyet
korğudur 2029, Tuymaduñ gülzâr-ı korğudı koğu 3035, İdin-
me ĥüyi korğudan uyandur cânı uyğudan 5502.

- oĥu- : Kışsayı başına gelen yig oĥur 410, Key şakin ol mihri oĥuma galat 3567.
- uyĥu, yuhu : Uyĥu mevtüñ kardaşıduı ol habir 1927, Çeşm-i cismi uyansa aynı uyĥudur 2029, Uyĥusın alur yarayınca ava 3004, Uyandur canı uyĥudan 5502, Gördi andan duhterüñ gözi yuhu 825, kâşki aşhâb-ı kehf gibi yuhum 1965, Gözüm gaflet yuhusından açılmaz

Kelime ve hece sonunda

Metnimizde geçen bâzı kelimelerin sonunda -k/-ĥ deĝişikliği görölmektedir.

- oĥ : Sâyeden himmet oĥunı zâta at 2070.
- yaĥ- : Nâr-ı inkâr anı şöyle kim yaĥar 1672.
- yoĥ : Yoĥsa mâl-ıla ganî olmaz denî 68, Yoĥsa söyleme kalur bî-cân beden 552, Yoĥsa biri iki mi görür zeki 1521, Yoĥsa hileñ saña olur yine dâm 4731.
- ayah : Kuyruĝın kısar ayahların kaĥar 625, Ayaĝın kaĥup yire kaĥardı dest 6340.
- kaĥ- : Kuyruĝın kısar ayahların kaĥar 625, Ayaĝın kaĥup yire ka-hardı dest 6340.
- kırĥ : Ol vezîr ki ĥalvet itdi kırĥ gün 2917, Çekdi kırĥ gün dahı ĥalvet ol ĥabîş 3455.

2. k-/g-, k-/ĝ- deĝişikliği

Eski Türkçe'de başında k ve k sesi taşıyan kelimeler Batı Türkçesi'ne geçerken g ve ĝ olarak inkişâf etmişlerdir. Metnimizde bu durum bâzı kelimelerde karışık bir şekilde görölmektedir. üzerinde çalıştığımız eserde k-/g- ve k-/ĝ- deĝişikliği içerisine giren başlıca kelimeler aşağıya çıkarılmışlardır.

- ĝayĝulu : Kendüñi ko kendüñ olma ĝayĝulu 5598.
- geç- : Bir nefesde geçdi bîn burc-ı felek 82, Geçdi 'ömüñ hâ iuersin seyr-i ten 3042, Gör ki bir sâ'atda Hindüstan geçen 4964.
- gel- : Gelüp ırakdan sanasın kim hilâl 288, Enbiyâ sırrı gelüpdür evliyâ 3308, Gel ki tuyasın esrâr-ı Halîl 4099.
- gemi : Bî-te'emmül Hıızr şındurdu gemi 1003, Ol gemide buydı sırr iy âdemî 1005, Aña benzer mişl-i deryâ vü gemi 3314.
- gerek : Şekkeri dimek nedür yimek gerek 3000, Kuşa evvel avı öğret-retmek gerek/Andan anı elden ava atmak gerek 3011.

- getür- : Dir mu'allim sı birin birin getür 1539, Getürür bir genç oğlanlu zeni 4085,
- gey- : Oldı gäyib geydi insan kisvetin 957, Geydi hädiler tonın idläl ider 1723, Kibr ü geymek ü yimek işrâf seve 2492.
- geydür- : Zehre şekker geydürür ol şerre hayr 3334.
- gez : Toğsa bir gez âfitâb-ı zül'l-Celâl 2837, Kime ki 'ammareke allahu dise ger bir gez 3778.
- gez- : Bir evün külli deriçesin gezer 3906, İçi pür yil şunuñ üstinde gezer 5082, Dir idüm sin ü ben tende gezerdüm dost u düşmende 2498.
- gibi : Ney gibi 39, gün gibi 182, deve uyuzı gibi 1725.
- gider- : Yağlıg adın gider ü bir dahı yak 820.
- gir- : Girdi ortalarına ol beglerün 2496, Gir ü gayret eyle kıl cismüni tağ 3960. Nân girmedin dehanından inan 3101.
- girü : 'İşk şehrin girü 'aşıkdan şoruñ 490, Kim girü kendüzüme kaygu menem 852, Halk görmez Hakkı gören Hak girü 1146.
- gişi : Her gişi kendü beraber ni bulur 3649.
- git- : Cehl gitdi kâmil oldı ma'rifet XIII/135, Yola yoldaş-ıla gitmek hübdur 135, Kaşdı av idüp ive gider idi 175.
- göç : Kaşdı kılmış canı tenden ide göç 4953.
- gök : Unudup gökler yapanı bi-'imâd 4121, Kara göginde ana irdi şabâh 806, Şiyb ü bälâ yir ü gög ü küh u gâr 1980.
- gönder- : Şâh gönderdi bir iki tercümân 771.
- gönlek : Gönlegi olur rakîb ü hem hacîb 566,
- gönül : Gözi pür-nem oldı gönli toldı hemm 23, Çok anar gönlindekiyi her kişi 583, Secde ider gönli-ile akça şayar 1865.
- gör- : Yüzüñi gördük hemân gitdi hirec 391, Çün seg ü har dahı göriser bunı 1933, N'eyleyüp n'itdügin anuñ göresen 2746.
- götür- : Seyl gibi götürdi her gövdeyi hün 3650, Tahtuñı yil götürse dahı şakın 4255, Rahtı bağlayup götürmiş hargehi 5948.
- göz : Âdem ol furkatla gözden dökdü dem/Gözi pürnem oldı gönli toldı hemm 23, Gözi görüp gönli oldı mübtelâ 168, Gözüñün şükri budur ki itmeye nazar 2202.
- ğum : Minüm işşum şu vü ğum ıssum bilür 3415.

- güç : Güci yitdükçe diye evşafını 512, Dir Süleymân di saña kim kıldı güç 4953.
- gül- : Tütinün sözün işidüp güldi halk 1130, Az yimek az gülmek ü az söylemek 2207, Bahârda yüzi ezhâr-ıla güler eşcâr 3777.
- gün : Dün ü gün yiler yitişmez kimseye 136, Buldı rüşen gün gibi kara düni 182, Bî-edebliğ itse gün bulur küsüf 369, Zerresinden belki gün mestür olur 510.
- güp : Bir dene üzümde gör yüz güp şarâb. 2744.

Metnimizde arab harfli yazı kullanıldığı için k ve g ayırımı yapılmadığından bazı kelimelerin başında bulunan sesin “k” mi yoksa “g” mi olduğunu bilemiyoruz. Sâdece “kişi” kelimesinde bu ayırım yapılmıştır. Bugün bu kelimelerin başında “k” sesi olduğuna göre aşağıdaki kelimelerin de Eski Türkçe’den beri “k” sesi ile telaffuz edildiği ve bu kelimelerde bulunan “k” nin “g” olmadığı söylenebilir. Ancak bu kelimeler bazı ağızlarda “g” ile tellaffuz edilmektedir.

- kendü : Kendü zannından gören yaram şanur 34, Kendü bilüleri-y-ile gitdiler 326, Cavlakıyı kendüye kıldı kıyâs 1120.
- kendülik : Kendüligün-ile kılduğuñ şeña 2694, Kendülig-ile şanur ola halâş 4737, Kendülikden bak o ‘ucbuñ çâhına 6122.
- kendüz : Her sözi kendüzüne mi’yâr kıl 150, Dir girü kendüzüme kayğu menem 852, Tıfl kendüzinden öğrenür yiyiş 3102.
- key : Nür-ı Qur’ân-ıla key ma’mürsın 29, Bu hâzâkat içre key şâdık-durur 276, Tâ ara yirleri ola key irak 3299.

3. “ğ” ve “g” seslerinin gelişmesi

“ğ” ve “g” seslerinin durumu Türkçe’nin târihi seyri içinde mühim bir yer tutar. Lehçelerin tasnifinden, merhalelerin tesbitne kadar göz önüne alınan temel esaslardan biri de bu “ğ” ve “g” seslerinin gösterdikleri husûsiyettir.

Biz bu sesleri; birden fazla heceli kelimelerin sonunda, teşkil eklerinin ve kelimelerin bünyesine dâhil heceler ile çekim eklerinin başında olmak üzere üç bölümde inceledik.

a. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda

Eski Türkçe’de birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan “ğ” ve “g” sesleri Türkçe’nin târihi seyri içerisinde ele alınırsa; bu “ğ” ve “g” ların Batı Türkçesi’nde düştükleri, Şark Türkçesi’nde ise sedasızlaşarak “k” ve “k” oldukları görülmektedir. Batı Türkçesi’nin ilk devirlerini içine alan Eski Türkiye Türkçesi’nde “ğ” ve “g” sesleri düşerken kendilerinden önce gelen ünlüye tesir ederek, onun uzamasına ve yuvarlaklaşmasına sebep olmuşlardır.

Üzerinde çalıştığımız eserde “ğ” ve “g” seslerinin düşmesi neticesinde meydana gelen kelimeler aşağıya yazılmışlardır.

- acı < açığ
Acı tatlu hayr u şerr ü germ ü serd 408, Acı şu tatlu suya beñzer turu 1225, Acı deryâ-y-ıla ol tatlu deniz 1325.
- bilü < bilig
Kendü bilüleri-y-ile gitdiler 326, Kendü bilülerine idüp i'timâd 421, İntizârundan tağıldı bilümüz 2401.
- kamu < kamuğ
Şeb-çırâğ oldı kamu içinde düri 70, Ana kattâl-ı zehr olur kamu ma'cün-ı Lokmânî 235, Ya'nî ki evşâf-ı kamu/Balı şâf it mahv kıl mümün kamu 1860.
- kapu < kapıg
'İlm şehrinün kapusıdur özün IV/34, Oldı ni'met kapusın yapıdı Hudâ 358, Kapuñda bi-nihâyetdür inâyet 2574,
- katı < katıg
Menzil uzak yol katı düşvârdur 1756, Bu nefsiñ katıdur yası yasağadur yası 1775, Katı rencür-ı dâ-yı bi-devâyam 6236.
- şaru < şarıg
Olmaz kara vü ağ u şaru vü sebz ü mor u al 6293, Şolup şaru olup dilüñi dek dut eyle lâl 6312.
- sevi < sevig
Ta ki tola bu cihâna müsevi/Getüreler halk Müsâya sevi 1611.
- tarla < tarıglağ
Zerger eydür iy menüm kanum döken /Sensin ol tarlaña yatlu tohm eken 861.
- ulu < uluğ
Ya'nî bil fırsat ğanimetdür saña/Ol ganimet ulu ni'metdür saña 191, Senden ulular taşavvur itmedi 5187, Bedendür key ulu düşmen ol eyler ceng-i sin ü men 6481.

b. Yapım eklerinin ve kelimelerin bünyesine dâhil hecelerin başında

Yapım ekleri ile kelimelerin bünyesine dâhil olan hecelerin başında bulunan “ğ” ve “g” sesleri, Divânü Lugati't-Türkt'e görülmekle birlikte, Eski Türkiye Türkçesi'nden önce düşmüşlerdir.

Eski Türkiye Türkçesi'nden önce "ğ" ve "g" seslerini düşüren kelimeler metnimizde aşağıdaki şekillerde görülmektedir.

emek < emgek

Çün selim olsa gerekdür bislemek/Virüp içmeg ü yimek yimek emek 1379.

gerek < kergek

Şekkeri dimek nedür yimek gerek 3000, Kuşa evvel avı öğretmek gerek/Andan anı elden ava atmak gerek 3011, Ol tekâsül dahı yirinde gerek/Yolda olan âdemî zinde gerek 4845.

kulak < kulgak

Kes kulağum burnumu eyle gazab 1615, Kulağın gaybet işidür va'z-ı Hak/Tuymaz ana dir uyanuk kulak 2034, Burn u kulak virmeg-ile ölmedi 3451.

suvar- < şuvğar-

İnüben hoş şuvarur bostân-ı ten 3962, Umaram cânı cüdunla şuvaram 4378, Susuz hayâlâtı şuvar koma ki ma'nâda şu var/Cânunı ol şudan şuvar tad ol deniziün şâtını 5149, Cânun ol ma'nâ nâ ma'ininden şuvar 5252, Lutf-ıla men teşneyi iy şeh şuvar 5894.

c. Çekim ekleri başında

Eski Türkiye Türkçesi'nin ilk zamanlarında belki de biraz önce vuku bulan çekim ekleri başındaki "ğ" ve "g" düşmesi Batı Türkçesi'nin başlıca husûsiyetlerinden biridir. Bu durum Doğu Türkçesi'nde kendisini muhafaza etmiştir. Üzerinde çalıştığımız eserde, vezin icâbı da olsa, kalıntılara tesâdüf edilmektedir.

Metnimizde geçen ve "ğ" ve "g" sesi taşıyan ekler partisip ve gerundium eklerine münhasırdır. Bunlar da -an, -en partisip ekleri ile; -ınca-, -ince; -ıncağaz, -incegez; -ıncak, -incek ve -alı, -eli gerundium ekleridir..

-an, -en < -ğan, -egen

Lagar eyler cânını ten besle-y-en/Semridür rûhını cismine kıy-an 290, Hırşa uy-an âdemî mahrûm olur 353, Hakka müşrik ol-an-un hâli budur 1543, sırrı şakla-y-an olur şâha yakın 700, Her kimün batsa ayağına diken/Oldur ayağın dizi üzre dik-en, 611, Kim idi şavkına bir lahza döy-en 3563, Ben di-yen bulmaz işigünde necât X/106, Ko bunu iy kân-ı mercân iste-y-en/Câh-ı tende Yüsuf-ı cân iste-y-en 6073.

-ince,-ince < -ğinça, -ginçe

Burcu yık al-ınca tâ küffârdan 1371, Bahr-ı ma'nâda şuver ol-ınca gark 4561, Diyelüm tâ şayd id-ince şîri müş 514, Gemi hep gid-ince ma'yüb olsa yig 1009, Kul yanılma-y-ınca irişmez meded 264, Cavlakıyı görme-y-ince ötmedi 1122.

-ıncağaz, -incegez < -ğinçağaz, -ginçegez

'Avretin an-ıncağaz içi yoyar 1865, Sinle de akrab ol-ıncağaz enis 6170, Gör vezire kim uyanlar n'oldılar/Söz di-gincegüz nicesi şoldılar 2969.

-incak, -incek < -ğinçak, -ginçek

Gice ol-incak üyür râhat bulur 1960, 'İşk an-incak yüregi tî-ğuñ kopar 3560, Pâk olur bul-ıncağ ol cüyı pelid 3746, Nice id-incek itmez igvâ nefsi-i gül 1739 Nefs hevâsına gel-incek cebrîdür 3291, Kendüyi hûkerde-i güftâr iden/Söz di-ginçek oldur özin zâr iden 2967.

-alı, -eli < -ğalı, -geli

Mu'ine müste'an nûrı 'ayân id-eli bir pertev /Recâ vü havf du-tuşdı ne uçmak ni tamu yandı 5505.

Not:

Batı Türkçesi'nde tek heceli kelimelerin sonundaki "ğ" ve "g" ler yumşayarak "ğ" olmuşlardır. Doğu Türkçesi'nde ise sedâsızlaşarak "k" ve "k" olmuşlardır. Batı Türkçesi'nde bu hâl imlâda da kendisini muhâfaza etmiştir. Yalnız "beg" kelimesi imlâsını muhâfaza etmekle birlikte, bugün, "bey" şeklinde söylenmektedir. Sonu "ğ" ve "g" ile biten diger; dağ, yağ, sağ ve yeg gibi kelimelerin telaffuz ve imlâlarında bir değişiklik yoktur.

4. g/v değişmesi

Türkçe'nin târihi seyri içinde "g"ler kelime ve hece sonunda, kelime ortasında ve hece başında "v" şeklinde inkişâf etmişlerdir. Bundan başka "g" lerin "y" ve yumaşak "ğ" şeklinde tellâffuz edildiklerini de bilmekteyiz. Metnimizde her iki şekilde de telaffuz edilen "g"lerin, bugünkü yazı dilimizde yumuşak "ğ" veya "v" şeklinde telaffuz edildiklerini görmekteyiz. Üzerinde çalıştığımız metinde şu örnekler görülmüştür.

a. Yuvarlak vokallerle

Metnimimizde şu örnekler vardır:

degül : Od-durur ol neydeki dem yil degül/Yile varsun kim buña kâyil degül 40, Büyü tuymayan burun bizden degül 2191,

Hâkine lâyıq degül anuñ felek 3115 Bendelikde od itden kem degül/Kem olan itden hâ hiç âdem degül 4326.

- dög- : Mini çübân sürüden kovar döger 4417.
- dügün : Hem dügünü mâtem ü bağır dügün 1110, Tütü kim olmuş-ıdı dügünü yas 1120, Dün içinde gün bulup yasda dügün 1715.
- kılavuz : Saña ol katre kılavuz-ı tarîk 5580
- ög- : Kim şakîyi ögse gök lertzân olur 1020.
- öğren- : Âdâb-ı hânı öğren unıt hânümân nedür 323, Şan'at öğrenmek gerek üstâddan 1872, Andan öğrendi güneş lutf u kerem 2643, Ögrene bu dâmda avı tamâm 3018.
- öğret- : Kuşa evvel avı öğretmek gerek 3011.
- ögüt : Birine geç bunı dir virür ögüt 2512.

b. Düz vokallerle

- beg : Bu vezir-i hıyre ya'nî ol bege 1601, Begleri yolında baş cân koydılar 2446, Girdi ortalarına ol beglerüñ 2496, Dutulur mek-rine begler bir bir 3382
- deg- : Ta dege saña cevâbuñ bî-zevâl 5346, Degmedin ol sür'at eyler tâbişe 5665, Rızkı haçkuñca deger bâri neden 2155.
- degir- : El degirmedin idersin hâki zer 775.
- değiş- : Ko nañvi mahv ol değışüp fakra fıkhuñı 6304.
- degme : Degme kez görürdi envâr-ı İlâh 1407, Degme zîrek bilmese ol şerri ayân 2881, Degme âdem mahrem olmaz şöyle cüft 5316.
- eg- : Olsan ol şeytân kamu toğruñ eger 1883, Gör o murdâr Ahmede ağzın eger 4198.
- eger : Şeyh kurbına edebdür eger sen şorar-ısañ 322, Çöp kımıldanmaz eger esmese yil 3196, Göre ol da aña kalursa eger 4198.
- egri : Göñli egri taşı toğru eyler kıyam 1277, Yol mı varur adımın egri adan 2288, Hû rızâsına gidicek egridür 3291, Bağan egri-dür ne disün yâ âyine 4205.
- egrilik : Kendünüñ egriliginden bî-haber 4209.

5. ğ/v değışmesi

Metnimizde şovu- ve şovuk gibi kelimelerde görülmektedir.

- şovu- : Zergerüñ şıdup ödi yandı odı/Duhterüñ düdı ol oddan şovudı 828.

şovuk : Issı ol dise oluram nâr-ı le'im/Şovug ol dise oluram berd-i selim 4316.

6. b/v değişmesi

Eski Türkçe'de "b" sesi taşıyan bazı kelimelerde bu ses Batı Türkçesi'ne geçerken "v" şekline dönüşmüştür. Bu durum; kelime başında, kelime sonunda, hece başında ve fiil çekiminde "ben" ve "bizi" şahıs zamirinden inkişâf eden 1. şahıs eklerinde görülmektedir.

a. Kelime başında

- var : Kanı sır söylemege mahrem mi var/Ol deme hemdem olur âdem mi var 86, İkisine dağı var derd ü devâ 196, İçerü bir şîşe var al berü vir 1526.
- var- : Vardı hâcibler yirinde turdı şeh 305, Ya'ni takvâdan o fetvaya vara 3016, Gör rızâda nicesi yol vardılar 3151.
- vir- : Tâ vire esrâr-ı dilberden haber 148, Pîr dir vir ol kızı bu zergere 804, Gide almak virmek ü şulh u şavaş 1948.
- viribi- : Şeh vezîre viribir peygâmlar /Ya'ni şeytândan bu nefse ilhamlar 2379.

b. Kelime arasında, hece başında ve kelime sonunda

- ven < ben (şahıs zamiri) 1. teklik şahıs bildirme eki
Zerger eydür benven ol tâvûs-vâr 844, Ben de âdem-ven diyüp her âdemi/Kendüne teşbih idüp vurma demi 1137.
- ven < ben (şahıs zamiri) 1. teklik şahıs eki
Dime dutar-van cihânı ser-te-ser 2825, Ba'dezin çarumda ururvan semâ' 3373, Şunı kim şerh ider-ven ben bunu hayrû'l-beşer eyler 6484.
- vuz, -vüz < biz (şahıs zamiri)
Tan degül ger biz de güyâ olavuz/Gâh penhañ gâhî rüvâ rüsvâ olavuz VII/73, Tâ zelil olmaya-vuz biz fis's-sebîl 636, Ki ide-vüz inkâr iy şâh-i şehîr 3167.
- av : Şâh avında file virme atumuz 2013, Terkeşi 'ömrüñ boşaldı kanı av/Av kurarken iviben unutduñ ev 2072, Öğrene bu dâmda avı tamâm /Av ala ive eve gele selâm 3018.
- ev : Hocası geldi evinden şâd-kâm 1082, Bu ictimâ'dan nür olur karañu ev 1877, Qoma devlet ev cihândur dîv ü let 2818, Bu seniñ benüm evüm yirüm nedür 3236.

- davşan : Dilkü vü davşan u âhû vü peleng 5108, Davşan eydür qorq-
mışam andan biter 6098.
- iv- : Pâdişâh gerçi devâ-y-içün ive 458, İver arturur o nâr-ı şer-şe-
rer 2383, Av ala ive eve gele selâm 3018, İvmeg-ile menzili al-
maz kişi/İvenüñ ebter qalur dâyim işi 5562.
- sev- : Dirî seven zindedür ölmez ebed 103, Ten kenîzek sevdi cân
oldı helâk 311, Yoq-durur Mevlâ sevenlerde ihtilâf 1585, Kim
sever sini eger sen sevmeseñ 3207.
- sevin- : Sırdan gâfil sevinür serseri 1269, Üyür oldur ki ol hayâle sevi-
nür 2042.
- yavu : Kendümi fikrinde yavu kılmışam 4108. Atını yavu kılmış atın
arar 4905.

7. b/p değişmesi

Bugün yazı dilimizde p ile olan bazı kelimeler Eski Türkiye Türkçesi içinde yer alan metnimizde “b” ile olup aslı olan “p” kendisini muhâfaza etmiştir.

- barmaq : Barmağından iki şakq oldı qamer II/15, İgne ucuyla anı eyler
taleb /Bulmasa terler vurur barmağa leb 614, Ayağum barmaq-
larına sanc qaşab 1615, Çökürdi barmağını qalması qamerde
qarâr 3776, Kim ki bir hücre iki kez barmaq şoqar 4659.
- buşu : Reng ü busı bu şuda buşudadır 2605, Büt buşuda qatre
deñlü qara şu 4039, Uyquñ aç meydâna gel nice buşu 4368,
Cünd-i ‘aqla cân içinde vir buşu 5372.

8. ñ/m; n/m değişmesi

Metnimizde “n” sesi taşıyan bazı kelimeler bugün “m” ile telaffuz edilmektedir. Eski Türkiye Türkçesi’nin bâzı metinlerinde n ile yazılan “konşu” kelimesi metnimizde dâimâ “n” ile görölmektedir.

- göñlek : Çekse maqbûbın keñara ger habîb /Göñlegi olur raqîb ü hem
haçîb 566.
- konşu : Üzüm üzüme göre eyledi reng/Konşu konşudan hulanur şulh
u ceng 1795, Konşuñ eşegin iki iste ki tâ /Bir göresin kendü
kapuñda ata 5481.

9. t/d değişmesi

Türkçe’de Eski Türkçe Devresinin sonlarına doğru başlayan bir t/d değişmesi vardır. Bu durum düzenli bir şekilde devam etmeyerek, Eski Türkçe Devresi’nden sonra Türkçe’nin hemen her devrinde dâimâ bir karışıklık arz etmiştir. Bugün bile

bu hâl kat'i olarak ayrılmamıştır. Yazı dilimizin temeli olan İstanbul ağzı, diğer Anadolu ağızlarına göre farklılıklar göstermektedir. Kendisinde “d” olan ses diğer ağızlarda “t” olduğu gibi bunun zıddı da görülmektedir.

Biz metnimizde geçen kelimeleri; “t” hâlinde kalanlar ve “d” olanlar diye diye iki grupta topladık.

a. “t” hâlinde kalanlar

Bunlar için metnimizde şu örnekler görülmektedir.

- tad : “tat”
Nitekim cennet tadın hürî bilür 409, Adı verd-i sürhdür tadı kerefs 2274, Tadı kand u zehri içinde nihân 5515.
- tad- : “tatmak”
Ma’ni kandın cân tudagı-y-ıla tad 1229, Tadı ol defizüh şatını 5149.
- tadsuz : “yavan”
Tadsuz bir nesnenün adın seven 1297.
- tağ : “yara, çıban”
Urur alnuñ üzre la’net nârı tağ 1552, Çün güneş gitdi uyar bârî çerâğ /Tura bizde var hüd yitci tağ 3510, Zâğ bağrına çü tağ itdi şased 5581.
- tağ : “dağ”
Nitekim tağ sözüne virür cevâb 874, Tağdan şahralara şu çağlamaz 2656, Emr-i Hakk-ıla kıluram tağı kül 4314, Tağları yirler denizleri içüp 4924.
- tağca : “dağ gibi”
Tağca cümün eyler istiğfar kıl 1551.
- tağıl- : “dağılmak”
İntizârundan tağıldı bilümüz 2401, Cem’ tağılur eger söyünse sem’ 2514, Tağ tağıldı hevâda şan gubâr 4405.
- tağla- : “dağlamak, yara yapmak”
Hıdmete bağlayup bilin ü tağlayup için XX/219, Od gibi için ü taşın tağladı 234, İşk odı-y-ıla dimâğın tağlaya 3014.
- tal- : “dalmak”
Hâra taldı gülizâr ister-iken 166, Tal tarikat bağrına bî-inkılâb 4524.

- tala- : “ısırmak”
Her kim eydürse haber anı talar 4461.
- talabı- : “dalgalanmak”
Ol 'alem yilden talabır dem-be-dem 3194.
- tam- : “damlamak”
Yaş kabağından şarâb olup tamar 250, Lîki zerkuñ çirki yü-
zinden tamar, Her biri bir tat-ıla açar tamar 3885.
- tamar : “damar”
Tende kaynar ıztırâb olup tamar 250, Dıtdı nabzın kim nice dit-
rer tamar/Kim ne sözden ditremek artar tamar 656, Sâkiniken
ditremek toldı tamar 667, Az az ide tamarlarıñda seyr 3334.
- tanuk : “şâhid”
Gel yalan tanuk gibi gitme yola 5980.
- tapu : “hizmet”
İdüp kapuña tapu 3152.
- tar : “dar”
Gözüme bu giñ cihânı tar idüñ 1617, Cins-i nâr füccâr u gönli
tardur 4532, Nâmede vâsi' kelâm u ma'ni tar 5387.
- taru : “darı”
Bir olur taru nohüd-ıla olsa un 1426, Kumı taru şanuruz iy
Bisine 1821, Anı taru eylemez eksen pirinc 2650.
- taş : “taş”
Nâlišinden mescidüñ taşı iñledi 254, Ol münevver dil kara
taşa döner 2040, Yâhü bir deryâya bir dihemce taş 3301.
- tavar : “davar”
Tavar alası taşındadur 'ayân 3950.
- tayak : “dayak”
Baş olup biz başsuza olsun tayak 3505, Ayağı sağ iken isteyen
tayak 5431, Yüregümde kalmadı bağ u tayak 5982.
- toğ- : “doğmak”
Karanu dün içre toğdı âfitâb 280, Toğsa bir kez âfitâb-ı zü'l-
Celâl 2837, Bir bütünden nice yüzbiñ büt toğar 4027.
- tokuz : “dokuz”
Toyduğı yire tokuz kez tolanur 4521.

- tol- : “dolmak”
Gözi pür-nem oldu göfli toldı hemm 23, Ney gibi efgân-ıla tol her gehi 50, Tâ ki tola bu cihâna müsevî 1611.
- tolan- : “dolanmak”
Tıoyduğı yire tokuz kez tolanur 1521.
- toldur- : “doldurmak”
Hâl-ıla toldur dilüm bî-kıl ü kâl 40, Nice gendüm tolduram olur tehî 1847, Toldura ol enbâra bir a’mâl-i bür 1851.
- tolı : “dolu”
Tolı kozi girdigân-ı boşdan 1343.
- ton : “elbise”
Nefsi olmuş dîn tonında keşîş 1455, Geydi hâdiler tonın idlâl ider 1723, Cismi tonın yırtı mikrâz-ı riyâz 2319.
- tosun: : “haşarı, azgın”
Tosun olsa atı berk dutmak gerek 1373.
- toy- : “doymak”
Şanki huffâz adak aşın toydılar 1805, Ten gıdâsını ko lût-ı Hûya toy 3027, Tıoydı in’âmıñla cümle hâş u’âm 3181.
- tur- : “ayağa kalkmak”
Tur hikâyet hatmine bünyâd kıl 591, Her kişi turıncak eyler bir taleb 1956, Ârâm kılmayup hî dönerler turup müdâm 4439.
- tuy- : “işitmek, duymak”
Gûş-ı hûş aç tuy şikâyetler ider 3, N’eylesün bir sır tuyar hem sızı yok 90, Tuymaz ana dir uyanuk kulak 2034.
- tün : “dün, gece”
Tâ sini meftün itmeye ol fitne-i dîn tün gerek 1988.
b. “d” ye dönüşenler
- dad : “tad, lezzet”
Verde lîkin şanma kim dadı döner 3342. Adı dadından vülât oldu ‘usât 3807.
- dakmak : “takmak”
Bu selîme ad Ahmed dakdılar 1461.
- davşan : “tavşan”
Dilkü vü davşan u âhü vü peleng 5108, Davşan eydür korkmuşam andan biter 6098.

- deg- . “değmek”
Tâ dege saña cevâbuñ bî-zevâl 5346, Degmedin ol sür‘at eyler tâbişe 5665.
- degir- : “dokundurmak”
El degirmedin idersin hâki zer 775.
- degme : “değme, her”
Degme kez görürdi envâr-ı ilâh 1407, Degme zîrek bilmese ol şerri ‘ayân 2881, Degme âdem mahrem olmaz şöyle cüft 5316.
- degül : “değil”
Od-durur ol ol neydeki dem yil degül/Yile varsun kim buña kâyl degül 40, Büyü tuymayan burun bizden degül 2192, Hâkine lâyıq degül anuñ felek 3115.
- demür : “demir”
Her demür virmez çü şan‘atsuz şerer 1873, Gör demürü her kaçan ursan taş 4340.
- deñiz : “deniz”
Ger deñiz dibinde bir simsim kala 3310, Dir ulühiyyet deñizinden dürer 4523, Tağları yirler deñizleri içüp 4924.
- dep- : “tepmek”
Fitnesi biñ Bu-‘Ali ‘aklın deper 1600, Devletün depme var iken âlet 4188, Âleti terk itme depme devletüñ 4809.
- der . “ter”
Utanup dökdi derinden yire âb V/51, Yırt deri bekle deri çan dök deri 5532.
- deri : “deri”
Oldı rubâhuñ derisi düşmeni 854, Bir derinün içine bir çöp gider 1335, Ol deriyi yar çıkar peykânı sen 1368.
- deve : “deve”
Deve uyuzı gibi bulaşdurur 1725, Yuları elünde istersin deve 2073, Var tevekkül kıl deveñi bağla berk 4696.
- deyin : “sincap, teyin”
Ol münâfık dahı bu şadıqlayın/İşler ister şire benzeye deyin 1272.
- di- : “demek”
Paslu âyine ne göstereñ digil 125, Derdüñi di ki tuyam ben yâ setir 605, Bî-mişâli gör ki didükçe kaşaş 2182.

- diken : “diken”
Kendü gülümden yüregümde diken 853, Kim anuñ külli diken-
dür her güli 1087, Gülde diken gül dikenden yâ fiten 1355.
- dil- : “yarmak”
Âb u gil bağrın hemân bil ol diler 3745.
- dile- : “istemek, dilemek”
Geh dilersin dâımı qor perrân olur 1921, Hâkķı bulmaq dileseñ
anları bul 2136, Dilerem maħv eylesesin mini sen 3203.
- dilek : “dilek, istek”
Qadre irdi oldı dilekler revâ 281, Tâ ki derdin bula vire dile-
gin 6001, Dilegi tūtsi diliydi hemîn 1112.
- dilkü : “tilki”
Dilkü gibi dînuñi yoķ eyleme 855, Dilkü vü davşan u âhü vü
peleng 5108, Avlayımaz nefsi dilkü vü şağal 6520.
- dip : “dip”
Ger deñiz dibinde bir simsim qala 3310, Dibine iner baħr olur
gözine teng 3311, Ol denizüñ dibidür sicn-i cihân 3313.
- diri : “diri, canlı”
Diri seven zindedür ölmez ebed 103, Ölüyi diri kılan ‘İsâ
degül 894, Liki tâ men diriyem söz söyleme 3417.
- diril- : “dirilmek, hayat bulmak”
İnsân dirilen kez seve hayvân ne revâdur 901, Anda diril
bunda öl ölmezden õñ 1932, Dirile göñül ü cân şadı tola 2527.
- dişi : “dişi”
Nesl için cem’ eyler irkek ü dişi 1384, Hâş u ‘âm ü cümle irkek
ü dişi 4920.
- ditreş- : “titreşmek”
Nefs elinden pehlevânlar ditreşür/Qırılıp şâhib-kırânlar ditre-
şür 6518, Hamle idincek қағанlar ditreşür 6520, Şanasın bağda
hazânlar ditreşür 6527.
- diz : “diz”
Oldur ayağın dizi üzre diken 611, Cân u dilden otururlar diz-
be-diz 692.
- diz- : “dizmek”
Ol seferde bî-haşar direr durer/Cümle rahtın la’l ü zer dizer
düzer 3317.

- doğ- : “doğmak”
Sabit idüp ola doğmağa sebeb 2816.
- dokın- : “dokunmak”
Dokınup gül yağı şişesin döker 1081.
- dök- : “dökmek”
Âdem ol furkatla gözden dökdi dem 23, Kan döküp Ya’küb arar vaşl-ı veled 24, Hün-ı şâfum yine nâfumdur döken 853.
- dört : “dört”
Nefs bu dört yolda rüsvâ olsa ger 1645, Dört kitâbdan şunı itdüm istihrâc 3437, Dört imâm on iki mezâhibdür 4902.
- dur- : “ayaga kalkmak”
Şeh vezîre dir ki dur tedbîr kıl 1609, Kim iseñ dur kendüñi fâş eyle tek 3509, Durdı ol begler içinden bir emîr 3609.
- dut- : “tutmak”
Dutup iltür anı bir hâlvat eve 3004, Tütütiyi duta yuvasın avlaya 3021, Sen mahabbet elile dut dağı berk 3068.
- dutul- : “tutulmak”
Dâm-ı şayyâda dutulur varur ol 1432, Dem-be-dem kim dâmuña dutulmuşuz 1841, Dutula ol örtülü dama nihân 2881.
- duz : “tuz”
Şiş ü şoğan duz u su vü it ü od 4807.
- duzak . : “tuzak”
Cümle şayd u şeyd düzmişler duzak 1458, Şayd olma meges duzağında 2716.
- düğün : “düğüm”
Tâ ki yüreklerine uram düğün 2414, Furkat odı urdı hulkına düğün 2917, Urdum ol dünüñ derünına düğün 6393.
- düket- : “tüketmek”
Bârumı yıkdı düketdi varumı 1853.
- dün : “gece”
Buldı rüşen gün gibi kara düni 182, Karanı dün içre togdı âfitâb 280, Dün içinde gün bulup yasda düğün 1715.
- dürt- : “dürtmek”
Hokka-i zehr üstine dürtter şeker 1675.

- düş : “rü’yâ, düş”
Ol düşinde gördüğü ya’ni gelür 285, Ol hayâli kim düşinde gördi şeh 300, Teşne düşinde olur girdâba tuş/Aç kuş düşde olur gündüm-fürüş 545
- düş- : “düşmek”
Sen düşersin yine aña yüzün koyu 1648, Düşse gürbe şerrin andan Hâk sava 3104, Düşdi içinde sarâyuñ hâ şolur 4951.
- düşür- : “düşürmek”
Kudretullah ile yarıldı dıraht/Berk-i bâlâ gözleyüp düşürdi raht 6348.
- düz : “düz”
Ahmağa ol mazlağa şahrâ-yı düz 5380, Gör kazâ düz râhi aña çâh ider 5780.
- düz- : “düzeltmek, tanzim etmek”
Cümle rahtın la’l ü zer dizer düzer 3317, Uş veliyyü’l-’ahdı düzer gör vezîr 3382, Niçe düzsen ol zirih dutmaz girih 5534.
- düzil- : “düzülmek, bir araya gelmek”
Ol emîr-i bed-hamir ile vezîr/Düzilüp naşrâniye vurdu şafir 1690.

10. y>g değişmesi

Metnimizde “gine” kelimesinde görölmektedir.

gine <yine <yene <yana

Şöyle fâş olmuş-iken gine olur penhân işk 727 , Gine sende ola bunlar ilden öñ 2327.

11. b>v>y değişmesi

Bu değişme metnimizde sâdece “öyke” kelimesinde geçmektedir.

öyke <övke <öfke <öbke

Öykesinden kendü kendüye kıyar 5358, Öykesinden görmez olur piş ü pes 5370.

B. KONSONANT (ÜNSÜZ) BENZEŞMESİ

1. İmlâsı kalıplaşmış ekler

Metnimizde imlâsı kalıplaşmış ekler kelime kök veya gövdelerine getirilirken, sedâsız seslerle de aynı şekilde yazılırlar. Halbuki sedâsız bir konsonant

ile biten kelime kök ve gödelerine ekler getirilirken eklerin başında bulunan konso-
nantların, kâideye uyarak, sedâlılaşması gerekirdi. Bu durum metnimizde, kâide
dışı olarak, görülmektedir. Aslında Târihî Türkiye Türkçesi'nin son devrine yani
latin harflerinin kabul edildiği zamana kadar eklerin, klişeleşmiş bir şekilde, kalıp-
laşmış bir imlâ ile yazıldıkları görülmektedir.

-de (lokatif): evrâk-da 151, toğruluk-da 1262, yaş-da 2593, hak-da 3381,
hicret-de 4361, itmek-de 6096, felek-de 6467.

-den (ablatif) : hâk-dan 50, gök-den 333, şehvet-den 472, varak-dan 2831,
kinâyet-den 3379, güneş-den 4199, irak-dan 5977, hüş-dan
hargüş-dan 6001.

-dum, -duñ, -dı : (görülen geçmiş zaman): eki: saç-dum 21, çık-dum 4103,
it-düm 6389; iriş-düñ 2073, şermsâr it-düñ 4282; taş-dı 249,
kuç-dı 384 kır-dı 342, dut-dı 3806, ört-di 3239, ek-di 6334;
cem' it-dük IX/99, dak-dılar 1461, saç-dılar, aç-dılar 1258,
dit-diler 3588.

-duk (partisip) : git-düğine 55, işit-düğüñe 5509.

-dukça (gerundium) : kımıldat-dukça 4847, güzer kıldukça 5441, yitdükçe
512, depretdükçe 627, meşy itdükçe 3905, art-dukça 4271.

-dur, -dür; durur (bildirme eki) : 'aşık-dur 44, münâfik-dur 44, hakikat-
dur 473, pür-ğalat-dur 2478, ganimet-dür 191, melek-dür
4766; şâdık-dur 276, uymak-durur 2405, oymak-durur 2495,
baş-durur 2441.

-dur- (faktitif eki): biç-dür-ür 2827, it-dür-di 2828.

2. Kelime içinde sedâlılaşma (Sonorisation)

Kelime içinde cereyân eden sedâlılaşmada vokallerin büyük tesiri vardır.
Türkçe'de iki vokal arasında bulunan; ç,f, k,k, p,s,s,t sesleri umûmiyetle sedâlıla-
şarak c,v,ğ,g, b, z, d şeklinde kendilerini gösterirler. Bu sedâlılaşma hâdisesine
metnimizde şu örnekleri gösterebiliriz.

t > d

arıdur 2345, ardınca 1085, atsan adar 357, acıdur 4013, akıdup 3476 dörd
imam 4092, eridür 3533, eskidür 5450, esrideydi 85, gider-idi 175, gözedür 5704,
iledür 3670, idevüz 3167, kıgırd ol irak şehrden 752, söyleden 1912, südi 3670, yu-
dar 537

k > g

gögünde 806, kendülüğüñle 2694, dilegi 1112, işitmedügi 1633, yidüğüñ 5462,
virdüğüne 4296, ma'in itdügi 740.

k > ğ

kaçduĝuñ 4946, tuzadıñdan 176, kuyruĝuñ 623, varlıĝuñun 3439, aradıĝın 183
korkmaduĝı 1630, kıyduĝı 1631, uyandıĝuñ 5711.

C. METATEZ

Metnimizde metatez yok denecek kadar azdır. Rastladıĝımız tek örnek “çerme-” kelimesidir. Bugün ağızlarda bu kelimeye “çemre-” şeklinde tesadüf etmekteyiz. Metnimizde Şu beyitte kullanılmıştır.

Hüdhüdün başında konmaz taclar
Çermeyüp ferrâcisin turrâclar 2673.

D. KONSONANT (ÜNSÜZ) TÜREMESİ

1. Yardımcı “-y-” ve “-n-”

Metnimizde ünsüz türemesi olarak “y” ve “n” yardımcı sesleri ile karşılaşmaktayız. Bu konsonantlar zâten Türkçemizde eskiden beri yardımcı konsonant olarak kullanılmıştır. Aslında Türkçe’de kelime içinde iki vokal yan yana bulunmamaktadır. Böyle olunca vokalle biten bir kök veya gövdeye vokalle başlıyan bir ek geldiĝi vakit arada “y” yardımcı sesi meydana gelmektedir. Bu durum sâdece eklerde deĝil iki kelimenin birleşmesinde de kendisini göstermektedir. “n” türeme sesinin sahası “y” yardımcı sesi kadar geniş olmamakla birlikte, bu konsonant iyelik eki olan “-ı, -i” ve “-sı, -si” ile aitlik eki olan “ki” den sonra, isim çekim eklerinden biri getirildiĝi zaman ortaya çıkmaktadır. Bu durum Çaĝatay Sahası Türkçesi’nde ise nâdiren görölmektedir. Ayrıca “n” yardımcı konsonantı metnimizde “bu” işâret zamirinin çokluk Şeklinde de, nâdir olarak görölmektedir.

a. “y” türeme konsonantı

yara-y-a 142, etibbâ-y-a 202, du`â-y-a 2012, dünyâ-y-a 3441, fânî-y-e 163, ĥafî-y-e 2145, kimsene-y-e 3990, igne-y-e 439 kişi-y-e 5876; ıssı-y-ı 2651, iĝvâ-y-ı 3850, cum`a-y-ı 4409, sermâye-y-i 2067, zârî-y-i 3148, ölü-y-i 894, şakla-y-an 700, uyma-y-an 2039, ara-y-an 4985, eyle-y-en 2699, iste-y-en 6073, dünyâ-y-ıla 3314 şabâ-y-ıla 5096, tecellî-y-ile 4435, zengî-y-ile 5832, ucı-y-la 614.

b. “n” türeme konsonantı

ortası-n-da 1791, içi-n-de XI/113, hükmi-n-de 2476, nâlesi-n-den 35, şu-n-ca 1928, tuzadı-n-dan 176, izi-n-e 304, keşiş-i-n-de 2142, pertevi-n-den 2645, bu-n-lar 2080.

2. “s” ikizlenmesi

“s” ikizlenmesinde metnimizde geçen örnekler ařaĝıdadır.

aşşı < aşığ (fayda)
Aşşıdur ger 'âkil eylerse ziyân 1025
Me'âlin bil makâlünün ne aşşı kil-ü-kâlünden 2858
Aşşı itmez-idi hiç cehd ü 'amel 4931
Zâta aşşı eylemez lutf u lakab 5230
Kanı hün u şiri sūd aşşıyı sūd 5805
Eylemez aşşı 'ibâret câhile 6059
Dâyimâ aşşı diyü nokşân ider 6177

ışşı < ışığ (sâhib)
'Âkil olan sâyenün ışşın tuyar 2066
Mülk odur kandasa ışşı anda olur 4558
Buldı ol cân ışşı mülk-i câvidân 5241
Seven ışşın itine süñük atar 6244

ıssı < ısığ (hararet, sıcaklık)
Verd-i hıtmî eylemez ıssıyı serd 2651
Hissi olana anuñ ıssısı koyar 2703
Issı ol dise oluram nâr-ı le'im 4316

uş : "akıl"
iy ğarib uşşunı dir itme ğurür 835.
Gözün ol taşvırde uşşı gider 5199
Key delüdür safa eyden uşşı var 5591

E. KONSONANT (ÜNSÜZ) DÜŞMESİ

Batı Türkçesi'nde; birden fazla heceli kelime ve ekler sonundaki "ğ" ve "g" ler ile kelime ortasında birinci heceden sonra gelen ikinci hece başındaki ekin

veya kelimenin bünyesine dâhil olan “ğ” ve “g” lerin düştüklerini daha önceki bahiste örnekleri ile göstermiştik. Ancak bu konsonant düşmesinin yanında başka konsonantların da düştükleri metnimizde görülmektedir.

1. Orta hecede “l” düşmesi

getür- < keltür-

Dir mu'allim şı birin getür 1539

Getürür bir genc oğlanlu zeni 4085

çak- < kalk-

Şevk kamçısını zevk atına ur

Tablıbâz-ı 'ışkı çak meydâna sür 2392

otur- < oltur-

Cân u dilden otururlar diz-be-diz 692

Geçdi dükkâna oturdı hoş ferah 1083

Sa'id-i şehde oturmaz şâh-bâz 2677

Otur aşığa yörü turma öri 5142

2. Orta hecede “h” düşmesi

Yabancı asıllı olan “dirhem” kelimesinde görülmektedir. Bu düşmenin aruz vezninin zorlaması ile meydâna geldiği söylenebilir.

direm < dirhem

Bir direm et alur on batman virür 2345.

Bes diremlerinden adları gider 5550

Ol direm bî-kıymet olur bî-kerem 5552.

3. Orta hecede “k” düşmesi

Metnimizde sâdece “dükkân” kelimesinde görülmektedir. Vezin zorlamasından ileri geldiği söylenebilir.

dükân < dükkân

Ol dükânda yağ dökeneün dâribi 1089.

4. “y” düşmesi

Metnimizde geçen bâzı kelimelerde “y” sesi başta düşmüştür.

ılduz : “yıldız”

‘Avreti mesh idüp ılduz eyler ol 2798.

Küllü insân ılduzı fi‘lin dutar 3912.

Nûrî bu ılduzla olur ber-karâr 3926

ırak : “uzak, ırak”

Hem-zebânından ırak olan kişi 88

Zergeri kığırd ol ırak şehrden 752

‘Âkibet gören ‘ukübetden ırak

‘Âkibet bulup ‘ufünetden ırak 2536

Olmadun hergiz ‘anâşırdan ırak

Kaldun âhîr şâh-ı nâşırdan ırak

Gördi çün çâhı ırakdan bi-hicaâb 5977.

ilan < yılan “yılan”

Dil ki verhemden kazanur yazuğı

Olur ilanun çıyanun azuğı 6172

5. “-y” düşmesi

Metnimizde sâdece “yay” kelimesinde görülmekle birlikte, yabancı asıllı kelimelerde daha çok görülmektedir. Bu şekilde sonda “y” düşmesi tesbit ettiğimiz kelimeler aşağıya çıkarılmıştır.

yâ : “yay”

Di yasini dut yasını çün yasını yasmış

Yasıyla ola cân yasına kurbân ne revâdur 911

bü : “bûy”

Reng ü bûsı bu şuda buşudadır 2605

Şu-y-iken gül oldı buldı reng ü bü 2606

Size gammâz oldı bilün reng ü bü 5990.

- cū : “cūy”
Cismi cū pāk eyler ü canı cihād 2052
- meş : “meşy”
’Akl õñince evvelâ Cibril-veş
Müntehâ-yı şer’a dek ider o meş 5417
- rū : rûy
Afitâb olmasa görmez çeşm-i rû 1146
Hû vü ma’nâ görmedi gözledi rû 2618
Teveccüh kıldum ol veche köyindi şekl ü rû yandı
- sera : “serây”
Canına zir-i zemîn olmış sera 6384
Niçe köşk ü serâ gördüm ki anı Hak hâk-i der eyler 6478.

6. -t düşmesi

Yabancı asıllı bir kaç kelimedede görülmektedir.

- büt-peres : “büt-perest”
Kimdür anla ol cehūd-ı büt-peres 4000.
- tîn-peres : “ten-perest”
Dini gözle olma dün u tîn-peres 2115.

7. -n düşmesi

• “niçün” ve “içün” gibi kelimelerde görülen sonda -n düşmesi, aruz vezninin zorlamasından ileri gelmiştir denilebilir. Aşağıya birkaç örnek veriyoruz.

- niçü, neyçü : “niçün, neyçün”
Pîr dir ki niçü terk itdüñ vatan 663
Neyçü dutasın vücuduñ ke’l-’adem 2794
Neyçü güftâruñ ola laf-ı dürüg 5892
- içü, ıçu : “içün”
Halqa temyüz içü peygamber haber 5993
Çeke gülzâr-ıçu cevri-i hârlar 2941

F. HAPLOLOJİ

Metnimizde örnek olarak tur- fiilinden neşet eden “-durur” predikat ekini gösterebiliriz. “-durur” şeklinin yanında “-dur” şekli de oldukça çok kullanılmıştır.

bîdâr-dur 1914, dūr-dur 2148, şağ-dur 5430, dil-dür, 226, bir-dür 3168, ‘âcizdür 6527, nâlân -durur 29, şâdık-durur 276, şahrâ-durur 2074, baş-durur 2441.

Çevre Sorunları Açısından

ERZURUM'DA ŞEHİR İÇİ HAYVANCILIK FAALİYETLERİ

Dr. Hayati DOĞANAY

GİRİŞ: Bilindiği gibi, toplum sağlığı ve çevreyi kirleten etmenler arasında yakın bir ilişki vardır. Ortamda, çevre ve hava kirliliğine yol açan kirleticiler ise, doğal ortamın kendi yapısıyla ilgili olanlar ve biyolojik çevre elemanları ya da toplumsal etmenlerle ilgili olanlar diye, iki bölümde incelenebilirler. Zaten biyolojik ve toplumsal yapı ile doğal ortam bir uyum içinde olmadıkça, beşerî yaşantının dengeli bir süreç olarak gelişmesi pek mümkün değildir.

Çevre kirleticilerinin, doğal ortamın yapısıyla ilgili olanları, arazinin jeolojik, morfolojik, iklimik ve edafik özelliklerinin ortaklaşa bir sonucu olarak düşünülür. Hatta bunlar arasında, özellikle iklimik ve edafik etmenlerin olumsuz etkileri söz konusu ise, doğal çevrenin daha fazla ve kolayca kirleneceği bir gerçektir.

Ancak çevre sorunları, toplum yaşantısı açısından değerlendirilirken, biyolojik ve toplumsal çevre kirleticilerine daha fazla önem verilmelidir. Çünkü hızlı nüfus artışının bir sonucu olan plansız şehirleşmeler, sanayi etkinlikleri ve yanlış arazi kullanışları gibi nedenlerle ortaya çıkan biyolojik ve toplumsal kökenli çevre kirleticileri, toplum sağlığını doğal ortamla ilgili olanlardan daha fazla tehdit etmektedir.

Kuşkusuz birbiriyle bağıntılı olan çok değişik çevre kirleticisi etmenlerden sözü edilebilir. Nitekim Dünya Sağlık Örgütü "İnsan Sağlığı İçin Çevresindeki Tehlikeler" adı altında hazırlanmış olduğu bir raporda(1) bu konulara ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Ne var ki, önemli çevre kirleticilerinden olmasına rağmen adı geçen bu raporda, şehir içi hayvancılık etkinlikleri yer almamaktadır. Oysa ülkemizde, bilhassa iç bölge şehirlerinde görülen ve ailelerin sosyo-ekonomik yapısından kaynaklanan şehir içi hayvancılık etkinlikleri de, önemli biyolojik çevre kirleticileri arasında yer tutar.

(*) Bu makale, 1979'da baskıya verilmiştir.

(1) İnsan Sağlığı İçin Çevresindeki Tehlikeler. B.M. Dünya Sağlık Örgütü'nce, Temmuz 1972'de Stockholm'da toplanan B M Çevre Sorunları Bildirileri Raporu,

ÇALIŞMANIN AMACI VE METODU: Önemli çevre kirleticilerinden olan Erzurum'daki şehir içi hayvancılık etkinliklerinin incelenmesi, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Esasında bu sorunun öneminin, şehir yöneticileri tarafından bilinmediği söylenemez. Ancak sorunun çözümü konusunda şimdilik hiçbir tedbir alınmamıştır. Zaten şehrin nerelerinde, kaç aile tarafından, ne amaçla ve ne kadar hayvan beslendiği gibi veriler toplanmadıkça, çözüme gidilmesi mümkün değildir.

İşte biz bu çalışmamızda, hem çevre sorunları açısından konunun önemini bir kez daha ilgililerin dikkatlerine sunmayı ve hem de Erzurum'daki şehir içi hayvancılık etkinliklerinin coğrafi dağılışını belirlemeyi amaçlamış bulunmaktayız.

Çalışmamızda yer tutan hayvan sayısı ile ilgili veriler, şehrin çevresindeki otlak alanlarında tesbit edilmiştir. Gerçekten, bu şehirde beslenmekte olan küçük ve büyükbaş havanlar, besleyiciler tarafından kiralananmış olan çobanların gözetiminde, şehri güney, doğu ve kuzeyden çevrelemiş olan mer'a alanlarına götürülmekte; akşama kadar buralarda otlatıldıktan sonra, akşamları tekrar şehre geriye getirilmektedir. Ancak, bu şekilde yapılmış olan tesbitlerden elde edilmiş olan verilerin, mevcut hayvan varlığının ancak % 85-90 kadarını teşkil ettiği kındayız. Çünkü, 20 Nisan-15 Mayıs arasına rastlayan bu gözlemlerimiz sırasında, şehirde henüz otlağa hayvanlarını götürmeyen ailelerin mevcut olduğu da dikkati çekmiştir.

Bu şekilde şehirde beslenmekte olan mevcut hayvan varlığının sayısını tesbit ederken bir yandan, da Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğrencilerinden teşkil edilen gözlemci guruplara şehir mahalleleri inceletilerek, hayvancı aileler hakkında bilgi toplatılmıştır.

Böylece, iki aşamalı ve iki yol'dan yürütülen çalışmalar sonucu, şehir içinde beslenmekte olan hayvan sayısı, yaklaşık % 10 eksiği ile tesbit edilmiştir denilebilir. Ancak her mahallenin belli sokak ve hanelerinde beslenmekte olan hayvan sayısı ve bunların ait olduklarını ailelerin sayıları tam olarak tesbit edilememiştir. Çünkü bu konuda daha önce ilgili kuruluşlarca hiçbir çalışma yapılmadığı gibi, bazı mahallelerdeki abone numarası mevcut olan bu konutlarda, neden henüz ev numarası bulunmadığı anlaşılamamıştır.

I. Şehir İçinde Beslenen Hayvan Sayısı: Tesbitlerimizin sonuçlarına göre, Erzurum'da şehir içinde beslenmekte olan at sayısı ile büyük ve küçükbaş hayvan sayısının , 4692 dolayında olduğu anlaşılmıştır. Bu verinin % 38'ini büyükbaş hayvanlar, % 39'dan biraz fazlasını küçükbaş hayvanlar ve diğerini de atlar oluşturmaktadır.

Nüfusunun 1980'de yaklaşık 195.000 dolayına ulaştığını sandığımız Erzurum'da bu demektir ki, 1000 nüfus başına 5.6 kadar at ve 10'ar adet de büyük ve küçükbaş hayvan düşmektedir. Şayet mevcut hayvan sayısı hane sayısına oranlanacak

olursa (27.279 adet kadar hane vardır), 1000 hane başına 65 baş kadar büyük ve 66 adet kadar da küçük baş hayvan düştüğü anlaşılmaktadır (Tablo I).

Şehirdeki hayvancılık faaliyetinin dağılımında, kuşkusuz böyle bir eşitlikten söz edilemez. Çünkü hayvan besleyiciliği, daha çok şehrin çevre mahallelerinde yoğunlaşmış olup, dıştan merkezî yerleşme yörelerine doğru gidildikçe bu yoğunluk azalmaktadır. Ne var ki, şehrin en işlek caddesi olan ve belediye sarayının burada yer tuttuğu Cumhuriyet caddesi bitişiğindeki ara sokaklarda bulunan bazı konutlarda bile (Kale çevresinde olduğu gibi) inek beslenmektedir.

Şehirde beslenen büyükbaş hayvanlar arasında manda ve öküz ile küçükbaş hayvanlar arasında keçilere de rastlanır. Buna rağmen ailelerin büyük bir çoğunluğu, genellikle büyükbaş hayvanlardan sığır ve küçükbaş hayvanlardan da koyun beslenmektedirler.

Hayvancılıkta temel amaç; ailenin geçimini sağlamak ve ticarî hayvan ürünleri pazarlayarak bu yoldan aileye parasal gelir sağlamaktır. Ancak mevsimlik besicilikle uğraşan aileler de vardır. Bu gibi besleyiciler, sonbaharda satın aldıkları celep malları, şehrin değişik yörelerindeki kendilerine ait veya başkalarına ait olup kiraladıkları hanlarda besiyeye almakta ve ilkbaharda yüksek fiyatla satmaktadırlar.

Ailelerin beslemekte oldukları hayvan sayısı, 3-5 ila 80-100 baş arasında değişebilir. Örneğin tamamen ailenin kendi ihtiyaçları için hayvan besleyenlerde bu sayı 3-5 başı aşmazken, ticarî amaçlarla besleyenlerde, 20-30 büyükbaş veya 80-100 küçükbaş bulmaktadır. Hatta bu gibi fazla sayıda hayvan besleyen sürü sahipleri, köy yaşantısındakine benzer şekilde, yazları yaylaya da çıkmaktadırlar.

Şehirdeki hayvancılık faaliyetleri, genellikle sosyo-ekonomik nedenlere dayanır. Bu etkinlikle uğraşan aileler, hemen tamamen gecekondu yörelerinde oturmakta ve ekonomik bakımdan fakir gruplardan oluşmaktadır. Ancak, tüm hayvan besleyici aileler, fakir guruplardan olamamıştır. Bunlar arasında, oldukça zengin aileler mevcut olduğu gibi, besiciliği bir ticaret branşı olarak seçmiş çok sayıda besici de vardır. Örneğin bu amaçla, şehrin değişik yörelerinde kiraya verilen, ya da çoban bakıcılar kiralanarak besicilik yapılan hanlar ve han sahipleri bulunmaktadır.

Tablo I

Erzurum'da Şehir İçinde Beslenen Hayvan Sayısı (1980)

Büyükbaş Hayvan	Küçükbaş Hayvan	At
1789	1856	1047

Kaynak: Yerde Yapılan Gözlem Sonuçlarından

2. **Hayvancılığın Coğrafi Dağılışı** : Erzurum'un hemen her mahallesinde, büyükbaş veya küçükbaş hayvan ya da her ikisini birden besleyen ailelere rastlanabilir. Ancak gerek besleyici sayısı ve gerekse beslenen hayvan sayısı fazlalığı yönünden şehrin güney, kuzey ve doğusundaki mahalleler başta gelmektedir.

Palandöken dağları kuzey eteklerine doğru yayılmakta olan Harput, Yunus Emre, Kâzım Yurtalan, Abdurrahman Gazi ve Maksut Efendi mahalleleri ile, yine bu mahallelere kuzeyden komşu olan Kırmacı, Dere, Yukarı Yoncalık ve Hasanı Basri mahalleleri, fazla sayıda hayvan beslemekte olan İstasyon ve Gez mahalleleri ile, kuzeydoğu ve doğusundaki Kavak , Gaziler, Şehitler ve Sanayi mahallelerinde de, yukarıda sözü edilen mahalleler kadar olmasa bile, yine de çok sayıda hayvan beslenmektedir.

Kesin bir sonuç olmamakla beraber, Erzurum şehrinde beslenmekte olan mevcut hayvan sayısının % 80-90 kadarının, yukarıda adı geçen bu 16 mahallede beslenmekte olduğu söylenebilir (Toblo,2, Ş. 1,2) Ancak, önce de sözü edilen mevcut büyük ve küçükbaş hayvan sayısının, bu yerleşme alanlarına dağılışı birhayli dengesizdir. Çünkü şehirdeki hayvancılık etkinlikleri ile gecekonduda oturan aileler arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kuşkusuz her gecekondulu aile şehirde hayvan beslemediği gibi, hayvan besleyen tüm aileler de gecekondularda oturmamaktadır.

Aşağıdaki Tablo 2'nin incelenmesinden kolayca anlaşılacağı gibi şehir içinde beslenmekte olan büyükbaş hayvan sayısının % 71.9'u (1288 adet) ve küçük baş hayvan sayısının % 87.5'i; Harput, Yunus Emre (tuğla hermanları çevresi), Kâzım Yurtalan, Maksut Efendi, Kırmacı (Gavurboğan semti) ve Gez (Kurtderesi semti) mahallelerinde toplanmıştır. Dolayısıyla bu 6 mahalle, şehrin en yoğun hayvancılık alanlarıdır. Esasında bu mahalleler insanda, şehir içinde hayvancılıkla uğraşan büyük birer köy izlenimini uyandırmaktadır. Çünkü buralarda oturan ailelerin konutlarına "kom" adı altında, hayvan barındıracak ahırlar eklenmiştir. Yine konutların büyük çoğunluğunda tandır, samanlık, tezeklik ve kümes (bu gibi aileler aynı zamanda çok sayıda kümes hayvanı besler) gibi eklentiler vardır.

Sözü edilen bu mahallelerde ve diğerlerinde, haklarında gözlem yapılan ailelerin, oturdukları sokakların ve ev numaralarının katalogunu çıkarmak mümkün olamamıştır. Çünkü, metot konusunda da değinilmiş olduğu gibi, bazı mahallelerdeki hanelerde ev numarası yoktur. Buna karşılık yine de hayvan besleyen ve ev numarası yazıl olan 197 hane üzerinde gözlem yapılmış ve bunlarda beslenmekte olan hayvan sayısının, 3-5 ila 80-100 arasında değişmekte olduğu anlaşılmıştır (Örneğin Yukarı Yoncalık mahallesi Keleşağa sokak No 10'da 89 koyun, Kırmacı mahallesi Kireçhane sokak No 66'da 105 koyun, 30 inek, 2 öküz ve 3 adet manda; yine aynı sokak No 66'da 100 koyun ve 17 inek beslenmektedir). Ayrıca Harput, Kâzım Yurtalan, Maksut Efendi (Sütevleri) mahalleleri ile, Gez

mahallesinde Kurtderesi ve Kırmacı'da da Gavurboğan'da, hemen aileler hayvan beslemektedir.

Tablo 2

Erzurum Şehir İçi Hayvancılık faaliyetlerinin Coğrafi Dağılışı

Mahalle	Büyükbaş Hayvan	Küçükbaş Hayvan
Harput	146	125
Köşk	13	17
Kâzım Yurtalan	124	402
Yunus Emre	128	119
Maksut Efendi	440	521
Yukarı Yüncalık	62	89
Çırçır	25	20
Kırmacı	209	318
Dere	32	26
Gez	124	15
Kavak, Gaziler, Şehitler ...	218	23
TOPLAM	1638	1815

Kaynak: Yerinde Yapılan Gözlem Sonuçlarından,

3. **Şehir İçi Hayvancılıkla İlgili Sorunlar:** Hayvan beslenen diğer şehirlerimiz olduğu gibi Erzurum'da da şehir içi hayvancılık faaliyetleri, önemli biyolojik çevre kirleticileri arasında yer tutar.

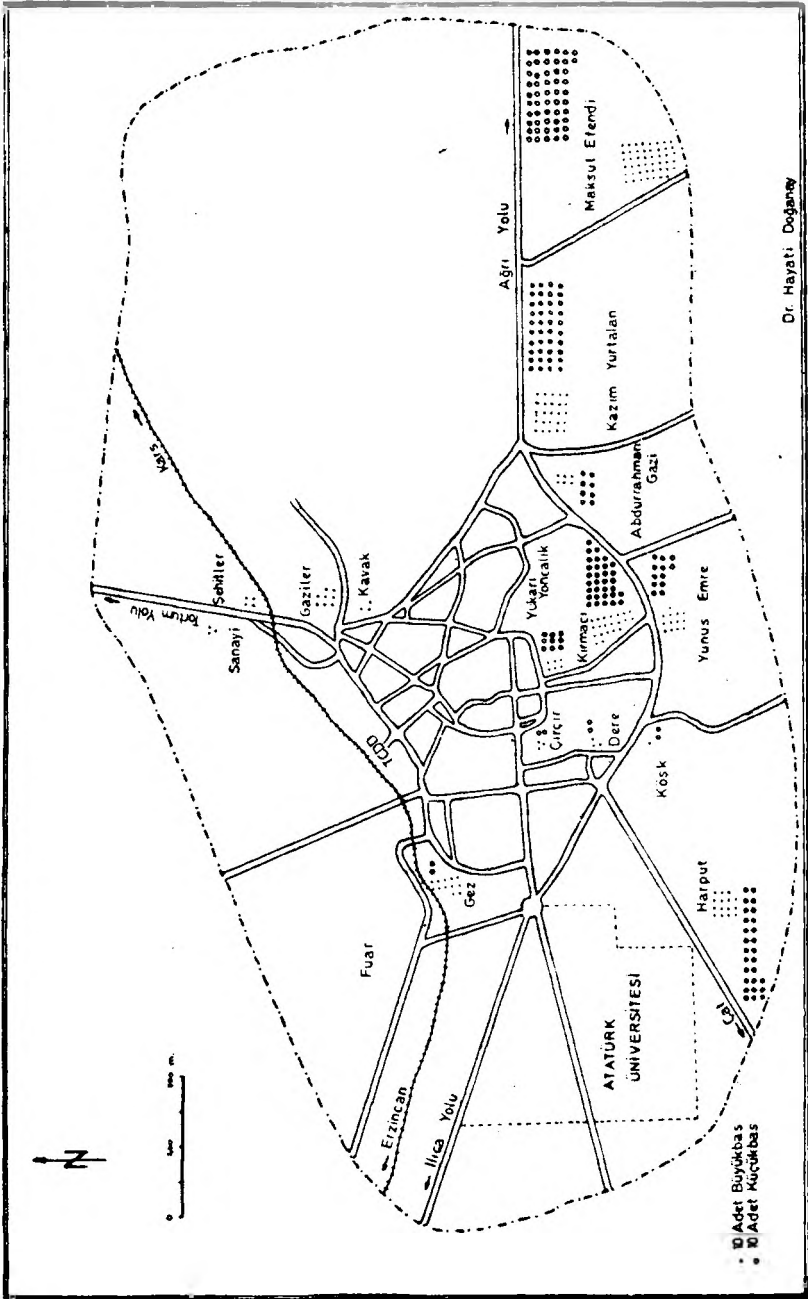
Genel Hıfzısıhha Yasası'nın 246. maddesi, "nüfusu 20.000'i aşan şehirlerde ahır bulundurulamaz, veya beslenemez" hükmünü getirmiştir (2). Oysa yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, 1980 yılında nüfusu 195. 000 dolayına ulaştığı sanılan Erzurum'da, 4692 baş kadar hayvan beslenmektedir.

Yapılan hesaplara göre, 500 kg. canlı ağırlık üzerinden; süt ineği başına yıllık gübre üretimi 13-15 ton (bu miktar artlık kullanıp kullanılmamasına göre değişmektedir), et sığırının üretimi 7.5-9 ton ve at başına gübre verimi de 10 ton dolayındadır (3). Koyunununki ise 9 ton kadardır.

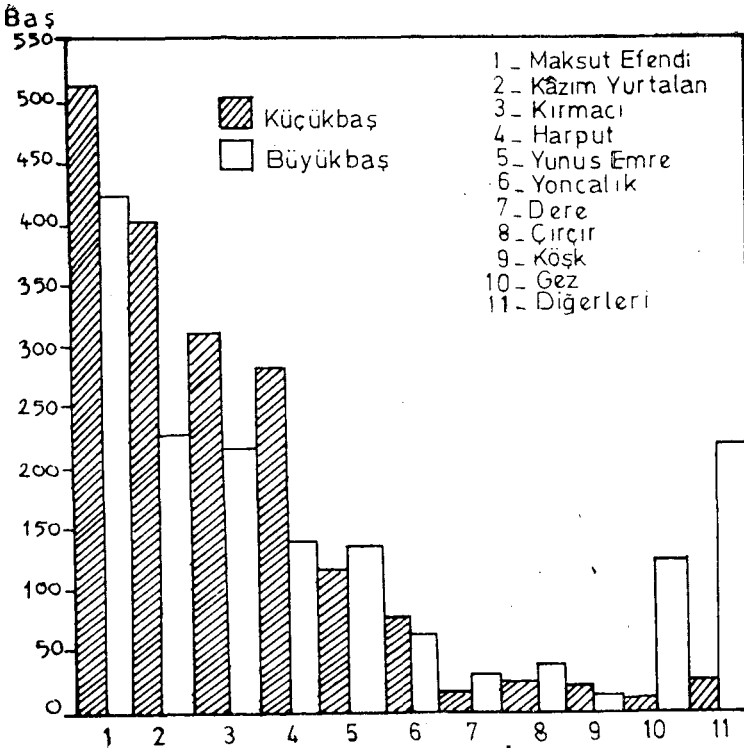
Bu veriler % 20-30 eksikliği ile alınırsa, Erzurum'da şehir içi hayvancılık sonucu, yılda 40-50 bin tondan fazla gübre üretildiği hesaplanabilir. Şehirde değişik semtlerde üretilen ve önemli çevre kirleticilerinden olan gübrenin, toplum sağlığını tehdit ettiği meydandadır.

(2) 1930 Tarih ve 1593 Sayılı Yasa.

(3) BİYİKOĞLU, K., 1965, Hayvanlardan ve Hayvancılıktan Sağlanan Faydalar. Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Araştırma Tek. Bülteni, Yay., 2. Ankara

ŞEKİL: 1- ERZURUM ŞEHRİNDE HAYVAN BESLENEN MAHALLELER

Şekil: 2 - Erzurumda Hayvancılığın Yoğun Olduğu Mahalleler (1980).

Çünkü üretilen gübre, yıl boyunca sokak kenarları ile boş arsalarla biriktirilmekte; yoğun olarak gübre harmanları şeklinde serilmekte; kalıp kalıp kesilip kurutulmakta ve kış için yakacak tezek haline getirilmektedir. Söz konusu bu gübre harmanları ve tezek yığınları ise, bilhassa yazları, toplum sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Hatta bu gibi ailelerin yaşayışı, hayvancı köylü ailelerinkinden daha ilkeldir. Çünkü bunların büyük bir çoğunluğu, toprak damlı, iki-üç gözlü, küçük pencere ve dar sokak aralarında inşa edilmiş olan ilkel kerpiş konutlarda oturmaktadırlar. Havasız ve basık olan bu konutlarda, çoğunca tezek yakılıp ve içinde yemek-ekmeğin pişirildiği tandırlar bulunmaktadır. Ayrıca bu gibi konutların çevresinde oturan fakat hayvan beslemeyen ailelerin sağlığının da, olumsuz yönde etkilendiği dikkati çekmektedir.

Gerçekten, mahalle aralarında, sokak kenarlarına ve arsalarla yığılan tezek ve gübreler, çevreye pis kokular yaymakta ve karasineklerle diğer haşere için çok elverişli bir üreme ortamı oluşturmaktadır. Ayrıca, elimizde bu konuda yapılmış bir inceleme bulunmamasına rağmen, bu gübre yığınlarından toprağa sızan artık suların kirlettiği zeminin ve bizzat bu gübrenin, insan sağlığına zararlı çeşitli bakterilerin üremesine imkân verdiği söylenebilir.

Ancak şehir içi hayvancılık etkinliklerinden ileri gelen ve sosyo-ekonomik nedenlere dayanan bu temel kirlenici çevre sorununun çözümü kuşkusuz pek kolay değildir. Çünkü Erzurum gibi büyük bir şehirde, halen bu kadar çok hayvanın beslenmekte olması, köysel karakterin bazı yönleri ile, günümüzde bu şehirde devam etmekte olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, şehirdeki bu gibi hayvancı yöreler ve aileler, en azından şehirle bütünleşmemiştir. Dolayısıyla da sorun, genellikle sosyo-ekonomik nedenlere dayandığından, yasal yollardan çözümlenmesi pek mümkün görünmüyor. Zaten soruna yasal yollardan yaklaşılabilecekse, Genel Hıfzıssıhha yasasının ilgili maddesi bu konuda yetersizdir. Çünkü bu yasa, 20.000 ve daha fazla nüfuslu şehirlerde hayvan beslenemez hükmünü getirirken, öyle sanıyoruz ki, yerleşme merkezlerinin şehir olma vasfını bu nüfus ölçeğinden başlatmıştır. Oysa Türkiye’de yerleşme merkezlerinin şehir olma vasfı veya şehirleşmesi, bu nüfus ölçeğinden değil fakat 10.000 nüfus ölçeğinden başlamaktadır (4). O halde sözü edilen bu yasanın ilgili maddesini "Nüfusu 10.000 ve daha fazla olan şehirlerde hayvan beslenemez" şeklinde değiştirmek gerekir.

Erzurum’da şehir içi hayvancılık etkinlikleri, çevreyi kirlenmesi ve toplum sağlığını olumsuz yönde etkilemesi bakımından, bu şehrin temel sorunlarından biridir. Ancak sorun yasal yollardan çözümlenemiyorsa, beşerî yaşantının daha az etkilenmesi yönünden, başka tedbirler almak mümkündür.

1. Soruna çözüm aramaya geçmeden önce, şehirde hayvancılıkla uğraşan ailelerin bir envanteri çıkarılmalıdır. Şehir içinde hangi mahallelerde kaç aile, hangi cinslerden ne kadar hayvan beslemektedir; bu ailelerin sosyo-ekonomik düzeyleri nedir gibi sorunları incelenmeden, doğrudan doğruya sorunun tümünden çözümüne geçilemesi düşünülemez. Bu görev, öncelikle belediye örgütüne düşmektedir.

2. Hayvancılıktan oluşan artıklar, günlük vey ahaftalık olarak, belediyece şehir dışına çıkarılmalıdır. Ancak bu şehirde hayvancılık etkinliklerini ticarî amaçlarla sürdüren ve han kiralayan, ya da bu amaçla hanlarını kiraya veren aile veya kişilerin bu faaliyeti tamamen yaksaklanmalıdır.

3. Hayvancılığı ailenin geçim kaynağı olarak sürdürenlerin beslemekte oldukları hayvan sayısı, 2-3 başı aşmayacak şekilde sınırlandırılmalıdır.

4. Şehir içinde çok sayıda hayvan besleyen sürü sahiplerine, belediyece şehir dışında bir yer gösterilerek, bunların şehirden uzaklaştırılması düşünülebilir.

5. Hayvancı ailelerin ahırları ve konutlarının çevreleri, görevli çevre sağlığı ekiplerince, periyodik olarak dezenfekte edilmelidir.

6. Her yıl şehirde üretilen tonlarca gübrenin, tezek olarak yakılmasındansa, daha fazla bir enerji vereceğinden, bu gübreden biyogaz elde etme yolları araştırılmalıdır. Ancak en geçerli yol, şehirde hayvancılık yapılmamasıdır.

(4) TÜMERTEKİN, E., 1973, Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar. İstanbul

Wilhelm Raabe'inin Romanlarından Anlatıcı (Figur)

Doç Dr. Selçuk ÜNLÜ

19. asrın realist romancı ve hikâyecilerinden biri olan Wilhelm Raabe (1831-1810) , eserlerindeki anlatımı, sözü ya da kalemi kendilerine bıraktığı anlatıcılarıyla (Erzähler) sürdürür. Anlatıcılar, 1. ve 3. şahıs anlatıcı (Ich oder Er-Erzähler) olarak karşımıza çıkarlar. Fonksiyonlarında, Raabe'nin mensup olduğu realist devir gereği, 19. asrın ikinci yarısının orta sınıf insanının hayat sahasını, kendilerine konu olarak seçerler (1).

Eserlerde karşımıza çıkan 1. şahıs anlatıcılar (Ich-Erzähler) öğretmen, hakim, avukat, mühendis, doktor gibi orta sınıf meslek sahibi olarak görünürler. Bu anlatıcılar, fonksiyonlarında, devrin orta sınıf insanının yeni zamanla karşı karşıya kalmaları sonucu bocalamalarını ve bundan kurtulmak için sarfettikleri çabayı gösterirler. Ayrıca bu toplum olayını, belirli tiplerde verirler, çünkü bu toplum ve düzen, onlar için bir mücadele ortamıdır. Bu anlatıcılar anlatımlarını yazılı olarak sürdürürler. Ve anlatımın muhtevası onların hatıralarıdır.

Bir de bunlarla dengeyi sağlayan 3 şahıs anlatıcı (Er-Er-zähler) vardır ki, bu anlatıcı, anlatımını sözlü sürdürüyor intibasını verir ve anlatımın muhtevasını gözlemleri teşkil eder.

O halde anlatıcıları başlıca iki grupta toplayabiliriz.

a) Hatırlayarak geçmişten nakleden 1. şahıs anlatıcı (Ich-Erzähler)

b) Gözleyerek şimdiki ele alan 1. şahıs anlatıcı Er-Erzähler) Bazan bu iki anlatım şeklinin karıştığı da olur (Mischform). Çünkü 1. şahıs ve 3. şahıs da 1. şahıs anlatıcı olarak karşımıza çıkabilirler. Biz bu anlatım biçimine Raabe'nin son eseri ve bir roman fragmanı olan "Altershausen" (1899/1902) de rastlıyoruz. Raabe, 1856 da yayınlanan ilk romanını (Die Cronik der Sperlingsgasse, 1854/56) 1. şahıs anlatım biçimiyle vermiştir (Ich Form). Buradaki anlatıcı, toplumun bir üyesidir ve onun içindedir. 1862 de Stuttgart'ta atanmasından sonra orada geçirdiği sekiz sene zarfında diğerleri arasında yazmış olduğu ve edebiyat tarihlerinde Stuttgart trilojisi olarak bilinen, der Hungerpastor (1864), Abu Telfan oder die Heimkehr vom Mondgebirge (1867) ve der Schüdderump (1869) romanlarında Raabe 3. şahıs anlatım biçimine (Er-Form) geçer. Bu, sebepsiz değildir.

ve devrin politik olaylarıyla yakından ilgilidir. Raabe, zamanın polis devletine ve sansürüne karşı gizlenmek ihtiyacını duyar ve düşüncelerini bu anlatıcıya naklettirir. Eserlerin triloji olarak adlandırılmaları konu ve anlatım birliğine dayanır. Raabe, gözleyen bu 3. şahıs anlatıcıyla, zamanın toplumu arasında bir mesafe bırakır. Çünkü o bu toplumu eleştirdiği için (Bk. Selçuk Ünlü, Wilhelm Raabe'de Eğitim ve Toplum eleştirisi, Doçentlik tezi, Erzurum (1981), eleştirisine zemin hazırlayacaktır. Bu toplum, eserlerini yazarken oturmakta olduğu Stuttgart ve yönetici sınıftır (Adel).

Buna karşılık Raabe'nin u7. Temmuz 1870 den sonra dönmüş olduğu memleketi Braunschweig'da diğerleri arasında yazmış olduğu ve edebiyat tarihlerinde Braunschweig trilojisi olarak bilinen Alte Nester (1880), der Stopfkuchen (1890) ve die Akten des Vogelsangs (186) romanlarında karşımıza çıkardığı 1. şahıs anlatıcı (Ich-Erzähler), 1870 de Alman birliğinin sağlanmasından sonra ortaya çıkan kapitalist-materyalist zihniyetle yoğruludur ve mensubu olduğu toplumun boşluklarını, çelişkilerini (Antinomien), geçmişini hatırlayarak, zamanı ve geçmişle bir kıyaslama yaparak, kendi şahsını ortaya koymaktadır; ilk biçimini (Chronik'de görmüş olduğumuz bu hatırlama tekniği (Reminis sençtechnique-Erinnerungstechnik), Raabe'nin anlatım sanatı (Erzahlkunst) için en uygun bir vasıta durumundadır. Bu teknik çeşitli varyasyonlar göstermekte olup, eserden esere değişik biçimde uygulanır ve Raabe otoriterlerince, yazarın ustalığının bir eseri (Meisterwerk) olan Stopfkuchen'de (1890) zirvesini bulur. Bu anlatıcıların orta sınıftan olması, Raabe'nin menşeinin de aynı olmasıyla açıklanır(2).

1, şahıs anlatıcı söz konusu olduğu sürece, her zaman akademik, klasik eğitim görmüş devlet memurlarıyla karşılaşırız. Bu yüzden Raabe, anlatıcıları şahsında kendi toplumunu, Thomas Mann' a benzer biçimde yargılamıştır. Raabe bu anlatıcılarıyla, 19. asır Alman insanının kaderini ele alır ve devrin Alman toplumunun bir tablosunu verir (3)

Raabe'nin (1. veya 3. şahıs olsun) anlatıcıları şahsında görüş sahası sınırlıdır. Çünkü bir gözlemci durumunda olan bu anlatıcılar (4), Raabe'nin zamanının toplumundaki halini inandırır biçimde, toplumun kenarında yer alırlar (4 a) Bu 1. şahıs anlatıcı 19. asır burjuva toplumunun tipik bir üyesidir ve Raabe bu anlatıcıyı konuşturduğu romanlarında sohbet üslubu uygular (Plauderstil) (5).Raabe, bu anlatıcıları aracılığı ile eserlerine sembolik başlıklar koymuştur Alte Nester, Hungerpastor, Vogelsang ve Stopfkuchen gibi.

Yukarda gördüğümüz 1. şahıs anlatıcının varlığı hatırlama (Erinnerung) ile kesinlik kazanırken, Stuttgart trilojisinin anlatıcısının ki, 3. şahıs gözlemle: (Beobachtung) kesinlik kazanmaktadır.

1. şahıs anlatıcı (Ich-Erzähler) hatırlama yetisini kaybettiği anda, varlığını da kaybeder. Charles Dickens'in "The haunted man-der verwunschene Mann" buna

bir örnek teşkil etmekte olup, Raabe buna Chronikteki "hatırlama yetisini kaybeden adam" epizodunda yer vermiştir (6).

1. şahıs da olsa, 3. şahıs da olsa, anlatıcı bir eserde şarttır ve Kayser'e göre anlatıcının ölümü, romanın ölümü demektir (6 a).

Kayser bir başka eserinde, yazarın anlatıcıdan vazgeçmesinin romanın biçiminden vazgeçmesi olacağını söyler (7). Şu halde anlatım biçimi romanın biçimini tayin eder. Buna rağmen ilk Raabe araştırmacılarından olan Herbert Schiller (Die innere Form Wilhelm Raabes Diss. Freiburg/Br. 1917) romanda anlatıcıdan vazgeçebileceğini iddia eder. Biz bu görüşte değiliz. Çünkü, anlatım, anlatıcı olduğu için ve anlatıcı olduğu sürece vardır. Gottfried Keller,

"Gel konuşalım, konuşan var demektir"(7 a)

demekle, anlatıcının varlık zaruretini işaret etmiş olur. Raabe, anlatıcılarının durumunu açıklığa kuavuşturmak için, onları her zaman kahramanla birlikte (Held) ele alır, Kahraman ve anlatıcı (Erzaehler-Held) romanda gerilimi sağlar. Ich-Romanda bu ikisinin ortaya koyduğu iki kutupluluk (Bipolaritet) eserdeki gerilimin temelidir. 3 şahıs anlatımda (Er-Roman) anlatıcı karşı kutupta yer almaz, lâkin kahramanla olan "gizli" ilişkisi onun durumunu açıklığa kavuşturur.

Bazan 1. ve 3. şahıslarının karıştığı olur, Helmers buna Ich-Buruch diyor (8)

Bu hal, Raabe'nin bir fragman olan son eserinde (Altershausen) söz konusudur. Anlatıcı burada 1. ve 3. şahıs pozisyonlarına girebilmektedir.

Eserlerde karşımıza çıkan Ich-und Er-Erzähler Raabe için aynı derecede önemlidir. Her iki durumda da, konu ve anlatım ile, anlatıcının Standpunkt'u arasında sıkı münasebet vardır. Eserin başarıya ulaşmasında bu Standpunkt çok önemlidir (9). Gottfried Keller en büyük eseri der Grüne Heinrich'i, Ich-Formdan Er-Form'a aktarmakla bu günkü ölümsüzlüğünü sağlamıştır.

Raabe, 1. ve 3. şahıs anlatıcılara, olayı birlikte yaşatır. Helmers buna "olayın akışını kendisiyle birlikte sürdürmek" (9) a) diyor. Raabe, bu suretle anlatıcıları sayesinde olayın ayrıntılarını verir. Raabe'nin problematigi'de anlatıcının problematigi olur (10).

E r - E r z a e h l e r

Stuttgart trilojisinde dinlemekte olduğumuz bu anlatıcı, fonksiyonunu, olay kahramanının aracılığıyla yerine getirir. Anlatıcı kahramanın üzerinde yer alır, görünmez, fakat olayda "spiritüs reckor-führender Geist" (11) olarak vardır. Kahramanı icraatlarında görünmeden destekler. Anlatıcı bu haliyle "Auktorial" dır. Geçmiş ve şimdideki her şeyi bilen (allwissend) bir hususiyet gösterir (12).

Laemmert bunu "anlatıcı refleksiyonunun okuyucu ile konuşması" (13) olarak niteler. Bu anlatıcının sık sık ("wir" (biz) demesi, okuyucuyu kendi yanına

çekme çabası içinde olduğu gösterir. Raabe'nin sosyal düşüncesi, bu üçüncü şahıs anlatıcı şahsında belirginlik kazanır. Bu anlatıcının ana hedefi toplum ve yönetici asil sınıfı eleştirmektir. Buna vasıta olarak, o toplumun bir üyesini, daha önce içinden çıkmış olduğu bu toplumla karşılaştırır. Bu üye Stuttgart romanlarının ana kahramanıdır. Fikirleri genellikle "ironi" ile yoğruludur. Martini, Raabe'deki bu ironinin Heine'nin etkisiyle pekleştiğini söyler (14). Raabe'de bizzat,

"Heine her zaman için çok sevdiğim bir şair olmuştur"(15) der.

Anlatıcının eleştirdiği bu toplum, 19. asrın ikinci yarısı Alman Toplumudur. Anlatım konusu da, bu asrın ikinci yarısına yerleştirilmiştir. 3 şahıs anlatıcı, bilgisini kendi müşahadelerinden değil, daha yüksek bir ilhamdan alır. Kahramandan daha derinlere bakabilir (16) Figürlerin içlerinden geçenleri bilir. Hatta bundan da ileri, olanın ilerisini görür, geleceği de ele alabilir ve toplumla ilişkili olarak daha sonraki olaydan bahsederken,

"Küçük ya da büyük konakların yeryüzünde kalmadığı bir zaman elbette gelecektir." (17)

diyerek perdeyi hafifce aralar (18). 3. şahıs anlatıcı, kendini tabii anlamda bir dünyanın yaratıcısı olarak görür (9). Gerçi bir insan kisvesi altında görünmesi icap eder, ama roman dünyasında her şeyin üzerinde yeralan bir prensibi temsil eder. 3. şahıs anlatıcı bu üstün pozisyonunu muhafaza ederek, anlatım sahasıyla kendisi arasında bir mesafe bırakır. Böylece anlatılan dünyanın bütününe ele alır ve anlatımını izah ederek sürdürür (20).

3. şahıs anlatıcı değerli ve değersiz olanın ölçüsünü elinde bulundurur. Anlatan ve anlatım dünyaları farklıdır. Gerçek olanla aldatıcı olan belirlenmiştir. Ele aldığı dünyayı bu ölçüye göre şekillendirir 3. şahıs anlatıcı anlatılan dünyanın birliğini sembollerle görülebilir bir hale koyar . Anlatıcının birlikte varlığı da çok sayıda izahlarla ortaya çıkar. İroni, bunlardan biridir. Ele aldığı figürü ya'da durumu, ironik bir ışığa iter, böylece "Er-Form" çok yönlü birimkân tanımakla, malzemeye en iyi biçimi veren anlatım şeklidir (21).

Anlatımda "Ich ve Er-Form"lar birbirlerine çok yakındırlar. bu yakınlık, 3. şahıs romanın (Er-Roman) nerede başladığı konusunda zorluk yaratır. Fakat hiç bir zaman ortadan kalkması söz konusu olmayan bir anlatıcı vardır.

3. şahıs anlatıcının figürlerle direkt irtibatı yoktur. Figürler onun varlığından habersizdir. Bu anlatıcı, yaşayan özne olarak (Erlebendes Subjekt) görülür ve anlatım dünyasında faaliyettedir. Figürlerin anlatılan dünyasında varlığı ile anlatıma bir ilişki kurar (22).

Raabe, 3. şahıs anlatıcının fonksiyonunda, okuyucunun ortaya atabileceği sorulara bir cevap vermez. Okuyucu, kazanmış olduğu eleştiri şuuru ile toplum karşısında yalnız kalır (23). Çağrı, Raabe'nin zamanının okuyucusudur.

I c h - E r z ä h l e r

W. Raabe, 1870 de Stuttgart'dan dönmüş olduğu memleketi Braunschweig'da yaşamış olduğu, konu ve anlatım bakımından birlik gösterdiği için de Edebiyat tarihlerinde Brauschweig trilojisi olarak bilinen, Alte Nester (1880), Stopfkuchen (1890), ve die Akten des Vogelsangs (1896) romanlarında karşımıza I. şahıs (Ich-Erzaehler) bir anlatıcı çıkarır. Bu anlatıcı, romanların yayın tarihlerinden de anlaşılacağı gibi, 1870 de Alman birliğinin Prusya önderliğinde ve Bismarck yönetiminde sağlanmasından sonra ortaya çıkan yeni toplumun tipik bir üyesi olup, Raabe'nin toplum ve eğitim eleştirisini kendi itiraflarıyla doğrulamaktadır. Anlatıcı, protokol memuru, kronist, tarihçi, yazarı gibi hüvüyetler gösterir (24). Görüldüğü gibi anlatıcılar, tipik akademik ya da bunlara akraba meslek sahibidirler.

Alte Nester'in (1880) anlatıcısı Fritz Langreuter, üniversitede doçent, Stopfkuchen'in anlatıcısı Eduard üniversite mezunu, Akten'in anlatıcısı Dr. Jur. Karl Krumhardt, titrinden anlaşıldığı gibi bir hukukçudur.

Bu anlatıcılar ideal devlet memurudurlar. Bürokratik görevlerini yerine getirmek onlar üzerinde rahatlık yaratır. Bunu vicdan meselesi yaparlar. Giderek bu bürokratik havaya daha da saplanırlar. Bu onların almış oldukları eğitimle ilgilidir ve gerçekleri tanımazlar. Bu eğitim düzeni onlar için "iyidir" Bunu ideal düzen olarak görürler ve muhafazaya kararlıdırlar. Hatta çocuklarını da aynı düzende yetiştirmeyi amaçlarlar. Kendilerini bu düzende yetiştiren babaya medyundurlar. Elde ettiklerini ona borçludurlar:

"Bu gün bile onun, kolumdan tuttuğunu hissediyorum... ihtiyarın, masanın üzerinde asılı resmine bakıyor ve onun öfkeli fakat sadık yumruğunun süregelen etkisinden gerçekten mahrum olmak istemiyorum, hattâ bütün ömrüm boyunca bile!" (25)

Babaya bağlılık küçük yaşta aşılanır. Aile çekirdek ailedir (Kernfamilie), aile içinde sadece okulda başarıyı öngören bir eğitim itibar görür. Anlatıcılar hakkında açıklık kazanmak için kahramanlar ile olan münasebetlerinde ele almak doğru olacaktır. Bunu: Fritz Langreuter-Just Everstein (Alte Nester)

"Eduard-Heinrich Schaumann (Stopfkuchen)

K. Krumhardt-Velten Andreas (Akten)

olarak şemalayabiliriz.

Bu karışık tipler çocukluk, okul ve oyun arkadaşlarıdır. Okul durumu dolayısıyla zamanla yolları ayrılır. Çünkü anlatıcılar tek yanlı kuru bilgi veren okulu severler (Schulklug). Bu eğitim realite ile bağdaşmaz. İnsanı reel hayata hazırlamaz, anlatıcı bunu ancak yıllar sonra, olay kahramanını gördükten sonra idrak eder. O halde olay kahraman tarafından yaratılır, anlatıcı tarafından yazılarak yaşanır. Anlatıcı kahramanı gördüğü bu anda geçmişi hatırlar. İşte I. şahıs anlatıcının fayda

vermeyen bir pişmanlık içinde geçmişî hatırlayarak ve geçmiş zaman kipi içinde hatıralarına dayanarak anlatımı bu anda başlar ve Ich-Erzähler bu anda doğar. İşte bu hatırlama, Ich-Erzähler'in varlık şartıdır. Anlatıcı bu andan itibaren manen geçmişe yönelmiştir. Hâtıralarının muhtevası, yani geçmişî, bu triloji romanlarının sembolik başlıklarının doğmasında esas âmildir. Alte Nester, die Akten, Das Vogelsangs, Stopfkuchen gibi. Çünkü bütün bu başlıklar geçmişten kaynaklanır. Anlatıcılar için bu anlatım, kendileri hakkında bir açıklık kazanma girişimidir. Anlatıcılar bu suretle ön plana itilirler ve romanın diğer figürleri arasında "fiktiv" bir figür haline gelirler.

Bu hâtıralarda yansıyan, 19. asır ikinci yarısının temel felsefesidir, yani kariyer ve servet, yani aldatıcı burjuva değerleri!

Bu anlatıcı, olaya sanıldığından fazla örülüdür. Olayı görüş açısına alamaz. Dolayısıyla sadece hatırlayabildiklerini ve görüş açısına girenleri verir (26).

Raabe, 1. şahıs anlatıcılarda, bilgisini her tarafta olaya katma imkânını elde eder. Bu da konudan konuya geçme imkânı hazırlar. Bu anlatıcının ön plâna geçmesi sonucu Braunschweig trilogisi romanlarında mizah humor yoktur. Aksine, burada trajik bir hava eser. Anlatıcının perspektifi önemli bir biçim vasıtası (Gestaltungsmittel) olmakta ve bu anlatıcı" :Personales Medium" (27) haline gelmektedir.

Bu anlatıcı, 3. şahıs anlatıcının gözleminin aksine, yaşamış olduklarını anıtır ve varlığını da yazarın bulucu hayal gücüne borçludur (28), hatırlama olmasa, o da olmazdı (29), Geçmişinin en iyi tanığı olur.

Ich ' Erzähler ve z ā m ā n ilişkisi

Hatıralarını aktaran ve anlatıcının yönelmiş olduğu geçmiş, iki kısma ayrılır:

- a) Uzak geçmiş (Ferne Vergangenheit)
- b) Yakın geçmiş (Nahe Vergangenheit)

Uzak geçmiş: hatırlayan 1. şahıs anlatıcının, çocukluk yıllarını ve diğer epik figürlerle beraber olduğu ilk ortak devreyi (Epoche der ersten Gemeinsamkeit) içine alır.

Yakın geçmiş: araya giren ve uzak geçmişî kesip koparan bir ayrılık devresi (Abwesenheit) sonunda, figürlerin yeniden karşılaşmaları sonucu (Wiederbegegnung) başlayan ve anlatıcının yazma anına kadar (Schreibzeit) devam eden süredir. Böylece romanda, yakın ve uzak zaman bölümlerini teşkil eden ve yanyana bulunan iki ayrı anlatım sahası doğar Buna epik düalizm (Epischer Dualismus) denir ve bu ifade ile anlatım zamanında yer alan iki ayrı saha (erzählter und Erzählraum) içiçe sokulur (30). Buradaki Raum" (mekân) ifadesinden, anlatımda yer, zaman ve olayı içine alan saha anlaşılmalıdır. (31).

Böylece iki ayrı sahanın belirlenmesiyle, anlatıcı için uzak geçmiş ile iç içe bulunan ayrı bir gözlem sahası ortaya çıkmaktadır (32).

Hatıralarda önce ele alınan ve en canlı olay da bu sahada geçer. Buna, Ich-Form anlatımda, anlatıcının şuur sahası (Bewusstseinssebene) denir. Hatırlama sonucu "epik Dualizm", anlatım konusunun gerçek olay (wahre Begebenheit) bölünmesini zorunlu kılar. Böylece hâtıralarda iki ayrı ilgi sahası karşı karşıya gelirler. Bunun sonucu, okuyucunun dikkati, geçmişteki olaylarla, anlatım sırasında bazan dış, fakat genellikle içi refakat durumları (Begleitungsstände) arasında bölünür. Anlatım (Erzählung) ve anlatılan zaman tabakası (Zeitschicht), romanın bütün yapı elamanları olan zaman (Zeit), yer (Ort) ve olay (Handlung) etkiler. Bu "Epik dualizm", bir zamanların (Einst) ve şimdinin (das Jetzt) burada (das Hier) ve orada (das Dort) olanın karşıtlığını içine alır. Bu hal, hatırlayanı da etkiler. Tipolojik olarak anlatıcı figürü (Erzählerfigur) parçalara ayırır. Böylece hatırlayan 1. şahıs anlatıcının iki ayrı görünümü ile karşılaşırız:

a) Anlatılan uzak geçmişte birlikte yaşayan anlatıcı

b) Anlatılan uzak geçmişin dışında yazan anlatıcı.

Bu suretle 1. şahıs anlatıcının karakteristiği, romanın epik düalizminin etkisine girer. Anlatıcı bir ayağı ile geçmişte (Vergangenheit), diğer ayağıyla da şimdiki zamandadır (Gegenwart) (33).

Hatırlamaya dayanan bu anlatım zamanı, Ich-Erzähler'in özel perspektifine göre iki bölüme ayrılır :

a) 1. şahıs anlatıcı "fiktiv" birfigür olup, olaya örülüdür. Kendisince bilinen ve yaşananı yazar. Bu onun için hiç de zor değildir. Çünkü kendi geçmişinin en iyi tanığı odur. Alte Nester'in anlatıcısı Fritz Lagngreuter,

"Böyle gördüm, böyle duydum ve şimdi yazmaya devam ediyorum" (34) diyerek bunu belgeler.

b) Hâtıraların 2. kısmını oluşturan ayrılık (Abwesenheit) bu, anlatımın akışında kesinti yaratır. Anlatıcı bu konuda fazla bir şey yazamaz:

"Evraklarımda Helene ve Velten'i ilgilendiren bu ayrılık zamanı hakkında yazacağım fazla bir şey yok.." (35)

diyen Akten'in anlatıcısı Karl Krumhardt, birlikte yaşamış olduğunu aktaramaz. Bu bakımdan 1. şahıs anlatıcılar, uzak-yakın geçmiş arasında gidip gelme durumundadırlar. İlk beraberlik devresi olan ve ayrılık devresinin gerisinde kalan uzak geçmiş, zaman yönünden en geride kalmasına rağmen, hâtıraların en canlı bulunduğu bölümdür:

"Benim için bütün bunlar uzak geçmişi hatırlamada ancak en belirgin biçimde görünüyorlar" (36).

diyen Langruter, en uzak geçmiş, en beriye almaktadır. Uzak geçmişin hâtıraları, I. şahıs anlatıcı için elini uzatsa, yakalayacak kadar taze ve canlıdır. Bunlar çelişkili gibi görünmekle beraber, diğer hatıralardan daha parlak ışıktaki ele alınırlar:

”Farkında olmaksızın o gün ve günün duyguları tam da **buğün** ruhumda dün-
günden daha berrak canlanıyorlar” (37)

I. şahıs anlatıcı, hatıralarında bazı atlamalarda bulunabilir. Bunlar önemsiz yerlerdir ve her zaman için telâfisi mümkündür :

”O yılın mart ayında bulunduğumuzu söylemeyi unuttum” (38) Görüldüğü gibi Ich-Erzahler, anlatımını geçmişe kaydırduğunda Imperfekt, şimdiki zamana alındığında da ”Prasens” zaman kipi kullanılmaktadır. Bu yüzden anlatımda bir zaman karışımı doğar. Geçmiş ve şimdiki zaman birbiri içine akarak, erir birleşirler. Stopfkuchen’in üniversiteye gitmek üzere evden ayrılırken karısına bir veda öpücüğü vermesinden sıkılan Eduard’ın,

”Bakışlarımı yana **kâyırdım**, tekrar bakıyorum, geçmiş ve büyük denizin dalgaları **yuvârlâniyorlar**”(39)

sözleri, zaman kiplerinin karıştığını açıkça göstermektedir. Yakın ve uzak geçmiş, Ich-Form’la ilgili olarak tematik bir önem kazanır (40).

Perspektiflerin etkisiyle de her iki geçmiş, birbiriyle belirgin biçimde ilişkilidirler (41).

Bu anlatıcının subjektif gözlem tarzı, iki zaman tabakasını bilhassa etkin biçimde birbirleriyle ilişkili bir zaman karşılaştırması haline (Zeitkonfrantatio) koyar (42).

Ich-Erzahler şahsında sübjektif bir olayı ifade eden hatırlama yardımıyla, birbirinden çok uzakta bulunan iki zaman tabakası birbirleriyle kaynaşır (43). Hatırlama tekniği (44), özel zaman tabakaları ilişkisinde geçerli olan tekniktir. Bu da, Ich-Erzaehler’in hatırlayarak çocukluk ve gençlik olaylarını, hafızasının sihirli gücüyle anlatım zamanına aktarması sonucu olur; bunlar o anda oluyormuş gibi görünürler. Bu anda zamanın sınırları ortadan kalkar (45) (Zeitaufhebung). Stopfkuchen’in şu cümleleleri bunu göstermeye yeterler:

”Aslında çok yüce bir görevle, bu idili daha bu akşam cezai olaylar dosyasına katmak için senin yanınısıra gittiğimi anlamak üzere, kendini benim yerime bir koy hele” (46)

Anlatım zamanına olan bu yaklaşım, anlatıcının ifade anındaki ruh durumu da ortaya koymasına yardımcı olur:

”Bu yaptıkların yazarı, doğum günü çocuğu ihtiyar benim” (47)
ya’da,

”ben, yaşlı ve yalnız bir adamım ” (48)

Hatırlama yoluyla zaman tabakaları birbirlerine yaklaşıırken, başlangıçtaki belirginlik, özelliklerini kaybederler. Bu durumda 1. şahıs anlatıcının, hatırlama olayı, geçmiş ve kapanmış olarak açıkca ortaya koyan, geriye bakışından (Rückschau, Rückwendung, Bk. Eberhart Lammert, Bauformen des Erzählens, Stuttgart 1967, S. 104, 108,112) ve reel bir şimdiki zaman olayı biçiminde çağdaştırmasından (49) söz edilemez.

Her iki zaman tabakası daha ziyade yeni ve alışılmış zaman hissine (Zeitempfinden) yabancı bir boyutta, aynı zamanlılığa (Gleichzeitigkeit) yükselirler (50). Aynı zamanlılık, zaman tabakalarının sessizce geçersiz hale gelmesi (Annulierung) olayını değişik bir biçimde ver :

”Tam bu gece, Üç Kutsal Kral’da, geçmişin, şimdinin, yatakta uykuda, rüya ve yarı rüyada karışması garip bir şey” (51)

Bu yüzden, bu 1. şahıs anlatıcının anlatım sırasında genellikle kullandığı şimdiki zaman anlatım biçimi (Prasens) konkre zamanın bir ifadesi olmaktan çıkar. Buradaki şimdiki zaman daha ziyade geleneksel zamanın ortadan kalkması sonucu, aynı zamanlılığın yeni boyutları için gramer biçimi olarak ortaya çıkar. ”Gleichzeitigkeit” kavramının okul gramer mantığından ne kadar uzaklaşabildiğini Prasens’in şu paradox kullanışı göstermektedir:

”Kusenim Just o zamanlar ayağı kalkar, esner , sırttır, doğrulur ve gerinirse, gerinirse, boylu boslu bir geçittir” (52)

Anlatıcı, çocuklunun idil tarzı ve zamanın ortadan kalktığı sahnelerden, yakın geçmişin daha çatışmalı ve daha aktüel zaman tabakasına geçerse, anlatım şimdiki zamandan (Praesens) geçmiş zamana (Praeteritum dönüştürülür. bir zaman ilişkisi kurulur. Bu ilişki anlatıcının, meseleleri tanıyan mentalitesi ve nesnel ifade biçimleriyle tayin edilir. Alte Nester’in anlatıcısı Langereuter, arkadaşlarının hayattan aldıkları sezgisiz idilden, muhtevası yönüyle zengin, nesnel anlatıma geçişi şu şekilde karakterize eder:

”Şimdiye kadar genellikle şimdiki zaman kipinde yazdım, bu andan itibaren geçmiş zaman kipleriyle devam ediyorum” (53)

Burada çoktan geçmiş çocukluk sahnelerinin zaman ve olaysızlığını (Zeit-und Handlunglosigkeit) ifadede, Prasens’in (şimdiki zaman anlatım kipi) Praeteritum (geçmiş zaman anlatım kipi) zamana has biçimleri karşısında ne ölçüde uygun düştüğü görülmektedir.

Er’ Erzähler ve zāmān ilişkisi

Bu anlatıcı, figürlerin dünyasında şimdiki zaman (Praesens) anlatıma uygun olarak bir gözlemci (Beobachter) durumundadır. Bu yüzden onun yalnız olduğu ve boş vakti hiç yoktur. Diğer figürlerle sürekli ilişki içindedir. Fonksiyonunu yerine getirmek için figürlerin peşindedir. Her zaman olay yerine uğrar:

”...Lyod şirketinin İskenderiye’ye gelen vapuru, Trjeste iskelesinde garip bir kişiyi karaya çıkardı” (54)

Figürleri takip ve onlara eşlik eder, bazan onları gözden kaçırdığı ve yeniden bulduğu olur:

”En iyisi biz, Bumsdorf’da tekrar karşılaştığımız garip yolcunun bizzat kendisine soralım” (55)

Gözlemci olarak hiç bir zahmetten kaçınmaz. Hangi durumda olursa olsun yağmur-kar, fırtına, kalabalık-olayın seyir yerini seçer:

”Bu garip kimse, tuhaf kıyafetiyle, renkli kalabalık arasında göze çarpıyor, hattâ yabancı ırklara alışık bazı kimselere bile yeni bir şey olarak ortaya çıkıyordu” (56)

Bazan, görevinin zorluğu yüzünden endişeye kapıldığı da olur:

”Fakat biz hiç bir zaman eve dönüşün bu hikâyesini kaleme almaktan daha zor bir görev yüklenmedik” (57)

Fonksiyonu esnasında karşılaştığı meseleleri ciddi ve sorumlu bir şuurla ele alır. Okuyucuyu da düşüncelerine iştirak ettirir:

”Biz savcının gelişini mi bekleyelim, yoksa papaz ve müdür yardımcısı Eckbusch’la mı gidelim? Biz en iyisi Eckbusch’la gidelim” (58).

Bu anlatıcı için şimdiki zaman anlatımında en büyük güçlük, olayların aynı zamanlılığıdır (Gleichzeitigkeit), Nihayet çeşitli figürleri farklı yerlerde takip için kendini parçalara ayıramaz. Fakat olay ve figürü takip etmek zorundadır. Bundan yakındığı da olur (II,4,158). Yetişemediği yerlerde rivayete dayanır.

”Daha geniş bilgi için bazı tahminlere dayanmak zorundayız” (59).

3. şahıs anlatıcı görüldüğü gibi figürlerin dünyasını terk edememekte, görmekte olduklarını okuyucuya, dinleyicilere anında aktarmaktadır.

Κ ο ñ u ñ u n Τ ä ñ i ñ m ä ş ı (Κεñññış deş Stoffes)

Bu anlatıcı, olayı aktarmadan, konuyu iyice tanımakta olduğunu davranışlarıyla gösterir. Gözlem esnasında bir figürlere, bir okuyucuya-dinleyiciye yönelmesi onun sözlü anlattığını ispatlamaz. Fakat bu davranışı, okuyucuda, bir dinleyici grubunun varlık kanaatini uyandırır. Anlatımın yazılı olduğunu daha başlangıçta açıklar:

”Bu güzel kitapta açıklıktan söz etmek istiyorum ”(60)

ya da,

” Bu kitabı, küçük bir gezi hatırasıyla başlatıyorum” (61)

Anlatıcının gözlemi sürdürdüğü bu şimdiki zaman, okuyucu için de, kendi şimdiki zamanı olarak idrak edilir. Bu haliyle 3. şahıs anlatıcı, anlatmakta olduğu dünyada yaşayan öznedir (erlebendes Subjekt). Onun şimdiki zaman kullanması, anlatılan şimdinin (das erzaehlte Jetzt) içinde bulunmasındadır. 3. şahıs anlatıcı geçmiş de kastetse, şimdiki zaman kipi kullanır:

”Yerini değiştirmeksizin” (62)

geçmiş kulak verebilir ve daha gerideki geçmiş de beri alır. Böylece şimdi ve geçmiş arasında bir bağlantı kurulur ve bu bağlantı noktası. 3. şahıs anlatıcıdır.

Geçmiş beri alınırken, gözlem gereği şimdiki zaman (Praesens) kullanır. Od-feld'den şu cümleler karakteristiktirler:

”1802 senesinde Schiller Goethe'ye şöyle yazar” (63).

Burada zaman kipini (Modus) geçmiş zaman yapmaya gerek yoktur. Zaten Kontext de buna ters düşer. Söz konusu olan ”Prasens historikum”dur.

Şu halde, anlatan, anlatımda olduğu dünyada faaliyette bulunur. Şimdiki zaman anlatım kipi (Prasens Erzaehlttempus), anlatılanın o anda olmakta olduğu izlenimini verir. Anlatım zamanı (Erzahlzeit) ile anlatılan zaman (erzaehlte Zeit) ilişkisi de buna uygundur. 3. şahıs anlatıcı, anlatımı anında kayda değer bir şey bulamıyorsa, ortaya çıkacak boşluğu doldurmasını bilir:

”...binbaşının misafirini hanımlara takdim ettiği geçiş devresinden istifade edelim...” (64)

Okuyucu da burada, anlatımda bu arada (Erzaehlpause) düşünmek ve bunu okuma esnasında zihninde doldurmak zorundadır.

A n l a t ı c ı n ı n F i g ü r l e r l e İ l i ş k i ş i (Beziehungen zu den Figuren)

Şu halde 3. şahıs anlatıcı, gözlemini anlatılan dünyadan aktarır. Onun bilgi merkezini (Orientierungszentrum), figürlerin yer aldığı anlatılan zamana kaydırmasıyla, figürlerle olan münasebeti açıklanır. 3. şahıs anlatıcının figürler ve konu olay üzerindeki etkisi söz konusudur. Fakat figürler onun varlığından habersizdirler. Figürler için o yoktur. Görünmeden figürlerle olabilmek, ancak 3. şahıs anlatıcının özelliğidir. Bu hal kendisi için tabiidir. Bu bazan, açıkça verilir:

”Merdivende sürdürülen bir konuşmayı dinlemek üzere gizlice sokulan biri” (65)

cümlesinde görüldüğü gibi.

Y a r a t ı c ı O l a r a k G ö z l e m c i (Beobachter als Schöpfer)

3. şahıs anlatıcı,

a) Zaman mesafesinden

b) Figürlerin şimdiki zamanından konuşur.

Her iki halde de anlatılan (das Erzählte), 3. şahıs anlatıcıya bağlı olarak biçimlenir. Fakat bu anlatıcı bir ifade öznesi (Aussagesubjekt) olduğu için, obje durumundaki figürlerle, arasında bir Özne-nesne (Subjekt-Objekt) münasebeti yoktur. Objekt, Subjekt'den habersizdir. Anlatıcı, zaman mesafesinde geçmiş zaman (Praeteritum) kullansa da, bilgi kaynağı, figürlerini o anda gözlediği şahıdır ve bu "Praeteritum" geçmiş özelliğini kaybeder:

"Bugünün tarihi 22 Mayıs 1818 olarak yazıldı" (66)

Zaman zarfı olan bu gün (heute), fiil olan yazmak (schreiben) ile aynı zamandır. Fiil geçmiş zamanda da olsa, (Orgjinal metinde "schrieb"), bugünü, şimdiki göstermektedir.

Böylece 3. şahıs anlatıcının anlatımda "fiktional" (Yaratılığa dayalı) anlatım, ifadesini bulmaktadır.

Ş u u r Akışı (Bewußtŧeiŧŧrom 'ŧreäm of conŧiouŧneŧŧ)

3. şahıs anlatıcının aktardıkları, gözlem dünyasındaki figürlerin iç dünyasıyla da ilgili olduğu için, anlatımda "erlebte Rede"ye sık rastlanır. Raabe'nin son eseri Altershausen (1899/1902) buna en uygun bir örnek teşkil eder. Bunun için Büsgen'in savunduğu "Raabe'de erlebte Rede fazla yer almaz" tezine katılmıyorum (6). Der Schüdderumphda (186) Toni'nin oda hizmetçisi Toinette'nin, hanımefendisi ve kuzeyli kavalyesini (Hennig) gizlice dinleyerek, ŧuurunda bazı yarıllara vardığını görüyoruz (69):

"Bir hiç için böylesine büyük sözler, ancak onanyabancı bir dünyada söylenebilir..." (70).

Hizmetçi Toinette'nin, Toni ve Hennig hakkındaki subjektif fikirleri 3. şahıs anlatımda ve praeteritum zaman kipinde verilmektedir. Onun bu konuşmaya dahil olmadığı "yabancı dünya" kelimesinde yankılanmaktadır. Rüyalar ve hatıralarda aynı biçimde yankılanabilirler (71)

Okuyucu, böylece figürlerin içi dünyalarında olup-bitenleri öğrenmektedir. İfade direkt ya da indirekt olabilir. Raabe'de direkt ifade aslında ağır basar (72)

"Fiktional" anlatım, figürlerin ancak burası (das Hier) ve şimdiki (das Jetzt) anlatılırsa söz konusudur. Bu da her şeyi bilirlilik (Allwissendheit) ile mümkündür (73). Er-Erzähler'in (3. anlatıcı) belkide en belirgin özelliği budur.

NOTLAR

- 1- Meinerts, Hans-Jürgen: W. Raabes Gesammelte Werke in drei Bänden. Ausw. seiner Romane. Gütersloch, o.J. (1962). Bd. 1, S.5 (Einleitung)
- 2- Der Heidjer, in : Gesammelte Werke, hrsg. von H.J.H Meinerts, Bd. III S. 1003
- 3- Lukacs, Georg: Über W. Raabe, in : Deutsche Literatur in zwei Jahrhunderten, 1964, Bd. 7. S. 428/451, Wiederabdruck, in: Raabe in neuer Sicht, hrsg. von Hermann Helmers, Stuttgart 1968, S. 44
- 4- Müller, Elgin: Die Funktion des Er-Erzählers bei W. Raabe. Diss. Innsbruck 1972, S. 69
- 5a- Richter, Helmut: Wilhelm Raabe, Ausgewählte Werke in 6 Bänden, Berlin Leipzig 1966, S. 145
- 5- Manke, Fritz: Der Stil W. Raabes. Diss. Hamburg 1924, S. 43
- 6- Richter, Helmut : a.a.o, S. 145
- 6a- Kayser, Wolfgang: wer erzählt den Roman, in: die Vortragsreise, Bern 1958, S. 91
- 7a- Segebrecht, Wulf: Geselligkeit und Gesellschaft. Überlegungen zur Situation des Erzählers im geselligen Rahmen. Vortrag, gehalten am 8.7.1974 im Rahmen des Habilitationsverfahren, in: Romantisch-Germanische Monatshefte, 1975, S. 308.
- 8- Helmers- Hermann: die Figur des Erzählers, in: Rins, 1968, S. 335
- 9- Boree, Karl-Heinz: Der Standpunkt des Erzählers, in: Literatur, Jahrgang 43, (1940/41), S. 534
- 9a- Helmers, in : Rins, S. 335
- 10- Klopfenstein, Eduard: Erzähler und Leser bei W. Raabe, Diss. Bern 1969, S. 21
- 11- Boree, Der Standpunkt des Erzählers, S. 534
- 12- Kayser, Wer erzählt den Roman, S. 98
- 13- Laemmert, Eberhart: Bauformen des Erzählens, Stuttg. 1967, S.88
- 14- Martini, Fritz: ironischer Realismus. Keller, Raabe und Fontane, in: Ironie und Dichtung 1970, S. 137
- 15- Zitiert nach Jürgen Mahthey, Das Scheitern des Dt. Liberalismus, in: Jahrbuch der RAABE-Gesellschaft 1967, S. 69
- 16- Helmers, Hermann: Die bildenden Mächte in den Romanen Wilhelm Raabes, Diss. Göttingen 1960, S. 9
- 17- BA/7, 327
- 18- Müller, Elgin: Die Funktion des Er-Erzählers, S. 69

- 19- Ohl, Hubert: Bild und Wirklichkeit. Studien zur Romankunst Raabes, Diss. Göttingen 1960, S. 71
- 20- Müller, Elgin : a.a.o., 69
- 21- Boree, a.a.o.536
- 22- Müller, Elgin: a.a.o. 50/576
- 23- Müller, Elgin: a.a.o. 19
- 24- Helmers-Hermann: Die Figur des Erzählers bei W. Raabe, in: Rins, 1968, S. 321, Vgl. E. Klopfenstein und E. Müller
- 25- BA/19, 235
- 26- Hebbel, Crista: Die Funktion der Erzähler und der Figuren-perspektiven in W. Raabes Ich-Erzählungen, Diss. Heidelberg 1960, S. 45 ff. (Masch.)
- 27- Stanzel, Franz: Die typischen Erzählsituationen im Roman. Wien. Ein Beitrag zur Englischen Philologie 1960. Bd. 63, S. 306.
- 28- Segebrecht, Wulf: Der Standpunkt des Erzählers, S. 309
- 29- Seewald, Hans: Das Motiv der Heimkehr bei W. Raabe. Diss. Saarbrücken 1960, S. 67
- 30- Jehmüller, Wolfgang: Die Gestalt des Biographen bei W. Raabe Diss. München 1975 , S. 31
- 31- Hotz, Karl: Bedeutung und Funktion des Raumes in W. Raabes Werken. Diss. Göppingen 1950, und Koll, Rolf-Dieter: Raumgestaltung bei W. W. Raabe, Diss. Bonn 1977
- 32- Maatje, C.F.: Der Raum als Konstituierendes Element in W. Raabes "Hungerpastor", in: Levanda Talen 1961, S.515/521, Wiederabdruck; in Rins, hrsg. von H. Helmers, 1968, S. 185 ff
- 33- Helmers, Figur, S. 321
- 34- BA/14,199
- 35-BA/19,268
- 36- BA/14,56
- 37- BA/14,10
- 38- BA/14,131
- 39- BA/18,4811
- 40- Meyer, Hermann: Raum und Zeit in W. Raabes Erzählkunst, 1953 Wiederabdruck, in: Rins 1968, S. 2838
- 41- Jehmüller, S. 36
- 42- Hebbel, Crista; 1960, S. 41/42
- 43- Oppermann, Hans: Das Problem der Zeit bei W. Raabe, in: Rins, S. 300

- 44- Pascal, Roy: Erinnerungstechnik bei W. Raabe, in: Rins, 1968, S. 130
- 45- Oppermann, Ss. 299
- 46- BA/18,156
- 47- BA/20,204
- 48- BA/20,204
- 49- Müller, Günter: Die Bedeutung der Zeit in der Erzählkunst, Bonn 1956 S. 8 (Antrittsvorlesung)
- 50- Araştırmalarda, uzak geçmişı hatırlama ile ilgili olarak ortaya çıkan bu tipik Raabe fenomeni, çok önce belirlenmiş ve belirli kavramlara bağlanmıştır: Gleichzeitigkeit (Hilde Schneider, Raabes Mittel der epischen Darstellung, Diss. Berlin (1936), Simultaneitaet (Wilhelm Overdieck, 1957, Zeitenaufhebung (Helmers, Figur, 1965)
- 51- BA/18,25
- 52- BA/14,46
- 53- BA/14,76
- 54- BA/7,7
- 55- BA/7,20
- 56- BA/7,75555
- 57- BA/7,11
- 58- III,1,555
- 59- BA/7,11
- 60- BA/6,55
- 61- BA/8,7
- 62- II,,2, 239
- 63- II,4,3
- 64- II,154
- 65- BA/7,20
- 66-II.4.269
- 67- Vgl. E. Müller, a.a.o., 61
- 68- Büsgen, Wolfgang: Struckturen in der Erzähltechnik W. Raabes, Diss. Tübingen 1959, S. 72, Vgl. Helmerts, Figur S. 327
- 69- BA/8,298 ve III,1,319
- 70- BA/8,298
- 71- II,3,308 ve I,4,1375
- 72- Vgl. Manke, Der Stil W. Raabes, S. 43
- 73- Helmerts, Figur, S. 332

K i ş ä l t m ä l ä r

BA: Braunschweiger Ausgabe (Hist. -kritische Ausgabe), hrsg. von Karl Hoppe, Freiburg-Braunschweig-Göttingen 1951/1975

Rins: Raabe in neuer Sicht, hrsg. von Hermann Helmers, Stuttgart 1968

A n l a t i m T e k n i ğ i Ü z e r i n d e A r a ş t ı r m ä l ä r

Anderegg, Johannes: "Erlebte Rede und innerer Monolog", in: Leseübungen 1970, S. 55-69

Anderegg-Johannes: "Das Problem des Erzählers", in: Kritischer Umgang mit Texten des 18. und 19. Jahrhunderts, 1970, S. 21-34

Cohn, Dorrit: "Erlebte Rede im Ich-Roman", in: GRM 450-1969, S. 305-313

Friedmann, Kathe: "Die Rolle des Erzählers in der Epik", Berlin 1910 (Untersuchungen zur neueren dt. Sprach- und Literaturgeschichte, Nr. 7)

Forster, M.F.: "Ansichten des Romans" 1940 (Engl. Aspekts of the novel, London 1927) ins Deutsche übersetzt von Walter Schürenberg.

Forster, Kurt: "Die deutsche Ich-Erzählung". Eine Studie zu ihrer Geschichte und Technik. Berlin 1924 (Reprint 1967) Germanische Studien 33.

Frey, : "Author intrusion", in: Germanic Review 23 (1948), S 274-289 Gerllmann,

W.: "Erzähler und Erzähltes", in : Reallexikon der deutschen Literatur 1958, Bd. 1

Hebbel, Christina: "Die Funktion der Erzähler- und Figurenperspektiven in W. Raabes Ich-Erzählungen",. Diss. Heidelberg 1960, (Masch.)

Haslinger, Adif: "Verfahrensweisen und Techniken im Erzählen", in : Gegenwartsliteratur, Zugaenge zu ihrem Verstaendnis, Stuttgart, Kohlhammer 1973, S. 64-77 (:Urban Taschenbücher 162)

Hamburger, Kate: "Noch einmal? Vom Erzählen. Vei such einer Antwort und Klaerung", in: Euphorion 59 (1965)

Hamburger, Kate: "Das epische Praeteritum" ,in: DVJS 27/1952

Hamburger, Kate "Die Logik der Dichtung", Stuttgart 1957

Janik, Dieter: "Komminikationsstruktur des Erzählwerkes". Ein remiorganisches Model. Bebenhausen: Rotsch 1973 (Thesen und Analyse)

Kayser, Wolfgang: "Entstehung und Krise des modernen Romans", in: DVJS 28/1954 (Sonderausgabe 1955)

- Kayser, Wolfgang: "Wer erzählt den Roman?" in: Die Vortragsreise, Bern 1958
- Killy, Walter: "Wirklichkeit und Kunstcharakter." Neun Romane des 19. Jahrhunderts, 1963
- Kunduszus, Winfried: "Erzählerperspektive und Erzählgeschichten" in Kafkas Prozess, in: DVJS 44/197, S. 306-317.
- Krywalsky, Dieter (hrsg.): "Handbuch zur Literaturwissenschaft, München 1974, poet, Realismus S. 388-392
- Laemmert, Eberhard: "Bauformen des Erzählens", Stuttgart 1975.
- Lockemann, Wolfgang: "Die Entstehung des Erzählproblems, Untersuchungen zur dt. Dichtungstheorie im 17. und 18. Jahrhundert." Meisenheim 1963. (dt. Studien 3)
- Ludwig, Hans-Werner: "Der Ich-Erzähler im englischen und amerikanischen Detektiv- und Kriminalroman", in: DVJS 1971, Heft 3, S. 434-450
- Martini, Fritz: "Drama und Roman im 19. Jahrhundert", in: Gestaltprobleme der Dichtung Bonn 1957
- Meyer, Hermann: "Zum Problem der epischen Interration", Treivium 19650
- Müller, Günther: "Aufbauformen des Romans", in: Neuphilologus, Groningen 1953, Sonderausgabe: Vortrag gehalten am 24. 10. 1952 an der Universität Universität Amsterdam.
- Müller, Elgin: "Die Funktion des Er-Erzählers. "Eine Untersuchung an W. Raabes Er-Erzählungen, Diss. Innsbruck 1972 (Masch.)
- Müller, Günther: "Die Bedeutung der Zeit in der Erzählkunst", Bonn 1946 (Antrittsvorlesung).
- Müller, Günther: "Über das Zeitgerüst des Erzählens." DVJS 24/1950
- Müller, Norbert: "Der empfindsame Erzähler." Untersuchungen an Romannanfängen des 18. Jahrhunderts, München 1968
- Müller, Joachim: "Das Zitat im epischen Gefüge", in: Jb. der RG 1964. S. 7-24
- Meyer, Hermann: "Das Zitat in der Erzählkunst" Stuttgart 1967 Neis, Edgar: "Struktur und Thematik der traditionellen und modernen Erzählkunst. "Paderborn: Schöningh (1965) (Wort-Werk-Gestalt)
- Neuhaus, Volker: "Typen multiperspektivischen Erzählens. "Wien: Böhlau 1971 1971 (:Literatur und Leben N.F. 13)
- Petsch, HNorbert: "Wesen und Formen der Erzählkunst. "Halle/Saale 1934 und DVJS Buchreihe 20.

- Spielhagen, Friedrich: "Der Alch-Roman", in: Fr. Spielhagens Beiträge zur Theorie und Technik des Romans 188 (Faksimiledruck der "Reihe, Texte des 19. Jahrhunderts", Göttingen 1967.
- Stanzel, Franz: "Die typischen Erzahlsituationen im Roman, "Wien 1955 (Ein Beitrag zur emngl. Philologie.) Bd. 63
- Stanzel, Franz: "Episches Präteritum, erlebte Rede und historisches Präsens", in: DVJS 33/1959
- Stanzel, Franz.: "Typische Formen des Romans", Göttingen 1964
- Schober, Heinz-Wolfgang: "Erzähltechniken im Romanen. "Eine Untersuchung erzählerischer Probleme in zeitgenössischen deutschen Romanen. Diss. Graz. 1973
- Storz, Gerhart: "Zusammenspiel zwischen Erzähler und Leser", in: Probleme des Erzählens in der Weltliteratur 1971.
- Vogt, Jochen: "Aspekte erzählender Prose. "Bertelsmann-Verlag, Düsseldorf 1972 (:Grundstudium Literaturwissenschaft 8)
- Weimann, Robert: "Erzählsituation und Romantypus", in: Sinn und Form 18 (1966/, S. 109-133

**Wilhelm Raabe'nin "Stopfkuchen" romanında
Dağ Mecâzı ve Toplum Eleştirisi**

Doç. Dr. Selçuk ÜNLÜ

Wilhelm Raabe'nin çok okunan ve üzerinde en fazla araştırma yapılan bu eseri, Dünya edebiyatının önde gelen birkaç romanı arasında yer almaktadır. Stopfkuchen'in gerçek değerini bulması ise, filozof Roman Guardini'nin eserin temelindeki değerler dünyasını keşfetmesinden ve Raabe araştırmacılarının dikkatini bu yöne çekmesinden sonra olmuştur (1).

Raabede eserin çok yönlülüğüne dikkati çekerek, kitabı dostu Max Adler'e "en iyi kitabı" (2) olarak gördüğünü söylemiştir. Raabe, bu eserini, "en subjektif" (2 a) olarak da niteler.

"Stopfkuchen"i yazarken kendimi dar görüşlü küçük burjuvanın üzerinde, emin ve hür hissettim (3) diyen Raabe, olayın kahramanı Schaumann ile kendisi arasında bir paralellik bulunduğunu şu sözlerle ifade eder:

"Şişko Schaumann'ı kuru bir Raabe olarak kabul ederseniz, hassas bir sembol bulmuş olursunuz" (4).

O halde Raabe, kahraman Schaumann'ın da kendisi gibi bir eleştirmen olduğuna dikkati çekmektedir. Bu durum itibarıyla Raabe, bu kahramanın yanında yer alacaktır. Bunu aşağıda göreceğiz.

Braunschweig trilojisinin ikinci romanı olan Stopfkuchen'in yapısı, karşıt figür Eduard ile roman kahramanı Heinrich Schaumann'ın artaya koymuş oldukları iki kutupluluk (Zweipolligkeit) üzerine kurulmuştur. Bu iki figür, karşıt dünyaların insanıdır. Karşıt figür yalnız bir ve ön adıyla verilmektedir: Eduard! Kahraman ise her iki adıyla tanıtılmaktadır: Heinrich Schaumann! Kahramanın adı, Raabe'de sık rastlanır biçimde sembolik bir anlam taşımaktadır: Schaumann: der Mann, der schaut: bakan, gözleyen adam. Ohalde onun bu hali fonksiyonuna uygun düşecektir. Kahraman bir şey gözlemektedir. Bu gözlediği şey toplumdur. Tasvip etmediği, içine girmediği toplumu gözlemektedir. Bu toplum coğrafi durum itibarıyla, kahraman Schaumann'ın bulunduğu Rote Schanze (Kızıl Tabya) denen bir dağın aşağılarında kurulu Maiholzen'in sakinleridir.

Kahramanın bir de lâkabı vardır; bu aynı zamanda romanın ikinci başlığıdır: "Stopfkuchen". Bu lâkab ona okuldaki arkadaşları ve öğretmeni tarafından verilmiştir. Çünkü çok iştahlıdır. Bulduğunu arka arkaya midesine tıkıştırılmaktadır. Adı da iki kelime birleştirilerek yapılmıştır: stopfen: tıkıştırmak, Kuchen: pasta; Stopfkuchen'in kelime anlamı ise, Barker Fairley'e göre, pasta malzemesi artıklarının hamurla yoğrulması sonucu ortaya çıkan yeni bir pasta türüdür (5). Romanda bu duruma paralel olarak şöyle bir ifade yer almaktadır. Bu da Stopfkuchen adlı kahramanın sözleridir. Şöyle der. "Pasta bulursam tıkıştırırım, bundan emin olun" (6).

Onun fiziki yapısı ile iç dünyası birbirlerine paralel düşmektedirler. Davranışlarıyla, konuşması sırasında, karşısındakinin ağzına sözleri tıkıştırmakta konuşmasına fırsat vermemektedir. Çünkü karşısındaki dağın aşağılarında yer alan ve eleştiriye muhatap olan toplumun bir mensubudur. O halde bu eleştirilen toplum mensubunun onun yanında konuşmaya hakkı olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Eserin büyük bir kısmı, anlatıcı olmadığı halde, kendisinin konuşmak durumunda olduğunu ortaya koyan cümlelerle doludur.

Kahramanın karşıt figürü Eduard ile kendisi (Schaumann) aynı yaşadılar. Okul, çocukluk ve oyun arkadaşlarıdır. Birlikte ve aynı semtte büyümüşlerdir. Fakat okul durumu dolayısıyla zamanla yolları birbirlerinden ayrılmıştır. Çünkü Schaumann (kahraman) okulu sevmez. Okul onun beklediklerine cevap vermemektedir. Onun aklında hep, dağda kurulu bulunan Rote Schanze (çiftlik) vardır. O, nehrin yukarısında kurulu bu çiftliğe göz dikmiştir. O çiftlik onun ruhunu doldurmaktadır. Dışarıda sadece ekmek parası kazanmak için yapılacak yüksek tahsil, onu tatmin etmemektedir "Dışarıda ekmek parası kazanmak için yapılan ilim bana uygun düşmezdi" (7) diyen Schaumann bunu belgelemektedir.

Böylece okuldan ayrılır. Onun bu durumu, dağın aşağılarında yer alan küçük burjuva toplum mensupları gözünde horlanmasına yol açar. Bu toplum hazırcı ve tüketici bir toplumdur. Gerçek hayatla irtibatını koparmış geçici ve zahiri değerler üzerine kuruludur. Onun horlanmasında yavaş ve hantal yapısının rolü vardır. Çünkü burjuva kazanç hırsı içinde, süratli çalışan bir toplumdur. Fakat o (Schaumann) emin adımlarla ilerlemektedir. Hal buki dağın aşağılarında yer alan toplum, ayağına çabuk olmayı marifet sayar ve ileri gitmek sanır. Bunu bilen Schaumann, o toplum mensubu Eduard'a "ayağına çabuk olmak, ileri gitmek demek değildir" (8) der. Schaumann'da, gerçek hayata yönelik yatırımcı bir kafa vardır. Kuru bilgi veren okulu sevmemesi de bundandır. Ailesinin zoru ile başlamış olduğu yüksek öğreniminde 6. sınıfa kadar gelir. Fakat gene de bu öğrenimini yarıda keserek evine döner. Kafasında, şehrin karşısında yer alan dağda kurulu Rote Schanze vardır. Kurtuluş ve fayda oradır. Üniversite hayatını sevmediği üniversite hayatının içi boş ve eğlenceli hayatı benim hoşuma gitmiyor" (9) sözlerinden anlaşılmaktadır.

Schaumann, yüksek öğrenim yapmamakla beraber, bu öğrenimin kişiye sağladığı avantajları kendi memleketinde gerçekleştirmektedir. O halde bu öğrenim 'kuruludur' ve gereksizdir. Kişiye bir şey kazandırmamaktadır. Karşıtı ve eğitim görmüş Eduard'ın , "aslında hepsi aynı kapıya çıkıyor, ha memleketinde kalmışsın, ha bin bir güçlük dolu maceralardan sonra bu hale gelmişsin" (10) sözleri bunu doğrulamaktadır. Böylece Schaumann, gözlediği ve hücum edencesine karşısına almış olduğu aşağıdaki toplumla bir görüş ayrılığına düşmüş olmaktadır. O, bu topluma girmek istemez ve ta çocukluğundan beri kafasında yer eden Rote Schanze'nin sahibi Andrea quakatz'a sokulur. Çünkü aşağıdaki toplumun bel bağlamış olduğu burjuva değerleri onu tatmin etmez, ona güven vermez. Schaumann bu haliyle görüş sahibidir ve ileriye görmektedir. Ancak, gününü yaşayan ağıdaki burjuva toplumu ise, onun bu halini menfi olarak nitelemektedir. Schaumann ise daha sonra Rote Schanze'nin sahibinin kızı Tina ile evlenerek, Rote Schanze'den bu toplumun güvence duyduğu değerlere bakarak alay etmektedir. Schaumann adını alması da bundan ileri gelmektedir. O, bunlara tepeden bakmaktadır.

Görüş sahibi olan bu kahraman, herkesin katil ini (Mörderhöhle) bildiği bu yerden, bir zamanlar Yedi Sene Savaşları (1756/1763) nda olduğu gibi aşağıdaki toplumu topa tutmak niyetinde olduğunu "bu tepeden aşağıdaki dar kafalı burjuvayı (Philistertum) bombardıman edeceğim" sözleriyle ifade eder.

Raabe'nin, Schaumann'ı bu tepeye çıkarması, onu aşağıdaki burjuva toplumundan ayırması rastlantı değildir. Schaumann'ı oraya koymakla, onun şahsında eleştirdiği stopluma savaş açmak için zemin hazırlamaktadır. Böylece Schaumann, burjuva karşısında direnmenin sembolü olmaktadır.

Raabe'nin kendisiyle bir paralellik kurduğu Schaumann, ile ilgili olarak söylemiş olduğu şu sözler anlamlıdır: "Otuz yıl boyuca bizi çitin gerisinde bıraktıktan sonra, böylece Kızıl Tabya'nın kapısını kapamış olduk" (11). Çünkü Schaumann'ın karşıtı olan Eduard da otuz seneden sonra memleketine gelmiş, Scharmann'ın, sandığı gibi hiç de geride kalmamış olduğunu görmüştür.

Raabe, kendi düşündüklerini Schaumann'ın şahsında gerçekleştirmek istediğini şu sözlerle dile getirir: "Beylere gerçekte geride kalanın, Kızıl Tabya'yı fetheden ve oradan aşağıdaki toplumla alay edenin kim olduğunu söyleyin bakalım (12).

Raabe, geride çitin arkasında (hinter de Hecke) sözüyle Schaumann'ın memleketinde, Rote Schanze'de kalmış olduğunu, böylece on a sahip çıktığını söylemek ister. Başarıda gerçek ölçü olarak mülkiyeti gören bu toplum mensubu Eduard'ın Afrika'daki çiftliğiyle denk olan Rote Schanze'yi Schaumann, tahsil görmeden elde etmiştir. Üstelik yatırımını Eduard gibi dışarıya, yabana değil, memleketine yapmış ve daha başarılı olmuştur. Schaumann, Rote Schanze'de toprağına bağlı (bodentreu) ve memleketine sadık (heimatgebunde) bir karakter

arzettmektedir. Memleket ekonomisine katkısı daha büyüktür. Eduard, dışarıda otuz senesini bitirirken, Schaumann onunla birlikte aynı başarıya memleketinde ulaşmıştı. "Böylece çıkmış olduğum dünya gezisinde, aslında memlekette kalmış olanlarla birlikte yol almış olduğumu anlamak zorunda kaldım" (13) diyerek bunu itiraf eder.

Raabe, Schaumann'a büyük sempati duymaktadır. Bu sempatisi, onu kendisiyle aynı görece kadar ileridir. Raabe de, Schaumann gibi 1854/56 yıllarında Berlin'de yapmakta olduğu yüksek tahsilini yarıda bırakarak memleketine döner. Schauann'ın burjuva toplumunda kenara itilmesi gibi, Raabe de yazar olduktan sonra, zamanının toplumu tarafından , bu toplumu eleştirdiği için kenara itilmiş ve kabul edilmek istenmemiştir. Çünâü eleştiren misafir hiç bir zaman arzu edilmez. Fakat Schaumann gibi Raabe de bir gün haklı çıkacağını: "Bugün sen haklı çıkabilirsin, fakat yüz sene sonra o hak benimdir" (14) sözleriyle ifade etmektedir.

Nitekim Raabe'nin yakın dostu Wilhelm Jensen, Eduard gibi bir çırpıda servet ve şöhrete ulaşır. Fakat bugün adı bile duyulmamaktadır. Schaumann karşısında Eduard'ın durumu da böyledir. Ve o bundan çok pişmandır. Fakat aynı suda iki defa yıkanmak mümkün değildir. Buna biz, Raabe'nin "Alte Nester" (1880) romanında burjuva toplumu mensubu Fritz Langereuter'in şahsında rastlıyoruz. Langreuter, "Ach, indemselben Flusse schwimmst du nich zum zweitenmal" (15) demekle, aynı durumu dile getirmiş olur. Raabe zum zweitenmal olur. Raabe bunları düşündüğü içindirki, Stopfkuchen için, "bu gerçekten benim en subjektif kitabım, pek az kimsenin de böyle bir güldürü arasında anlatılmak isteneni yakalayacak ölçüde bir sanat eseri" (16) der. Nitekim Rambe, Schaumann'a Eduard karşısında "'gör bakalım kim haklıymış.. Rote Schanze'deki çiftçimi, yoksa aşağıdaki dar görüşlü burjuva mı?" (17) dedirtmekle bunu ortaya koymak istemiştir. Schaumann'ın gözünde bu aşağıdaki toplum kötü düşünce ile yoğruludur. Raabe, bunu kastettiğini "Bu eserde toplumda kötü olanı (Canaille) kısıvrak yakaladım" (18) demekle gösterir.

Schaumann'ın devamlı hücum ettiği bu kötü toplum, kendisinden biri olan katil Störzer'in suçunu gizleyecek kadar çıkarıcıdır. Öyleki, bu gizleme sonucu Rote Schanze'nin sahibi masum Andreas quakatz, kötü toplum gözünde katil olarak bilinmiş ve onun çiftliği Rote Schanze de bir katil ini (Mörderhöhle) olarak tanınmıştır.

Bu kötü toplumun zayıf taraflarından birisi de gezginci olması ve serveti, rahatı dışarıda aramasıdır. Bunu bilen Schaumann, "içi boş macera heveslerini tatmin için bir an önce uzak diyarlara, Afrika'ya gidiyorlar" (19) demektedir. Bu gezgincilik, bu topluma memleketini bile unutturmuştur. Doğduğu yer değil, doğduğu yer önemlidir. Çünkü onların gözünde tüten sadece para, maddî kazançtır.

Kahraman Schaumann ise, polisce tescil edilmediği halde toplumun gözünde cinayet zanlısı olan Andreas quakatz ve kızı Tinaya sokulur Mailholzen'in diğer

çocukları onları taşta tuttıkları halde, Schaumann onlarla dostluk kurar. Andreas, Schaumann'ın bu tutumu üzerinde" Sen onlardan değilsin" (20) der ve onu burjuva toplumunun üstünde tutar.

Schaumann üstün bir insandır. Topluma tek başına galebe çalarak onların katil bildikleri quakatz'ın kızı ile evlenir. Kendini ön yargılara kaptırmaz ve bu topluma girmez. Bu arada gerçek katil de ortaya çıkar. Bu, Eduard'ın bir an evvel Afrikay'a gitmesine vesile olan Störzer'dir. Yani Maiholzen'in postacısı. Öldürdüğü Kienbaum'un defni sırasında mezara toprak atmayıp, küreği yanındakine uzatarak kendini ele vermiştir.

Raabe, romanda Schiller'in "Ibykuss'ın Turnaları" adlı baladıyla bir paralellik kurarak, "Hımm, Ibykuss 'Kraniche über dem Maiholzener Friedhof" (21) der. (Aynı bandda da katilin kendini ele vermesi konusu işlenir). Schaumann, kendine hâkim olarak, kayin pederinin ömrünün sonlarında bütün hayatını katil zanlısı olarak geçirmiş olmasından dolayı yıkılmaması için susar. Bunu ancak onun ölümünden sonra Eduard'la birlikte gittikleri ve orta sınıfın bir kesiti olan Brummersumm birahanesinde garson kızın duyacağı biçimde ona anlatır.

Schaumann bu andan itibaren, karşıtı figür Eduard'ın şahsında burjuva toplumundan intikam almaktadır. Toplumun Rote Schanze'yi bir katil ini olarak bilmesine karşılık, o Eduard'a "Rote Schanze sana bir katil izi intibainı vermiyor mu, Eduard?" diye sorar ve onu kendisiyle yüzleştirir. Rote Schanze'den âdeta ışık saçan Schaumann, karşısındaki Burjuva Eduard'ın iç dünyasını doldurur. Öyleki Eduard bir an evvel oradan kaçıp Afrika'ya dönmek ister.

Fakat Schaumann da onun manevi dünyasında birlikte gelmektedir: "Eğer sence bir sakıncası yoksa Eduard, Afrika'ya dönüş yolculuğunda sana bir parça eşlik edeyim" (22).

Kahraman, karşıtı figür Eduard karşısında son derece ironik bir dil kullanmaktadır. Onu küçümsemektedir. Bu açıdan bakıldığında roman, ironik dille yazılmış en önemli Alman romanı olmak durumundadır (Martini). Raabe bu ironi dolaşısıyla Heine'nin (1796-1856) etkisinde kalmış olduğunu göstermektedir. Sık sık ondan bahsetmesi de rastlantı değildir. Bunu, itirafıyla, "Heine, her zaman için çok sevdiğim bir şair olmuştur" (23) der.

Schaumann yüksekteki haliyle aşağıdakileri gölgede bırakmakta, etrafa âdeta ışık saçmaktadır. Öyleki, gece bile Eduard'ın rüyasına girmektedir. Ondan fıskıran gerçek, Eduard'ın gözünü almaktadır. Bunun için ertesi günü sabah erken oradan ayrılırken," bu ışıktan korunmak için, bindiği trenin kompartmanının perdelerini kapatır" (24).

Kahraman Schaumann, toprağına bağlı biri olarak görülmektedir. Rote Schanze'nin etrafında kalan arazisini yakında kurulan bir şeker fabrikasına kiraya vermekle, ülke ekonomisine daha fazla katkıda bulunmakta ve toprağın dahaiyi

değerlenmesini sağlamaktadır. Burada Raabe'nin hayatın gelişen endüstriye uydurulması gerektiği fikrinde olduğu bir kere daha ortaya çıkmaktadır. Raabe'ye göre başarılı olabilen de, eskiyle yeniyi birbirine kaynaştırabilendir, eskiyi yeni zamana uygulayabilendir. Schaumann da Rote Schanze'de bunu yapmıştır. Raabe'nin ona sempatisi de bundandır. Bunu kendisi gibi bilenlerin fikrine katıldığını Raabe şu sözlerle açıklar: "Sizin de bunu böyle bilmenize çok sevindim. Şişkoda (Schaumann) biraz birşeyler gizli. Bu benim gerçekten en sübjektif kitabım" (25).

Schaumann'ın "topa tuttuğu" aşığıdaki toplumda ihtiras yer almaktadır. Schaumann'da ise bunu görmüyoruz. Raabe'nin kahramanlarında bu genel bir hususiyettir. Dünyayı zorlamazlar, dünya tarafından da zorlanmazlar. Olgundur. Egoist burjuva toplumu mensubu arkadaşlarına herşeye rağmen eski iyi dost gözüyle bakarlar Schaumann, "insanın eski iyi dostuna, rahat etmesi ve eski yuvasında kendini emin görmesi için acaba ne yapmalı?" (26) der. Bu ondaki inancın bir sonucudur. O, başlangıçta bu inançla yola çıkmıştır. Ağır yavaş, fakat emin adımlarla ilerleyerek hedefine varmıştır. Guardini'nin dediği gibi, onu konuşuran haklı oluşu ve 30 yıllık güç birikimidir (27). O yağlı ve iri gövdenin arkasında bir güç birikimi vardır. O, bu sayede kendi iradesiyle içindeki 'ben'i öldürmüştür. Abu Telfan'da (1866/67) yer alan Mevlâna Celâleddin-i Rûmi'nin (1208-1273) bir sözü ona uymaktadır. Mevlâna şöyle der: "İnancın etkin olduğu yerde, meçhul bir despot olan 'ben' ölür"(28). İşte Rote Schanze'nin mukaddes havasında Schaumann, kendini maddi ihtirastan sıyrarak içindeki bu ben'i öldürmüştür. Bu 'ben', insanı çevresi karşısında egoizme sürüklemektedir. Böylece Rote Schanze, Schaumann'ın ellerinde, sabır sonucu bir ceñnet ve sulh adası haline dönüşür: hale "Bu kuru Afrikalı, bu sıska Eduard karşısında eski yuvayı bir defa daha cazip getirelim. Ona, Rote Schanze'den ayrılmadan da burjuva değerlerinin çürüklüğünü ispat edelim" (29). Eduard, kuru Afrikalı olarak adlandırılırken, onun memleketine ne kadar yabancı olduğu belirtilmektedir.

Schaumann, memleketini bir yuva olarak görmektedir. Bu eski 'yuva', Raabe'nin ber başka romanı olan "Alte Nester"ın (Eski Yuvalar) konusu olan dünyasından başka bir şey değildir.

Schaumann, arkadaşını "kuru Afrikalı" olarak adlandırırken onun bir burjuva olarak ne kadar dar görüşlü olduğunu, sıska vücuduyla paralel olarak vermek istemektedir. Schaumann, o kadar derin birinsandır ki, Eduard karşısında bir umman gibidir ve bu burjuvanın onu kavraması beklenemez. İri Schaumann, onun dar dünyasına sığmaz. O, bu iri gövdenin saklamış olduğu güçle, burjuvanın hayal bile edemediğini gerçekleştirmiştir. Elde ettiği Rote Schanze'den onlara bakarak alay eder olmuştur. Kurduğu yuvada maddi çıkara dayanmadığı için ihtiras sahibi değildir ve son derece mutludur. bunu gördüğü içindirki, "siz şimdiye kadar birbirlerini bulmuş en mutlu çiftsiniz" (30) demekten kendini alamaz.

Schaumann, Rote Schanze'deki kararlı tutumu ile burjuva dünyasını hiçe sayan (behaglicher Weltverächter) bir durumdadır. ona göre insanda kalıcı olan cevher önemlidir. Yukarıdaki Bina'ya yaklaşmakla o bunu ispat etmiştir.

Schaumann ile burjuva Eduard arasındaki fark, gökteki Eduard Schaumann karşısında o kadar sönük kalmaktadır ki, kendini, yıldız karşısında bir sigara ateşinin kıvılcımına benzetmektedir ve onun yanına giderken beş defa arka arkaya "Stopfkuchen" (31) demektedir.

Stopfkuchen'in gözünde insan, maddi varlıklı insan değildir. O bunu tasvib etmez. Daha önce kendini hor gören Eduard'ın, ancak Rote Schanze'nin sahibi olmasından sonra, onu insan gibi görmek istediğini ve bunun sonucu olarak da yanına lâyük gördüğünü bildiği için, onun yemeğe davetini kibarca reddeder

"İnsan düşüncelerinde bile egoizmden kendini bir türlü alıkoymıyor" der. Bu, burjuvanın suçüstü yakalanmasıdır. Burjuvanın daha önceki horlayan durumu, "insanlar düşünerek ara sıra kendilerine şaşıkları yere nasıl geliyorlar" (32) sözleriyle açıklık kazanmaktadır. Schaumann bu sözleriyle o toplumun geçmişte kendisine yaptıklarına karşılık intikam almakta olduğunu gösterir. Karşısındakine yönelttiği her sözünde orta sınıfın bir boşluğu kendini göstermektedir: "Geçmiş yıllarda onun bir çitin arkasında kendi düşüncelerine, kendi duygularına, hislerine, kısacası, kendi başına, kendi yargısına terkedilmesine karşılık, o bunları bugün bana bin kat faiziyle birlikte ödüyor ve beni kendi arkasından, bir insanın arkasından nadiren bakıldığı biçimde bakıyordu" (33). Bu nadiren (metinde **selten**) sözüyle Schaumann'ın ender rastlanan insanlardan olduğu anlaşılmaktadır. Eduard'ın "Şişko dostum gülümsüyor ve herşeyin farkında olduğunu gösteriyordu" (34) sözleri bunu ifade etmektedirler.

Raabe, Schaumann'da Rote Schanze'de tek başına bu topluma karşı durabilme gücünü şekillendirmiştir Schaumann, Eduard'ın gözlerinde gittikçe büyük ve o burjuva "fevkaledi nurlu ruh" (35) demekten kendini alamaz. Bu, Schaumann' da 32 yıllık birikimin dışarı vurmasıdır (Gemütsentfaltung). Burjuva, Schaumann ile derinlere dalması kendi iç dünyasındaki boşlukları görmektedir. Onunla derinlerde ve zahiri olarak sürdürülen bu konuşmaların konusu, çok gerilerde kalmış çocukluk olaylarıdır. Karşılaşmaları sonucu olayı yaratan kahraman olmaktadır

Afrikaya dönen burjuva kendisiyle başbaşadır. Geride, kahramanla sürdürdüğü zahiri konuşmaların yer aldığı çocukluk ve gençlik yılları vardır. Geçmişe uzandığında, Schaumann'ın üniversiteye gitmek üzere karısı Tina ile vedalaşmakta olduğunu görür. Bakışlarını yana kayırır. Çünkü bu geçmiş hayat olarak süre gelmektedir: "Bakışlarımı yana kaydurdum. Tekrar baktığımda yıllar geçmiş ve ve geminin altındaki büyük denizin dalgalarının yuvarlanmakta olduklarını gördüm" (36).

Eduard bir gerçeği birlikte Afrikaya götürmektedir. Bu gerçek Schaumann ve Rote Schanze'de görmüş olduğu gerçektir. Bir başka Braunschweig romanı

olan Alte Nester'in ilk cümlesinde yer alan: "güzellik, gerçek mutluluk ve hakiki kahramanlık sessiz ve yavaş topuklar üzerinde gezinirler. Sürekli ve kalıcı olan farkedilmeden gelir" (37) sözleri, Schaumann'ın durumu için karakteristiktirler. Schaumann'ın bu tutumu, 1870 den sonra Almanya'da türeyen Alman Orta Sınıf toplumunu kurtaracak bir tutumdur. Raabe'nin istediği de bu toplumu, Schaumann'larla eleştirip uyarmak ve kurtulmasını sağlamaktır.

Rote Schanze'nin barışçı, kutsal havası, bize Thomas Mann'ın "Zauberberg"ini hatırlatmaktadır Yukarılarda şifa verici bir hava esmektedir. Bu rahatlık ve huzur getirmektedir. Bu Schaumann'ın şu sözlerinde görülür bir hal alır: "Eski yuvayı tekrar güvenilir vatan haline koymak için, eski dostun hatırına acaba ne yapmak lâzım" (38).

Yuva (Nest) kelimesi rahatlık ve huzurun bir ifadesidir. Yeni türeyen burjuva toplumunda, yuva ve kuş civıltısı (Vogelsantg) artık ortadan kalkmıştır. Schaumann bu toplum karşısında onları yeniden gerçekleştirmeyi ve sürdürmeyi başarmıştır. Raabe'nin istediği de budur: Eskiye yeniye uygulayabilmek ve memleketine sahip çıkmak° Fakat memlekette kalarak°

Stopf Kuchen haklı olarak bir çok yönleriyle Raabe'nin çok sevilen ve dünya edebiyatının hatırı sayılır birkaç romanından biridir ve öyle kalacaktır.

Kaynaklar

- 1) Guardini, Romano: Sprache, Dichtung, Deutung. 1932, S. 90
- 2) Max. Adler: Salzwedler Gynnasialprogramm, Ostern 1911, S. 25
- 2a) Fehse, Willi: Briefe 1940. Brief v. Nov. 1890, S.252
- 3) BA/E2, S. 462, Br.v. 15. 10)1890
- 4) Vgl. Karl Hoppe, Wilhelm Raabe. Leben und Werk, 1967, S. 13
- 5) Fairley, Barker: Interpretationen III (Filher).S. 203/217
- 6) BA/18, S.27
- 7) BA/18,S,S.130
- 8) BA/18,S.67
- 9) BA/18,S.67
- 10) BA/18,S.130
- 11) Br.v.30.12.1890
- 12) BA/E2, Br.v.17.11.1890, S.284
- 13) BA/18, S, 66
- 14) Aphorismen, 2.1.1875
- 15) BA/14, S. 72
- 16) BA/E2, Br. v. 17.11.1890, S. 287

- 17) BA/18, S. 282
- 18) BA/E2, Br. v. 17.10.1890
- 19) BA/18,S. 109
- 20) BA/18, S. 86
- 21) BA/18, S. 176
- 22) BA/18, S. 49
- 23) Hartmann, Fr.: Gespräche mit -Wilhelm Raabe, Berlin, 1921, S. 132
- 24) BA/18, S. 206
- 25) BA/E2, Br.v. 17.10.1890 an Strater, S. 287
- 26) BA/J19,S. 82
- 27) Guardini, a.a.O.S.90.
- 28) Werke I,S.87
- 29) BA/18,S. 197
- 30) BA/18, S. 153
- 31) BA/18, S. 199
- 32) BA/18,S.7
- 33) BA/18,S. 585
- 34) BA/14,S. 1254
- 35) BA/18,582
- 36) BA/18,S.49
- 37) BA/14,S.7
- 38) BA/18,S.82

(BA/18: Braushweiger Ausgabe, Cilt: 18 müteakip sayılar sayfa numarisını göstermektedir).

MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ'NİN EKONOMİK DÜŞÜNCESİ

Derleyen: Prof. Muhammed İsmail Sethi¹

Çevirci: Prof. Dr. F. Halide Dolu

Mevlânâ, Mesnevî'sinin önsözünde kendi kitabını diğer amamaçların yanında maddî refah (vüs'atu'l-erzâk)'ın bir pınarı olarak tanımlamaktadır. Gerçi, temel amaç ahlâkın güzelleşmesi ve manevî gelişmenin kazanılmasıdır. Bu görüşün ışığı altında, kitabının incelenmesi yapılmakta ve bir sonuca ulaşılabilmektedir. Kendisince verilen buyruklar, kuşkusuz kişinin olduğu kadar, toplumun da maddî refaha yükselmesine neden olabilir.

O, "Gökler, kimi erekerin aranmasında sürekli devinim durumundadırlar. Onların yeryüzündeki canlı ve cansız çocukları olan varlıklar da, bunun etkisi altında geliştiği için bir değişim içindedirler. Gök cisimlerinin devinimi, çeşitli yerlerde iyi ya da kötü olaylara yol açar" görüşündedir. Gök cisimlerinin deviniminin, tarımsal üretimde etkisi bulunduğu ve alım satım dünyasına da neden olduğu, daha sonra diğer ekonomistler tarafından sunulan Güneş Lekeleri Kuramında ileri sürülmüştür².

Rûmî, doğada bir denge yasasının varolduğu ve kaynakların uygun ölçülerde dağıtıldığına inanır. Örneğin, balçık su olmadan külçeye dönüşemez. Ancak, yeterinden çok su olursa, külçe biçiminde oluşamaz. Başka bir örnekte der ki "Bir bebek için anne kanının süte çevrilmesi zaman ister. Çocuk doğmadığı sürece, kan anne göğsünde tatlı süte dönüşmez". Aşamalı gelişimi savunan Mevlânâ şöyle der: "Siz yemek pişirmek için ağır ateşe gereksinme duyarsınız Yüce Allah'ın, yeryüzünü ve gökleri bir saniyede yarattığı bir gerçek olduğuna göre, bir çocuk doğa yasasındaki yavaş gelişime uyarak dokuz ayda oluşur".

Rûmî, emek ve çabaya oldukça önem verir ve: "Beklenmedik bir yerden para ya da mal elde edebilmeniz çok az görülür. Öyleyse gücünüz olduğu sürece para kazanmalısınız. Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuşlardır: "İstek olmadan ekmek sağlama Allah'ın buyruğuna aykırıdır". Tahıl ambarında kilitli kapılar vardır. Emek ve çaba bu kilitli kapıları açmak için anahtarlardır" der. Halk içinde sık sık yürüyüşe çıkan ve başkalarının sıkıntılarına ortak olmayı alışkanlık edinen Hazret-i Peygamber ile ilgili başka örnekler de verir. Halktan, kendi sıkıntılarını başkalarının omazlarına yüklememelerini ve bir efendi durumunda

bulunmak yerine, işçiler gibi olmalarını isteyen Rûmî: "Nikris illetinden kurtul-
tulumak isterseniz halkın boynuna binmemelisiniz' der. İşçilere çalışmalarını
ve boş oturmamalarını önererek: "Suyu bulmak için, az ölçüde de olsa toprağı
kazarak dışarıya atmalı ve kuyu açmalısınız. Çok çalışmağı katlanan hazineyi
bulur. Çaba harcayan, başarıya ulaşır" biçiminde öğütte bulunur. Celâleddin-i
Rûmî, büyümeğe yüz tutan, üstelik yukarıya doğru büyüyen ve büyüdükçe daha
çok dinçlik kazanan çimenleri örnek gösterirken, halka yukarıya doğru bakmaları
için umut verir. "Ancak onlar, toprağı doğru eğilme isteğı gösterdikleri zaman,
boyları kısalmağı yüz tutar, kurur ve ölürlər" diyerek bir yaşam gerçeğini belirtir.
Çok gösterişsiz yaşantıyı üstün tutar. Hazret-i Peygamber, çıplak eşeğe binerdi.
Sizler de onun yolundan gitmelisiniz" diye salık verir. "Mal varlığının büyümesi,
emek ve çabaya ve onu kazanmaktaki güce bağlıdır. Mal varlığı edinmeyen
kişi, alım satımda çok az bir değer taşır. Öbür dünyada sevgiye ve ağlayan gözle
nasıl gereksinim duyacaksak, alış veriş dünyasında da mal varlığına gereksininiz
vardır" der. Para harcarken, İlmli Siyaset Kuramını savunur ve bunun üstünde
önemle durur. Çok konuşanları, bir oturuşta yirmi kişinin yiyebileceğı yemeğı
yiyenleri ve ve gereğinden çok uyuyanları sevmez.

Rûmî, istem olmayan ve sunu için çok az çaba gösterilen ilginç bir pazar
görünümünü sergiler. İstem ve istek arasındaki ayırımı vurgular. İstekli olmasına
karşı satın almak için parası bulunmayan bir kimsenin durumunda pek çok
ayrım vardır. Bu kimse gerçek alıcıların dürüst davranışlarının tam tersine, sa-
tın almak ister gibi dükkândan dükkâna gidip, yalnızca ederleri soran bir izle-
yiciye benzer.

Ekonomi uzamanı Keynes'in³ dediğı gibi, giderin kazancı arttırıcı etkisini
belirtir. "Tüketmek nedeniyle kazanç yükselir, tıpkı Nemrud ateşinde varolan bir
bahçe gibi" der. Hazret-i Peygamber'den: "Sadakada kazanç vardır" sözünü aktarır.

Zekâtla mal varlığı büyür görüşünü benimser ve "Zekât, sizin varlığınıza
güven verir" der. Kur'an'daki tüketmenin gereğini buyuran âyetlere dayanarak
"Harcamalısınız ve kazanmalısınız; kazanmadan hiçbir gider olanağı yoktur"
sözleriyle bu savını pekiştirir. Varlığın dağıtımı konusunda ise Rûmî, Hazret-i
Peygamber'den alıntılar yaparak şöyle der: "Kendi giydiğiniz giysilerin tıpkısını köle-
lerinize de giydirmelisiniz. Kendi yediğiniz yemeklerden de onlara vermelisiniz".
Özdeş olarak, "Kulü ve'râbü" (Yiyiniz, içiniz) buyruğı özcvanlığa çok düşkünlük
yerine geçer. Tersine olarak "Lâ tusrifü (Gereksiz tüketim yapmayınız) sözleri
ise kendini tutma anlamına gelir. O, zekâtı önce buğday, arandıktan sonra saman,
daha sonra buğday unu ve en sonunda pişirilmiş ekmeğ biçiminde veren taşınmaz
malları ve toprağı olanların bu çabalarını yerinde bulur. Böylece, onlar zekâtı
halkın mutluluğı için dört değişik aşamada verirler. Gönençli bir devletin kurul-
masını savunurken, devlet başkanlarının "Rabb" -Yiyecek Sağlayıcı-ın kutsal
niteliğinin izinde gitmelerini önerir. Sivrisinekten file değin bütün yaratıklar Allah
ailesinin üyeleridirler Yiyecek ve geçimleri O'nun lutfuyla sağlanır. Bu nedenle de

yöneticilerin tümü bundan sorumludurlar. Çobanların, hangi koyun ot otlamaktadır, hangisi döğüşmektedir, bilmek zorunda oldukları igibi. Burada, aşğıdaki Hadis'e değinilmiştir: (Mesnevî, Cilt I, Bölüm III, s. 132).

''An 'Abdu'llahi kale: kale Res'ulu'lalhi (S.A.S.): al-halku 'iyâlu'llahi fe ehebbe'l-halku 'ilâ'llahi men ahsene ilâ 'iyâlihi''.

''Abdullah, Hazret-i Peygabmber (S.A.S.)'in şöyle buyurdıklarını söyledi: Yaratıklar, Allah'ın ailesidir. Bütün yaratıklar içerisinde, bakmakla yükümlü olduklarına iyi davranan kişi, Allah katında en sevgili olanıdır''.

Kaynakların korunmasını isteyen Rûmî şöyle der: ''Eğer siz, maden cevherini kötüye kullanmağı sürdürürseniz, bir gün gelecek, hiç bir şey kalmayacaktır. Bir ahmak, yığıcı tükenene dek, altını kullanmağı sürdürür. Oysa, yığıcıyı yeniden yerine konması gerekir''. Ayrıca ''Yaşam, sizin altın dükkânınız gibidir Gece ile gündüz de, hazine tükenene değin durmadan bağışlayan altın sayıcısını andırır'' diye ekler. Mal ve mülke ya da varlıklılığa karşı değildir. Kişiyi, Allah'ı unutturan varlıklılığı istenmeyen bir varlık olarak niteler. ''Din uğruna edindiğiniz varlık üstün tutulur''der. Hazret-i Peygamber'in buyurmuş oldukları gibi: ''Doğru bir kimse için sağlam yollardan kazanılan varlık yeğ tutulur'' diyerek bir ayırım yapar. Ancak, sömürölmeğe karşıdır. Başkalarının mal ve mülklerini sömüren ve onları zorla ellerinden alan kişilerin, bu alışkanlıklarını bırakmalarını ister: ''Onların yaptıkları kendi başlarına geri tepecektir. Anamalıcıların varlıkları kanları gibidir. Bu nedenle, mal güçlerini alın terleriyle kazanırlar'' der.

Bir yönetimin, vergilerden sağlanan parayı, gelir artışı olarak biriktirmek yerine, toplumun mutluluğı için harcaması gerekliliğini ileri sürer. Halka şu öğütte bulunur: ''Eğer altını kum gibi yığarsanız, öldüğünüzde onu geride bırakırsınız. Şunu anlamalısınız ki, bu dünya kör bir kuyu gibidir. Bu nedenle, tıpkı Hazret-i Yûsuf'un kuyuda kullanmış olduğı ip gibi parayı kullanarak kuyudan çıkacaksınız''.

Rûmî, özgür ekonominin yararına inanır. Faizsiz borç para vermediği her kereşinde yineleyerek savunur ve şöyle der: ''Çünkü siz, sonraları daha çok kazanç sağlayabileceğiniz için, varlıklı olmanızdan elde edilecek zevklerin birazını tatmalısınız. Ancak, bu yolla ''Havz-i Kevser'' için bir geçit bulabilirsiniz''. Su değirmeni ile ilgili bir örnek vererek, yeteneklerin geliştirilmesi üzerinde önemle durur: ''Buğdayını almadan su değirmenine giden bir kimse, yalnızca başında ve sakalında ak tozlarla döner. Dünya değirmeni de, bu değirmen gibi, yalnız buğdayı olan kimseye varlık ve iş biçiminde kazanç sağlar''. Peygamberler için ise: ''Onlar hiç bir zaman, çobanlık yapmadan peygamberliklerini kazanmadılar'' der. İçinde su kaynağı bulunan bir evin, içinden bir yandan öbür yana bir ırmak geçen evden çok daha iyi olabileceğini ileri sürerek, kendine güvenmediği kesinlikle yeğ tutar. Bundan başka, işçilere öğrenmelerini ve bilgilerini arttırmalarını öğütler. Kimi sanat alanları için uygulamalı eğitimi ve bağımsız araştırmayı uygun bulur.

Mevlânâ'ya göre, kalıta konan bir kimse, onu uğraşmadan elde ettiğinden, mal ve mülkünün önemini pek kavramaz. Burada dolaylı olarak, Kalıtım Vergisini desteklerken şu sözleri ekler: "Elindeki mücevheri bir somut ekmekle değiştirmek isteyen bir çocuk gibi, değerli bir nesneyi ucuza satın alan bir kimse de onu ucuza satacaktır". Bolluk konusunda Rûmî, toplumun geçim genişliği ile ilgilenmeyen bir devlet başkanı için şu örneği verir: "Su çarkının çevresindeki bir çift öküz, yağ tohumlarından yağ çıkartmak ya da dışarıya su çekmek için değil, ancak iyeleri tarafından acı veren yaralardan kurtulmak ve bir kaçış yolu bulmak için dönerler". Bunun gibi, dükkânında her çalışan işçi, dünyanın durumunu düzeltmek için değil, kendi geçim bolluğu için çaba gösterir. Rûmî bu bencillğe karşıdır.

Varlıklı kimselerin, yoksullara yardım etmeleri gerektiği görüşünde olan Mevlânâ şu Hadis'i aktarır. "Pazar yerinde bulunan iki melek, sadaka verenlere, özellikle Allah yolunda yaşamlarını yitiren kimselere yardım etmek ve elisikıları dokuncaya uğratmak için, sürekli olarak Allah'a yalvarırlardı". Buna ek olarak şunu da söyler: "Elisikılık ya da savurganlık, eğer uygun zamanlarda olursa yararlıdır. Birçok durumlarda, elisikılık savurganlıktan yeğdir. Allah tarafından size bağışlanan varlık, Allah'ın yazgısı dışında kullanılmalıdır". Rûmî şunlara inanır: "Varlıklılık, geçici olduğuna göre, Sonsuz Yaşam Suyunu içerken boğazınızı tıkayan çimen yaprakları gibidir. Bir düşman varlığını elinizden alır ise, kutsal inancınızın (imânınızın) düşmanını başınızdan savıp, kurtulduğunuz için kendinizi üzüntüye kaptırmamalısınız. Üstelik, dünya varlık ile dolu olsa, doğru bir kimse yasal (helâl) olanından başkasını yemeyecektir." Rûmî ayrıca şu önerilerde bulunur: "Daha iyi pazarlar bulunan gelecek dünyada, size yardım edecek bir tecimi öğrenmelisiniz. Alım satım yalnız bu dünyada vardır, biçiminde bir kanıda bulunmamasınız. Yüce Allah buyurmuştur ki: "Bu dünyadaki tecim (kisb) ötekiyle karşılaştırıldığı zaman biç çocuk oyuncağı gibidir".

"Kim tohum ekerse ambarı boşalır. Oysa bu ona bol ürün almasında yardım eder. Kim tahılı saklar ve tutumluca kullanırsa, onun tahılı fâreler ve kelemitlelerin baskınına uğrar" diyen Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin asıl üstünde durduğu şey, halkın iyiliği ve mutluluğu için bütün çabaları kullanmaktadır.

NOTLAR

1. Bu yazıyı derleyen Prof. Muhammed İsmail Sethi bir ekonomi profesörüdür. Öz görevi dışında, beşerî bilimlere karşı da büyük bir tutkusu olup, özellikle Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye içten bir bağlılık duymaktadır. Peşaver Üniversitesi Türk Dili Bölümü Başkanlığı görevinde bulunduğu sürede, Üniversite'nin rektörü olarak, çeşitli nedenlerle, Mevlânâ için toplantı, toplu çalışmalar ve uluslararası bilimsel toplantı bile düzenlemiştir.

Prof. Sethi, Rûmî'nin ekonomik düşüncelerinden derlemiş olduğu bu inceleme-
mesini, belirli bir kaynak göstermeden, İngilizce olarak yazmıştır. Onun bu ya-
zısını, kendi isteği üzerine Türkçeye çevirmekten büyük onur duydum.

2. Güneş Lekeleri Kuramının, ekonomi öğrenimi yapmayan kişilerce belki bilin-
nemeyeceğini düşünerek, Prof. Sethi'nin yazısına, bu konuda her hangi bir açıklama
yapmadığı için, böyle bir notu koymayı uygun buldum. Bu kuram, tarımsal üretim-
deki dalgalanmanın, kişi istemi dışında oluşan olaylara bağlı bir kuramdır. İlk
kez, İngiliz W.S. Jevons ve H.S. Jevons tarafından ortaya atılmıştır. Bununla
birlikte, özdeş düşünceler H.L. Moore tarafından da savunulmuştur.

Kuramın özü: Jevons'a göre, çeşitli zaman dilimleri içinde güneş üzerinde
oluşan lekeler, yeryüzünün iklim ve doğa koşullarını etkisi altına almaktadır. Bu
nedenle, tarımsal üretim kimi yıllar bol, kimi yıllar ise yetersizdir. Jevons'a göre,
ekonomik dönerselliğin kökeninde, güneş lekelerinin dönüşündeki dönersellik
bulunmaktadır. Güneş dönüşünü on buçuk yılda tamamladığından 1721'den
1878 yılına değin geçen yüz elliyedi yılda onbeş dalgalanma saptanmıştır. Buna
göre, tarımsal üretim dalgalanmasında yinelenme süresi 10,47 olarak saptanabilir
(Bak. Doç. Dr. Cafer Ulunay, **Ekonomik Konjonktür**, s. 136).

3. Ekonomi uzamanı John Maynard Keynes, 1883 yılında Cambridge'de doğmuş-
tur. Seçkin kişiliği ve yeteneğiyle, King's College'de öğretim üyeliği ve Bloosburry
Grubunda oyunculuk yapmıştır. Diaghilen adındaki bir bale yıldızıyla evlendik-
ten sonra ise, Müzik ve Güzel Sanatlar Kurul Başkanı olmuştur. Sigorta Ortaklığı
Genel Müdürlüğü, Manchester'de *Guardian* ve *The Nation* gazetelerinde bir süre
siyasal ve diplomatik yazılar yazarak gazetecilik yaptıktan sonra, 1942 yılında
İngillere Lordlar Kamarası üyesi olmuş ve ölümünden iki yıl önce, yani 1946
yılında da Bretton Woods toplantısında Birleşik Krallık Delegasyonu Başkanlığı
yapmıştır.

Keynes'in ekonomik görüşleri, kendisinin bu akıcı yaşamının değişik görün-
tülerini yansıtmaktadır. En önemli ekonomik görüşleri 1936 yılında yayımlanan
Para, Faiz ve İstihdamın Genel Teorisi (The General Theory of Employment,
Interest and Money) adlı kitabında toplamıştır. Keynes'in iki önemli görüşü,
eksiksiz çalıştırma dengesi yerine, eksik çalıştırma dengesinin genelliği ve para
siyasasının, eksiksiz çalıştırma dengesine ulaşmadaki yetersizliği biçiminde özet-
lenebilir. Keynes'in eksiksiz çalıştırmaya ulaşma konusunda siyasa aracı olarak
önerdiği çözümler ise, toplam istemin, özellikle, kamu harcamaları aracılığıyla
arttırılması biçimindedir. Bazı çağdaş ekonomi uzmanları, Keynes'in bu görüşünü,
J. Baptiste Say'in "Her sunu kendi istemini kendi yaratır" sözüne karşılık olmak
üzere, "Her istem, kendi sunusunu kendi yaratır" savlarıyla açıklamaktadırlar.

TRABZON'da NÜFUS HAREKETLERİ VE GÖÇLER

Dr. Hayati DOĞANAY*

GİRİŞ :

Türkiye'de nüfus, oldukça hızlı bir şekilde artmakta olup; kırsal yörelerin artan nüfus üzerindeki baskısının bir sonucu olarak fazla nüfus "iç göçler" şeklinde, kırlardan kentlere veya kentlerden kentlere doğru yer değiştirmektedir. Ancak bu sorun geçici bir nüfus mobilitesi olarak düşünülmemelidir. Çünkü, 1935-1970 yılları arasındaki 35 yıllık dönemi içine alan sağlıklı veriler gösteriyor ki, Türkiye'de iç göçlere konu olan toplam nüfus, devamlı bir artış eğilimi içindedir. Örneğin doğdukları illerin sınırları dışında yaşamakta olan nüfus, 1935'de yaklaşık 1.1 milyondan fazla iken, 1970'de bu sayı, 5.7 milyonu aşmıştı (Tümertekin, 1977, 29-42).

Kuşkusuz nüfustaki bu yer değiştirme aktivitesi, birçok sorunu da birlikte getirmektedir; sağlıksız kentleşme, büyük kentleri halkalamış olan gecekondu olayı, kentlerle bütünleşmemiş olan işsiz kentli nüfusun yığınları, sosyal bir takım patlamalar vbg.

Türkiye'deki hızlı nüfus aktivitesinden doğan bu köklü sorunların önemi, nedenleri ve boyutları, değişik bilimlerin mensupları tarafından zaman zaman ele alınarak, konu hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılmaktadır. Ancak sorun, coğrafyanın temel inceleme konuları arasında yer tuttuğundan, beşeri coğrafyacılardan da, değişik yönleriyle incelenmiştir. (Tümertekin, 1968, 1972, 1973 ve 1977; Kanadıkırık, 1972,; Emiroğlu, 1975).

Ülkemizde, nüfus yoğunluğu bakımından en yoğun bölgeleri arasına giren ve bu arada en fazla göç veren illerin başında, Doğu Karadeniz bölümü gelmektedir. Bu bölümdeki illerden biri olan Trabzon, doğuda Rize, batıda Giresun ve güneyde de Gümüşhane illeriyle çevrili olup Trabzon ilinde; 10 ilçe, 13 bucak ve 558' de muhtarlık olmak üzere, 582 yerleşme merkezi bulunmaktadır. Yaklaşık 4685 km² lik bir yüzölçümüne sahip olan bu ilimiz, kapladığı alan bakımından, Doğu Karadeniz illeri arasında dördüncü (Gümüşhane 10 227 km², Artvin 7436 km², Giresun 6934 km² ve Rize 3920 km²) sırada, ve Türkiye illeri arasında da altmış beşinci sıradadır. Oldukça küçük bir alan tutmasına karşılık bu il, kalabalık nüfuslu illerimiz arasındadır. Nitekim 1975 nüfus sayımına göre bu ilin nüfusu

(*) * Bu makale, 1978'de baskıya verilmiştir.

719.000 dolayında olup, matematiksel yoğunluk 153.5, fizyolojik yoğunluk 456.7 ve tarımsal yoğunluk ise 353.1 kadardı (Bu endekseler 1975'de Türkiye için sıra ile 51.7, 149.9 ve 85'dir).

İl arazisinin büyük bir bölümünün tarıma uygun olmaması ve bir yandan da hızlı nüfus artışı, göç olayının, eskiden beri ilde önem kazanmasına yol açmıştır. Nitekim sadece 1950-1970 yılları arasında Trabzon'dan göçen nüfus 259.000 dolayındadır.

Bu incelememizde, "Trabzon İlinde nüfus hareketleri ve göçleri" konusu ele alınmıştır. Çalışmamızda yararlanılmış olan veriler DİE'nden sağlanmıştır. Bununla beraber incelemede tesbit edilen sonuçlar ve değerlendirmeler, Trabzon'daki uzun süreli gözlemlerimize dayanmaktadır.

1. NÜFUS ARTIŞI

1.1— **Tarihî Gelişim** : Anadolu'nun tarihî kentlerinden biri olan Trabzon'un, M.Ö. 8. yüz yılda bir Milet kolonisi olarak kurulduğu ileri sürülmektedir (Trabzon Salnamesi, 1331 (1988), 130-131). Esasında bu kenti Miletlilerin kurmadıkları, aksine bu kolonistlerin, daha önce kurulmuş olan bir yerleşme merkezini kolonileştirdiklerine dair de, önemli tarihî belgeler tesbit edilmiştir.

Trabzon ve dolaylarının ilk yerlileri muhtemelen Orta Asya kökenli olan İskitler olup yine tahminen M.Ö. 2000 yıllarında doğudan gelerek bu çevreye yerleşmişlerdi (Finlay, 1877., 14). Dolayısıyla, eski Helenler M.Ö.8. yüzyılda, daha önce yerleşilmiş ve de ticarî etkinliklerde yararlanılabilecek bir alanı kolonileştirmiş oluyorlardı. Zaten bunun aksini düşünmek de pek doğru değildir. Çünkü Helen kolonistleri, esasında denizci ve ticaretle uğraşan toplumlar olup Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyı bölgelerinde, ticaret etkinliklerine uygun konumlara yerleşmiş ve buraları kolonileştirmişlerdi. İşte Trabzon da, hiç kuşkusuz bu gibi yerleşme merkezlerinden biri idi (8). Nitekim "C. TEKIER (1340-1908) Küçük Asya, RAMSAY (1961) Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, MANSEL (1971) Ege ve Yunan Tarihi, GOLOĞLU (1975) Trabzon Tarihi" adlı eserlerinde, bu ikinci görüşü kabul ederler.

Trabzon tarihinin, yaklaşık 3400 yıllık, veya kuruluşundan Fatih döneminde fethine kadar (1461) geçen süre içinde ne gibi demografik olaylara sahne olduğu pek bilinmiyor. Ancak bu kentin Fatih tarafından fethinden sonra, yeni nüfus kitleleri çekim alanı durumuna geldiği bilinmektedir. Türk nüfus, Trabzon ve dolaylarına yerleştikçe, kökeni Helenlere dayanan Hıristiyan nüfus, buradan periyodik olarak İstanbul'a göçmeye başlamıştır. Gerçekten, daha hemen fetih yılları sonrasında, Hıristiyan nüfustan 500 hane kadarının (2500 nüfustan fazla), İstanbul'a göçtüğü tahmin ediliyor. Bu göçe karşılık, şehir ve dolaylarına, batı ve doğudan, yeni Türk göçmenler gelip yerleşmiştir. Daha sonraki dönemde Trabzon'un

nüfusu giderek artmışsa da, 20. yüz yıl başlarına kadarki uzun dönem içinde bu yerleşme merkezi ve dolaylarında ne kadar nüfus barındırıldığı konusunda pek bilgimiz yoktur. Ancak fetihten sonra Trabzon'da nüfusun, devamlı bir artış eğilimi içine girdiği söylenemez. Nitekim bir tahmine göre 18. yüzyılda (1703-1730) yaklaşık 18.000 hanelik bir nüfusa sahip olan Trabzonda bu hane sayısı, 19. yüzyılda 9.000'e düşmüştür (1817-1819. 58-59). Buna göre, 18. yüzyıl başlarında Trabzon'da 70.000-80.000, ve 19. yüzyıl başlarında da, 45.000-50.000 dolayında nüfusun yaşadığı ileri sürülebilir.

Ne var ki bu tahminler, bizzat Trabzon'un kent nüfusuyla ilgili olup kırsal nüfus hakkında, 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönem içinde, herhangi bir tahminde bulunmak oldukça güçtür. Ancak daha 1925 yıllarında yönetim sınırları batıda Kastamonu, güneyde Sivas ve Erzurum (Bayburt) illeriyle komşu bulunmakta; doğuda ise Rize ve Artvin (Çoruh) üzerinden Kafkasya'ya dayanmakta idi (Gökbilgin, 1965, 52). Bu geniş alan içinde (alanı yaklaşık 30.000 km²), hiç olmasa 18. yüzyıldan beri, 500.000 ile 600.000 dolayında bir nüfus kitlesinin yaşadığı söylenebilir. Gerçekten de, yukarıda sözü edilmiş olan Trabzon Salnamesi'nde ilin nüfusu, 1900 yıllarında 1.004.516 olarak kaydedilmiştir.

20. yüzyıl başlarında, Trabzon ili nüfusunda önemli miktarda azalmalar olduğu dikkati çeker. Ancak nüfustaki bu gerileyişi, il düzeyinde ortaya koyacak veriler mevcut olmayıp sadece Trabzon kentinin nüfusundaki azalmalarla ilgili bazı veriler öne sürmek mümkündür. Gerçekten de uzun bir dönem Trabzon, "İran-Kafkasya ve Erzurum" üzerinden gelen transit ticaret mallarının Avrupa'ya, ve Tuna üzerinden deniz yoluyla gelen malların Doğuya ulaştırılmasında, önemli bir toplanma ve dağılma merkezi olmuştur. Söz konusu bu ekonomik avantajlar yüzünden Trabzon, bu dönemlerde, oldukça kalabalık nüfus kitleleri barındırmıştır. Nitekim 1825'lerde şehrin nüfusunun 60-70.000 dolayında olduğu sanılıyor (Öztuna, 1979., 1920). Ancak şehrin gelişip büyümesinde, kuşkusuz daima bir askerî bir şehir olma özelliği göstermesinin önemi vardır. Nitekim Fatih döneminde Doğu fetihleri için, İstanbul'dan Doğu'ya nakledilecek asker ve silah güçleriyle diğer mühimmat, deniz yoluyla Trabzon'a ulaştırılarak depolanmakta; ve buradan Doğu'daki ihtiyaç alanlarına nakledilmekte idi (Gökbilgin, 1962., 293-336).

19. yüzyılda, bir yandan Süveyş kanalının deniz ulaşımına açılmasıyla (1869) Uzak Doğu ticaretinin Anadolu üzerinden güneye kayması ve bir yandan da Kafkas demiryollarının Batum ve Poti limanlarına bağlanmasıyla, İran-Kafkasya ticaretinde Trabzon'un, transit ticaret merkezi olma özelliğinin, geçici bir süre için de olsa kaybolması, bu kentin ekonomik bakımından gerilemesine neden olmuştur. Bu durum ise, Trabzon'daki nüfus azalmasının, önemli nedenleri arasındadır. Gerçekten de Birinci Dünya Savaşı öncesinde 40-45.000 dolayında olduğu tahmin edilen nüfusun, 19. yüzyıl sonlarında, 35.000'e kadar indiği sanılıyor.

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve bunu izleyen Türk Bağımsızlık Savaşı (1919-1923) yılları Trabzon için, ayrı bir gerilemiş ve hatta çöküntü dönemi olmuştur. Çünkü Birinci Dünya Savaşı yıllarında Trabzon Rus işgaline uğramış (1); yerli Ermeni ve Pontus komitacılarının mezaliminin de buna eklenmesi sonucu, başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz bölümünden ayrılan büyük nüfus kitleleri, Orta ve Batı Karadeniz bölümleri ile, İç Anadolu bölgesine göçmek zorunda kalmıştır (2). Göçmeler, savaş durumunun neden olduğu ekonomik çöküntü, salgın hastalıklar, genç nüfusun silah altına alınmış olması gibi nedenler; sayısını tarihçilerin de pek kestiremediği binlerce insanın ölümüne ve sonuç olarak, Türkiye genelinde olduğu gibi Trabzon'da da, önemli miktarda nüfus kaybına yol açmıştır.

1.2- Cumhuriyet Dönemi : Trabzon'da nüfus artışları ve bu artışın gösterdiği demografik eğilimler konusundaki en sağlıklı bilgilerimiz, kuşkusuz Cumhuriyet döneminde başlamış olan periyodik nüfus sayımlarının sonuçlarına dayanmaktadır. Bu dönemin ilk genel nüfus sayımına (1927) göre Trabzon ilinin nüfusu, 390.303 kadardı; ve bunun, 24.634 kadarını kentli nüfus oluşturmuştu. 1975de' 719.008 olarak tesbit edilen il nüfusu, 1927-1975 yılları arasındaki bu 48 yıllık süre içinde, % 184.2 oranında veya 428.705 kadarlık bir artış göstermiştir (Tablo 1, Şekil 3). İl düzeyinde, oldukça yüksek bir artış olan bu miktar, Türkiye geneliyle karşılaştırıldığında, pek yüksek sayılmayabilir. Çünkü bu dönem içinde Türkiye'de nüfus, yeniden 26,7 milyon kadar artarak; 13.6 milyondan, 40,348 milyona ulaşmıştır (3). Dolayısıyla da 48 yıllık dönemin nüfus artışı, % 296,7 oranında gerçekleşmiştir.

Sözü edilen bu iki artış endeksi karşılaştırıldığında, Trabzon'da nüfus artışının, Türkiye genelindekinden daha yavaş olduğu gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Çünkü, aşağıda da yer verildiği gibi Trabzon, göç veren illerimizin başında gelmektedir. Bununla beraber bu konuda, tüm sayım dönemlerini kapsayacak şekilde, elde yeterli veriler bulunmamaktadır. Durumun böyle olmasına karşılık, 1950-1970 yılları arasında, Trabzon'dan göç konusunda tesbit edilmiş olan veriler de, sorunun derinlik ve genişliği hakkında, bir fikir verebilmektedir. Nitekim 1950-1970 yılları arasında, Trabzon'da nüfus, %156.8 oranında artarak, 420.279'dan 659.120'ye yükselmiştir. Oysa yine aynı süre içinde, Trabzon doğumlu olup da başka illerde yaşayan Trabzonluların sayısı, 292.183'ü bulmuştur. Bu veri esas alınırca, 1950-1970 yılları arasında Trabzon'da nüfus artışı, 20 yıllık süre için % 226.3

(1) Trabzon, 18 Nisan 1916-24 Şubat 1918 tarihleri arasında, 1 yıl 10 ay 6 gün, Rus işgalinde kalmıştır.

(2) Yerinde yaptığımız soruturmalar sonucu, bu göçme olayları hakkında ayrıntılı bilgiler edinmek mümkün olmuşsa da, çevrede *muhaceret* olarak bilinen bu göçlerin nüfus eyısı hakkında nüfus sayısı hakkında istatistik veriler, ya da bir tahmini sonuç elde edilememiştir.

(3) DİE., 1960, 1965,1970 ve 1975 Genel Nüfus Sayım(ı); Yay., 408,484,616 ve 739, Ankara.

oranında gerçekleşmiş olup göçmeler söz konusu olmasa idi, 1970'de bu ilin genel nüfusu, 950.00'i aşmış olacaktı. Artış Türkiye düzeyinde gözden geçirilirse, % 170,3 oranında bir gelişme söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, 1950-1970 yılları arasında Türkiye nüfusu, 20,9 milyondan, 35.6 milyona çıkmıştır. Zaten nüfus artışları hesaplanırken, Trabzon'dan göç olayı göz önünde bulundurulması bile, bu ildeki sayımlar arası nüfus artışı hızının, Türkiye sayımlar arası artış hızından daha yüksek olduğu da, ayrıca dikkati çekmektedir.

Trabzon'da 1927-1975 yıllarını kapsayan 10 sayım döneminde nüfus artış hızı, farklı eğilimler göstermiştir. Bu eğilimler (1927-1935 döneminde artış, 1935-1945 yılları arasında azalış, 1950-1960 yılları arasında artış, ve bundan sonra da azalış) şeklinde bir gidiş izlemiştir (bakınız; Tablo 1).

İlde nüfusun önce hızlı bir artış göstererek % 3'ün üstüne çıkması, ve daha sonra da, "artışın azalışı" gibi bir sonuçla karşılaşılmasının, kuşkusuz birçok sosyo-ekonomik nedenleri olabilir. Ancak bu nedenler arasında, savaş ve savaş durumlarının etkileri, daha fazladır. Gerçekten de, Türk Bağımsızlık Savaşı'nın sona ermesi ve Cumhuriyet Türkiye'sinde başlatılmış olan kalkınma ile birlikte; savaş yıllarında silah altında bulunan üretken yaş dilimlerinin bir kısmının dönmüş olması gibi nedenler, genelde olduğu şekilde, Trabzon'un nüfusunun da, eskiye göre daha hızlı bir şekilde artmasını sağlamıştır. Buna karşılık nüfus artışına elverişli dengeli dönem, 1935'lerden sonra yavaş yavaş hızlanmaya başlamış; ve 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını hazırlayan olumsuz etmenler 1945'lere kadar, daha da ağırlaşarak devam etmiştir. Bu durum ise, Türkiye nüfusunun artış hızını olduğu gibi, Trabzon'da nüfus artış hızını da önemli ölçüde yavaşlatmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, Trabzon'da nüfus artış hızı 1935-1940'da % 1,66'ya, fakat 1935-1945 te % 0.23 e kadar inmiştir. Gerçi Türkiye, doğrudan bu savaşa katılmamıştır. Ancak savaş öncesinde ve içinde dünya ekonomisini sarsan kriz, Türk ekonomisi üzerinde de etkili olduktan başka; genel seferberlik sonucu, büyük üretken nüfus dilimleri savaş boyunca silah altında tutulmuştur.

Bu olumsuz etkenler de, nüfus artış hızının düşmesine yol açmıştır.

Savaş durumu ve ondan doğan buhranın sona ermesi, Türkiye düzeyinde olduğu gibi Trabzon'da da yeniden nüfusun artmaya başlamasını sağlamıştır. Nitekim 1950'de % 1.25 dolayında olan nüfus artış hızı, 1960'da % 3 dolayına yükselmiştir. Buna karşılık 1960'dan sonraki yıllarda bu hızın, 1940-1945 dönemi kadar olmasa bile, giderek biraz düştüğü, ve 1975'de % 1.8'e indiği dikkat çekmektedir. Ancak hemen kaydetmek gerekir ki artıştaki bu düşüşler, sadece oransal bir anlam ifade etmekte ve Trabzon'da nüfusun mutlak artışının azaldığı anlamına gelmemektedir. Çünkü ilin mutlak nüfus artışı, 1950-1975 yılları arasındaki 25 yıllık süre içinde sürekli olarak gelişirken; biryandan, da, bu ilden başka illere nüfusun göçü olayı devam etmiştir.

Tablo 1
Trabzon'da Sayım Dönemlerine Göre Nüfus Artışı

Yıl	Nüfus	Mutlak Artış	Yıllık Artış % si	Türkiye Artış % si
1927	390.303			
1935	360.679.....	70.376.....	3.03.....	2.11
1940	390.733.....	30.054.....	1.66.....	1.95
1945	395.384.....	4.605.....	0.23.....	1.05
1950	420.279.....	24.895.....	1.25.....	2.17
1955	462.249.....	41.970.....	1.99.....	2.77
1960	532.999.....	70.750.....	3.06.....	2.85
1965	595.782.....	62.783.....	2.35.....	2.46
1970	659.120.....	63.338.....	2.12.....	2.52
1975	719.008.....	59.888.....	1.81.....	2.50

Kaynak: DİE., 1935,1955,1960 ve 1965'den.

1.3- Kırsal ve Kentsel Nüfus Artışı : Türkiye'de nüfus, hızla artmakta olup bu artışın bir sonucu olarak kentsel nüfusun genel nüfustaki payı, giderek yükselmektedir. Nitekim 10.000 nüfus ölçüğü esas alındığında, 1950'de Türkiye'de bu ölçüde veya bunu aşan 204 yerleşme merkezi varken; 1975'de bu sayı 288'e çıkmıştır (DİE., 1977 ve 1978., 32-36 ve 18). Yine bu ölçüye göre ülkemizde 1935'de genel nüfusun % 21,3'ü kentsel yerleşmelerde yaşarken, 1975'de bu oran % 41.5'de yükselmiş bulunmaktadır.

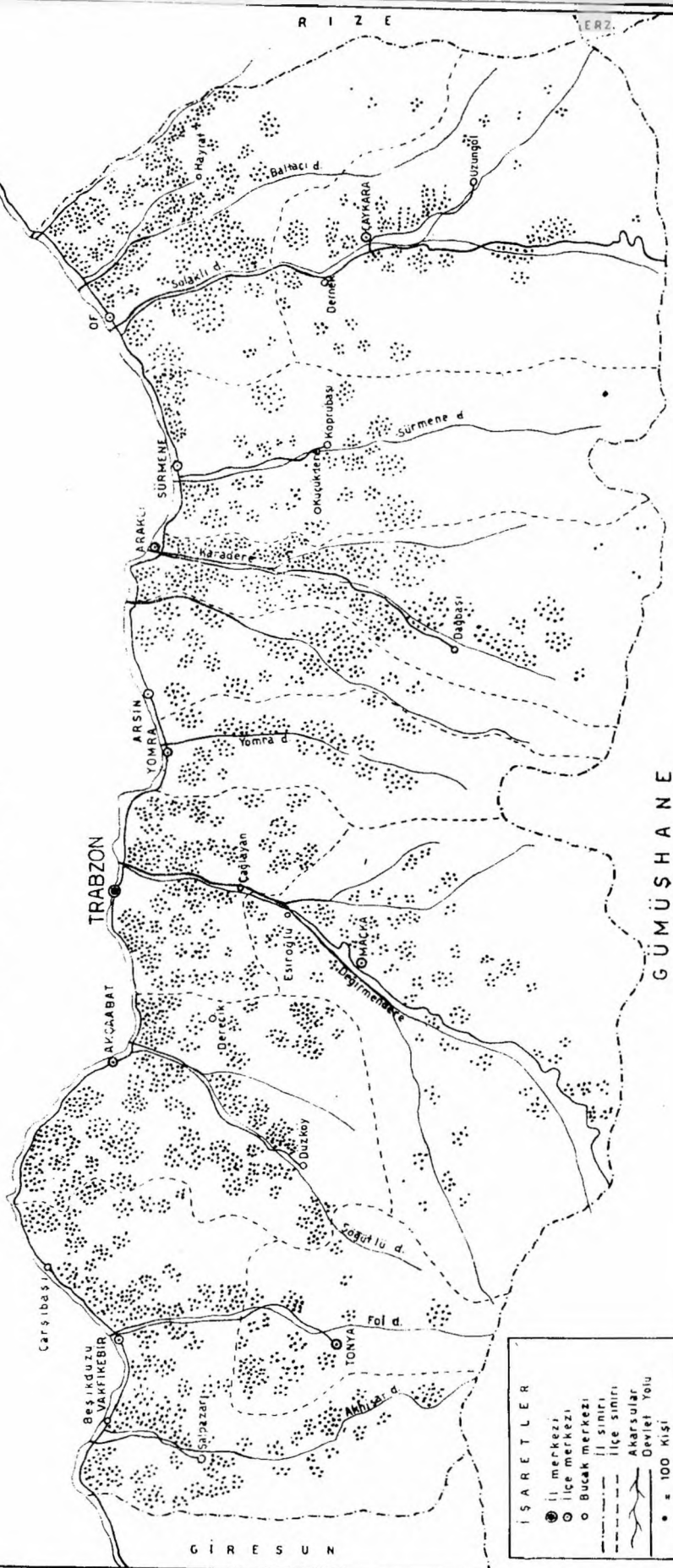
Trabzon ilinde kentleşme, Türkiye ölçüsündeki kentleşme hızına göre, oldukça düşüktür. Bu da, artan nüfusun, Trabzon veya il içindeki yerleşme merkezlerine göçmesinden ziyade, başka illere göçmesinin bir sonucudur. Gerçekten 1970'e kadar bu ilde, sadece Trabzon kent olma vasfı taşıyordu. Bu tarihte ise, Tonya ilçesinin ve 1975'de de; Vakfıkebir, Akçaabat, Of ve Beşikdüzü (Vakfıkebir'in bucağı) yerleşme merkezlerinde nüfus 10.000'i aşarak, ildeki şehir sayısı, 6'ya yükselmiştir (Tablo 2, Şekil 1).

Tablo 2
Trabzon İlindeki Kentler (1975)

Kent	Nüfusu
Trabzon.....	97.208
Beşikdüzü.....	12.618
Vakfıkebir.....	12.558
Akçaabat.....	10.752
Tonya.....	10.548
Of	10.366
TOPLAM.....	163.060

Kaynak: DİE., 1975'den.

KARADENİZ

Şekil:1 - Trabzon İlinde Kir Nufusunun Dağılışı (1975)

Türkiye’de kentli nüfus (1935’de 3.448.000 ve 1975’de 16.856.000), 1935-1975 yılları arasında, 4,9 katına yakın veya % 488,8 oranında artmıştır. Aynı süre içinde bu artış, Trabzon’da 5,5 katını veya % 550,5’i bulmuştur. Ancak yinede bu ilimizdeki kentli nüfus, oldukça azdır. Nitekim genel nüfusunun % 6,3’ü kentli nüfus olan Trabzon’da bu oran, 1950’de % 8,1 ve 1975’de de % 22, 7’ye yükselebilmiştir (Tablo 3, Şekil 4). Ancak bu düşük oranlardan, Trabzon’da nüfusun mobil olmadığı anlamı çıkarılamaz. Çünkü kırsal nüfus, il merkezi ve ilçelere de yerleşmekle beraber, yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, daha çok il dışına göçmektedir.

Trabzon’da genel nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal yerleşme merkezlerinde yaşamaktadır. Bu sonuç ise, ildeki kentleşme aktivitesinin, zayıf olduğunu göstermektedir (Tablo 3, Şekil 4).

Bilindiği gibi kenleşme; "Bir ülke veya bölgede, belli bir süre içinde genel nüfusun, herhangi bir ölçüğe göre (10.000 nüfus ölçüğü) şehir kabul edilen yerleşmelerde yaşayan oranının yükselmesidir" şeklinde tanımlanır (Tümertekin, 1973., 1-2). Türkiye’de bu olay hızlı bir şekilde seyrederken; Trabzon’da yavaş gelişmektedir. Zaten kentleşmeler, ilde ancak 1970’den sonra belirgin bir duruma gelebilmiştir. Kuşkusuz bu olayda temel bir etken olan "kırsal yörelerin nüfusu itmesi", eskiden beri Trabzon için de söz konusudur. Ne var ki sürekli olarak dışa göç vermesinden de anlaşılabilceği gibi, kırsal yörelerden itilen nüfus için, başta Trabzon il merkezi olmak üzere diğer ilçe yerleşme merkezleri, özellikle ekonomik nedenlerle, geniş periyotlu çekim alanları olamamışlar ve bundan dolayı da kırların ittiği nüfus, "uzun mesafeli göçler" şeklinde mobilite kazanmıştır.

Türkiye’deki kentleşme "Batı ülkelerinde olduğu gibi bu yerleşmelerdeki sanayileşme ve ondan doğan istihdam kapasitesinin kırsal nüfusu kendisine çekmesi" şeklinde olmamaktadır. Bu olayın Türkiye genelindeki nedeni, hızlı nüfus artışının bir sonucu olarak, kırsal yörelerde tarım topraklarının, artan nüfusu besleyememesiyle ilgili görülmektedir. Dolayısıyla da bu yörelerin fazla nüfusu itmesi, fakat kentlerin gelen bu kitleleri sindirememesi sonucu ülkemizde, plansız ve istihdam fazlası çok yüksek olan sağlıklı bir kentleşme olgusu ile karşılaşmıştır.

Trabzon ilindeki kentleşme ve özellikle kırsal yerleşme alanlarından eskiden beri devam etmekte olan uzun mesafeli göçme olaylarının temel nedeni; başta ekonomik sorunlara dayanmaktadır. Nitekim artan nüfusun baskısı ve bundan doğan geçim zorluklarına karşılık Trabzon ili topraklarının ancak % 33, 6’sı (157.416 ha) tarımsal amaçlarla değerlendirilebilmiştir. Giderek artan nüfus karşısında, tarım alanlarını yeniden genişletmek de pek mümkün değildir. Bu durum ise fazla nüfusun, il merkezi ve diğer yerleşme merkezlerine akışından ziyade, kırsal yerleşme merkezlerinden başka illere akmıştır; ve akmaya da devam etmektedir.

Tablo 3

Trabzon'da Kırsal ve Kentsel Nüfus

Yıl	Kırsal Nüfus	% Si	Şehirsel Nüfus	% Si
1927	365.669	93.7	24.634	6.3
1940	357.944	91.6	32.789	8.4
1950	373.680	91.9	33.990	8.1
1960	479.960	90.0	53.039	10.0
1970	568.248	86.2	90.872	13.8
1975	555.948	73.3	163.060	22.7

Kaynak: DİE., 1935, 1950, 1960 ve 1965'den.

2. NÜFUSUN YAPISI

2.1- Nüfusun yaş Yapısı: Bir ülke ya da yerleşme alanındaki toplam nüfusun, ekonomik ve sosyal özellikleriyle ekonomik yaşantıya olan katkısını tesbit edebilmek için, o nüfus kitesinin yaş yapısını bilmek gerekir.

Temel yaş grupları bakımından Trabzon ilinin nüfusu incelenecek olursa, şu özellikler dikkati çeker (4). İl nüfusunun (1970'de 659.120) % 46.58'i çocuklar, % 48.49'u yetişkinler ve % 4.93'ü de yaşlılar grubunda yer tutmuş bulunmaktadır. (Tablo 4, Şekil 5). Oysa bu yaş dilimlerindeki nüfusun 1970'de Türkiye genel nüfusu içindeki payları; sıra ile % 41.32, % 51.63 ve % 7.05 dolayında idi.

Bu oranlar da gösteriyor ki Trabzon'un nüfusunda, genç nüfus kitlelerinin toplam nüfustaki payı, Türkiye ortalamasından daha yüksektir. Nüfusun yaş yapısındaki çocuklar ve yaşlılar grubunun, genel nüfustaki payının yüksek olması demek "bağlı nüfus oranı"nın da yüksek olması demektir. Bu oran ise, 1970'de Türkiye nüfusunda % 51.5 dolayında idi. Dinamizmi yükek bu genç nüfusun, birçok sosyal ve ekonomik sorunu da birlikte getireceği kuşkusuzdur.

Bağlı nüfusta, özellikle çocuklar grubunun sayıca yüksek olması, aktif nüfusun beslemek zorunda olduğu kitlenin sayısını arttırdığı gibi, belli dönemler sonunda istihdam edilecek işgücünü de büyük ölçüde arttırmaktadır. Yukarıda da değinilmiş olduğu şekilde bu oran, Trabzon il nüfusunda birhayli yüksektir. Örneğin 1970'de 659.120 olan genel nüfusun % 51.5'lik bir oranı, veya 340. 000'e yakını, 0-14 ile 65 ve daha yukarı yaşlarda olan dilimleri oluşturuyordu. Bu da, "ekonomik alanda pasif nüfus"un, birhayli yüksek olduğunu gösteriyor. Zaten bu durum, sadece Trabzon veya Türkiye'nin nüfus yaş yapısına has bir özellik olmayıp gelişmekte olan birçok ülkenin nüfus yapısı için söz konusudur.

(4) Nüfusun yaş bileşiminde; 0-14 veya 0-19 yaşları arasında bulunanlara *çocuklar grubu*, 15-59 veya 20-59 yaşları arasında bulunanlara *yetişkinler grubu*, ve 60 ve daha fazla yaşlı nüfusa da *yaşlılar grubu* adı verilmiştir.

Nitekim gelişmekte olan ülkelerde bilhassa çocuk nüfus, genel nüfusun % 45 ile 55'ini, ve yaşlılar % 4 ile 8'ini oluşturur. Bu tip nüfus yapısına ise, *Brezilye tipi nüfus yapısı* adı verilmektedir (Tümertekin, 1978., 94). O halde Trabzon'un nüfusunun yaş yapısı da, bu gruba dahil edilebilir.

Trabzon'da nüfusun yaş yapısını gösteren şekil 5, veya nüfusun yaş pramidi incelendiğinde, nüfus hareketleri konusunda şu özellikler dikkati çekmektedir:

a) Primit, geniş bir taban üzerine oturmuş olup yükseldikçe daralmaktadır. Böyle bir yapı ise, nüfusta doğurganlık oranı ve genç yaşlardaki nüfusun, genel nüfusta yüksek bir paya sahip olduğunun delilidir,

b) Genel nüfusta, 0-14 yaş dilimlerinde bulunanlar çoğunlukta olduğu halde, bu dilimler içindeki 0-4 yaş grubu, oldukça azdır. Bu durum ise, ildeki bebek ölüm oranlarının yüksek olduğunu göstermektedir.

c) Her yaş grubundaki kadın nüfus miktarı, erkek nüfustan daha fazladır. Böyle bir nüfus cinsiyet bileşimi ise, göçme olayına, daha çok erkek nüfusun katıldığı ifade etmektedir.

d) Trabzon'un nüfusu, devamlı artmakta olan bir nüfus özelliği taşımaktadır.

Tablo 4

Trabzon Nüfusunda Temel Yaş Grupları

Yaş Grubu	Toplamı	Genel Nüfus % si
0-14.....	307.057.....	46.58
15-64.....	319.659.....	48.49
65 den fazla.....	32.404.....	4.93
TOPLAM.....	659.120.....	100.00

Kaynak : DİE., 1970'den.

2.- **Nüfusun Cinsiyet Yapısı:** Belli bir nüfus kitlesinde, genel olarak "100 veya 1000 kadına düşen erkek sayısı" olarak tanımlanan "cinsiyet oranı", nüfusun sosyo-ekonomik özellikleri ve nüfus hareketlerinin açıklanması bakımından, bilinmesi gereken bir demografik özelliktir.

Kuşkusuz bir ülke veya bölgedeki toplam nüfus kitlesi içinde, kadın veya erkek nüfus kitlelerinden birinin, diğerinden fazla olması, normal bir demografik olaydır. Hatta genel nüfusunda kadın ve erkek nüfusun eşit kitleler oluşturduğu herhangi bir ülke yoktur denilebilir. Ancak önemli demografik olaylardan biri olan göçler, bu eşitsizliğin, daha da oransız bir duruma gelmesine neden olabilmektedir. Bu oransızlık; "göç alan bölgelerde erkek fazlalığı ve göç veren bölge-

lerde kadın nüfus fazlalığı” şeklinde dikkati çeker (5) Elbetteki nüfusun cinsiyet yapısında görülen kadın veya erkek nüfus fazlalığını, sadece göçme olayı ile açıklamak mümkün değildir. Bu olayda, savaşların da önemli etkileri vardır.

Trabzon eskiden beri devamlı göç vermesi nedeniyle, kadın nüfusun çok belirgin bir şekilde fazlalık gösterdiği illerin başında gelir. Ancak bu dengesizlik giderek ortadan kalkma eğilimindedir. Çünkü ilde 100 erkeğe düşen kadın 1950’de 114 kadarken bu endeks; 1955’de 115, 1960’da 112, 1965’de 115, 1970’de 110 ve 1975’de 103 (Türkiye genelindeki gibi) şeklinde değişmiştir (6) Başka bir deyişle, 1950’de Trabzon’da genel nüfusun % 46.7’si erkek nüfustan oluşmuşken, 1975 de bu oran, % 49.3 dolayına yükselmiştir (Tablo 5).

İlde kadın-erkek nüfus dengesinin yaşavaş yavaş bir eşitliğe doğru gitme eğilimi, ilden göçlerin eski hızını kaybettiği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim 1960’lardan sonra, Trabzon’un yavaş yavaş bir kültür merkezi ve genel hizmetler şehri durumuna dönüşmesiyle, nüfus çeker duruma gelmesi yanında; bu ilin ilçe merkezleri de, benzer ekonomik nedenlerle, nüfus çekmeye başlamıştır. Bu durumu, ilin genel nüfusunun aksine, Trabzon ilçe merkezi sınırları içindeki erkek nüfus fazlalığından anlamak mümkündür. Örneğin 1975 Genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Trabzon ilçe merkezinin nüfusu 156.057 kadar olup bunun % 52.1 kadarı erkek ve 47,9’u da kadın nüfustan oluşmuştu. Daha önceki yıllarda yine erkek nüfus fazla idi. Oysa ilin diğer ilçelerinde bu durum, merkez ilçenin aksine, eskiden beri kadın nüfus fazlalığı şeklinde dikkati çeker (Tablo 6). Ancak 1970’lerden sonra dışa göçlerin zayıflaması ve tarım ürünlerine dayanan (çay, fındık, tütün) bazı sanayi tesislerinin kurulması, genel hizmetlerdeki hizmet ve ve istihdam hacminin genişlemesi gibi nedenlerle, dışa göç olayı, eski hızını kaybetmiş olup Çaykara, Maçka ve Tonya gibi, il içine ve dışa çok göç veren ilçeler hariç, erkek nüfus leyhine bir denge kurulması eğilimi belirlemiştir. Hatta bu yapı Vakıfkebir ilçesinde, erkek nüfus fazlalığı şekline dönüşmüştür. Ancak oranın bu şekilde değişmesinde söz konusu ilçenin esasında *Beşikdüzü bucağı*, ağırlık merkez durumundadır. Çünkü bu yerleşme merkezi, bucak yönetim birimi olmasına rağmen ortadereceli kültür kurumları ve küçük sanatlara dayanan işyerleri ile (baskül imalatı, silah tamir ve yapımı, tamirhaneleri, makas ve bıçak yapımı vb) 1970’lerden sonra, âdetâ örgütlenmiş bir sanat ve ticaret merkezi durumuna dönüşmüş ve şehir olma vasfı kazanmıştır (7)

(5) Fazla göç almaları nedeniyle 1970’de İstanbul’un nüfusunun (2.644.713) % 54.1’i Ankara’nın nüfusunun (2.041.658) % 52.5’i ve Bursa’nın nüfusunun da (847.884) % 54.6’sı erkek nüfustan oluşmuştur.

(6) Türkiye’de 100 kadına düşen erkek sayısı; 1927’de 93, 1950’de 101y, ve 1975’de ise 103 kadardır.

(7) Beşikdüzü bucağında; kız öğretmen lisesi, ticaret lisesi, endüstrü meslek lisesi, lise ve ortaokul olmak üzere beş adet ortadereceli okul bulunmaktadır.

Trabzon'da, gerek il düzeyinde ve gerekse ilçelerin çoğunluğu ve tüm köy yerleşme merkezleri düzeyinde kadın nüfusun fazla olması, bu yerleşme merkezlerinden, bilhassa ekonomik nedenlere bağlı olarak, önemli miktarlarda erkek nüfusun göçtüğünü ortaya koymaktadır. Bu özellik, Türkiye genelindeki duruma da uygun düşer. Çünkü yapılan incelemeler açıkça ortaya koymuştur ki Türkiye'deki iç güçler, veya iller arası gömeler olayına, daha çok erkek nüfus kitleleri katılmaktadır (Tümertekin, 1968., 77-78).

Tablo 5
Trabzon'da Erkek ve Kadın Nüfus Durumu

Yıl	E	E % Si	K	K % Si
1950.....	196.270.....	46.7.....	224 109.....	53.3
1955.....	214.478.....	46.4.....	247 771.....	53.6
1960.....	251.086.....	47.1.....	281 913.....	52.9
1965.....	281.583.....	47.3.....	314 199.....	52.7
1970.....	312.536.....	47.5.....	346 384.....	52.5
1975.....	354.636.....	49.3.....	364 372.....	50.7

Kaynak: DİE Sosyal İstatistikler Dairesinden sağlanan verilerin sonuçlarından hesaplanmıştır.

Trabzon'da 1975'de kadın nüfus oranı en yüksek olan ilçelerin, Maçka ve Çaykara ilçeleri olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten 1975'de, bu ilçelerden Çaykara'da 100 erkeğe 113 ve Maçka'da 114 kadın düşmekteydi. Daha eski yıllara ait olan sayımların sonuçlarından anlaşıldığına göre, söz konusu yerleşme merkezlerindeki kadın-erkek oranlarının dengesizliği çok daha belirgindi ve 1960 da 100 erkeğe 126 ve Çaykara'da da 129 kadın düşüyordu. Nüfus bileşiminde kadın-erkek paylarının bu ölçüde dengesiz olması, erkek işgücünün devamlı göçmesinin bir sonucudur. Ancak görünen bu sonucun esas nedeni, bu illelerde nüfusun, karşı karşıya bulunduğu ekonomik sorunlardan kaynaklanır. Gerçekten de, 637 km². alanıyla Çaykara ve 1000 km². alanıyla da Maçka, Trabzon'un en geniş topraklı ilçeleridir. Buna karşılık tarımsal amaçlarla değerlendirilebilecek topraklar; Maçka ilçesinde genel alanın % 2'sini ve Çaykara ilçesinde ise % 1.8'ini aşmaz. Yine bu yerleşmelerde arazinin çoğunun dağlık, dik eğimli, sarp olması; hayvancılık etkinliklerini de güçleştirmiştir. Ekonomik etkinlikleri tümünden güçleştiren bu etmenler ise, artan nüfusun fazlasının göçmesine, kalan erkek işgücünün de, il içinde çeşitli işler tutarak, bu yerleşme alanlarını genellikle terk etmesine sebep olmuştur. Trabzon ili düzeyinde, özel durumu nedeniyle Beşikdüzü bucağı ve toprağa bağlı nedenlerle de Maçka ve Çaykara, sanat ve ticaret hayatı ile kültürel hayatta en fazla pay sahibi olan yerleşme merkezleridir.

Bugün Trabzon şehrinde, sanat ve ticaret erbabı ile, küçük ve büyükçe endüstri kuruluşlarından, seyyar satıcılıklara kadar tüm iş alanlarında, Çaykaralı ve Maçkahılar çoğunluğu teşkil ederler. Bunları, Oflu ve Sürmeneliler izler.

Tablo 6

1975'de Trabzon İlçelerinde Kadın ve Erkek Nüfus

İlçeler	E	E % Si	K	K % Si
Merkez.....	81.338.....	52.1.....	74.719.....	47.9
Akçaabat.....	47.321.....	47.8.....	51.666.....	52.2
Araklı.....	26.848.....	48.7.....	28.246.....	51.3
Arsin.....	16.295.....	48.1.....	17.564.....	51.9
Çaykara.....	18.187.....	47.0.....	20.449.....	53.0
Of.....	42.904.....	49.2.....	44.323.....	50.8
Sürmene.....	24.435.....	47.9.....	26.493.....	52.1
Tonya.....	11.692.....	47.8.....	12.878.....	52.2
Vakfikebir.....	52.879.....	50.5.....	51.744.....	49.5
Yomra.....	13.566.....	48.4.....	14.419.....	41.6

Kaynak: DİE., 1975'den hesaplanarak.

3. GÖÇLER

Trabzon ilinde nüfus mobilitesinin en belirgin özelliklerinden biri de, göç olayıdır. Bu olayı, "biri içi göçler ve biri de il dışına yönelik uzun mesafeli göçler" olarak, iki bölümde incelemek mümkündür.

İl içindeki göçmelerde kuşkusuz esas çekim merkezi, sınırlı bir düzeyde de olsa, Trabzon kentidir. Gerçekten 1927-1975 yılları arasındaki 48 yıllık süre içinde bu yerleşme merkezinin nüfusu, 72.547 kadar artmıştır. Dolayısıyla da 48 yıllık mutlak artış % 294.6 ve sayım dönemleri arası artış ise, ortalama % 6.1 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 7 A ve B). Oysa, yukarıda da açıklanmış olduğu üzere bu oralar, Trabzon ili genel nüfusu için, % 147.67 ve % 307 kadardı.

Bugüne kadarki 10 sayım dönemi boyunca Trabzon ili nüfusunun artış hızı, maksimum % 3 (1975) ve minimum % 1.8 (1975) arasında gerçekleşmiş bulunuyor. İl merkezi için bu oranları, en az % 2.5 ve en fazla da % 6.8 arasında olmuştur. Sözü edilen mutlak artış oran farklıları gösteriyor ki Trabzon kenti, az da olsa, il düzeyinde bir çekim merkezi durumundadır. Ancak hemen şunu kaydetmek gerekir. Bu kentin nüfusunda, 48 yıl içinde % 294.6'ya ulaşan mutlak nüfus artışı, nüfusun kendi içinde artış ve kırdan kente akından doğan artışlarla ilgili olmayıp, başka illerden bu kente göçler olmuştur. Ancak bu akışın periyotlarını, bugüne kadarki sayım dönemlerine göre ortaya koymak pek mümkün değildir. Çünkü elimizde, konuyu aydınlatacak istatistik veri bulunmamaktadır. Ancak DİE Sosyal İstatistikler Dairesince bize sağlanmış olan verilerden, başka iller doğumlu olup da Trabzon'da yaşamakta olan toplam nüfusu sayısının, 1950'de 12.940, 1960'da 15.244 ve 1970' de 5025 kadar olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitlelerin ise % 50'den fazlası, başta Gümüşhane olmak üzere, Rize, Artvin, Erzurum, Ordu, ve Samsun illerine; geriye kalan, birbirinden çok farklı

sayılar şeklinde, diğer illere aitti. Buna karşılık Trabzon'da, 48 yıl içindeki % 294.6'lık mutlak nüfus artış oranı içinde, bunlar ve benzer göçlerin, fazla bir oran teşkil etmedikleri söylenebilir.

Başka illerden Trabzon'a göç konusunda, 67 il arasında Gümüşhane, Erzurum, Bursa, Artvin, Giresun, İstanbul, Ordu ve Samsun illerinin, önde geldiği anlaşılıyor. Örneğin 1950'de gelen göçmen sayısının % 62.5'i (80 93), 1960'da % 67.8'i (10.336) ve 1970'de de % 76.7'si (5025), sözü edilen bu sekiz ilden Trabzon'a göçmüştür. Bu illerden özellikle Gümüşhane'den Trabzon'a gelen göçmen sayısı; 1950'de 4492, 1960'da 6680 ve 1970'de de 990 kadardır. Aynı dönemlerde Erzurum'dan gelen nüfus toplamı ise, 2000 dolayında idi (8)

Trabzon'daki iç göçler olayından, 1970'lerden sonra, bazı ilçe yerleşme merkezlerinin de önem kazandığı dikkati çeker. Özellikle bunlardan Tonya, Akçaabat, Vakfikebir, Beşikdüzü, Sürmene ve Of ilçelerinde nüfus 10.000'i aşmış (1975); bu yerleşme merkezleri şehir olma niteliği kazanmıştır (Tablo 8). Ancak gerek Trabzon il merkezi ve gerekse ilçe yerleşme merkezlerine, bu il sınırları içinden yönelik olan akın ve bunun sonucu olarak belirmiş olan kentleşme sürecinde, Türkiye düzeyindeki kentleşmelerin aksine bazı özellikler dikkati çeker. Çünkü Türkiye çapındaki kentleşme olaylarının kökeninde genellikle ekonomik nedenler vardır. Dolayısıyla da kırsal yörelerden büyük kentlere akarak, bu kentlerin çevresinde, gecekondu aileler şeklinde biriken nüfus, buralarda bir çeşit sefalet bölgecikleri oluşturmaktadırlar. Trabzon kenenti ve onun kentleşen ilçe merkezlerinde yerleşen nüfusun büyük bir çoğunluğu için, Türkiye genelindeki bu ekonomik ve sosyal yapının, izlerine bilhassa rastlanır. Çünkü bu ilde, gerek ilçe merkezleri ve gerekse il merkezinde oturan ve belli bir dönem önce (bilhassa 1950'lerden sonra) kente yerleşmiş olan ailelerin çoğunluğu (bu oran ilçe merkezlerinde % 100'ü bulur), kırsal kesimde toprağı fazla olan ailelerdir. Kırsal yörelerle ekonomik bağlarını kesmemiş olan bu gibi aileler, hem köy ve hem de kentteki ekonomik etkinliklerini sürdürmektedir.

Trabzon, dışa göç verme bakımından, komşusu olan Rize'den sonra, Türkiye'de ikinci sırada yer alır. İl nüfus mobilitesinin en belirgin özelliklerinden biri olan bu olayı, 1950'den önceki yıllar için ortaya koyacak gerekli veriler elde mevcut değildir. Buna karşılık, 1950-1970 yılları arasındaki 20 yıllık süre içinde; "Trabzon doğumlu olup da başka illerde yaşamakta olan nüfus" sayısı incelendiğinde, bu ilin önemli miktarlarda göç verdiği kolayca anlaşılmaktadır. Bugün

(8) Trabzon'a göçen Erzurumlu ve gümüşhaneliler, özellikle şehrin 1 ve 2 Numaralı Çömlekçi mahallelerine yerleşmiş olup şehrin bu semtlerindeki nüfus; giyiniş, konuşma, yaşayış ve davranış gibi sosyal özellikleri bakımından, Trabzonlu olmaktan ziyade, Gümüşhane ve Erzurum'un kırsal yörelerindeki yaşantıyı hatırlatır. Gerçekten de bu iki mahallede, 1970'de 2620 hane mevcut olup bunların 1857 kadarı gümüşhaneli ve erzurumlulara aitti.

Tablo 7 A
Trabzon İl Merkezinde Nüfus Artışı

Yıl	Nüfus	Yıl	Nüfus
1927.....	24.624.....	1955.....	59.781
1935.....	29.632.....	1960.....	53.039
1940.....	32.789.....	1965.....	65.516
1945.....	29.824.....	1970.....	80.795
1950.....	46.089.....	1975.....	97.200

Kaynak: DİE., 1935, 1960 ve 1975'den.

Tablo 7 B
Trabzon İl Merkezinde Mutlak Nüfus Artışı

Sayım	Dönemi	Mutlak Artış	Mutlak Artış % Si	Yıllık Mutlak Artış % Si
1927-	35.....	3998.....	20.3.....	2.5
1935-	40.....	3157.....	10.6.....	2.1
1940-	45.....	2965.....	9.0.....	1.8
1945-	50.....	16.265.....	54.5.....	6.8
1950-	55.....	13.692.....	29.7.....	5.9
1955-	60.....	6.742.....	11.3.....	2.2
1960-	65.....	12.477.....	23.5.....	4.7
1965-	70.....	15.279.....	23.3.....	4.6
1970-	75.....	16.413.....	20.3.....	4.0

Kaynak: 1935, 1950, 1960 ve 1975'den

Tablo 8
Trabzon İlçe Merkezlerinde Nüfus Artışı

İlçeler	1960	1965	1970	1975
Of.....	2166.....	3508.....	6680.....	10.376
Sürmene.....	2672.....	5035.....	5938.....	10.548
Akçaabat.....	6667.....	7588.....	9499.....	10.752
Tonya.....	2672.....	5035.....	10.077.....	10.548
Vakfikebir.....	3189.....	3851.....	4967.....	12.558
Beşikdüzü.....	2650.....	3445.....	8891.....	12.618
Maçka.....	1810.....	1995.....	2311.....	3071
Çaykara.....	1097.....	1617.....	1318.....	1353
Araklı.....	3557.....	3862.....	5189.....	6585
Arsin.....	3373.....	4561.....	4517.....	6557
Yomra.....	3197.....	3851.....	4022.....	4460

Kaynak: DİE., 1960 ve 1975'den.

Türkiye'nin 67 ilinde, birbirinden farklı miktarlarda da olsa, Trabzon doğumlu nüfusa rastlamamak mümkün değildir ve belki de bu durum, her ilimiz için söz konusudur. Buna karşılık Türkiye illeri arasında, Rize'den sonra en fazla göç veren il Trabzon olup göçen nüfus, daha çok belli illerde toplanma eğilimindedir (Şekil 2, Tablo 9). Bu ilden göçen nüfus miktarının tümünü kapsamamasına rağmen, 1950-1970 yılları arasında, Trabzon doğumlu olup da başka illerde yaşamakta olan nüfusun sayısı 292.365 dolayında idi ve bu kitlenin 98.461'i 1950, 162.369'u 1960, 31.353'ü de 1970 yılında göçmüştür. Aynı dönem içinde, başka il doğumlu olduğu halde Trabzon'da yaşamakta olan toplam nüfus, daha önce de belirtildiği gibi, 33.209 kadardır. Trabzon'a gelen nüfus toplamının 12.940'ı 1950, 15244'ü 1960 ve 5025'i de 1970 yılı tesbitlerinin sonuçlarıdır (Şekil 6).

Trabzon'a gelen nüfus, giden nüfustan çıkarılırsa; bu ilin son 20 yıl içinde verdiği net göçmen nüfus sayısının; 1950'de 85'521, 1960'da 147.125 ve 1979'de ise 26.510'u bulduğu anlaşılmaktadır.

1950-1970 yılları arasında bu ilde mutlak nüfus artışı, 238.841 dolayındadır. Oysa gelen nüfus giden nüfustan çıkarılırsa, dışarıya verilmiş olan net göçmen nüfus sayısı (259.156) ile, ildeki mutlak artış toplamı, 496.997'yi bulur. O halde, 1950-1970 yılları arasında doğan Trabzonluların % 5.2'si, Trabzon dışında doğmuştur.

Trabzon, genellikle Türkiye'nin her iline göç verir. Ancak şekil 2'nin incelenmesinden anlaşılıyor ki, bu ilden söz konusu olan göçler için başlıca çekim merkezleri; İstanbul, Samsun, Ankara, Adapazarı, Zonguldak, İzmit, Bursa, Bolu, Erzurum, Rize, Ordu, Giresun, Erzincan, Amasya ve Gümüşhane illeridir. Gerçekten bu 15 ilin, Trabzon dışında yaşayan Trabzonlular sayısındaki payı; 1950'de % 81 (79.824 kişi), 1960'da % 74.6 (121.105 kişi) ve 1970'de % 71.3 (22.548) dolayındadır (Tablo 10.)

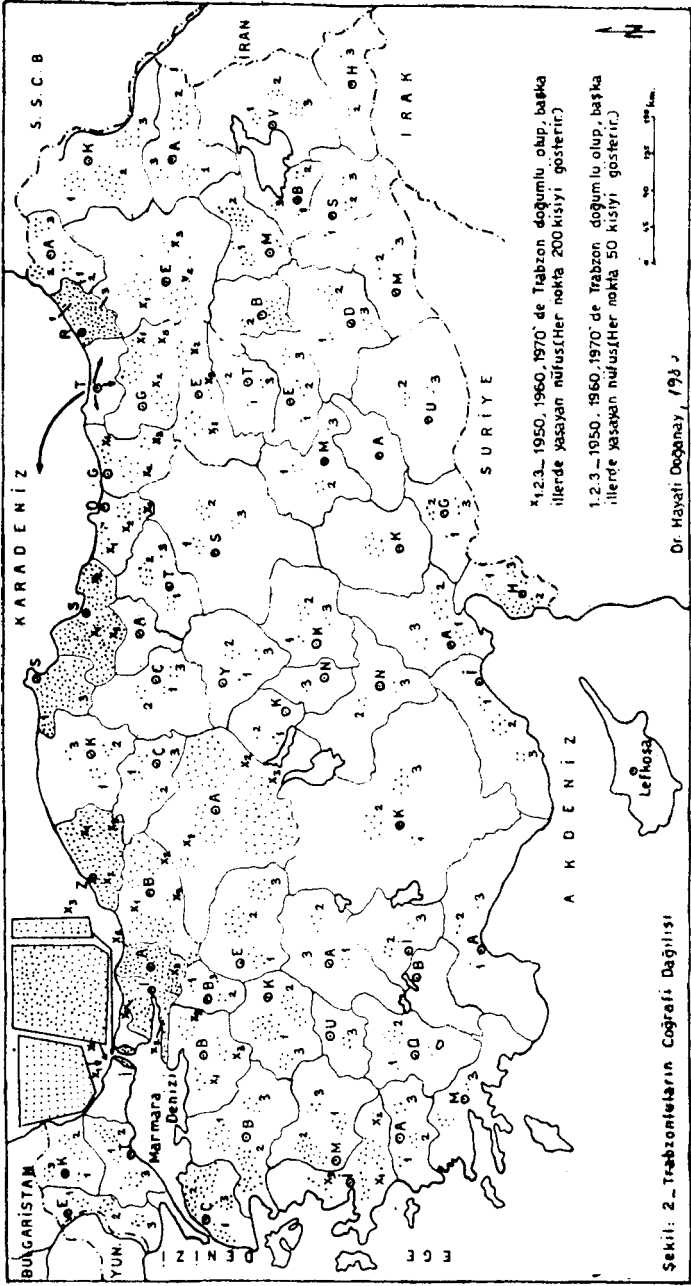
Kuşkusuz diğer iller arasında, Trabzonlu nüfus için çekim alanı olarak başta gelen bu illerin herbiri, birbirine eşit ölçüde çekim merkezleri değildir. Bu gruptaki iller arasında; İstanbul, Samsun, Ankara, Adapazarı ve Zonguldak illeri, başta gelirler. Nitekim Trabzon dışında yaşayan Trabzonluların 1950'de % 56'sı (55. 196 kişi), 1960'da % 59.8'i (97.155 kişi) ve 1970'de de % 56.1'i (17.597 kişi) yukarıda sözü edilen bu beş ilde yaşamakta idi.

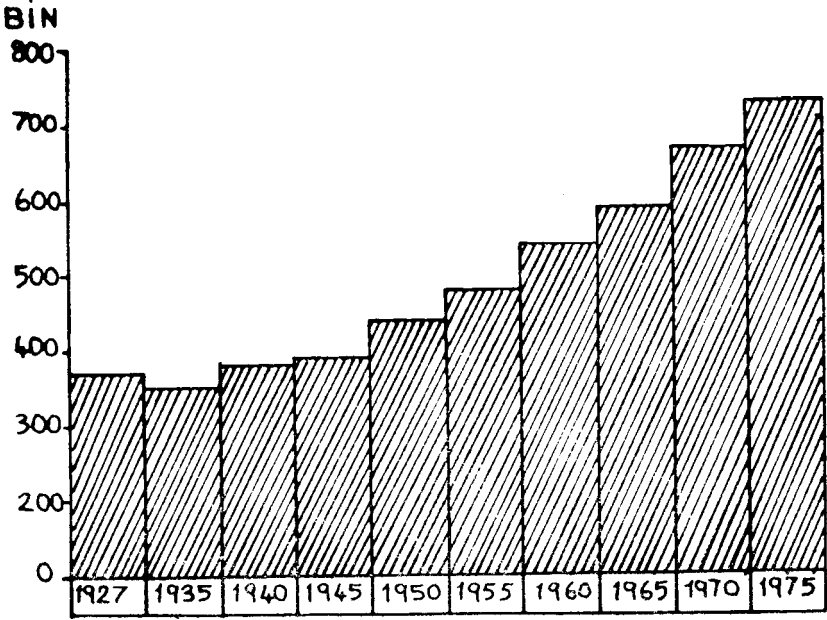
Tablo 9

Trabzon Dışında Yaşayan Trabzonlular

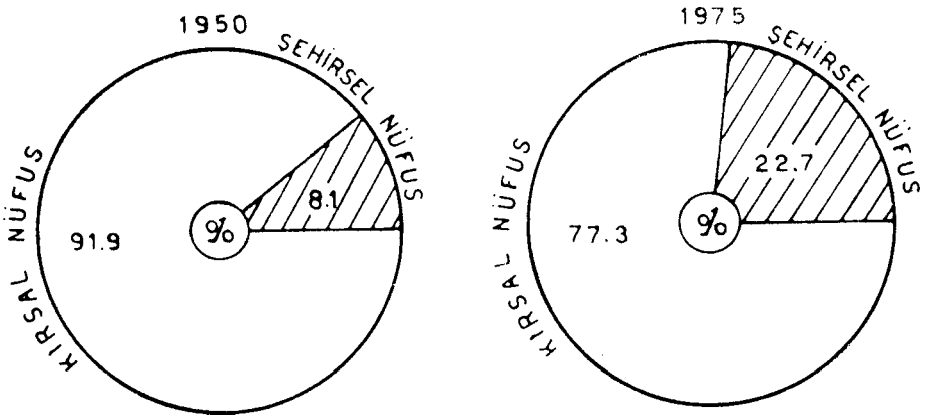
Yıl	Giden	Gelen	Giden Net Göç
1950	98.461.....	12.940.....	85.521
1960	162.369.....	15.244.....	147.125
1970	31.353.....	5.025.....	26.510

Kaynak: DİE. Sosyal İstatistikler Dairesi Dokümanlarından.

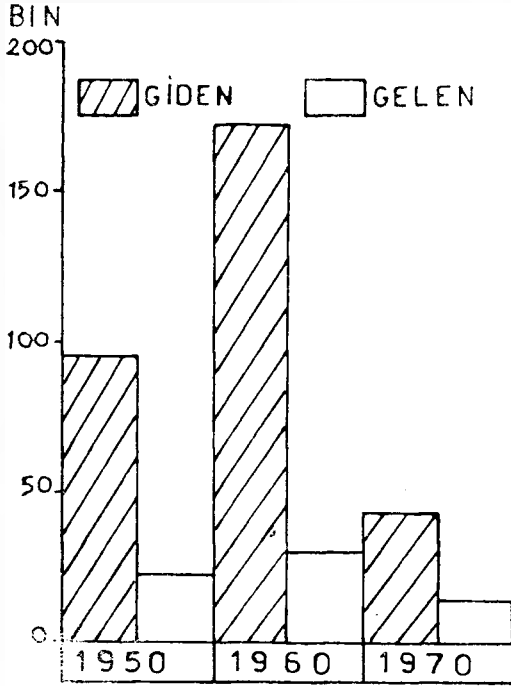
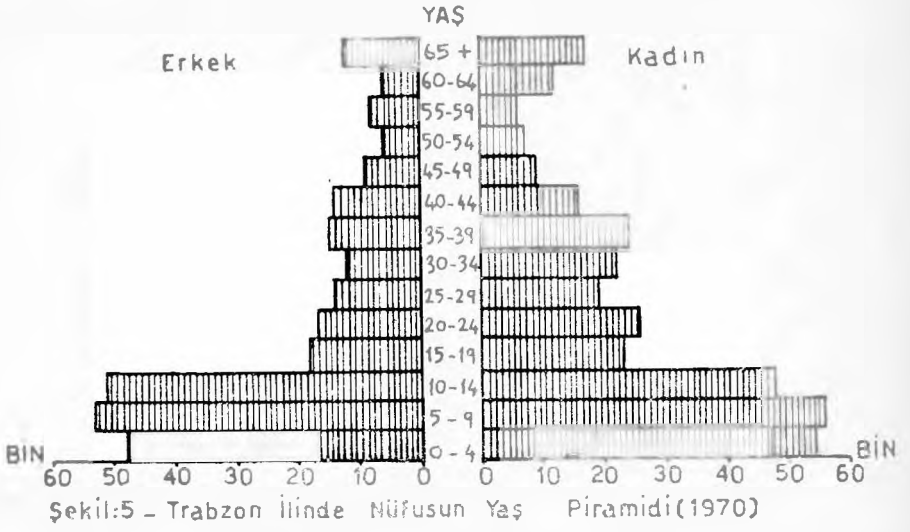

Şekil: 3- Trabzon İlinde Nüfus Artışı (1927-1975)

Şekil: 4- Trabzon İlinde Kırsal ve Şehirsel Nüfus.

Tablo 10

Trabzon'dan Nüfus Çeken En Önemli İller

İller	1950	1960	1970
Ankara.....	3144.....	7876.....	10.020
Amasya	729.....	1554.....	159
Bolu	4873.....	4149.....	416
Bursa	967.....	1591.....	1089
Erzurum	2176.....	2427.....	295
Erzincan	1454.....	1596.....	357
Giresun	1101.....	1770.....	542
Gümüşhane.....	3262.....	2022.....	541
İstanbul	20.144.....	39.233.....	4943
İzmit.....	8238.....	5886.....	1037
Ordu.....	1244.....	1391.....	366
Rize	554.....	1564.....	1141
Adapazarı	8516.....	10.019.....	547
Samsun	18.269.....	24.335.....	1095
Zonguldak.....	5123.....	15.692.....	992
TOPLAM	79.824.....	121.105.....	22.548
Diğer iller	18.636.....	41.264.....	8805
GENEL TOPLAM	98.461.....	162.369.....	31.353

Kaynak: DİE Sosyal İstatistikler Dairesi Dokümanlarından.

Trabzon'dan başka illere veya dışa yönelik bu uzun mesafeli göçlerin temel nedeni, ekonomik güçlüklerle dayanmaktadır. Bu durumu, göçen nüfustaki erkek nüfus fazlalığından da anlamak mümkündür. Gerçekten, başka illerdeki Trabzonlu nüfusun; 1950'de % 69'u, 1960'da % 81'i ve 1970'de ise % 71.2'si, erkek nüfustan olmuştur. O halde geçim zorlukları nedeniyle, daha çok erkek nüfus iş gücü Trabzon'dan ayrılmıştır. Esasen alanına göre bu ilin nüfusu çok yoğundur. Genel alanın % 34.6'sı veya 162.300 ha. kadar tarıma ayrılmıştır (9). Buna karşılık ilin tarım arazisi varlığı ve dolayısıyla da tarımsal potansiyeli, artan nüfus karşısında yetersiz kalmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre, Karadeniz bölgesi köy yerleşmelerinde aile büyüklüğü, 6.6 olarak tesbit edilmiştir. (10) Trabzon'da 1975'de kırsal nüfus miktar 555.948 olduğuna göre, bu aile büyüklüğü esas alınır ilde, 84.234 dolayında kırsal ailenin yaşamakta olduğu söylenebilir. Mevcut tarım topraklarının bu ailelere eşit olarak dağıldığı varsayılsa, ilde aile başına 1975'de 1.9 ha. veya 19 dönüm tarım toprağı düşmüş olur.

(9) Doğu Karadeniz Bölgesi: İmar ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü, Araş. Dairesi, s. 69-76, Ankara.

(10) Tumor, Ş., 9172, Türkiye'de aile Yapısı. H.Ü. Yay., D-15, S. 37, Ankara.

Kuşkusuz mevcut tarım topraklarının aileler arasındaki dağılımında, böyle bir eşitlik söz konusu değildir. Gerçekten de bir tesbite göre (1) Trabzon'da çiftçi ailelerinin % 70'den fazlası, mevcut tarım topraklarının % 40'ını işlerken; bu gruptaki ailelerin işletmekle oldukları tarım işletmelerinin büyüklükleri 1 ile 10 dönüm arasında bulunmaktadır. O halde ilde, kırsal yörelerdeki ailelerin çoğunluğu (yaklaşık 50.000'den fazlası), "az topraklı çiftçiler" durumundadır. Öte yandan daha çok ataerkil aile yapısının egemen olduğu bu ilde (Doğu Karadeniz bölümünde genellikle bu tip aile yapısı yaygındır), kırsal kesimde çoğunca aile büyüklüğünün, 10'u bulduğu aile sayısı, birhayli fazladır (12) Bu derecede kalabalık nüfuslu ailelerin, yine bu derecede küçük tarım işletmelerinden yıllık geçimlerini sağlamaları çok güçleşmekte olup toprak azlığı, gerek gurbetçilik gerekse dönmemek üzere Trabzon'dan başka illere göç olayının, esas nedeni olarak görünmektedir.

Şunu da kaydetmek gerekir ki, Trabzon'dan başka illere göç olayı, özellikle 1960'dan sonra eski hızını yitirmiştir. Çünkü başka illerde yaşayan Trabzon doğumluların sayısı 1960'da 162.369'u bulduğu halde, bu sayı 1970'de 22.548 kadardı. Ancak göçme hızındaki -bu duraksamanın nisbi mi yoksa kararlı bir duraksama mı olduğu, 1975 genel nüfus sayımı ve bundan sonra uygulanacak sayımların sonuçları değerlendirildiği zaman kesinlik kazanabilecektir (13).

Buna karşılık 1960'dan sonraki yıllarda Trabzon'dan dışa göçün zayıflamış olması ile, bu ilin ekonomisindeki gelişmeler arasında yakın bir ilişki olduğu meydandadır. İlin tarım hayatındaki gelişmeler (çay tarımının da bu ilde önem kazanması; bakım şartlarındaki iyileşmeler nedeniyle fındık bahçelerinden ve tütün tarımından fazla ürün ve yüksek gelir sağlanması), sanayileşme eğilimleri (çay ve tütüne dayanan endüstri, fındık kırma değirmenleri, un fabrikaları, çimento fabrikası vbg) ve giderek önem kazanan kültür kuurumları (KTÜ, FEE, TİTİA gibi üniversite ve yüksek okullar) bunlar arasında sayılabilir. Öte yandan, eskiden söz konusu olan Trabzon-İran transit ticareti de, yeniden önem kazanmış olup Trabzon limanının ticaret hayatına yeni bir canlılık getirmiştir.

1980 yılı itibarıyla çay fabrikaları (4 adet) kiremit-tuğla (2 adet), balıkyağı ve balıkunu, yaprak tütün bakım ve işleme atölyeleri (2 adet), fındık kırma değirmenleri (4 adet), un fabrikaları (3 adet) ve Trabzon Çimento Fabrikası gibi büyük ve büyükçe sanayi kuruluşlarında istihdam edilen işgücü 8000 dolayındadır.

(11) Khy Envanter Etütlerine Göre Trabzon, Köy İşleri Bakanlığı Yay., 135, Ankara.

(12) Araklı- Yüceyurt, Değirmencik ve Keçikaya Köylerinde 8; Çaykâr- Uzuntarla Köyünde 9, Ataköy, Karaçam ve Konaklar Köylerinde 14.2'den fazla ; Şürmene- Oylum Köyünde 9; Vakıfkebir Yalıköy'de 10.5; Beşikdüzü-Adacık ve Dağlıca Köylerinde 8.6 vbg.

(13) Bu yazı hazırlandığı zaman, 1975 Genel nüfus sayımının sosyal ve ekonomik sonuçları henüz değerlendirilmemişti (DİE Sosyal İstatistikler Dairesinden alınan 21.2.1980 tarih ve 906-64 sayılı yazı).

Bunlar ve benzer gelişmeler ise, Trabzon'dan göç olayının hızını, büyük ölçüde kesmiştir.

ÖZET VE SONUÇ

1. Trabzon, Doğu Karadeniz bölümü illerinden biri olup 4685 km². genişliğinde bir alana sahiptir.

2. Trabzon ili, alanının genişliğine oranla yüksek bir nüfus kitlesi barındırmaktadır. 1927'de 390.303 kadar olan nüfus 1975'de 719.00'i aşmıştır. İlerde 1975 yılı itibarıyla matemaksiksel yoğunluk 153,5, fizyolojik yoğunluk 456.7 ve tarımsal yoğunluk da 353 dolayındadır. Buna karşılık olumsuz doğal etmenler nedeniyle nüfus, çok eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Kırsal nüfusunun % 90'dan fazlası, kıyı kuşağı ile buradan 25-30 km. içerilere ve 750-1000m. yüksekliğe kadarki alanlarda yaşamaktadır. Yerleşme merkezlerinin % 76'sı yine bu alanlarda toplanmıştır.

3. İlerde nüfus artış hızı, oldukça yüksektir. 1927-1975 yılları arasında rastlanan maksimum % 3 ila minimum % 1.8 arasındaki artış hızları, Türkiye ortalamasından düşüğe de, bu sonuç yanıltıcıdır. Çünkü söz konusu veriler, il sınırları içindeki mevcut nüfus esas alınarak hesaplanmıştır. Oysa artan nüfustan büyük kitleler, ekonomik nedenlerle periyodik olarak ilden göçmüştür.

4. Halen Trabzon'da genel nüfusun çoğunluğu kırsalda yaşamaktadır. Ancak 1960-1975 yılları arasında şehirleşme hızında, oldukça belirgin bir yükselme olduğu dikkate çeker. Nitekim 1960'da genel nüfusun ancak % 10'u şehirleli nüfustan oluşmuşken, 1975'de bu oran % 22.7'ye yükselmiştir.

5. Trabzon'da genel nüfusun % 51.51'ini (1970), 0-14 ile 65 ve daha yukarı yaşlarda olan nüfus teşkil eder. Bu da genel nüfustaki bağlı nüfusun, aktif nüfustan yüksek olduğunu göstermektedir. Özellikle çocuk nüfusun genel nüfusta fazla oluşu, nüfus artış hızının yüksek olmasıyla ilgilidir. Bu durum ise, genellikle işgücü istihdamı ve geçim kaynakları sınırlı olan Trabzon'da, kısa periyotlarla büyük işgücü fazlalıkları ve geçim zorlukları yarattığından, fazla nüfus, eskiden beri il dışına göçmektedir. Ancak göçler, eski hızını yitirmiştir. Bunu, kadın-erkek nüfus oranlarının, bir dengeleşmeye doğru gitmesinden de anlamak mümkündür. Gerçekten Trabzon'un genel nüfusunda 100 erkeğe düşen kadın sayısı, 1950'de 116 kadar olduğu halde bu oran; 1960'da 112, 1970'de 110 ve 1975 'de 103 olarak şekilde gerilemiştir.

6. Buna karşılık eskiden beri Trabzon'da nüfus mobilitesinin en belirgin özelliklerinden biri göç olaylarıdır. Daha çok uzun mesafeli olan bu göçler nedeniyle, 1950-1970 yılları arasındaki 20 yıllık süre içinde, Trabzon doğumlu olup da bu il dışında yaşamakta olan Trabzonluların sayısı, 292,365'i bulmuştur. Bu kitlenin 98.461'i 1950, 162.369'u 1960 ve 31.353'ü 1970 yılına kadarki dönem içinde

göçmüştür. Aynı süre içinde başka illerden (başta Gümüşhane, Erzurum, Rize, Artvin, Giresun, Ordu, Samsun) Trabzon'a göçen nüfus ise, toplam 33.209 kadardır.

7. Gelen nüfus giden nüfustan çıkarılırsa, Trabzon'un son 20 yıl içinde verdiği net göç tutarının, 259.156 dolayında olduğu anlaşılmaktadır.

8. Trabzonlular, Türkiye'nin 67 iline dağılmış olmalarına rağmen İstanbul, Samsun, Ankara, Adapazarı, Zonguldak, İzmit, Bursa, Bolu, Erzurum, Rize, Ordu, Gümüşhane, Giresun, Erzincan, Amasya gibi 15 il Trabzon'dan nüfus çeken başlıca illerdir. Çünkü başka illerde yaşamakta olan Trabzonluların; 1950'de %81'i (79.824), 1960'da % 24,5'si (121.105) ve 1970'de % 71.3'ü (22.548) sözü edilen 15 ilde yaşamakta idi.

9. Trabzon'dan başka illere yönelik bu uzun mesafeli göçlerin temel nedeni, ekonomik güçlüklerle dayanır. Özellikle tarım topraklarının yetersiz oluşu, fakat nüfusun giderek hızla artması, göçme olayının en önemli nedenleri arasındadır.

10. Özellikle 1960'dan sonra, Trabzon'dan başka illere göç olayının hızı kesilmiştir. Bu da, il ekonomisinin giderek gelişmesinin bir sonucudur. Ancak söz konusu göç duraksamasının nisbi olup olmadığı, 1975 ve daha sonraki sayım sonuçlarının değerlendirilmesiyle bir kesinlik kazanabilecektir.

BAŞVURULAN KAYNAKLAR

- BİJİKİYAN, P.M., 1817-1819, Karadeniz Kıyıları Tarih ve coğrafyası. Çev., N .D Andersyon, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay, 1411, İstanbul.
- C. TEXIER., (1908), Küçük Asya. Çev., Ayı Said, İstanbul.
- ÇAKIROĞLU, S.B., 1964, Tarihi-Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Trabzon TIOSO ve TBB Matbaası, Ankara.
- G. FINLAY., 1877 A. History of Greece. London.
- GOLOĞLU, M., 1975, Trabzon Tarihi. Goloğlu Matbaası, Ankara.
- GÖKCİLGİN, T., 1962, "16. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi". Belleten, Cilt: 26, Ankara.
- ., 1965, "15 . ve 16. Yüzyılda Eyâlet-i Rûm". Vakıflar Dergisi, cilt: 6, Ankara.
- MANSEL, A. M., 1971, Ege ve Yunan Tarihi. TTK Yay., 13, Seri: 8b, Ankara.
- ÖZTUNA, Y., 1979, Büyük Türkiye Tarihi. Cilt: 12, Ötügen Yayınevi, İstanbul.
- RMSAY, W.M., 1971, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. Çev., M. Pektaş, MEB Basımevi, İstanbul.

- TÜMERTEKİN, E., 1968, Türkiye’de İç Göçler. İstanbul Üniv. Yay., 1371, Coğrafya Ens. Yay., 54, İstanbul.
- .,1973, Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsal Fonksiyonlar. İstanbul Üniv. Yay., 1840, Coğrafya Ens. Yay., 72, İstanbul.
- .,1977 "Türkiye’de İç Göçler Üzerine". İstanbul Üniv. Coğrafya Ens. Dergisi, Sayı :22, İstanbul.
- .,1978, Beşeri Coğrafya’ya Giriş. İstanbul Üniv. Yay., 2464, Coğrafya Ens. Yay., 100, İstanbul.
- DİE., 1960-1965 ve 1975 Genel Sayımı, Yay., 408., 484, 616 ve 739, Ankara.
- .,1975, Genel Nüfus Sayımı(İdari Bölünüş). Yay., 813, Ankara.
- ., 1977, Türkiye İstatistik Yıllığı. Yay., 825, Ankara.
- ., 1978, Türkiye İstatistik Cep Yıllığı. Yay., 850, Ankara.
- Trabzon Salnamesi., Hic. 1331(1899), Trabzon.
- Trabzon İl Yıllığı., 1973, Ankara.
- Trabzon Aknalitik Etüdüleri., 1967-1968, İller Bankası, Ankara.

ABDÜLHAK HAMİT TARHAN'IN TİYATRO ESERLERİNDE MASAL UNSURLARI VE HARİKULADELİKLER

Ass. Dr. Belkıs Gürsoy

Kuvvetli bir Şark kültürü muhîtinde yetişmiş ve bu havâyı teneffüs ederek büyümüş olan Abdülhak Hâmit Tarhan'ın daha on üç yaşında iken İran'a gitmesi, O'na bu masal ülkesini kendi bölgesi içinde tanıma imkânını vermiştir.

Hâmid'in romantik olan tiyatro eserlerinde masallardan gelen hava kendisini sık sık hissettirir. Eserlerinden Macerâ-yı aşk, Keşmir'de (İran), Duhter-i Hindû, Hindistan'da, Nesteren, Kâbil Şahlığında (Asya), Eşber, Pencap Beyliğinde, Zeynep, Turan Hükümdârlığı ve Hint Padişahlığı'nda, İlhan ve Turhan'da konu Asya'da İlhaniler sarayında geçer. Finten'de Beyrut ve Hindistan bölgelerine yer verilir. Sardanapa'da Âsûr Tarihi söz konusudur. Hakan'ın konusu Orta Asya'da Türk Yurdu'nda geçer.

Efsânevi Asya ve Uzak Şark, yalnız bölge olarak değil, masalımsı havâsiyle da eserlere girmiştir. Münecimlerin doğan çocuğun falına bakıp, istikbâlini görmeleri, arkadan arkaya âşık olmalar ve aşk acılarıyla memleketini, sarayını, tahtını tacını terkederek, diyâr diyâr dolaşıp sevgiliyi aramalar, zehir içerek ölme ve pan-zehir içerek dirilmeler, sevgiliyi görünce bayılmalar, tayy-ı zaman ve tayy-ı mekân sırrına ermiş olmaları, elinde kesik başıyla dolaşan hayâletler, gâibden haber vermeler, rûyâda geçmişin, hâlin ve geleceğin bir silsile hâlinde yaşanması, kayıp evlâdın vucûdundaki işâret vâsıtasıyla tanınması. v.b. hep masallardan gelme unsurlardır.

Bütün bu te'sirler, bir dereceye kadar romantik tiyatroya bağlansa bile, hiç bir zaman Şark Kültürü'nden kopmamış olan Hâmid'in şahsiyetinin temelini yoğuran muhîtinden gelmektedir.

Hâmid'in ilk tiyatro eseri olan Macerâ-yı aşk'ın tamamında bir masal havası eser. Konu, bir efsâne, bir masal ülkesi olarak kabûl edebileceğimiz Şark'ta (Keşmir ve İran'da) geçer. Kahramanlar hayâtiyeti, şahsiyeti olmayan insanlar olup, ancak masal tiplerinde rastlanabilecek husûsiyetdedirler. Keşmir Meliki'nin kızı Sâkibe Sultan'ın doğduğu gece münecimler, O'nun bir şehzâdeye âşık olacağını haber vermişlerdir. Baba Âdil Behram, kızının yanında şehzâde lâkırdısı söylenmesini yasaklar. Melik'in tıpkı masalları andıran bir tedbirle takdire karşı

karşı koymaya çalışması, kızının kim olduğunu bilmediği Haydar Mirza'ya âşık olmasını engelleyemez. "Muhabbet diyorsun. Ben seni daha doğmadan severmişim demek olur. Çünkü doğduğum gece müneccimler haber vermiş ki bir şehzâdeye âşık olacaktım." (M.A, S.61).

Haydar, İran'da Şah İsmail'in torunu bir şehzadedir. Sakibe Sultan'ın vasfını iştir iştirmez, O'na derhal âşık olmuş, hiç görmediği halde nikahlandığı eşini, anasını, babasını, memleketini terkederek Keşmir'e gelmiş ve Sakibe Sultan'ın âşiretinde uşaklık etmeye başlamıştır. Keşmir'de hakiki kimliğini saklayarak yaşamaktadır. Kahramanların şehzade ve sultan olmaları, âşıkların memleketlerini terketmeleri masallardan gelme hususîyetlerdir..

"Tebriz'de Sakibe Sultan'ın vasfını işittin, sanki kızın muhabbeti sana vasfıyla gönderilmiş gibi kulağına girer girmez mecnun gibi mecbur oldun. Babanı unuttun, kendini unuttun. Babanın sana alacağı Zeynebi unuttun nihayet bahaneler va'dler hiyleler bilmem nelerle gurbete çıktın" (Macerâ-yı aşk, S. 41)

Haydar, hayâliyle avunmaya çalıştığı Sakibe'yi karşısında görünce tıpkı Mecnun'un da Leylâ'yı tanıyamadığı gibi, önce sevgilisini tanıyamaz. O'nun hakikat olduğuna inanamaz. gerçeği anlayınca da düşer bayılır. Sakibe'nin ellerini tutması üzerine de ayılır. Bütün bunlar masallardan gelen hususîyetlerdir.

Aynı eserde Şirin ile Muzaffer birbirlerine yıllar sonra kavuşan iki sevgilidirler. Oturup ta konuşunca birbirlerinin süt kardeşi olduklarını öğrenirler. Bu iki sevgilinin ayrılması için onlarca yeterli sebeptir. Şirin, göğsünden çıkardığı bir şişe zehiri içerek ölür. Muzaffer, Şirin'in göğsündeki ikinci şişenin pan-zehir olduğunu anlar. Şirin'e bu şişeden içirerek, O'nun yeniden hayâta dönmesini sağlar. "Bu nedir ? Bu da mı zehir ? (Kandilin ışığında şişeye bakarak) Oh.. ? Oh.. buldum buldum° Şükürler olsun° Buldum... Pan zehir! (Hançeri atar şişeyi ağzına yaklaştırır ve içirir geri çekilir.

Sakibe, Bedri Felek'in hançerle üstüne saldırması üzerine bayılır. Etrafındakiler, O'nun öldüğüne hükmederler. Âdil Behram, kızının bayıldığını anlayınca bir iksir koklatmak sûretiyle, O'nu ayıltır. "Bayılan ayılmaz mı?... Evet ya ne zannediyorsunuz? Bayılmış..... (Âdil Behram cebinden bir ufak şişe çıkararak) sevin Haydar.. sevin.. bu ihtiyara da duâ et. (Şişeyi Sakibe'ye koklatır Sakibe silkinir.)

Eserin sonunda Sakibe'nin mecnun misali bir aşk delisi haline geldiğini görürüz.

Hâmid'in İçli Kız adlı eserindeki kahramanlar da, tıpkı diğer tiyatrolarında olduğu gibi kukla şahsiyetlerdir. İyiler âdetâ bir melek, kötüler ise şeytan kılığındadır. Sabiha adlı genç kız, kendisine aşk mektubu gönderen İzzet adlı tanımadığı gence derhal âşık olur. "Bir an düşmeğe mâni' tasavvur etsem bir gün mâtem tutuyorum.. Bir kere rûy;âda görüşmeyecek olsam bir kaç gece uykusuz kalıyorum.

Bir taraftandan dakikada bir artan muhabbetim bir lisan ile söylenemeyecek dereceden bin kat daha bâlâ. Berü tarafta bu muhabbet yüzünden çektiğim azab insan kalbinin tahammül edemeyeceği belalardan bin kat beter? . Biliyorum. Görüyorum. Hükmediyorum yine seviyorum.. yine sevmekten başka istediğim yok.. ah?. Ne kadar seviyorum Yarabbi ne kadar seviyorum!..” (Macerâ-yı aşk, S. 34-35).

Hiç tanınmayan bir kimsenin sadece aşk mektubunu okumakla duyulan aşkın şiddeti, ancak Leylâ ve Mecnûn hikâyelerine yakışacak bir sûrettedir.

Nesteren adlı eserde Nesteren, kendisine âşık olan Bender’i babasının katili ve aynı zamanda da sevgilisi olan Hüsrev’i öldürmeye teşvik eder. Bender, Hüsrev’i öldürdüğü takdirde, Nesteren’le evlenecektir. Tıpkı masalları andıran bu durum, yine masalsı bir tarzda gelişir. Kahraman Bender Hüsrev’in yerine bir kuşu öldürerek, onun kanına buladığı kılıcını Nesrin’e getirir.

Evet, Bender diyeceğini dedi.
Vazîfen Hüsrev’in ölmesi idi,
Vazîfeni yaptın Hüsrev ölmedi.

Nesteren, S. 144)

Hâmid’in tiyatro eserlerinden Zeyneb, tamâmen bir masal havası içerisinde cereyân eder. Turan Hükümdârı Abbas, derviş kılığına girerek, Hint hükümdârı A’lâ’nın sarayına gelir. Padişahların tebdilî kıyâfetle dolaşması, masallarda sık sık rastlanan bir husûstur. Abbas, A’lâ’ya âit olan has bahçede saz çalarken Zeyneb’le karşılaşır ve O’na derhal âşık olur. Zeyneb’de Derviş’i sevmiştir. Abbas, A’lâ’dan Zeyneb’i ister. Zeyneb, has bahçede gördüğü Derviş’e âşık olduğundan hakikî kimliğini bilmediği Abbas’la evlenmek istemez. A’lâ, ülkesini Abbas’ın saldırısından korumak için zeyneb yerine Ceyran’ı Turan hükümdârına gönderir. Zeyneb, Abbas’la Derviş’in aynı insan olduğunu anlayınca olağanüstü bir kuvvete sahip olur. Tayy-ı mekan ve tayy-ı zaman sırrına erer. Atiye ve Maziye adlı iki melek sayesinde görünmezlik sırrına eren Zeynep, uzak mesafeleri bir anda kat’ eder. A’lâ’nın ceza olsun diye zindana attırdığı Zeynep, orada annesi Hüma’yı rüya vasıtasıyla bularak, çocuklarının iâşesini te’min etmek için burada çalışan Cellat’ı yola getirerek zindandan kurtulur. Bu hal bize Leyla vü Mecnun hikâyelerindeki avcı motifini hatırlatmaktadır. Yeni evli olan Abbas ile Ceyran’a rahat vermeyen Zeyneb, Hint hükümdârının merhum eşi Zehra’nın kılığına girer.

”Âşık-âne bir tarz ile Ceyran’ı perdeli kapının yanına getirip içeriye gitmek için perdeyi açınca kapının iç tarafında kefen-pûş birhayâlin durduğu görür. Abbas, bunu görünce dehşetle haykırarak geri çekilir.” (S. 114).

Ceyran, Zeyneb’in A’la tarafından öldürüldüğünü öğrenir. Fakat Zeyneb’in hayâlî O’nu sık sık ziyâret ederek korkutur.

”Bu sırada zulmet; zulmet-i sahya içinde Zeyneb’in kanlı kefenle ve ser-i bürdesi elinde olarak merfû olduğu hâlde yerden çıkıp, Ceyran’a doğru takarrüb ettiği müşâhade olunur.” (Zeyneb, S. 132)

Bu husûs, XII. Yüzyılda Orta Asya’da başlayıp, Anadolu’da da yaygın bir şekilde söylenen kesik baş hikâyelerinden gelme bir motif olarak düşünülebilir. Zeyneb, önce Kafkasya’dan kaçırılara âilesinden koparılmış olmakla, daha sonra A’lâ’nın sarayındaki esâretiyle ve nihayet sevdiği Abbas’la Ceyran’ın evlendirilmesiyle haksızlığa uğramıştır. Zeyneb’in yanında yer alarak o’ndaki üstün kuvvetlerin varlığına sebep olan Maziye ile Atiye adlı iki melek Zeyneb’e evleneceği adamı, ya’nî Abbas’ı çok uzaklarda olmasına rağmen genç kıza gösterirler.

”Yüzü örtülü siyah-puş birisinin durduğu görülür” (S.. 140)

Maziye

”Sür’atle gidip siyah-puşun yüzünü açar yine derhal kapayarak”

”İşte uyuyor”

(S. 141)

der. Eserde ”nihân peykerân” adıyla vasıflandırılan Atiye ile Maziye’nin Zeyneb’in Abbas’ı fazlaca görüp konuşmasına müsaade etmediklerini de müşâhade ederiz.

Zeyneb, on sekiz günlük mesâfeyi bir anda kat’ eder. Bu olağanüstülük ancak masallara yakışır bir hususiyettir. Zeyneb, kendisine seslenen annesini onsekiz günlük uzak mesafeden işiterek cevap verir.

Hüma

”Yukarıya hitap ederek”

Zeyneb!... Zeyneb!... Zeyneb!...

Havada bir ses

Ne istersiniz?... Ne istersiniz?... (Zeyneb, S. 147)

Zeyneb, fevkal-beşer kuvvetlerini yanındaki iki ”ruhanî peyker”e borçludur.

Ceyran’ın arada sırada başı elinde dolaşan Zeyneb’i görmesini Abbas şöyle izah eder:

”Ah!.. -Evet işte eminim ki haremde de birinin ruhâniyetini görüyor sanıyorum ki cariye dediği güzeli ya’ni asıl Zeyneb’i öldürdüler, kendisinin de haberi belki de dâhili var, rikkatinden, hiddet-i fikrinden, yahut fart-ı muhabbetinden, yahut nedametinden dediğim gibi başı elinde bir maktule görüyor.”

Zeyneb, bir an içinde fikrini değiştirerek kendisi veya Abbas’ın ölen haremi Zehra olabilmektedir.

”Evet. Ben istediğim şekli surete girerim. Fakat Zehrayım!...” (Zeyneb, S. 166)

Atiye ile Maziye’nin varlığı Zeyneb’in yok olmasına sebep teşkil eder..

Zeyneb, tıpkı masallardaki gibi ellerini birbirine vurduğunda Maziye adlı melek zuhureder. Zeyneb, Maziye'ye arzusunu söyler söylemez, Hindistan'ın zalim hükümdarı A'lâ'nın kendisini asmış olduğu ortaya çıkar. A'lâ, intihar etmek suretiyle hak ettiği cezâyı kendi eliyle bulmuş olur. İyilerin iyilik, kötülerin kötülük bulacağı fikrine burada da yer verilmek sûretiyle masallarda olduğu gibi okuyucuya ders verilmek istenmiştir. Zeyneb, yine Maziye vasıtasıyla A'lâ'nın asılmış olduğu meydanın manzarasını gözlerönünden kaldırır.

Abbas ile Ceyran'ın birbirlerine yaklaşmak istedikleri bir zamanda yine yine ortalık kararır ve Zeyneb beyaz kefenli olduğu halde ortaya çıkar. Abbas, hayâleti öldürüyorum zannıyla karanlıkta Ceyran'ı hançerler Aslında karanlık ve bu yanlış öldürme Zeyneb'in Ceyran'dan kurtulmak ve intikam almak için hazırladığı bir tertiptir. Bütün fevkaladeliklerine rağmen aşka mağlup olan Zeyneb, Abbas uğruna bütün bu imtiyazlarından vazgeçerek beşerî hususiyetlere kavuşur.

İlhan'da da bir masal havası eser. Onlar yapa dursunlar, biz gelelim.....'' ifâdesini hatırlatan bir tarzda eserde Hâmid'in üç ayrı yerdeki hayatı aynı zamanda verdiği görürüz.

Kâbil'de bu haller vuku' bulmakta iken diğer tarafta Emir Hasan'ın kendi çadır veya odalarındaki kendi kendilerine konuşmaları verilir. Bu masallardan gelme bir hususiyettir.

Hâmit, Şekspir'in eserlerini hatırlatan bir tarzda İlhan'a cinleri, perileri sokmuştur. Eserde bir mecliste ancak Hâfız Şirazi'nin görebileceği ruhânî kızlarla karşılaşırız. ''Horasan''da Hafız Şirazi'nin ikamet-gâhı, Hâfız ile Emir Çoban müsahabet halinde. Bir tarafta Emir Çoban'ı göremeyip ancak Hafız'a meşhud benât-ı ruhaniye durur. Bir kenarda büyük bir canak ile kadehler.'' (İlhan, S. 57) Bu ''âlem-i ma'nâ'' ve ''dâr-ı fena''ya mensup kızlar Hafız'a mey sunarlar. Ne erkek, ne de kadın olmayan bu ruhlara hitap eder. O'nun gaible sohbet ettiğini zanneden Emir Çoban hayrete düşer. Hafız Şirazi'nin ''hep birden edin geldiğiniz âleme pervaz'' (S. 62) demesi üzerine ruhânî kızlardan birisinden istediği doluyu içer ve Emir Çoban'la ilgili olarak gelecekte haber verir. Emir Çoban zalim İlhan Bahadır Han'ı katletmediği takdirde katledilecektir. (İlhan, S. 62)

Gaibden haber vermede yine masallarda rastlanan bir hususiyettir.

Bağdat Hatun rüyada hem çocukluğuna dâir tatlı hatıraları, hem de geleceğine dair hadiseleri görür. Âdetâ Bağdat'ın şuur altına itilmiş, gizli kalmış bütün duyguları rüyalarla açığa vurulmuştur. Altı-yedi yaşlarında çocukken arkadaşlık eden Bağdat'la Bahadır, arkalarında dadılar sarayın bahçesinde havuzun kenarında oturarak konuşurlar. Bu çocukluk devrini gösteren rüyadan sonra Bağdat Hatun, gençlik devresine âit bir rüya görür onaltı -on yedi yaşlarındaki Bağdat'la Bahadır bir ırnak kenarında çiçekler ve meyvelerle süslü bir bahçede sohbet ederler.

Bağdat Hatun'un Emir Hasan'ın aşkını reddettiği rüyayı İlhan'ın birçok cariyele ba'de içerek raksetmesi sahnesi ta' kib eder. Bağdat, İlhan'ı kıskanarak ağlar. Nihayet birbirlerinin çocukluk âşıkları olan İlhan'la Bağdat evlenirler.

Daha sonra Dilşad'ın Bahadır'ın iltifatına mazhar olması ive İlhan'la evlenmesi sahnesi gelir ki bu Bağdat'ı müteesir eder.

Nihayet Bağdat Hatun, Emir Çoban'la Emir Hasan'ın çarpışmalarını ve kardeşlerinin ölümünü görür. Bir rüyada geçmişin ve geleceğin bir silsile halinde görülmesi ve yaşanacak hadiselerden haberdar olunması , ya'ni rüyanın bir nevi fal halini alması yine masallardan gelen bir hususiyettir.

"Altı yedi yaşlarında biri oğlan biri kız gayet güzel giyinmiş iki çocuğun arkalarında dadıları olduğu halde el ele evererek bir büyük saray nerdübanından bahçeye indikleri bir havuz kenarına gidip orada konuşmağa başladıkları müşâhade olunur." (S. 26)

Bu kız çocuğu Bağdat, erkek çocuğu ise Bahadır'dır. Daha çocukken birbirlerine âşık olmuşlardır.

"On altı on yedi yaşlarında iki muaşaka bir ırmağın kenarında çiçekler ve meyvelerle müzeyyen bir mahall-i istirahatte ferş ü bâlihler üzerinde hoş nişinane müsahabet ettikleri müşahade olunur. (S. 26)

Bağdat'la Emir Hasan arasındaki mücadele devam eder. Nihayet kızlarla eğlenen Bahadır Han'ı, Bağdat'ın kıskanarak ağladığı görülür. Nihayet iki sevgili evlenirler.

Dilşad'ın Bahadır'la evlenerek, Bağdat'ın mevkiini paylaştığını müşahade ederiz. Rüyanın sonunda Çobaniyan sülalesi katledilir. Bu uzun rüya aynen hayattada da yaşanır.

Turhan adlı eserde, İlhan'da Hafız Şirazi'nin sahip olduğu üstün kuvvetlere Turhan'ın da sahip olduğunu görürüz. Turhan, bir akşam vakti sarayının bahçesinde otururken, kendi kendisine söylenir. Ağaçlar arasına gizlenmiş olan peri kızları Turhan'ı dinleyerek, O'nun sözlerine cevap verirler. Turhan, gaibden geldiğini zannettiği seslerin sahibini arar, göremeyince şaşırır. Turhan'la bir peri kızının alay mahiyetindeki konuşmasını diğer peri kızları kahkahalarla karşılarlar. Bu kızlar Turhan'ın kamburuyla alay ederler.

Kambur (Turhan), intihar etmeye karar verir. Buna teşebbüs ettiği esnada ağaçlardan inip te gizlice yanına yaklaşmakta olan peri kızlarının çığlıklarıyla irkilir. Kızları yanına çağırır ve onların verdiği ba'deyi içer. Peri kızlarıyla Kambur arasındaki konuşma uzayıp gider ve hepsi birden şarap içerler. Bu sohbe gizli bir musiki raks ve gazelde katılır. Ağaçların arasında kefen giymiş olduğu halde Dilşad çıkar. Dilşad, öldürdüğü Bahadır'ı yine müteveffa olan Bahadır'dan kıskanarak, İlhan'a olan aşkını dile getirir. Bu arada Dilşad, Bahadır ile Bağdat

Hatun'un Ya'kub Çelebi ile Lized'in ve küçük bir oğlan çocuğunun tayflarını görür. Başka tayfları da gören Dilşad düşerek ölür. Bunun üzerine kambur ihtihar eder.

Hâmid'in seksen üç yaşının mahsülü olan Hakan adlı piyeste olağanüstü durumlarla karşılaşırız. Çoban kızı olarak karşımıza çıkan koncuyc Türk tarhanlarından Gökalp'in kızıdır. Üç yaşında iken kendisini bir boğanın saldırısından kurtaran kıptiler tarafından kaçırılmıştır. Koncuyc, kıptilere melike olmuştur. Zeyneb adlı eserdeki Zeyneb gibi bir takım üstün kuvvetlerle mücehhez olan Çoban kızı (Koncuyc) Türk Hakanı'nın rüyasına girer. Hakan rüyasına giren bu çoban kızına tıpkı masallarda olduğu gibi âşık olur.

Rüyama bir çoban kızı girmişti dün gece
Kalbimde şimdi bir sızı var.

(Hakan, S. 14)

Hakan, çoban kıyafetine girerek tebdili kıyâfetle dolaşırken, rüyasında görüp de âşık olduğu Çoban Kızı'yla karşılaşır. İstedığı zaman görünmezlik sırrına erişebilen Çoban Kızı, kendisini şöyle anlatır.

Ben ruha benzerim, yaşarım hiç gözükmeden!

(Hakan, S. 27)

Çoban Kızı hanlardan, tarhanlardan kurulu bir mecliste Gökalp'in kayıp kızından haber vermek için kehânete dalar. Çoban Kız maziye bakmakla köye bir kervanın geldiğini görür. Onların içindeki ihtiyar çoban dört beş yaşlarındaki güzel, kibar kızını kaçıtır,

Mâziye bir nigâh:

Görmekteyim ki bir köye inmekte bir kârıban
Nazırdı köyde onlara bir ihtiyar çoban
Var içlerinde görmedeyim bir kibar kızı;
Şek yok çalındığında.....

(Hakan, S. 41)

Tarhanlardan Gökalp, gaibden haber veren bu çoban kızının kayıp kızı olduğundan göğsündeki ben vasıtasıyla emin olur. Burada bir işaretin hüviyeti belli etmekte kesin yol olmasının da masallardan gelme bir husûsiyet olduğu dik-kati çeker.

Gökalp

(Koltuğundan inip kıza gelerek)

Göğsünde var mı ben?

Çoban Kızı

Zaten demin-kızım-dediniz, varsa işte ben!

(Hakan, S. 43)

Gökalp

Lâzım değil şهادeti bir başka kimsenin.

Rahmetli validende de varmış bu ben senin°

(Hakan, S. 43)

Koncuy da tıpkı Zeyneb'de olduğu gibi mazideki veya uzaktaki bir hadiseyi müşahade etme)vasfına mâlildir. Koncuy, çok önceleri vefat etmiş olan annesini sık sık canlı bir hayâl şeklinde görme kudretine sahiptir. Genç kız, babasının arzusu üzerine cisimlenmiş bir şekilde validesini Gökalp'e gösterir. Gökalp, mütevefa karısını çürümüş bir ceset şeklinde değil, hayttaki haliyle görür.

Lütfen bakın!

”Dediğini ya'nî bir güzel mahlûkun bir buluta rakiben yavaş yavaş geçtiğini gösterir.”

(Hakan, S. 71)

Koncuy, Hakan'la masalları hatırlatan muhteşem bir düğün neticesinde evlenir.

ERZURUM'DA HALKIN HAVA KİRLİLİĞİNE BAKIŞI.

Doç. Dr. Ahmet Nişancı

ÖZET

Hava kirliliği gerçekte, renksiz ve kokusuz bir gaz karışımı olan atmosfere, insan faaliyetleri ve enerji tüketimi sırasında zararlı artıkların karışması sonucunda meydana gelmektedir.

Nüfus yoğunluğuyla orantılı olarak ve büyük ölçüde insanın bizzat kendisinin (bilerek veya bilmeyerek) meydana getirdiği hava kirliliği canlı-çevreyi etkilemekte, tehlikeli boyutlara ulaşabilmektedir. Bu husus en azından belli hava durumlarında sözkonusu olduğunda, alınacak tedbirlerin uygulamada başarılı olabilmesi de, büyük ölçüde orada yaşayanların yardımlarıyla mümkün olacaktır. Gerekli işbirliğinin sağlanması ise ancak konunun halk tarafından anlaşılması ve alınacak tedbirlerin benimsenmiş bulunmasına bağlıdır

GİRİŞ

Hava kirliliği gerçekte renksiz, kokusuz bir gaz karışımı olan atmosferin normal bileşiminin insan faaliyetleri ve enerji tüketimi sonucu bozulması şeklinde olmakta; böylece kirliletiçi kaynağın yoğunluğuna ve artık madde miktarına bağlı olarak kirlilik meydana gelmektedir. İnsanın bizzat kendisinin sebep olduğu hava kirliliği (geniş anlamda çevre kirliliği) belli bir sınıra eriştiğinde, canlı çevreyi (insan, hayvan ve bitki örtüsünü) etkilemekte; tehlikeli boyutları bulabilmektedir. Başka deyişle, kirliliğin meydana getirilmesinde, yayılmasında ve taşınmasında insanın büyük payı bulunmaktadır. Ancak bu durum çoğu zaman gözden uzak tutulmakta, yahut insanoğlu kendisini sorumlu görmemektedir. Hava kirliliğinin sağlık yönünden tehlikeli boyutlara ulaşması durumunda ise en azından belli hava durumlarında alınması gerekli tedbirler konusu ve bunların uygulamada başarılı olma şansı da büyük ölçüde orada yaşayanların yardımlarına kalmaktadır. Başka deyişle, sorun öncelikle orada yaşayan sade vatandaş tarafından anlaşılmalı, daha sonra ilgili kişi veya kuruluşların yapacağı çalışmalara halkın şuurlu olarak katılması sağlanmalıdır.

METOD

Yukarıdaki görüşlerin ışığında, Erzurum'da hava kirliliği poroblemının halk tarafından bilinip bilinmediğinin ortaya konulması ve bunun derecesi araştırmaya değer görülmüştür. Ayrıca bu konuda alınacak tedbirlere ne ölçüde halkın katkıda bulunabileceğinin anlaşılması amacıyla şehirde anket araştırması uygulanmış, elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir. Çevre Sorunları Araştırma Enstitüsü ve Coğrafa Bölümü talebelerinin yardımıyla önceden hazırlanmış anket formu, Erzurum şehrinin muhtelif semtlerinde uzun zamandır yaşayan yetişkin kimselelere uygulanarak cevaplar (onbeş soruya) alınmıştır (toplam 120 kişi). Bu sorular çok şıklı olup, bazılarında birden fazla cevap verilmesi uygun görülmüştür.

ANKET FORMLARININ ANALİZİ

Yapılan anketler sonunda, şehirde yaşayanların büyük çoğunluğu (% 96.8 oranında) çevrede hava kirliliğinin bir sorun olduğunu ifade etmektedir. Bu arada kent in en önemli sorununun hava kirliliği olduğu şeklindeki görüş yanında (% 63.2), cadde ve sokakların kirliliğini ön plânda görenlerin oranı % 29.3'dür. İçme ve kullanma suyu kirliliği ile (% 5.3,) trafik sorunu (% 2.3) Erzurum için henüz büyük bir tehlike teşkil etmemektedir. Bu problemleri aynı oranda önemli görenlerin oranı ancak % 9.8'dir.

Durum değişmediği takdirde, çevrede hava kirliliğinin yakın gelecekte tehlikeli boyutlara ulaşacağı beklenmektedir (% 81.0 oranında).

Şehirde yaşayanlar havanın kirlenmesine sebep olan kaynakların başta "ev ve bina baca dumanları" olduğu şeklinde cevap vermekte (% 61.5) "ekmek fabrikası ve fırın" (% 10.0), "tren baca dumanı" (% 9.5), "motorlu taşıtlar" (% 8.9), "hamam" (% 7.8) gibi tesislerin hava kirliliğindeki paylarının az olduğu anlaşılmaktadır. Çok düşük oranda (% 2.4) kirliletiçi kaynağın başka unsurlar olduğu fakat bunların adının verilmediği görülmektedir. Bu cevaplar içinde önemli bir kısmından (% 28.9) , hava kirliliğinde belirtilen kaynakların hepsinin aynı derecede payı bulunduğu şeklinde sonuç çıkmaktadır.

Ankete katılanların ekseriyeti Türkiye ölçüsünde hava kirliliğinin en yoğun şekilde belirlediği kent olarak Ankara'yı göstermişlerdir (% 54.9 oranında). Bu sonuç bir bakıma, hava kirliliğinin çevrede büyük bir sorun olduğu ve bunun gelecekte tehlikeli boyutlara ulaşacağı ve nihayet şehrin en önemli sorununun hava kirliliği olduğu şeklindeki görüşlerle çelişki teşkil etmektedir. Türkiye ölçüsünde Erzurum ancak ikinci derecede yoğun hava kirliliğine sahip şehir olarak görülmektedir. Bu sonuçta bir bakıma halkın çeşitli kaynaklardan duyduklarının ve okuduklarının etkisinde kalmış olmalarının da payı bulunduğu anlaşılmaktadır. Ankara'nın hava kirliliği çeşitli zamanlarda sık sık ele alınmakta, örnek olarak gösterilmekte, basın ve yayın aracılığıyla geniş halk kitlelerine duyurulmaktadır. Yoksa en azın-

dan belli hava durumlarında Erzurum'da veya bir başka araştırma yapılmamış yörede hava kirliliği Ankara'da olduğundan daha büyük boyutlara erişebilmektedir.

Bu anket taramasında bir başka önemli sonuç, hava kirliliğinin şehirde yaşayanlar tarafından tanınması şeklinde görülmektedir. Yapılan soruşturmalara göre, halk havanın kirli olduğunu daha çok havanın dumanlı oluşu ile (% 34.5) , havanın kokusundan (% 38.8) anlamakta, bu durum bir bakıma gerçeği yansıtmaktadır. Elbiselerin kirlenmesi (% 18.7) ve bazı sağlık sorunlarının (% 7.9) hava kirliliğini daha az oranlarla tanıtan işaretler olmaktadır. Soruların arasında toplam % 13.7 oranı ile olayı bu hususların hepsinin eşit oranda tanıttığı ifade edilmiştir.

Hava kirliliği sebebiyle çeşitli sağlık sorunları, özellikle solunum yolu rahatsızlıkları görülenlerin oranı (% 18.5) düşük olmakla birlikte, küçümsenemeyecek ölçüdedir.

Havanın tehlikeli derecede kirli olması halinde ne yapmalı şeklindeki bir soruya "görevli resmi kuruluşları uyarmalı" diyenlerin oranı (% 54.9) ile ilk sırayı almaktadır. Aynı soruya "kirletici kişi veya kuruluşların faaliyetini durdurmalı" verilen cevaplarla (% 31.1 oranıyla) soruna bir ölçüde cezai, müeyyidelerle çözüm aranmaktadır. Aynı konuda, "kapı ve pencereleri kapalı tutmak" (% 4.9), "yöreden bir süre uzaklaşmak" (% 3.3), "evden dışarı çıkmamak" (% 2.5) gibi teklifler bu tedbirlerin kalıcı ve sağlıklı olmadığını göstermektedir. Yine konuyla ilgili olarak "çevrenizde havanın kirli olduğunun ve önlenmesi gerekli olduğu konusunu herhangi bir resmi kuruluşa ilettiniz mi" şeklindeki bir soruya, büyük çoğunluk (% 97.5 oranında) "hayır" demiştir. O halde buradan şu neticeyi çıkarmak yanlış olmayacaktır: Sorunlara çözüm teklifleri kolayca öğreniliyor ve benimseniyor, ancak konuyu uygulama safhasında aynı şekilde başarı şansı yüksek bulunmuyor.

Erzurum'da hava kirliliğinin önemli bir problem olduğu, kirletici kaynaklar ve olayın tanınması yanında şehirde hava kirliliğinin farklı derecelerden etkili bulunduğu semtler de ayrılabilir. Başka sözle şehrin havasının nisbeten kirli olduğu semtler öncelikle "istasyon civarı" (%31.3), şehrin merkezi durumundaki "hükümet meydanı" (% 24.7) gösterilmekte, hava kirliliğinin en az hissedildiği semt ise (% 1.2 oranıyla) güney yamaçlarda kurulmuş bulunan "köşk mahallesi" olmaktadır. Bu soruya verilen cevaplarda genel olarak isabet bulunmakta, ancak "kale civarı" (% 6.0), "mahallebaşı" (% 6.0) ve "dağ mahallesi" (%1.2) gibi aslında hava kirliliğinin belirgin olabileceği tahmin edilen semtlerin düşük oranlarla temsil edilmesi dikkati çekmektedir. Bu durum muhtemelen örnekleme usulü soruşturmanın istatistiki anlamda yeterli olamaması ve belirtilen semtlerde oturanların yahut tanıyanların yeterince ankete katılmamış olmasının bir sonucudur. Birden fazla semtin havasının aynı derecede kirli olduğu görüşünde olanlar toplam değerlendirme içinde % 27.7 gibi yüksek orandadır.

Yine konuyla ilgili bir başka soru gurubu şehrin iklimiyle doğrudan bağlantılı olarak tertiplenmiştir. Hava kirliliğinin zaman yönünden gidişini ortaya koyması bakımından, ankete katılanların yine büyük bir ekseriyeti (% 93.1) olayın kış mevsiminde meydana geldiğini ifade etmektedir. Bu durum bir bakıma gerçeği yansıtmaktadır. Diğer mevsimlerde hava kirliliğinin dikkati çekmeyecek derecede etkisiz olduğu söylenebilir. Olayın hafta boyunca gidişini ortaya koyacak mahiyetteki soruya cevap verenlerin ekseriyeti (% 59.5) iş günleri (hafta içi) ile tatil günleri (hafta sonu) arasında hava kirliliğinde bir farklanma görmediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum, şehir havasının daha çok 'ev ve bina baca dumanlarıyla' kirletildiği sonucu ile uygunluk içinde bulunmaktadır (ev ve binaların kış yarıyılında -Ekim-Mart- devamlı ısıtılması gerekmektedir). Daha düşük oranlarla temsil edilmesine rağmen (% 27.3) hava kirliliğinin özellikle hafta içinde etkili olduğu görüşünde olanlar ise kirliliğe "ev ve bina baca dumanları" etkisi yanında, muhtemelen "ekmek fabrika ve fırını" gibi tesislerle, "motorlu taşıtların" hafta içinde daha aktif rol oynadığının etkisini yansıtmaktadır. Hafta sonunda ikinci grup kirletici kaynakların faaliyetini durdurmuş veya en azından sayıca azalmış olmaları sonucunu, yine bu günlerde nisbeten düşük oranda (% 13.2) hava kirliliğinin etkili olduğunu ifade edenlerin görüşünden kestirmek mümkündür. Gün içinde hava bilhassa aşırı soğumalar sonucu kuvvetlenen termik yüksek basınçlı hava durumlarında belirgin olmaktadır. Kış günlerindeki teşekkülüleriyle bu hava durumlarında sabah ve akşam saatleri hava kirliliğinin özellikle dikkati çektiği ankete katılanların cevaplarından anlaşılmaktadır. (Sabah % 42.6, akşam % 43.4 oranında). Bu durum ayrıca sabah ve akşam saatlerinde ısıtma faaliyetlerinin artması; aşırı soğumuş, yoğun hava içerisinde kirletici artıkların birikmesinin de bir sonucu olmaktadır.

"Hava kirliliği tehlikeli boyutlara ulaştığında kentte hangi tedbirler alınmalı" şeklindeki bir soruya verilen cevaplarda çeşitli tedbirler arasında, "ısı üretmek amacıyla daha az kirletici yayan yakıtlar kullanılmalı" tarzında olanı ağırlık kazanmaktadır (% 41.4), Bunu, "kirletici yayan bacalara süzgeç (filtre) takılması teklifi tâkip etmekte (% 31.7 oranıyla), pratik bir çözüm yolunun arandığı anlaşılmaktadır. Teklif edilen tedbirler arasında üçüncü sırayı % 17.2 oranıyla "kirlenmeye sebep olan kişi ve kuruluşların cezalandırılması" şekilde olan görüş almaktadır. Bu tedbirler gurubu içerisinde birden fazla yolun uygulanması gereğine yer verenlerin oranı toplam sayı içinde % 17.2 oranına erişmektedir.

Nihayet hava kirliliğinin önlenmesi konusunda en uygun yolu "konunun devletçe ele alınmasında" görenler çoğunluk teşkil etmektedir (% 56.8) Konunun yine bir resmi kuruluş olan "belediyelerce denetlenmesi" gerektiği görüşünde olanlar da % 28.0 oranı ile temsil edilmektedir. Bu netice bir bakıma, hava kirliliği konusunun yörede büyük boyutlara ulaşmış olduğunu göstermesi kadar, sorunu meydana getiren insanın bizzat kendisini sorumlu görmemesi gibi dikkati çekici başka netice de çıkmaktadır. Hava kirliliğinin önlenmesinde veya

temiz tutma konusunda en uygun yolun "kişilerin kendi uğraşları olması gerektiği" görüşünde olanlar ancak % 15.2 oranına ulaşmaktadır.

Böylece Erzurum'da uzun süredir yaşayanların, anket şeklinde tertiplenmiş sorulara verdikleri cevaplarla ve bunların kısa yorumlarıyla gerçek değerlendirilmesi konuya bir başka açıdan bakılmağa çalışılmıştır. Elde edilen neticeler ileride aynı konularda yapılacak başka araştırmalarla, özellikle kirletici kaynakların dağılışı ve kirlilik miktarının ölçülmüş değerlerle karşılaştırılması yararlı olacaktır. Böylece netice hava kirliliğini önleme yolunda yapılacak çalışmalar ve alınacak tedbirlerin uygulamada başarılı olması da büyük ölçüde artacaktır.

SONUÇ

Erzurum'da halkın hava kirliliğine bakışı konusunda yapılan anket çalışması ve bunun kısa yorumu özetlenebilir. Buna göre;

- şehirde hava kirliliğinin büyük bir sorun olduğu görülmekte,
- şehirde yaşayanlar havanın kirlenmesine sebep olan kaynakların başında "ev ve bina baca dumanlarının" geldiğini belirtmekte,
- halk, havanın kirliliğini, havanın kokusundan ve isli-dumanlı oluşundan anlamakta,
- böyle günlerde bazı rahatsızlıkların, özellikle solunum yolu hastalıklarının arttığını ifade etmekte,
- şehir havasının daha kirli olduğu semtlerle nisbeten temiz olduğu semtler ayrılabilir.
- hava kirliliğinin şehirde özellikle kış mevsiminde meydana geldiği,
- haftanın bütün günlerinde aynı derecede etkili olduğu,
- gün içinde de sabah ve akşam saatlerinde kirliliğin dikkati çektiği görülmektedir.
- Alınacak tedbirler konusunda "ısı üretme amacıyla daha az kirletici yayan yakıtlar kullanılması" ve
- "kirletici yayan bacalara filtre takılması" gibi pratikte önemi olan teklifler çoğunluk tarafından benimsenmiş bulunmaktadır.
- Hava kirliliğinin önlenmesi konusunda en uygun yolu "konunun devletçe ele alınmasında" görenler ekseriyeti teşkil etmektedir.

BELLİ HAVA DURUMLARINDA ERZURUMUN HAVA KİRLİLİĞİ.

Doç. Dr. Ahmet Nişancı.

ÖZET

Erzurum şehri ve yakın çevresinde hava kirliliği kış aylarında özellikle dikkati çekmekte, ev ve binaların ısıtılması sırasında baca dumanlarıyla atmosfere fazla miktarda zehirli artıklar verilmektedir.

Hava kirliliği belli hava durumlarında tehlikeli boyutlara ulaşmakta, Türkiye ölçüsünde yörenin yüksek basınçlı durgun hava şartları ve sıcaklık terselmeleri (inversiyonu), sis örtüsü teşekkülü ile azalmış görüş uzaklığına yerveren hava durumlarında yüksek SO₂ konsantrasyonu görülmektedir. Buna karşılık, aynı mevsimde kış hava şartlarıyla alçak basınçlı hava durumlarında şehrin muhtelif semtlerinde yapılmış bulunan SO₂ ölçüm değerleri genellikle düşük bulunmaktadır.

Giriş

Kokusuz, rensiz bir gaz karışımı olan atmosferin özellikle insan faaliyetleri, enerji tüketimi sonucu kirlendiği görülmekte; hava kirliliğinin belli hava durumlarında canlı-çevre yönünden tehlikeli boyutlara ulaştığı bilinmektedir.

Alan yönünden en küçük bir birim teşkil eden yer (veya çevre), tabii şartları (yeryüzü şekilleri, iklim, toprak örtüsü) yanında canlı unsurlarıyla da (insan, hayvan ve bitki örtüsü) ayrılmaz bir bütündür. Böyle bir yöre durumunda olan Erzurum'da hava kirliliği özellikle kış aylarında (Aralık, Ocak, Şubat) dikkati çekmektedir. Bu mevsimde, düzensiz bir yerleşim ve yoğun bir nüfusun toplanmış bulunduğu Erzurum şehir merkezinde ve yakın çevresinde, özellikle ev ve binaların ısıtılması sırasında, baca dumanlarıyla atmosfere fazla miktarda zehirli artıklar verilmektedir. Canlı-çevre için zararlı artıkların miktarı ve coğrafî şartlardaki dağılışı ile belli hava durumlarındaki etkiki dereceleri açıklıkla ortaya konulmalıdır.

Metod

Bu amaçla, günlük hava haritaları ve meteorolojik rasat değerleri yardımıyla Türkiye için karakteristik "hava durumları" tespit edilmiş ve aynı günlerde Erzu-

rum'un hava şartları incelenmiştir. **Hava Durumları;** yıl içindeki gidişyle bir yerin iklimini meydana getiren ve kısa zaman bölümlerinde (birkaç gün ve daha uzun) az veya çok değişmeden kalan hava şartlarıyla atmosferin toplu görünüşü olarak tanımlanabilir.

Sinoptik-istatistiki metodla yapılan analizler Erzurum'da hava kirliliğinin etkili olduğu kış aylarına (Aralık, Ocak, Şubat) sınırlı kalmakta, 1977 Aralık ayı ile 1980 Şubat arası devreyi kapsamaktadır. Bu mevsimde teşekkül eden hava durumları özelliklerinin iyi tanındığı günlerde Erzurum'a ait rasat sonuçları ile ele alınmakta, böylece hava şartları ortaya konulmaktadır. Ayrıca aynı devreler ve hava şartlarıyla belli hava durumlarında mevcut SO₂ ölçüm sonuçları da analizlere dahil edilmekte ve hava kirliliğinin etkinlik derecesi gösterilmektedir.

Genel Bakış

Hava kirliliğinin etkili olduğu yörelerde topoğrafya şartlarının da rolü olduğu açıkça ifade edilir. Etrafı dağlık, tepelik alanlarla çevrili havzalarla geniş vadi tabanı düzlüklerinde kurulmuş bulunan yerleşim merkezleri genellikle hava kirliliğinin belirgin olduğu sahalardır ve bu tür araştırmalarda örnek olarak gösterilen yerlerdir. Ancak bu genel durum tek başına hava kirliliğinin etkili olduğunu gösteren sebep değildir. Başka sözle, topoğrafik özellikler ancak belli hava durumlarıyla bağlantı içinde ele alınmalıdır. Yeryüzü şekilleri bakımından engebelerin fazla olmadığı, geniş düzlüklerin bulunduğu yerleşim alanlarında da hava kirliliğinin büyük boyutlara ulaşabileceğinin örneklerinde bulunmaktadır (Londra'da olduğu gibi). Bu bakımdan topoğrafya özelliğinden çok hava kirliliğine yer veren atmosfer şartları yakından tanınmalı, böyle hava durumları ve hava şartları açıklıkla ortaya konulduktan sonra varsa topoğrafyanın etkisi ikinci plânda belirtilmelidir.

Genel olarak, meteorolojik yönden yatay ve dikey doğrultuda hava değişiminin zayıf olduğu, kararlı (stabil) (atmosfer) şartların, zayıf gradyanlı (sıcaklık ve basınç değerleriyle) (atmosfer) ve yüksek basınçlı hava durumları hava kirliliğinin etkili olduğu devreleri karakterize etmektedir. Böyle hava durumlarında hafif rüzgâr yahut durgun hava şartları yanında, yeryüzüne doğru alçalıcı yönde hava hareketleri ve aşırı yer radyasyonu (ışınım) ile kuvvetlenmiş sıcaklık terselmeleri (inversion) ve sis olayı da birlikte görülmektedir. Aynı hava durumlarının birkaç gün üst üste görülmesi halinde yeryüzüne yakın hava bölümlerinde zararlı artıkların miktarı artmakta, hava kirliliği belirgin bir hal almaktadır. Bu durum Erzurum yöresinde daha ziyade kış mevsiminde binaların ısıtılmasında kullanılan ve genellikle enerji değeri az, zehirli gaz miktarı fazla, kalite yönünden düşük evsafıta linyit kömürleri tüketimi ve bunların usulüne uygun şekilde yakılmaması sonucunda meydana gelmektedir.

Belli Hava Durumları ve Erzurum'da Hava Kirliliği

Atmosfer dolaşım sisteminin bir bölümünü teşkil eden hava durumları özellikle basınç alanlarının coğrafi dağılışı ve hava akım şartlarıyla tanınmaktadır. Bir başka çalışmada detaylı olarak ortaya konulduğu üzere, (x) Türkiye için karakteristik oniki hava durumu ayrılabilir. Ancak bu kısa incelemede daha çok kış aylarında iyi belirmiş teşekkülleriyle dört farklı hava durumu ve bu devrelerde Erzurum çevresi için geçerli hava şartları ayrı ayrı ele alınmakta ve hava kirliliğinin ölçüsü ortaya konulmaktadır.

1. Merkezi Alçak Basınç Hava Durumu ve Hava Kirliliği.

Üç yılın kış aylarına ait hava haritaları analizleri sonunda (toplam 270 değer) "Merkezi Alçak Basınç Hava Durumu" ortalamada % 26.0 oranında teşekkül etmektedir (tablo 1). Ayrı ayrı kış aylarında aynı hava durumu farklı frekanslarla (sıklıklarla) görülmekte, en yüksek değere % 39.0 oranı ile Şubat ayında erişmektedir. Orta enlem siklonlarının yurdumuzu etkisi altına aldığı bu hava durumlarında kısa sürede sık sık değişen kararsız hava şartları hüküm sürmektedir. Bu hava durumlarının görüldüğü günlerde bilhassa sıcaklık ve nemlilik yönünden farklı hava kütlelerinin meteorolojik cepheler boyunca karşılaştığı, bol yağış, kuvvetli rüzgâr ve zaman zaman güneşli, ılıman şartların birbiri ardından değiştiği olmaktadır. Yine aynı hava durumlarında yurdumuzun iç kısımlarında bu mevsimde (kış) nisbi bir ısınmaya (veya yumuşamaya) rağmen, düşük sıcaklıklar sebebiyle etkili kar yağışları da düşmektedir.

Belirtilen özellikleriyle Merkezi Alçak Basınç Hava Durumunun görüldüğü günlere ait hava şartları örnek devreler için Erzurum'da ele alınmaktadır. Türkiye ölçüsünde düşük basınç değerleri yöre meteoroloji istasyonunda da rasat edilmiş bulunmaktadır (aktüel basınç 810.0 mb altında). Kış şartlarına oranla hava sıcaklıkları fazla düşük olmayıp (günlük ort. -2.8° ile -7.1° C) "toprak üstü düşük sıcaklığından" daha yüksek bulunmaktadır. Nisbeten yüksek hava nemi ve bulutluluk şartlarında kar yağışları görülmekte; dikey yönde bir bakıma yoğunlaşma seviyesini kestirmede bir ölçü olan "ıslak termometre değerleri" bu seviyenin oldukça yüksekte bulunduğunu göstermektedir. Hava kirliliğinin etki derecesini dolaylı olarak belirlemede önemli bir başka meteorolojik faktör rüzgâr (yön ve hızı ile) durumu olmaktadır. Aynı günlerde (tablo 2) her yönden genellikle kuvvetli rüzgârların estiği anlaşılmakta, özellikle batı sektörlü hızlı rüzgârlar dikkati çekmektedir (örnek: 13.12.1979 günü, saat 14.'te W'dan 7.3 m/sn; 19.1.1978'de yine W'dan 7.3. m/sn; 20. 1.1978'de SW'dan 6.9 m/sn v.s.). Yine bu günlerde ufki görüş uzaklığının yağışlara rağmen, genellikle fazla oluşu hava-kirliliğinin yörede etkili olamayacağını gösteren özelliklerdir.

x Nişancı, A.-Sıklık Dağılımları ve Hava Durumlarına Bağlılıkları İçinde Türkiye'nin Yağış Şartlarının İncelenmesi. Ata. Ün. Ede. Fak. yay. No. 73. - Erzurum, 197.

Gerçekten bu hava durumlarının görüldüğü günlerde ölçülmüş SO₂ değerleri düşük ortalamalarla kendisini göstermektedir. Şehirde nisbeten sıhhatli ölçüm işleminin yapıldığı Hükümet Binasına ait değerlerden örnek bir devrede (26-28.2.1980 tarihleri) SO₂ miktarı 492 ygr/m³ olarak tespit edilmiş bulunmaktadır. Aynı devrede 27.2.1980 gününe ait SO₂ miktarları şehrin on ayrı yerinde hava kirliliğinin farklı dağılımını vermektedir. Düşük değerlerle hava kirliliğinin az olduğu semtler; Orman Baş Müdürlüğü çevresi, (116 ygr/m³), Kız Meslek Lisesi (169 ygr/m³), İstasyon civarı (120 ygr/m³) olmakta; buna karşılık Hükümet Binası (492 ygr/m³), Sigorta Hastahanesi (530 ygr/m³) ile Ticaret Lisesi civarları (748 ygr/m³) havanın kirli olduğu semtlerdir.

2. Merkezi Yüksek Basınç Hava Durumu ve Hava Kirliliği.

Kış mevsiminde yurdumuz üzerinde uzun süreli devreler halinde yüksek basınç alanları da hüküm sürmekte, hafif rüzgârlı veya durgun hava şartları genellikle yağışsız, kuru soğukları ile tanınmaktadır. DoğuAvrupa ve Balkanlar üzerinden yahut Sibiryaya Antisiklonu ile bağıntı içinde, özellikle yurdumuz iç kısımlarında kuvvetlenmiş yer radyasyonu sonucu bu hava durumlarında sıcaklık terselmeleri (inversiyon durumu) meydana gelmekte; gündüzleri güneşli, fakat soğuk, geceleri ise ayazlı hava şartlarının birkaç gün üstüste görülmesi durumlarında sis olayı kendisini göstermektedir. Belirtilen özellikleriyle yüksek basınç alanlarının yurdumuzu bütünüyle etkilediği devreleri karakterize eden bu hava durumları aynı devrede % 27.3 oranında teşekkül etmektedir. Kuru soğukları ve kararlı gidişyle öncekinden tamamen farklı olan bu hava durumu daha çok aralık (% 31.8) ve ocak aylarında (% 30.0) görülmektedir.

Böyle bir devrede (21-24. Ocak. 1980) Erzurum'a ait rasat sonuçlarına göre; hava sıcaklıkları çok düşük bulunmakta, yüksek hava nemi ve yoğunlaşma seviyesinin yeryüzüne çok yakın bulunması sebebiyle sis olayı teşekkülü ve görüş uzaklığının çok azaldığı (yüz metrenin de altında) anlaşılmaktadır. Her yönden hafif rüzgârların estiği bu hava durumlarında ve durgun hava şartlarında zaman zaman hafif kar serpintileri de rasat edilmiş bulunmaktadır.

Bu şartların tabii bir sonucu olarak hava kirliliğinin etkili olabileceği beklenebilir. Gerçekten bu hava durumunun görüldüğü örnek devrede SO₂ ölçüm değerleri genellikle yüksek bulunmakta, Hükümet Binasına ait olanı 1113 ygr/m³ (21.1.1980 günü ortalaması) ve 1215 ygr/m³ (23.1.1980) 'a erişmektedir. Benzer şekilde şehrin başka semtlerinde de yüksek SO₂ değerleri tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan yer yer farklılıklar da görülmektedir: Erzurum Lisesinde 879 ve 820 ygr/m³, Eğitim Enstitüsünde 954 ve 912 ygr/m³, Sosyal Sigortalar Hast. de 113 ve 799 ygr/m³, Ticaret Lisesinde 1750 ygr/m³ ve 12 Mart İlkokulunda 768 ve 892 ygr/m³.

Tablo 1: 1977 Aralık ve 1980 Şubat devresi kış aylarında görülen hava durumlarının nisbi frekansları.

	Aralık (1977-79)	Ocak (1978-80)	Şubat (1978-80)	Ort.
Merkezi Alçak Basınç Hava D.	21.2	18.8	39.0	26.0
Merkezi Yük. Basınç Hava D.	31.8	30.0	19.5	27.3
Doğunun Yük. Basınçlı Hava D.	28.2	36.3	31.2	31.8
Doğunun Alçak Basınçlı Hava D.	18.8	15.0	10.4	14.9
	100.0	100.0	100.0	100.0

3. Doğunun yüksek Basınçlı Hava Durumu ve Hava Kirliliği.

Merkezi Yüksek Basınç Hava Durumundan farklı olarak, benzer hava şartları yurdumuzun sadece doğu yarısında hüküm sürdüğü devreler ortalamada % 31.8 oranıyla en sık görüleni olmaktadır. Aylık ortalamalar halindeki yüksek frekanslarıyla da (% 28.1, % 36.3 ve % 31.2) bu "Doğunun Yüksek Basınçlı Hava Durumları" dikkati çekmekte, bu mevsimde (kış) termik yönden kuvvetlenmiş (yer radyasyonu sebebiyle) antisiklonal hava şartlarında ekstrem soğuklar, ayazlı günler yaşanmaktadır. Yine örnek bir devre olarak 4-6.2.1980 günlerinde Erzurum ve çevresini karakterize eden rasat değerlerine göre, düşük sıcaklıklar (günlük ortalama -9.0°C ila -13.3°) görülmekte, yüksek hava nemi ve bulutluluk şartlarında her yönden hafif rüzgârlar esmektedir. Sis teşekkülü görülmemesine rağmen, yüksek olmayan yoğunlaşma seviyesi altında hava kirliliğinin tehlikeli boyutlara ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir. Gerçekten aynı günlerde yapılmış olan SO₂ ölçüm değerleri yörede hava kirliliğinin yoğun olduğunu göstermektedir. Hükümet Binası çevresi, yani şehrin merkezi 1258 ygr/m³ (4.2.1980 günü ortalaması) ve 1339 ygr/m³ (6.2.1980 günü ortalaması)'lık SO₂ miktarları kirliliğin derecesini ifade etmektedir. Yine yüksek SO₂ konsantrasyonuyla şehrin İstasyon civarı (1029 ygr/m³ ve 1040 ygr/m³), Oniki Mart İlkokulu (19078 ve 591 ygr/m³), Ticaret Lisesi (795 ve 1774 ygr/m³) ve Eğitim Enstitüsü civarı (805 ve 835 ygr/m³) aynı günler havanın kirliliği olduğu semtleridir.

4. Doğunun Alçak Basınçlı Hava Durumu ve Hava Kirliliği

Bu hava durumunda Türkiye'nin batı yarısında yüksek basınç şartları hüküm sürerken, doğu yarısında orta enlem siklonları ve onların meteorolojik cepheler şeklindeki uzantıları etkisini göstermektedir. Böyle günlerde kararsız gidişle karışık-fırtınalı ve yağışlı hava şartları meydana gelmekte, bu durum yörede meteo-

roloji istasyonu raset değerleri yardımıyla belirgin olmaktadır. Aynı hava durumunun görüldüğü örnek bir devrede (26-27. 12.1979) hava sıcaklıkları nisbeten yüksek olup (günlük ort. -2.5° ile -4.3° C'ler arası), "toprak üstü düşük sıcaklıklar"dan daha fazladır. Güneşli açık hava şartları yanında yüksek hava nemi ve bulutlulukta kar yağışı da görülmektedir. Kuvvetli rüzgârlar her yönden esmekte. zaman zaman fırtına şiddetine erişmektedir (27.12.1979) günü E'dan $a.9$ m/sn ve WSW'dan 7.2 m/sn şiddetinde). Bu iki günde hava kirliliğinin bir ifadesi olan SO₂ ölçüm değerleri genellikle düşük olup, şehrin merkezinde dahi (Hükümet Binası değeri 467 ygr/m³) nisbi bir temizlenme söz konusudur.

Sonuç

Bu kısa incelemede tespit edildiği gibi, kış aylarında teşekkül eden hava durumları ile bunların hava şartları kısa özellikleriyle ortaya konulabilmekte; yüksek basınçlı , kararlı hava devreleri yörede fazla miktarda SO₂ değerleri hava kirliliğinin etkili olduğunu göstermektedir.

Buna karşılık, alçak basınçlı, kararsız hava şartlarında düşük SO₂ değerleri ölçülmüş bulunmaktadır. Ayrıca aynı hava durumlarında şehrin havasının daha kirli bulunduğu merkezi kısmı ile çevre semtler arasında da farkların bulunduğu bir dağılış göze çarpmaktadır.

Tablo 2. Belli Hava Durumlarında Erzurum'a ait örnek günlerin rasat değerleri.

Tarih	Ort.Ba- sinç mb.	Top. üstü düşük sic.	07	14	21	07	14	21	07	14	21	Rüzgâr yön ve hız	Yağ. mm.		
	07	14	21	07	14	21	07	14	21	07	14	21			
26.2.1980	808.2	-19.0	-14.1	-4.8	-6.1	-7.1	-11.8	-6.2	-6.3	80	9	N/0,7	SSW/1,4	ESE/0,5	0.2 (kar)
27.2.1980	809.7	-13.0	-7.6	-1.9	-4.5	-4.6	-7.6	-4.2	-5.2	80	10	C	E/36	ENE/0,6	0.5 (kar)
28.2.1980	807.6	-5.6	-4.5	-0.7	-2.9	-2.8	-5.2	-2.5	-3.5	80	6	E/6.4	WSW/1,7	SSW/0,3	—
21.1.1980	811.2	-22.4	-16.1	-10.6	-11.6	-12.5	-12.5	-16.1	-11.6	85	9	WNW/0.2	WNW/0.9	C	0.1 (sis)
22.1.1980	809.9	-17.4	-12.7	-8.2	-14.2	-12.3	-12.7	-9.5	-14.2	77	5	C	NW/0,5	C	0.1 (sis)
23.1.1980	808.1	-21.4	-16.0	-13.0	-14.6	-14.6	-16.0	-13.0	-14.6	87	5	C	WNW/—	SW/—	0.3 (sis)
24.1.1980	805.0	-24.0	-16.1	-9.0	-13.6	-13.1	-16.1	-9.9	-13.6	80	8	SE/—	SW/1.6	C	0.0
4.2.1980	809.7	-22.3	-17.2	-9.9	-13.3	-13.3	-17.4	-10.9	-13.4	70	5	C	NNW/0.9	WNW/1,9	—
5.2.1980	808.4	-21.0	-15.1	8.0	-12.3	-12.3	-11.9	-15.3	-12.5	78	5	WNW/1.6	NNW/0.5	NW/0,7	—
6.2.1980	808.6	-19.1	-13.4	-6.7	-7.9	-9.0	-13.4	-7.7	-8.2	80	8	NW/1.2	NNW/1,1	C	—
26.12.1979	801.1	-6.0	-1.8	-3.6	-2.3	-2.5	-3.3	-3.8	-2.8	85	10	ESE/2.8	W/2.1	ESE/5,6	0.5 (kar)
27.12.1979	801.7	-3.6	-1.4	-2.9	-8.4	-5.3	-1.6	-3.6	-9.6	82	7	E/9,9	WSW/7,2	SW/4,2	2.3 (kar)

GÜNÜMÜZDE TURİZMİN ÖNEMİ

OSMAN CAHİT İNANDIK*

Daha ilkçağlardan beri yapılmakta olan gerek kişisel, gerekse toplu geziler, yüzyılımızda tekniğin her alanda olduğu gibi ulaşımında da büyük ilerlemeler kaydetmesiyle önemli bir canlılık ve hareket kazanmıştır. Bir zamanlar insanların "olaksız" daha sonra da "çok güç" diye nitelendirdikleri kıtalararası seyahatler bile günümüzde problem olmaktan çıkmıştır. Sürati yüksek olan deniz vasıtaları, elektrikli trenler, otobüsler ve nihayet sesten hızlı uçaklar, insanların yeryüzünde daha hareketli olmasını sağlamıştır.

Turizmin özellikle son yıllarda hızla gelişmesi ve bugünkü boyutlarına erişmesini, sadece ulaşım tekniğinin gelişmesine bağlamamız doğru olmaz. Gerçekten de bu faktörün yanında, bazı ülkelerde refah seviyesinin yükselmesi, propogandalar, reklâmlar, organizasyon gibi nedenler de oldukça önemlidir. Bilindiği gibi bugün uluslar, bütçelerinde turizm gelirlerini de hesaplamakta ve bu gelirin artması için çareler aramakta, çalışmalar ve programlar yapmaktadırlar Turistleri çekmek için yapılan yarış artık gözle görülür bir hale gelmiştir. Her yıl milyonlarca insanı kapsayan turizm olayını ortaya çıkaran çeşitli sebepler vardır. Bu sebepler zaman akımı içinde giderek değişmektedir. İlkçağlarda yapılan gezilerin ilk sebepleri arasında coğrafi keşifler, dünyanın tanınması bulunmaktaydı. Bunun hemen ardından ticarî amaçlarla yapılan geziler gelmekteydi. Buna rağmen bahsettiğimiz zamanlarda Roma, Yunan ve Mısır medeniyetlerinde bugünkü anlamda bir turizm yapılmadığı bilinmektedir. Yine turizmde dinî sebepler, sıhhi sebepler, spor, doğa sevgisi, macera ve araştırma, kültür, dinlenme ve eğlenme ilerlemeyi sağlayan faktörler olmuşlardır.

Yakın yıllarda turizmin bünyesinde önemli değişiklikler olmuştur. Bunların başında muhakkak ki kişisel turizmin yerini almakta olan kollektif turizm gelmektedir. Kişisel turizme oranla daha kolay ve daha ucuz olması, bu şeklin giderek

*Bu makele, 14.12.1981'de ebediyete intikal eden değerli meslektaşım Ass. Osman Cahit İNANDIK tarafından, 1978'de baskıya verilmişti. Makalenin baskı provasının düzeltilmesi görevi bize düştüğü için kendimi şanssız sayıyor ve değerli meslektaşım, Allah'tan rahmet diliyorum,...

Doç. Dr. Hayati Doğanay

yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Yine kollektif turizmde harcanacak paranın belli olması, kalınacak yerlerin evvelce ayırılmış olması, tek başına veya birkaç kişiyle gidilmesi, zor olan yerlere kolayca gidilebilmesi ve nihayet seyahat masraflarının taksitlerle ödenebilmesi gibi rahatlıklar, bu sistemin süratle tutulmasını sağlamıştır.

Türkiye, coğrafi konumu nedeniyle çok zengin bir turizm potansiyeline sahip ülke durumundadır. Bu potansiyelden gerektiği şekilde yararlandığı taktirde ülkemizin dünya turizminde birinci planda yer tutacağı muhakkaktır. Elverişli coğrafi konumu yanında, ilk medineyetler kalıntılarının çok miktarda bulunması yine büyük bir avantajdır. Kuzey ve Orta Avrupa insanların adeta hasret olduğu bol güneşin varlığı, doğal kumsalların, temiz ve berrak denizlerin bulunuşu uluslararası turizmde önemli bir yer tutmamızı sağlayacak düzeydedir.

Turizm potansiyelinin bu kadar yüksek olduğu ülkemizde, henüz bu sektörden gerektiği gibi yararlanacak bir durumda olmadığımız da bilinmektedir. Türkiye turizmi her haliyle ancak bir gelişme devresi içindedir. Uluslararası turizm hareketlerinden tam olarak yararlanamamaktadır. Turizm gelirlerinin ödemeler dengesine ve millî gelire etkili olduğu söylenemez. Son yıllarda, turizmin değerini kavramış olan birçok ülke bu sektörden şaşırtıcı derecede yüksek gelir sağlamaktadır. Bu ülkelerin başında hiç şüphesiz Akdeniz ülkeleri gelmektedir. 1964-1970 yılları arasındaki dönemde, turist çeken ülkeler arasında ilk üç sırayı İspanya, İtalya ve Fransa almaktaydı. Son yıllarda Akdeniz kıyılarından yararlanan Yugoslavya ve Yunanistan da turizmden önemli ölçüde gelir sağlamaya başlamışlardır.

Bugün uluslararası turizm hareketlerinde eskiye göre önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin başında turist yollayan ülkelerle turist kabul eden ülkelerin aynı kalmadıkları görülmektedir. Turist yollayan ülkelerin başında gelen Amerika, artık bu yerini Avrupa ülkelerine bırakmaya başlamıştır. Nitekim bugün en fazla turist gönderen ülke olarak Batı Almanya'yı belirtmemiz mümkündür. Yine eski turist çeken ülkelerin yerini (İsviçre, Avusturya, Norveç) yeni ülkeler, özellikle de Akdeniz ülkeleri (İspanya, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan) almaktadır. Dünyada en fazla turist çekmeye başlayan bölgeler arasında Doğu Akdeniz'in yer aldığı tesbit edilmiştir. Gün geçtikçe belirgin bir şekilde Doğu Akdeniz ülkelerine yönelen turizm hareketleri, yıllık istatistiklerden de anlaşılacağı gibi devamlı artmaktadır.

Ülkemizin de Akdeniz sahilleri turizm sektöründe yüksek miktarlarda gelir sağlayacak potansiyele sahiptir. İklimin son derece elverişli olması, doğanın her türlü güzelliklerinin bir arada bulunması, turist çekmekte önemli bir etken olan tarihi eserlerin oldukça fazla olması bu potansiyeli yükselten başlıca sebeplerdir. Gerekli önem verildiği taktirde, planlı ve programlı çalışmalar ve yatırımlar yapıldığı taktirde ülkemizin kısa bir zamanda turist çeken ülkeler arasına gireceği ve hatta başta yer alabileceği söylenebilir. Bunun için konaklama tesisleri-

nin yapılması, eleman yetiştirilmesi, halkın eğitilmesi, reklâm yapılması veya kısaca kitle turizmini gerçekleştirebilmek için her türlü çalışmaya süratli bir şekilde girilmesi şarttır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi ülkemiz henüz kitle turizmine hazır değildir. Hatta sadece konaklama tesisleri bile yeterli değildir. Mevcut tesislerle bugün yurdumuza gelen turistleri bile ağırlamakta güçlük çektiğimiz muhakkaktır.

Turizmde son yıllarda birçok değişikliklerin olduğunu söylemiştik. Buna paralel olarak da turistlerin artık lüks ve pahalı oteller yerine, basit fakat temiz ve ucuz tesisleri tercih ettikleri saptanmıştır. Ayrıca kitle turizminde tatil köylerinin de önemli bir yer aldığı muhakkaktır. Bu nedenle ülkemizin Akdeniz kıyılarında oldukça fazla bulunan, tabii plajlar ve kumsallardan faydalanarak buralara tatil köyleri, kamping yerleri kurmamız gerekmektedir. Sahillerimizde tek başına isim yapacak yerler oldukça fazladır. Nitekim bunun en güzel örneği Manavgat ilçesine bağlı Side köyüdür. Yine Antalya'ya 40 km. kadar uzaklıktaki bulunan Kemer, doğa güzellikleriyle daha şimdiden isim yapmıştır. Fakat heme belirtmek gerekir ki, turizmin değerini henüz tam olarak anlayamamış olmamız bu yüksek turizm potansiyelli yerlerde bile kendini açıkça göstermektedir.

Ülkemizde nüfus artış hızı bir hayli yüksektir. 1980 sayımına göre 45 milyon aşkın bir nüfusumuz vardır. Turizmde ileri bir seviyeye erişmek amacıyla olan ülkemiz, yapılacak tesis çalışmalarında bu durumu da göz önüne almaktadır. Özellikle büyük yerleşme merkezlerinde ve çevrelerinde yapılacak çalışmalarda çok daha dikkatli olunması gerekmektedir. Otel, motel, pansiyon ve tatil köyleri gibi tesisler işletmeye açıldığı tarihlerde olmasa bile, zamanla hem turistleri hemde buldukları yerleşme merkezlerinin asıl sakinlerini zor durumlara düşürebilir. Başta alt yapı hizmetleri olmak üzere çeşitli problemler ortaya çıkabilir. Bilindiği gibi bazı yerleşme merkezlerimizde daha şimdiden şehir içi ulaşım aksaklıkları, hava ve çevre kirliliği gibi turistleri rahatsız edecek meseleler vardır. İleriye dönük olarak, planlı ve programlı yapacağımız çalışma ve yatırımlarda buna önemle eğilmek gerekmektedir. Aksi takdirde birçok yatırımlar gelir getireceği yerde, bizi çeşitli şekillerde zarara sokabilir. Burada belirtmek istediğimiz husus, temelden sağlam bir başlangıcın yapılmasıdır. Buna paralel olarak yatırımların bulunmasında ve bu yatırımların kullanılmasında öz kaynaklarımızdan faydalanmada gereken çabayı göstermemiz bir diğer önemli konudur. Çünkü bu şekilde tesisler vs. için ortaya konan sermaye kısa bir müddet içinde tekrar sahiplerine dönebilir. Örneğin bir tesisin kurulması için gereken sermayenin % 10' nu veren bir seramik fabrikası, tesisin malzemelerini kendisi verebilir ve bu şekilde hızlı mal satmak yolu ile verdiği sermayenin bir kısmını kısa zamanda geri alabilir. Yine bu konuda ikinci bir alternatif, bir firma veya fabrikanın, sermayeyi para olarak değil de, mal olarak vermesi de mümkün görülmektedir. Sanayide ülkemizi istenilen bir düzeye eriştiğini söylememiz henüz erken bile olsa, bir turizm atılımı gerekecek malzemenin hemen hemen tümünü ortaya koyabilecek kapasitededir.

Bu konu üzerinde hassasiyetle durulmalı ve kullanılacak her türlü malzemenin yerli olmasına çalışılmalıdır.

Turizm hareketlerinin ekonomik gelişmeye yardımcı olduğu artık tamamen bilinmektedir. Gelişmekte olan ülkeler, turizmde gereği şekilde yararlanabildikleri takdirde bu sektörden de ödemeler dengesine ve millî gelirlerine büyük ölçüde katkı olabilirler. Kalkınma süreci içinde olan ülkemiz, çok zengin turizm potansiyelinden mutlaka faydalanmalı ve bu konuda zaman kâyetmeden tüm çalışmalara bir an önce başlanmalıdır.

Kuzey Almanya'da Bir Yerleşme Merkezi "Kiel"

OSMAN CAHİT İNANDIK*

Dünyanın en iyi doğal limanları bile, hinterland'ı ulaşım zorluklarına sahipse büyük bir değer taşımazlar. Bugün Almanya için çok kıymetli olan Kiel limanının 100 yıl kadar evvelki durumu da böyleydi. 1832 yılında Hamburg karayolu ve hemen ardından 1844 de de demiryolu bağlantısı kurulunca Kiel, çevresindeki yerleşme merkezleri arasında birden bire sivrilip önem kazandı. Ulaşımın büyük ölçüde kolaylanması sayesinde, politik ve stratejik açıdan bir çok kanal açılması ise, Kiel'i hızlı gelişen bir şehir haline getirdi. Nitekim Kiel, 1864 de Prusya donanmasının ana limanı ve 1871 de Alman İmparatorluğu'nun savaş limanı oldu. Bütün bunların yanında coğrafi konumu bakımından Kiel'in bir başka değeri daha vardı. 1887-1895 yılları arasında açılan Kaiser-Wilhelm Kanalı (bugünkü adı ile Kiel Kanalı veya Nord-Ostsee Kanalı), Jutland Yarımadası'nı Kiel'den Elbe'nin ağzına kadar kesmekte ve Baltık'ı Kuzey Denizi'ne bağlamaktadır Uzunluğu 99 km. genişliği 103 m. ve derinliği de 11 m. olan kanal, başlangıçta sadece stratejik bakımdan önemliydi. Bugün ise dünya deniz transitinin önemli bir kanalı olarak hizmete açıktır.

Yine 1800 yıllarının ilk yarısında kurulmuş olan Kiel tersanesi gittikçe gelişerek değerini arttırmıştır. Howald Werke adını taşıyan bu tersanede daha 1841 yılında dünyanın ilk denizaltısının inşa edildiğini söylemek gerçekten yerinde olur.

Kiel'de sadece gemi inşa sanayine bağlı kalmamak amacıyla, diğer sanayi faaliyetlerine yönelik çalışmalara da önem verildi. Bunun neticesi olarak kısa zamanda çeşitli sanayi kollarına yatırımlar yapıldı. Bu arada balıkçılığa da gereken önem verildi. Bu amaçla da limanda büyük bir balıkhanesi ve buzhanesi inşa edildi Bugün Kiel'de makina ve elektronik aletler sanayi, inşaat malzemeleri sanayi, tekstil sanayi, deri sanayi, giyim eşyaları sanayi, çeşitli gıda maddeleri ve meşrubat sanayi, demiryolu malzemeleri sanayi ve parfümeri sanayi oldukça gelişmiş bir durumdadır.

*Bu makale, 14.12.1981'de ebediyete intikal eden değerli meslektaşım Ass. Osman Cahit İNANDIK tarafından, 1978'de baskıya verilmişti. Makalenin baskı provasının düzeltilmesi görevi bize düştüğü için kendimi şanssız sayıyor ve değerli meslektaşımın Allah'tan rahmet diliyorum...

Kiel sadece bir liman ve endüstri şehri olarak kalmamış, aynı zamanda bir üniversite şehri ve idarî merkez olmuştur. Bu yönleriyle de kısa zamanda büyümeler gösteren Kiel, bugün Schleswig-Holstein eyaletinin başkentidir.

1864 den 1916 ya kadar Kiel'in nüfusu da tam 10 kat artmıştı. Şehrin merkezi kısmı; bu nüfus artışının doğurduğu problemlerden biraz uzak kalmıştır. Bu kısımda Belediye Sarayı, İdarî binalar, Kilise ve Tiyatro Sarayı'nın geniş bahçeler içinde bulunması, genel görünümü fazla değiştirmemiştir. Bununla beraber çevreye yapılan apartmanlar, kentin bu eski kısmını adeta bir çember altına almışlardır. Şehir merkezinin batı ve kuzeyinde geniş ve düz araziler üzerine gerek yüksek, gerekse tek katlı bahçeli konutlar rahat bir şekilde yayılmıştır. Buna karşılık yine merkezin doğusunda yer alan tersanenin sırtında kalan kısımda karmakarışık dar sokaklar, soğuk cepheli apartmanlarla dolmuştur.

1730 yıllarında sadece 4500 nüfusa sahip olan şehir 1961 yılında 273.000'e ulaşmıştır. Nüfusta dikkati çeken bir husus 1910 ile 1961 yılları arasında görülen değişkenliktir. Harp yılları ve göçlerin bir neticesi olan bu durum, özellikle 1943-1945 yılları arasında aşağıdaki tablo da da görüldüğü gibi şaşırtıcı bir düşüş göstermektedir.

1730	4500	1918.....	243000
1803	7000	1922.....	204000
1845	14000	1933.....	218000
1867	24000	1943.....	300000
1896	86000	1945.....	183000
1910	212000	1961.....	273000

Kiel'in nüfus gelişmesi (1730-1961)

1974 yılında, Almanya'nın 300000 ve daha yukarı nüfuslu 30 yerleşme merkezinden sadece Bonn ve Aachen'in nüfusunda bir evvelki yıla göre artış kaydedilmiştir. Kısa geçmişe bakıldığında, ülkenin hemen her büyük kentinde olduğu gibi Kiel'in de nüfusunda bir gerileme olduğunu görmekteyiz.

Yıl	Nüfus	Bir evvelki yıla göre
1973	265147	—2242
1974	263877	—1270
1975	261588	—2289

Kiel'de 1973, 74 ve 75 yıllarındaki nüfus azalması

Kiel'de 1975 yılı içinde kaybedilen 2287 kişilik nüfusun 1291'i doğum-ölüm farkından, 998 i de iç ve dış göç farkından olmuştur. Aynı yıl içinde (1975) canlı

doğum sayısı bir evvelki yıla (1974) göre daha fazla olmasına rağmen, ölenlerin sayısının, doğumdan daha fazla oluşu; dışa göç edenlerin de içe göçlerden fazla olması bu (—) farkı meydana getirmiştir.

Yıl	Canlı Doğum	Bir evvelki yıla göre	
1974	2315	—104	
1975	2370	55	
Yıl	Ölenler	Bir evvelki yıla göre	Genel kayıp
1974	3661	—103	1215
1975	3661	131	1291

Kiel'de 1974 ve 1975'de ölüm-doğum farkları

Yapılan istatistiklere göre Kiel'de 1975 yılında doğan 2370 çocuktan 342 si yabancı uyruklu olanlardır. Başka kelimelerle doğan her 7 çocuktan 1 i yabancı uyruklu olanlardır. Kentte 1975 yılında 11973 yabancının ikâmet ettiği tesbit edilmiştir. Bu yabancılardan 10163 ü veya % 84.9 unu Avrupalı'lar oluşturur. Tüm yabancı uyrukluların yarısından fazlasını da (%55 kadarı) Türkler meydana getirmektedir. Türkler'in ardından en fazla nüfusa sahip olarak da Yugoslav uyrukluları görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda 31.12.1975 tarihinde Kiel'de ikâmet eden yabancıların ülkelere göre dağılışı görülmektedir.

Ülke	Sayı	Ülke	Sayı
Türkiye	6581	İsveç	136
Yugoslavya	754	Finlandiya	125
İspanya	427	Belcika	98
Danimarka	291	Tunus	248
İtalya	249	A.B.D.	587
Fransa	220	İran	318
Norveç	141	Portekiz	58

1975 yılı sonunda Kiel halkının % 4.6 sı, bir başka sözlerle kentte yaşayan her 1000 kişiden 46 sını yabancılar oluşturmaktaydı. Bu 11973 yabancından 6921 (%57.8 i) erkek, 5054, ü (% 42.2si) de kadındı. 1973 yılı sonunda ise kentteki tüm yabancıların % 60 ının erkek ve % 40 ının kadın olduğu tesbit edilmişti. 1976 yılı başlarında ise kadın-erkek eşitliğine daha yaklaşmış olduğu görülmektedir. Bunun sebebini şu şekilde izah etmemiz mümkün görülüyor. Kiel'e çalışmaya gelen yabancı uyruklu erkekler, kendileri için gereken ortamı yarattıktan sonra eşlerini ve çocuklarını da yanlarına alıyorlar. Böylece bir denge oluşuyor.

Kentteki Alman halkının yaş ortalamasıyla, yabancı uyruklu olanların yaş ortalaması arasında da hemen dikkati çeken bir fark vardır. Yabancı halkın % 74

ü 15-65 yaş arasında olanlar ve sadece % 1.7 si daha yaşlı olanlardır. Yerli halkın ise % 64.1 i 15-65 yaş arasında, % 18.2 si daha yaşlılardır. 0-15 yaşlarındaki çocukların payı, yabancılarda % 24.3 , Alman halkında ise sadece % 17.7 dir.

Kiel'de yaşayan halkı 6 yaş dilimine ayırmak suretiyle (1975 yılı itibariyle), nüfusun oranının bir hayli yüksek olduğunu açıkça görebiliriz. Bu cetvelde konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından Alman halkı ile yabancı halkı ayrı ayrı ele aldık. Dikkati hemen çeken bir husus, yerleşik yabancıların büyük bir çoğunluğunun üretici yaşlarda olmasıdır.

Yaş dilimi	Alman	Yabancılar (Yüzde olarak)
0-5	5.3	11.8
6-14	12.4	10.5
15-20	7.8	6.1
21-44	33.8	62.2
45-64	22.4	5.8
65 ve daha yukarı	18.3	1.7

Kiel'de nüfusun yaş dilimlerine göre oranı

Yine 31.12. 1975 tarihinde Kiel'de ikâmet eden yabancıların hemen hemen yarısı evli durumda görülmektedir. Erkeklerde bekâr olanların oranı, evlilere göre biraz daha fazladır. Kadınlarda ise bunun tersi görülmektedir. Boşanmış ve dul olanların oranı da oldukça azdır.

	Toplam	Erkek	Kadın
Bekâr	5943	3644	2299
Evli	5790	3182	2598
Boşanmış	162	76	86
Dul	90	20	70

Kiel'de yaşamakta olan yabancıların 1975 yılı itibariyle medeni halleri.

Bütün Almanya'da olduğu gibi Kiel'de de ikâmet eden tüm yerli ve yabancı uyrukluların 6 yaşından 16 yaşına kadar zorunlu bir eğitimi vardır. 1975 yılı sonlarında resmî kayıtlara göre kentte 38396 talebenin okula gittiği tesbit edilmiştir. İlkokullar istisna olmak üzere, çeşitli okullarda talebe sayısının bir evvelki yıla göre arttığı görülmektedir. Canlı doğumdaki azalmaların bir neticesi olarak küçük sınıflardaki talebe sayısında hissedilir bir azalma olmaktadır. Nitekim 1973 yılında İlkokulların birinci sınıfına 4229 talebe kayıt edilmişken, bu sayı 1974 de 3999 a ve 1975 de de 3666 ya düşmüştür. Aynı şekilde ana okullarındaki çocukların sayısında da gözle görülen bir azalma olmuştur. 1974 yılında bu okullarda 250 talebe tesbit edilmişken, bu sayı 1975 de 220 ye düşmüştür.

Bilindiği gibi eğitim mecburiyeti Almanya'da yaşayan yabancı uyruklular için de geçerlidir. Kiel'de 1961/1972 ders yılında sadece 182 yabancı talebe bulunmaktaydı. Aynı ders yılında yabancı talebeler toplam talebe sayısının % 0.5 ini oluşturuyordu. 1975/1976 ders yılında ise yabancı talebe sayısı 8643 e yükselmiştir. Bu da toplam talebe sayısının % 2.2 si olmaktadır. Burada ortaya çıkan bir problemi de kısaca vurgulamakta yarar görüyoruz. Kiel muhtarlıklarındaki kayıtlara göre 1975 yılında 6-15 yaşları arasında 1350 yabancı uyruklu çocuk olduğu bilinmekteydi. Halbuki okula devam eden yabancı talebe sayısı sadece 863 dü. Mecburi bir eğitim görmesi gerektiği halde okula devam etmeyen yabancı uyruklu çocuk sayısının oldukça yüksek olduğunu görmekteyiz.

1975/1976 kış s0mestresinde Kiel Christian Albrecht 0niversitesi'nde 11750 0ğrencinin kayıtlı olduğunu görmekteyiz. Bir evvelki dönemde ise mevcut 0ğrenci sayısı 1120 daha azdı. Yine 1976 yılında 0niversitede kayıtlı 697 yabancı uyruklu talebe bulunmaktaydı. 0niversitede bulunan t0m 0ğrenciler i0inde kızların sayısında devamlı bir artış olduğu tesbit edilmiştir. 1974 de % 33.3, 1975 de % 33.4 olan bu oran 1976 yılında % 34.9 a kadar çıkmıştır.

	Kış 74/75	Yaz 75	Kış 75/76
Christian Albrecht 0niversitesi	10630	10308	11750
Y0ksek Pedegog Okulu	3070	3057	3163
Y0ksek Teknik	516	475	485
Y0ksek Meslek	1926	1891	1853

Kiel'de 0niversite ve Y0ksek Okullardaki 0ğrenci Sayısı

Sosyal ve k0lt0rel faaliyetler a0ısından eskiden beri bir hayli zengin olan Kiel'de ilk tiyatro binası 1907 yılında inşa edilmiştir. İkinci D0nya Savaşı esnasında stratejik konumu nedeniyle en 0ok hasar g0ren kentlerden biri olan Kiel'de bu tiyatro binası da hemen tamamıyla yıkılmıştı. Savaş yıllarının ardından restore edilerek tekrar hizmete giren tiyatro binasının yakınında modern bir opera sarayı ve kısa zaman sonra da bir ikinci tiyatro binası daha inşa edilmiştir. 1951 yılında da yaklaşık 10000 kişilik kapalı spor ve sergi sarayı yapılmıştır.

Yapılan istatistiklere g0re Kiel'de son 15 yılda operaya giden izleyicilerde bir azalma, buna karşılık tiyatroya giden izleyicilerde belirgin bir artma olduğu kaydedilmiştir. 1975 yılında hem opera hem de tiyatro seyircisinin bir evvelki yıla oranla biraz daha fazlalaştığı g0r0lmektedir. 0zel tiyatroları ise 1974 de 43 temsilde 2745 seyirci, 1975 yılında ise 56 temsilde 4001 seyirci izlemiştir. Bunlardan başka sadece Kuzey Almanya şivesi ile sahneye oyun koyan tiyatroları 1975 yılında 47 temsilde 18138 kişi, 1974 yılında ise 30 temsilde 10966 kişi izlemiştir. Yine 1975 yılında 0eşitli m0zik t0r0ndeki 9 konser 10100 kişi tarafından izlenmiştir.

”Ostseehalle” kapalı spor ve sergi sarayında 1975 yılı içinde yapılan maç, gösteri, konser ve sergiler de 286.417 biletli seyirci ile bir evvelki yıldan daha fazla izleyici toplamıştır.

Kiel’de ilgi çeken bir durum da sinema seyircilerinin yıldan yıla gittikçe azalmasıdır. 1950 yılında 2623178 ve 1960 da 3132050 olan seyirci sayısı daha sonraki yıllarda süratli bir şekilde azalma kaydetmiştir. 1974 yılında kentte mevcut 9 sinema 963443 kişi, 1975 yılında da yine aynı adetteki sinemalar 815677 kişi tarafından ziyaret edilmiştir. 1950 yılından bu yana büyük miktarda olan azalmanın başlıca sebebi, 3 ayrı kanaldan yayın yapan televizyon olduğu muhakkaktır.

1874 yılında kurulmuş olan şehir kütüphanesi, kuruluşunun 101. yılı olan 1975 de halka okunmak için 10036665 kitap vermiştir. Bu sayının her geçen yıl biraz daha arttığı tesbit edilmiştir. Kiel şehir kütüphanesinin biri merkez olmak üzere 13 ayrı binasındaki toplam kitap sayısı 260857 dir. Kentteki 248 okuma salonu da aynı yıl içinde 19084 kişi tarafından ziyaret edilmiştir.

Kiel’de şehir içi ulaşım sadece belediyeye ait otobüs taramvaylarla yapılmaktadır. 1975 yılında Kiel’de toplam 76784 motorlu vasıta bulunduğu tesbit edilmiştir. Bunlardan 268 i otobüs ve tramvay, 4224 ü kamyon, 763 vitesli motorsiklet, 70182 si de otomobillerdir.. Yapılan sayımlara göre bu rakamlar bir evvelki yıldan 2101 daha fazladır. Kiel’de her 1000 kişiye 1973 yılında 259, 1974 yılında 257 ve 1975 yılında da 267 otomobil düşmektedir. Şehir içi ulaşımında tek bir hat üzerinde çalışmasına rağmen tramvayların taşımadaki hissesi oldukça yüksektir. (50 tramvayın karşılıklı olarak çalıştığı bu hatta günde taşınan yolcu sayısı 33000 dir. 17 ayrı hatta çalışan belediye otobüslerinin sayısı 214, günde taşıdıkları ortalama yolcu sayısı da 78000 civarındadır. Kentte ayrıca telefonlu ve telsizli 2 taksi şirketi bulunmakta ve bunlarda yaklaşık 500 araba çalışmaktadır.

Kiel Belediyesi tarafından işletilmekte olan gezi vapurları 1975 yıl içinde Danimarka ve civar adalara yaptığı özel seferler ve liman gezilerinde 2651000 yolcu taşımışlardır.

Şehir içi trafik kazalarında 1975 yılında bir evvelki yıla göre bir artış görülmektedir. 1973 ve 1974 yıllarında trafik kazalarında evvelki yıllara oranla bir düşüş olduğu tesbit edilmişti. Bu yıllardaki azalmanın önemli bir sebebi de petrol sıkıntısı olmuştur. 1975 de kazalarda tekrar bir artış kaydedilmiştir. 1975 yılında şehir içinde kazaya uğrayan şahısların % 26.3 ü ağır yaralılar ve % 73.7 si de hafif yaralılar sınıfındaydı. 1975 yılında yine kazalarda ölü sayısı 1974 de olduğu gibi 28 olarak kalmıştır.

Trafikte önemli rakamlar verebileceğimiz bir diğer araştırma da Kiel Kanalı ile ilgilidir. 1975 yılında 80 inci açılış yılını dolduran kanal beynelminel ulaşımında büyük bir rol oynamıştır. Bu yılda kanalda 60281 gemi geçmiştir. Bu gemilerle

de toplam 51209000 ton yük taşınmıştır. Yine aynı yılda kanaldan geçen gemilerin 38135 i Alman bandıralı, geri kalan 22146 gemi ise 44 ayrı bandırala ait gemilerdi.

Kiel turizm açısından da yine coğrafi konumu nedeniyle oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Kente gelen turist sayısı her geçen yıl artmaktadır. 1975 yılında Kiel'i çeşitli amaçlarla ziyaret etmiş bulunan yerli ve yabancı turistlerin sayısının 175412 olduğu belirlenmiştir. Aynı yılda turistlerin 392515 yatak kullandıkları verilen bilgiler arasındadır. Kullanılan bu yatak sayısı bir evvelki yıla göre 3973 daha fazladır. Başka kelimelerle bir yıl içinde % 2.3 oranında bir artış kaydedilmiştir.

Kiel'e gelen yabancı turistler arasında birinci sırayı İsveçli turistlerin aldığını görmekteyiz. Daha sonra Norveç ve Danimarkalı'lar bu sırayı takip etmektedirler. Verilen bilgilere göre Kiel'e gelen yabancı turistlerin yarısından fazlası Kuzey Ülkelerinden gelenler teşkil etmektedir. Bunu oranla söyleyecek olursak, Kiel'i ziyaret eden yabancı turistlerin % 63 ünün Kuzey Ülkelerinden geldiğini belirtebiliriz. Nitekim Kiel-Oslo-Kai limanından İskandinav ülkeleri arasında çalışan feribotlar 1975 yılında 201229 vasıta ve 1246719 kişi taşımışlardır. Bir evvelki yıla göre 60000 kişilik bir artış olduğu veilen istatistikler arasındadır.

DİKTATÖRLE KONUŞMA

Yazan: Franz Werfel

Çvr.: Yrd. Doç. Dr. Yavuz Erkoç

Yazar üzerine bir kaç söz

”Diktatörle konuşma isimli yazıyı Franz Werfelden dilimize çevirdik.

Franz Werfel, 10 Eylül 1890 da Pragda doğdu. Baba şehri Leibzig’de ve kısa bir müddet de bir nakliye şirketinde yardımcı olarak çalıştığı Hamburg’ta kaldı. Bir süre müddetle askerlik yaptı ve bunu takiben 1912 den 1914 de kadar Leibzig’de ki Kurt Wolf yayın evinde lektörlük yaptı. 1915 den 1917 kadar asker oldu. Birinci Dünya Harbinden sonra, önce Berlin’e daha sonrada serbest yazar olarak yerleştiği Viyana’ya gitti. 1938 yılında yazar Fransaya iltica etti. İki sene sonrada Amerika’ya yerleşti. 27 Ağustos 1945 de Kaliforniya’da Beverly Hillste öldü.

Werfel sözcüsü olduğu Expressionizmin en başta gelen lirikçilerinden biri olarak sayılır buna rağmen romanlarının baskısı milyonlara ulaşmıştır.

Franz Kafka ve Maxbrod’un dahil olduğu dostları ona, kendi neslinin piri olarak saygı duymuşlardır. Herman Hesse, onu zamanlarından bir gün önde olan kişilerden sayarak, önceden sezen ve duyan birisi olarak tanımlıyor. Dünya görüşü tek Tanrı’nın olduğunu kendisine irşat eden, Yahudiliğin ödev ve kader anlayışında kök salar. Hayatının sonunda katolikliğe döner.

Franz Werfel 1925 tarihinde Grilparzer, 1927’de de Şiller ödülünün bir bölümünü kazanır.

Eserleri arasında ”Enver Paşa zamanında Ermeni Tehciri’ni işleyen, ”Musa mağının Kırkgünü isimli Romanına rastlıyoruz. Tercüme ettiğimiz ”Diktatörle Konuşma isimli parça bu romanda geçmektedir. Ancak bu çevirimizi G.B. Fiicher 1965 tarihli baskının 123-136 sayfalarında mevcuttur. Çevirimizi Musa Dağında 40 gün Romanından değil, devirlere göre alman edebi yazılarını içinde toplayan ve dört ciltten meydana gelmiş olan, ”Zamandan çizgiler” diye tercüme ettiğimiz ”Zeichen der Zeit” isimli okuma kitabının 4. ciltinden aldık. (S. 264-267).

Johannes Lepsius, Berlin'de Enver Paşa'yı tam olarak tasvir etti, fakat dünyanın kaderini elinde tutan, yedi ya da dokuz kişiden biri olan, Türk Mars'ının gösterişsiz ve çelimsiz olması onu çok ŐaŐırtmıŐtı., hemen gözünün  n nden Napolyon'un ve Frederich'in tabloları geçiyor. Boylarının kısa oluşu karşısında, baŐarılarını temin eden dahiyane istenilen  l de olan 1,60 boyundaki kahramanlar. Lepsius, Enver Paşa'nın isteyerek yüksek  k e giydiğine bahse girerdi. Onun  ıkarmadığı İranlılar'a özgü kalpağı mutlaka t limata uygunluğunu aŐıyordu, altın simli Mareşal üniforması fevkal de zarif kesilmiŐti, dar yapıŐık oturuŐuyla Şekli daha da uzun boylu gösteriyor ve ona madalyaların iki parlak sıralı bağı içinde biraz gençliğe has hoppalık ve edallık cesaretini veriyordu. " ingene Baronu" diye Lepsius içinden geçirdi ve kalbi gittikçe hızla attığı sırada, eski gençlik günlerinin enerjik Vals sından kendini alıkoyamaz:

Buna ve daha çoğuna
Muktedirim Őerefim  zerine

Göz alıcı üniforma bakımından, ona tesir eden metnin sözleri, genç generalin görünüşü bazende utangaç bir yüz if desine ve bir kızıncı gibi yukarı bir göz kaldırırıŐı var. Dar kalçaları ve aşağı düşük omuzlarıyla zarif ve cazip bir Şekilde hareket ediyor. Lepsius onun yanında hantal kalıyor. Düşmanın kendisine karşı y r t t Ğ  ilk taarruz ziyaretçi de uyandırmayı bildiği dans eder vari görünüşüyle, ani bir sempatiye dönüŐüyor. Sel mlama sözlerinden sonra Lepsius'u bitişik odaya değil aksine ona yerini muhafaza etmesini rica ediyor hemen oturma masasından bir sandalye alarak, kendisi için müsait olmayan iŐıĐa dikkat etmeden pencereye kaydırıyor.

Johannes Lepsius general'e getirdiği bir Alman Bayan hayranının sel mıyla konuşmayı baŐlatıyor. (Mücadele Proğramında bunu önceden hazırlamıŐtı Paşa, kendine has  kekingen cazibesıyla gülümsüyor, görüntüsüyle sesce de oldukça harmoni kazandıran hoş bir tonla ve iyi almanca ile Şu itirafta bulunuyor: Almanlar'a çok hürmet ederim, Şüphesiz siz dünyanın Őayani hayret halkısızınız. Bu harbte çok mükemmel Şeyler yapıyorsunuz. Ben Őahsen Alman zatiallerinden birini burada sel mlamaya mazhar olmaktan, memnun olurum. Papaz Lepsius, Enver Paşa'nın komitede Fransızları tuttuğunu ve belki de gizliden gizliye her zaman tutacağını ve uzun zaman Almanya'nın ve müttefiklerinin yanında harbe girmemeğe karşı direndiğini çok iyi biliyor. Bu sorun Şu anda tamamıyla ehemmiyetsiz olduğundan, Lepsius nezaketen söze devam ediyor:

"Ekselanslar Almanya'da çok sayıda sadık hayranlara sahiptirler" Sizden dünyaya tesir eden işler bekleniyor".

Böyle bir pohpohlamada saplanıp kalan duruma karşı, itina ile savunduğunu gösteren elin k  k bir hareketi ve Enver'in gözlerini yukarı kaldırıŐı, Istanbul

Boğazı trafiğinin çanları ve hafif düdük seslerinden başka ses girmeyen pencereye Lepsius, kulak kabartarak başını çevirir.

''İstanbul'da tansiyonun çok heyecanlı olduğunu tesbit ettim. Özellikle bugün gösterişli bir hareket hüküm sürüyor. General, hoş fkat şimdi lakayt sesiyle vatanpervarane bildiriler üslubuyla bir öz cümlede karar kılıyor!:

''Harb güçtür fakat halkımız lâzım gelen şeyi bilir.'' Birincisi Alman Harekâtı: İçtede böylemidir Ekselans!''

Enver Memnunlukla pencereden uzaklara bakıyor.

''Muhakkak içte büyük şeyler olmaktadır.''

''Ekselans, bu büyük şeyler benim çok iyi malûmumdur.''

Harbiye nazırı basit bir hayretle yanlış anlıyor..

Dev bir İmparatorluğun Birinci Adamı için gençlere has istisnai bir yüz ifadesine sahipti.

''Kafkas cephesindeki durum günden güne düzeliyor. Cemal'in ve hemşehriniz Kress'in Güney Ordusu hakkında söz etmek, şüphesiz henüz erkendir.''

''Çok sevindirici, ekselans! Fakat ben içteki harb sahasını anlamadım aksine barış içindeki vilayetleri anladım.''

''Bir devlet harb içinde bulunduğu sırada, onun idaresi altındaki tüm topraklar az veya daha çok harb bölgesi olur.''

''Bu cümle bu yolda sade bir azmi gösteriyor. İleri karakol çatışması, bir cephe taarruzuna geçmeye mecbur olan Papazın aleyhine olmuştur:

''Kendi başıma buraya gelmediğimi, bilâkis belli başlı olaylar hakkında rapor hazırlamak mecburiyetinde olduğum, Alman Şark Cemiyeti'nin (Orientalgesellschaft) yetkilisi olarak gelmiş bulunduğumu, belki Ekselanslar'ıda bilirler.''

Enverin hayretle açılan gözleri: Nasıl bir şeydir (Orientgesellschaft) şark cemiyeti ''Alman Dışişleri Bakanlığı, İmparatorluk Şansölyesi hazretleri benim misyonluğumu destekledi. Geri dönüşümden sonra milletvekillerinin ve Alman Basın'ının bilgisi için Parlamento'da Ermeni sorunu hakkında konferans vereceğim.''

Maharetli sabırlıyla yere bakarak, ziyaretçiye dinliyen Enver Paşa, Ermeni sorunu sözleri sırasında başını kaldırıyor, ciddi kimselerin her zaman huçurunu kaçırın şımartılmış bir çocuğun hoşnutsuzluğu bir an çehresini bulutlandırıyor, fakat hemen tekrar her şey düzene giriyor. Lepsius'un heyecanı yatışıyor:

''Sizin Rütbenizdeki bir Baş Komutanın, bir kahramanın, ismini tarihte gölgeleyebilecek hiçbir şeyi yapamayacağına kani olduğum için, siz Ekselanslarına endişelerimle geliyorum.''

”Malûm mesele hakkında aydınlanmak istemek için, buraya gelmiş bulunduğunuzu ve bu görüşmeyi arzuetmiş olduğunuzu biliyorum, bay Lepsius, diye Enver Paşa tüm bir mûsamahakârlıkla sözü anlıyor. Beni binlerce işin beklemesine rağmen, burada size her zaman amade olmayı ve her arzu edilen bilgiyi vermeye hazırım.”

Lepsius derin bir müteşekkirlığın vermiş olduğu bir hareketiyle bu fedakârlığı karşılamak mecburiyetinde kalıyor.

”Arkadaşlarım ve ben mükümeti yönettiğimizden beri, diye başladı General Ermeni Milleti’ne doğrudan doğruya adaleti götürmeyi ve yardım yapmayı her zaman amaçlıyoruz. Eski sözleşmeler göz önündedir.! Sizin Ermeni dostlarınız bizim ihtilâlimizi içtenlikle karşıladılar. ve bize sadık kalacaklarına dair tasavvur edilebilecek tüm yeminleri ifa ettiler. Bu yeminleri ertesi günü bozdular. Mümkün olduğu kadar Osmanlı Milleti, devlet halkı tehlikeye düşmediği müddetçe, görmemezlikten geldik. Biz Türkiye’de yaşıyoruz, değilmi? Harb başladıktan sora vatana ihanet ve yıkma zihniyeti halleri çoğaldığı zaman, açıktan açığa askerden firarlar çoğaldığından, iş iç ayaklanmaya vardığı zaman,-Zeytun İsyanı’nı hatırlıyorum- işte ozaman biz bir halk hükümeti olarak ve harbi idare etmek hakkını kaybetmeyi istemedikçe, karşı tedbire zorlandık.”

Lepsius sanki en iyi yolda imiş, gibi , ikna edildiğini işaret ediyor:

”Ekselans, vatana ihanet ve sadakati bozmanın mahgemece gösterilen hallerin mahiyeti nedir?”

Enverin büyük el hareketi, sanki cinayetlerin çokluğunu saymakla bitirememiş gibi.:

”Ruslar la beraber Komplo. Sasanov’un weterburg Dumasında ki Ermenilere bildirdiği methiye, kâfi derecede ifade eder. Bundan başka Frnansa ve İngiltere ile Komplo, düşünüle bilen her şey, ispiyon entrika, fitne ve fesatlıklar.”

”Ve bu durumlar hakkında düzenli mahkeme davaları yapıldımı?”

”Harb mahkemeleri, tabii, zaten bu onların üzerinde bir etki yapmıyacaktı. Kısa bir müddet önce en garazkâr hallerden 15 kişi mahkûm oldu ve aleni olarak asıldılar.”

İnce küstahlik diye, Lepsius içinden geçiriyor. Geriye dayanıyor ve sesinin titrememesine hakim olmaya çalışıyor.

”Benim bildiğime göre bu 15 Ermeni Erkeği harbtan önce tevkif edildiler, bu sebepten dolayı onlar dahada ağır olan harb hukukuna göre vatana ihanetten suçlu tutuldular.”

Biz bizzat ihtilalle geldik, mevzu ile ilgili olmuyarak cevap veriyor fakat fevkalade muzipliğini hatırlayan bir çocuğun gülyüzlülüğü ile. Nasıl yapılacağını biz çok iyi biliriz.”

Lebsius ihtilal hakkındaki tesirli bir sözü yuttuyor, ve yeni bir soru için öksürüyor:

”Sizin burada İstanbulda tutukladığımız ve yerlerinden sürdüğünüz, Ermeni ileri gelenleri ve entellektüelleri vatana ihanetten hakim karşısına çıkarılıyorlar?”

”Çanakkale Boğazı Cephesinin en yakınındaki mümkün olan Vatana İhanete sabır gösteremeyeceğimizi sizde anlıyacaksınız.”

Johannes Lepsius karşılık vermiyor, bilakis ani bir coşkunlukla meselenin üzerine atılıyor:

”Fakat ”Zeytun”! ısrarla ”Zeytun” hakkındaki görüşünüzü duymak isterdim, Ekselans.”

Enver paşanın tertemiz dostluğu vakur bir şekilde karanlıklaşıyor: ”Zeytun Ayaklanması Türk İmparatorluk tarihinde en büyük ve en şerefsiz isyandır. Ayaklananlarla Mücadele, ben size her ne kadar ezberden söylüyemezsemde, malesef birliklerimizin çok ağır kayıplarına mal olmuştur.”

”Zeytun hakkında Ekselanslarından başka bilgilere sahibim”-Lepsius bu şamarı duraklayan hecelerle yaptı (yürüttü) -Benim raporlarım oradaki ahali içinde hiçbir ayaklanmadan bahsetmiyor, aksine sancak ve Kaymakamlık makamlarınca yapılan baskıdan ve aylardan beri sürülmeden bahsetmektedir. Bir kaç bin kişilik askeri mevcudiyette önceden alınan niyetin her adil insan için belli olması sırasında tesirli bir polis çağrısının düzeltilebileceği bir şeyden sizinkinde söz konusu olmuyor.

”Yanlış haber almalara alet ediliyorsunuz”, diye General nazikâne söylüyor. Raporlarınızın kaynağını öğrenebilirmiyim, Bay Lepsius?”

”Bir kaçını önceden söyleyebilirim, bunların arasında Ermeni kaynaklarının olmadığını belirtirim. Muhtelif alman Konsoloslarının tam muhtırlarını biliyorum, korkunç olayların görgü şahidi olan, misyonerlerin kayıtlarına sahibim ve bütün bunlara rağmen Amerikan Elçisi Mr. Morgenthau vasıtasıyla durumun kusursuz bir tablosunu aldım.

”Mr Morgenthau mı” diye Enver Paşa gururla ifade ediyor. Yahudidir. Ve yahudiler her zaman aşırı derecede azınlıkların tarafını tutarlar.”

Bu zarif anlayışsızlık lepsiussu donduruyor, elleri ve ayakları buz kesiliyor:

”Morgenthau’ya bağlı deyil ekselans, bilakis gerçeklere bağlı. Ve gerçekleri inkâr etmiyeceksiniz ve edemezsiniz. Yüzbinlerce insan sürgün yollarındadır Hükümet makamları sadece yerdeğiştirmeden sözediyorlar Tabiri caizse Bunun bir kelimeyi kötüye kullanış olduğunu iddia ediyorum. Madencilikle elsanatlarıyla uğraşan şehirli olan kültürlü halk bir kalemde mezopotamya çöllerine ve steplerine iskân edilebilirmi, hatta bedevi kabilelerinin bile terkettiği

okyanus genişliğindeki ıssızlığa? Bu hedef bile sadece bir bahanedir. Kaymakamlıklar öyle sürgün düzenledilerki, zavallılar ilk sekiz günlük yürüyüş sırasında açlık, susuzluk ve hastalık yüzünden ölüyorlar yada deliriyorlar. Karşı koyamıyacak durumda olan delikanlılar, erkekler Kürtler yada haydutlar tarafından, askerlerin asla yapamayacağını yapıyorlar, öldürülüyorlar, genç kızların ve kadınların ırzına geçiliyor, sürükleniliyor, ve zorla yapılıyor.....”

General nezaketle ve dikkatle dinliyor, bu meyanda asılan yüzünde belli ettiriyor: Bu bayat türküyü günde 12 kere duyuyorum. Beyaz kadın elleriyle kollarından oynattığı manşetleri onun için daha önemli olduğu belli oluyordu.

”Çok üzücü bir şey! Fakat büyük bir askeri gücün (Savunma gücünün) Üst düzeyde kumanda edenleri askeri emniyet için kendi bölgelerinden sorumludurlar .”

”Harbsahası” diye Lepsius dehşetle phaykırıyor fakat hemen kendine hakim oluyor ve Enver’in sakin tonunu almaya çalışıyor:

”Harbsahası bu tek yeni nuans. Zeytun, vatana ihanet, sürgün ve diğer başka şeyler olmuştu. Ermenilerin tekrar buna inanmaları gerektiği zaman bu çereyi Abdulhamit ustalıkla kullanmıştı. Ben sizden daha yaşlı bir insanım, Ekselans. Yerin de yaşadım sürgünü düşündüğüm zaman ihtiyar günahkarı mazur görmek mecburiyetinde kalıyorum. Yeni metotlar karşısında o bir acemi masum bir çocuktu ve Partiniz Ekselans ihtiyar Sultanın kanlı devrini, adalet birlik ve terakki sayesinde halletmek istediği için, iktidarı aldı. Komitenizin ismide yankı yapmıştır.”

Bu darbe vurdum duymazlık ve düşüncesizliktir. Johannes Lepsius Harbnazırı ayağa kalkacak ve konuşmaya son verecek diye bir saniye boyunca bekledi fakat Enver sakin bir şekilde oturuyordu vesenpatikliğine en küçük bir gölge bile düşürmedi, hatta samimi bir şekilde ona doğru eğiliyor:

”Size karşı bir soru tevcih edeceğim, bay Lepsius. Almanyanın ya şansı var yada çok az düşmana sahiptir. Başka şartlar altında iç düşmanlar olduğunu kabul edelim, Polonyalılar, yahudiler, sosyal demokratlar, şimdiki durumdan daha büyük ölçüde olduğunu kabul edelim, ozaman siz bay Lepsius ağır mücadelelenizi dış düşmanlardan bir dünya tarafından çevrilmiş milletinizi, iç düşmandan kurtarmak için ani çareyi tasvib etmezmiydiniz? Harbin sonucu için tehlikeli halk kesimini toparlayınca ıssız insanlardan boş olan sahaya gönderilince ozaman siz bunu korkunç bulurmuydunuz?”

Johannes Lepsius fırlayıp ayağa kalmamak ve el kol hareketi yapmamak için her iki ellerini bırakmakla yetinmeğe mecbur oluyor.

”Eğer benim halkımı idare edenler, diye yüksek sesle çıkışıyor, haksız kanunsuz, gayrı insani (hristiyanlığa yakışmaz diye dilinin ucuna geldiği başka

kökten yada başka düşünceden olan vatandaşlarına fiil ve harekette bulunsa, aynı anda Almanyadan vazgeçer, Amerika'ya yerleşirdim!"

Enver Paşa gözlerini yukarı kaldırıyor:

"Eğer başkaları da sizin gibi düşünüyorsa, Almanya için felâket (acınacak durum). Kendi milli isteğine saygısızca kafa tutmak, halkınızın gücünün eksik olduğuna bir işarettir.

Konuşmanın bu yerinde, Pastör büyük bir yorgunluktan bitab düşüyor. Bu yorgunluk oradaki küçük kapalı insanın kendi tarzında haklı olmasının vermiş olduğu hissinden ileri geliyordu. Böylece dünyanın gazabı himmeti daima hiristiyanlara karşı haklı idi. En kötüsü ise, Enver'in haklılığının Lepsius'a sirayet etmesi ve onun mücadele gücünü zayıflatmasıdır. Dağ gibi yükü, kendi vatanının belli olmayan kaderini onun ruhuna yüklüyor.

"Uzlaşma değil"

"Şüphesiz uzlaşma değil, fakat bu bizim yararımızdır. Biz Türkler kendimizi savunmamız için siz Almanlardan yüz defa daha zor durumdayız. Lebsius acıdan oyalanma maksadıyla mendilini çıkarıyor ve elinde bir Parlamenter bayrağı gibi tutuyor:

"Burada bir iç düşmanın korunması mevzubahis değildir, aksine plânlı bir şekilde başka bir milletin imhası sözkonusudur. Ekselans zamanımızın boş konuşmalarla alacak kadar cüretkâr değilim."

"Sizin bile belki tamamıyla bir başkumândan sırfatıyla muttali olmadığınız çeşitli uygunsuzluklara dikkatinizi çekmeye cesaret edeceğim. İç Anadolu, klıgya, Suriyeyi bu Bölgelerde ağır şartlar altında senelerce çalıştığım için belki sizden daha iyi tanıyorum"

Ve şimdi aceleci sözlerle teorisini gelitiriyor, çünkü zamanın azaldığını seziyor. Ermeni Milleti olmadan, Türk Devleti iktisaden, kültür binaleyh askeri bakımında kaybedermiş niçinmi? Yüzde doksan hiristiyanların elinde bulunan ticaretten bahsetmek istemiyormuş, tüm ihracatın ermeni firmalar tarafından yönetildiğini, bununla harb idaresinin en önemli dalından biri olan Fabrikalarla ve hammaddelerle devletin işesi ancak bu firmalar tarafından yürütülebileceğini, Ekselanslarında onun kadar bilirler.

"Siz yeni bir devlet kurmak istiyorsunuz, Ekselans ama Ermeni Halkının cesedi onun temellerinin altında kalacak. Bu uğur getirirmi? Şimdi bir barış yolu bulunamaz mı?"

Burada Enver Paşa ilk defa derin gerçeği ortaya koyuyor, artık çekinerek gülmüyor. Gözleri sabitleşiyor ve donuklaşıyor, Dudaklar büyük ve tehlikeli bir ısırmadan kurtuluyor:

”İnsan ve Veba basili arasında hiçbir sulh uzlaşma yoktur, diye söylüyor.”

Lepsius fırsatı kaçırmıyor::

”Siz açıkca harbi Ermeni Milletinin tamamen imhası için kullanmak istediğinizi itiraf ediyorsunuz?.....”

Harb nazırı şübhesiz fazla ileri gidiyor. Nezaketli nezaketsizliğinin fetedilmez kalesine geri çekilmek suretiyle muhatabını teskin için sözü değiştiriyor.:

”Benim şahsi kanaatim ve niyetim, hükümetimin bu konu hakkında yayınladığı resmi tamimlerde tafsilatlı olarak mevcuttur. Uzun zaman seyirci kaldıktan ve bekledikten sonra, harb baskısı ve müşrumüdafaa altında hareket ediyoruz. Devletin yıkılmasını hedef tutan, vatandaşlar her tarafta kanunun keskin pençesine düşerler. Buna göre hükümetimiz meşru olarak davranmaktadır.”

Ozaman tekrar başlangıca dönmüş oluyoruz. Johannes Lepsius ofluyan bir sesi bastıramıyor. Monsenyör Saven’in sesini duyuyor: Moralini bozma! Obyektif kal! Deliller! Oh, kılıç kadar keskin deliller obyektif kalabilirmiydi! Fakat sıçrayıp kalkmağa izinli olmaması koltuğunda oturup kalmak mecburiyetinde olması sinirliliğini ümitsizliği dönüştürüyor. İstidatlı vaiz kürsüsü hatibi olan, o yere ihtiyacı oluyor° Hareket serbestliğine ihtiyacı oluyor.

”Ekselans”- elini güzel alınaya bastırıyor- şimdi hiç bir tabii olan şeyi söylemeyeceğim. Münferit entrikalar için tüm bir halkın ceza göremeyeceğini söylemeyeceğim, niçin kadın ve çocukların, bir zamanlar sizinde olduğunuz gibi, küçük çocukları ve hiçbirşey bilmedikleri bir politikadan dolayı vahşice ölüme maruz kalmak mecburiyetinde olmalarını sormıyacağım. Bakışlarımızı halkınıza ve kendi öz halkınızın geleceğine çevirmek istiyorum, Ekselans! Nasıl olsa bu harb son bulacak ve sonra Türkiye barış antlaşmaları yapmak zarüretini duyacaktır. O gün hepimiz için talihli bir gün olsun ! Eğer bahtsız bir gün olursa, o zaman ne olur Ekselans? Bir halkın sorumlu önderi müsait olmayan harb neticesinin olayı için tedbir almak mecburiyetinde değildir? Kardeşin Abel nerededir sorusuyla karşılanılırlarsa, osmanlı komisyonu hangi müzakere durumunda bulunacaklar, en kötü utandırıcı bir durum ve muzaffer güçler, Tanrı esirgesin büyük suç açısından merhametsizce ganimeti bölüşeceklerdir. General Enver Paşa nasıl oluyorda böyle bir durumda, tüm sorumluluğu üzerine alan, arzusu herşeye kadir olan, halkının büyük adamı kendini nasıl savunacak, ve sonra halkına karşı nasıl savunacak;

Enverpaşanın gözleri dalıyor, alay etmeden şöyle diyor:

”Bu fevkalâde işaretiniz için size teşekkür ederim. Fakat politikaya karışan kimse iki özelliğe sahip olmak zorundadır. Birincisi hafifmeşreb yada ölümü hiçe sayarsınız, ikincisi ise birkere karar verilmeşe, kararlarınıza sarsılmadan inanmalısınız”

Burada Lepsius ayaklanıyor, doğuya has adete göre kollarını göğsünün üzerine çaprazlıyor. Ermeni halkının tanrı tarafından gönderilen koruyucu meleği, şikâyete değer bir haleti ruhiye içerisinde. Cebinin astarı dışarı çıkmış, pantolonunun bir paçası dizine kadar çıkmış, kravatı kaymış, gözlüğü buğulanmış. iyi biliyorlarmış. O 13 Avrupa Vilayetinde depoları, bürosu ve temsilcilğe sahip olan halef Awetis Bagradianın sahibi bulunduğu ticarethane belirtiyor. Böyle bir organizasyonu yıkmak, onu kurmaktan daha az bir zahmete mal olurmuş. İçteki duruma gelince, Anadolu'da Ermeni Ziraatının Türk küçük çiftçiliğinin çok üstünde olduğunu seneler önceki seyahatlerinde öğrenmiş, daha ozamanları Klikiya Ermenileri Avrupadan yüzlerce harman makinesi ve buharla işleyen Traktör getirmişler, bununla onlar Türklere katliam için çok iyi bir sebebi vermişlerdir, çünkü bu katledilenler sadece Adalı 10 bin kişi değil, bilakis harman makineleri ve buharlı traktörlerde parça parça edilmiş. Tüm kötülüğün sebebi burada olduğu gibi başka hiçbir yerde olmamıştı. Osmanlı halkının en medenileştirici ve faal tabakası olan Ermeni Milleti imparatorluğu eskiden kalma toprak ziraatından, başlamakta olan endüstrileşmeye ve zamana uyan Toprak kültürünün yeni bir dünyasına çıkarmak için, on yıllık bir süreden beri büyük çaba gösteriyorlarmış, ve doğrudan doğruya bu hayırlı öncülük hareketi için onlar zorba tembelliğin intikamı tarafından kovalanmışlar ve yok edilmişlermiş. İşte Ermenilere has olan ev endüstrisi, dokumacılık, elzanaatlarını Türklerle telafi edebileceğinizi kabul edersek, Avrupanın en iyi Üniversitelerinde tahsil görmüş ve kendi halkları gibi Osmanlı hastalarını aynı itina ile tedavi eden, bir çok Ermeni Doktorların yerini kim doldurur? İşleri bakımından usanmadan memleketi ileriye götürmek Branş Öğretmenlerinin, Avukatların, Mühendisler'in yerini kim dolduracak? Belki Ekselansları zaruret halinde Entellektüelsizde yaşanılabilineceği cevabını vereceklerdir. Fakat midesiz yaşanılmaz ve tam Türkiyenin midesi kesiliyor ve bu operasyonunun üstesinden gelineceğine inanılıyor.”

Enver Paşa yumuşakca başını yana eğerek, bu sözleri sonuna kadar dikkatle dinliyor. Tüm varlığı taze, şık, zarif, sadece şu sessiz çekingenlikle etkisini azaltarak, üniforması gibi önceden kestirilemeyen bir kırışıklık (kıvrım) gösteriyor. Buna karşılık. Papaz büsbütün formdan düşmüştü, terliyor, kravatı kaymış, ceketinin kolları yukarı çıkmış. General kısa fakat zarif bacaklarını üstüste atmış, göz kamaştırıcı cilalı çizimler kalıptaki gibi oturmuştu.

”Siz mideden bahsediyorsunuz bay Lepsius, diye karşı çıkarak gülümsüyor, ”şimdi ihtimalki Türkiye harpten sonra zayıf bir mideye sahip olacak”.

”Siz artık bir mideye sahip olmayacaksınız.”

Kızmadan general devam ediyor:

”Türkler 40 milyonu buluyor. Kendinizi bir kerede bizim tarafımıza koyun, efendim . Bu 40 milyonu bir arada tutmak Asya'da gelecekte, Almanya'nın Avrupa'da oynadığı gibi, aynı rolü oynayacak olan bir milli imparatorluğu onlarla

kurmak, büyük vakarlı bir politika değildir. ? Devlet bekliyor. Biz ona sadece sarılmak mecburiyetindeyiz. Ermeniler arasında şübhesiz akliselim kimselerden korkuya kapılan bir topluluk vardır. Siz bu şekildeki Entellektüel kimselerin gerçekten bir dostumusunuz? Ben değil! Biz Türkler bu tür entellektüellerden pek azına sahibiz. Bunun için biz, büyük devletin kuruluşuna ve hakimiyetine tayin edilmiş eski kahraman ırkız. Engelleri bu sebepten açacağız.”

Lepsius ellerini birbirine kenetliyor, hiçbir kelime söylemiyor. Oradaki bu şımarık oyun bozan delikanlı büyük devlet üzerinde sınırsız hakimiyete sapitir. Onun zarif bir şekilde modelleştirilmiş baştan çıkarıcı kafacığı, hayrete düşüren sayıları yumurtluyor. Pastor’u (Papaz’ı) kandıramaz, çünkü o Anadolu’da ancak 6 milyon saf Türk olduğunu biliyor. Eğer Kuzey İran’a, Kafkasya’ya, Kaşkar’a ve Türkistana gidiği taktirde, tüm çadırlarda oturan Türk halkları ve step memleketlerinde ortalıkta dolaşan at hırsızlarıyla beraber Avrupa’nın yarısı kadar büyüklükte, 20 milyona kadar çıkarılabilir. Böyle rüyayı, diye düşünüyor, Milliyetçilik norkotikliğı imal eder. Aynı zamanda zarif şekilli harb mabuduna (ilahına) karşı, bu çocukça Anti Hıristiyanı karşı acıma hissediyor, ohannes Lepsius yavaşı ve bilmede zorluk çeken bir ses alıyor.

Bir devlet kurmak istiyorsunuz, Ekselans ama Ermeni Halkının cesedi onun temeli altında duracak.

”Size yalvarırım Ekselans” orda oturtanın karşısında eğiliyor- isterseniz bugünlük bu kadar olsun. Tarihte tekrar bulunamayacak olan bir örnek, olmayan bir iç düşmanda ibret dersi verdiniz. Doğudaki Yollarda binlercesi yaşıyor ve ölüyor. Bugün buna bir son veriniz! Yeni tehcirin geri alınmasını emrediniz! Henüz ölüyor. Bugün buna bir son veriniz! Yeni tehcirin geri alınmasını emrediniz! Henüz tüm vilayetlerin ve sancakların boşaltıldığını bilmiyorum. Eğer Siz Alman Elçiliğinden dolayı ve bay Morgenthau için batı Anadolu’da ki sürgünde tereddüt ediyorsanız benim hatırım için Kuzey Suriye’yi, Haleb’i İskenderiye’yi bağışlayınız! Kâfi diye söyleyiniz! Ve Almanya’ya geri dönüşümde adınızı öveceğim!”

General bir kaçdefa eliyle sandalyeyi işaret ediyor, Papaz ise oturmuyor:

”Siz benim selahiyetimi fazla büyütüyorsunuz bay Lepsius” diye nihayet ifade ediyor. Böyle bir hükümet kararının icrası, içişleri bakanının meselesidir.”

Alman kırmızı gözlerinden gözlükleri çıkarıyor:

”Zaten bu icraat mevzu bahis olmaktadır. Bakan, Vali, Mutassarrıf emirleri yerine getirmiyor, aksine çiğ kalbsiz asker ve çavuşlaryürütüyor. Açık şosedede kadınların doğurduğu ve hemen sopalarla kovalanmaları acaba Sizin mi yoksa bakanın mı isteğidir? Çürümüş cesetlerden tüm bölge vebalanması ve Fıratın ölümlerle sıkı sıkıya olması, acaba sizin mi isteğinzidi. ?

”İçteki bilginizi tahmin ediyorum. Enver bir an ona doğru geliyor. Bu mese-
lenin düzeltilmesine gelince, yazılı tekliflerinizi memnuniyetle kabul edip tam ola-
larak inceleyeceğim.”

”Beni aşağıya gönderiniz° Bu benim ilk teklifimdir. İhtiyar Sultan hiç bir
zaman bu benim ricamı geri çevirmemiştir. Tehcir işini organize etmem için
bana yetki veriniz. Tanrı bana güç verecektir. Benim sahip olduğum tecrübelere
bir ikinci kimse sahip olmamıştır. Osmanlı devletinden hiç bir kuruluş almıyacağım.
İhtiyacım yok. Alman ve Amerika yardım cemiyetleri benim arkamdadır. Böyle
bir sosyalyardıma muvaaffak oldum. Bir çok yetim evleri ve hastaneler kurdum
ve imareten daha çoğunun kurulmasına yardım ettim. Harbe rağmen aynısını
ve daha büyüğünü yapacak durumdayım, iki sene sonra Siz bile böyle kalacaksınız,
Ekselans.”

Enver Paşa bu defa sadece olağan dikkatle değil, aksine merakla dinliyor.
Onun şimdiye kadar yaşamamış olduğu şeyi, şimdi Lepsius görebiliyor ve duyabi-
liyor. Generali değiştiren şeyin, saygısızlık, alaycılık ve merhemetsizlik değildi.
Lepsius tüm hissi aynen kuşağın çehresini görüyor, suçluluğun ve azabın dışında
olan insanın çehresi sahipti. Ona meçhul olan, fakat nefes kesen bir cinsin zarif
isabetli çehresini görüyor. Meçhul fakat tam insafsızlığın hemen hemen suçsuz
(masum) inceliğini görüyor. ve ondan nefret edilmemesine hangi güç sahip oluyor.

”Sizin taktir edilmeğe değer niyetleriniz beni ilgilendiriyor, diye Enver kabul
edip söylüyor, ”fakat sizi pek tabii olarak geri çevirmek zorundayım. Doğrudan
doğruya bu arzunuz bizim şimdiye kadar bir birimizi yanlış anladığımızı gösteriyor,
eğer ben bir yabancıya Ermenilere yardım getirmesini müsaade ederseniz, yabancı
kişilerin müdahalesini bununlada yabancı güçleri kabul etmiş olan haklar yaratan
bir emsali kabul etmiş olurum. Yabancı müdahalesine olan özlemin, hangi netice-
leri doğuracağını, Ermeni imilletine, öğretmesi gereken tüm politikamı mahvederim.
Ermeniler bile artık doğru bulmazlar. Önce onların büyük ihanet rüyalarını ve ü-
mitlerini cezalandırayım, sonrada bu ümit ve rüyalarını uyandırmak için onlara
derya kadar zengin bir dostu yolluyayım. Sayın dostum Lepsius bu mümkün değil-
dir. yabancıların bu millete iyilik göstermesine müsaade edemem. Ermeniler yalnız
bizim içimizden hamilerine görmek zorundadırlar.”

Papaz koltuğa çöküyor, Kaybetmiş olmak! Başarısızlığa uğramış olmak her° Her
başka söz fuzuli. Buradaki bu adam keşke gücense, keşke şeytan olsa, diye arzu
ediyor. Fakat o dargın değil, şeytan değil, bu acımasız büyük katliamcı çocuğa
has bir sempatiğe sahip. Lepsius Enverin canlı samimi birtonda ifade ettiği teklifini
duyarsızlığı içinde, derhal kavrayamıyacak kadar, derin derin derin düşünüyor.

”Size, karşı bir teklif yapıyorum, bay Lepsius. Para toplayınız, Almanyada
ki, Amerikadaki Yardım Cemiyetlerinizden çok para toplayınız, tadarik edilen
parayı sonra bana getiriniz. Tamamıyla sizin düşüncenizde ve sizin amacınıza

göre kullanacağım, ama Size şunuda ifade edeyim ki, Almanlar yada başka yabancılar vasıtasıyla hiç bir denetime tahammül gösteremem.”

Johannes Lepsius donup kalmasaydı, kahkaha atacaktı. Topladığı paranın Enver Paşa fikrine göre, Türkiyede gideceği şu yolun tasavvuru çok hoştu (doğrusu). Susuyor, yenilmişti. Görüşmeden önce ümitsiz olduğu halde, şimdi dünyanın çöktüğünü zannediyordu. Tamamıyla sersemlememek için Papaz kendisine çeki düzen veriyor, dış görünüşünü biraz düzene sokuyor, mendille birkaç kere parlıyan alnını siliyor ve kalkıyor.:

”Sizin bana bahsettiğiniz bu saatin tümüyle boş yere olduğunu kabul edemem, kuzey Suriye° de ve sahilde, harb olayların öbürtarafında yüzbinlerce hristiyan yaşamaktadır. Ekselans, muvakkat, hiç bir gayeye uymayan disiplin cezaları, daha iyisi yapılmaması görüşüneyim.”

Genç Mars birkere daha gülümseyen dişlerini gösteriyor.

”Hükümetimizin her lüzumsuz sertlikten kaçınacağından emin olunuz, bay Lepsius Bu her iki taraftan boş bir resmiyettir, aynı tarzın tüm diğer konuşmalarında olduğu bu politik konuşmanın belirsizlikte kaybolmaması için, anlamsız hokkabazlıktır. Enver Paşa en küçük konsasyon, yapmadı. Bir sertliğin lüzumsuz olması, onun meselesi olarak kalıyor. Fakat Lepsius'ta, boğuk sesinin tüm bilinci bir sonuca bağlamak için, sadece sözünü ifade etti. Papazın aksine şimdi özellikle zarif ve dik görünen general, Misafirine ön çıkış yerini bırakıyor. Hatta bir kaç adım ona refakat ediyor, ve geniş koridorda giden, sarsılan kişinin arkasından bakıyor.

TÜRK-İSLÂM KÜLTÜR DÜNYASINDA İSAGOJİ

Doç.Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL

İslâmiyetin ortaya çıktığı zaman Arap yarımadası halkı, güzel söz söyleme ve şiir alanlarındaki üstünlükleri dışında, gerek ilim ve gerekse inanç yönünden tam bir çöküntü içerisinde bulunuyorlardı. Bu bakımdan onların İslâmdan önceki zamanları *Cahiliye Çağı* olarak adlandırılmaktadır. Hz. Muhammed'in Peygamberlikle görevlendirilmesinden itibaren yaklaşık kırk yıl gibi kısa bir sürede askerî alanda önemli başarılar elde eden müslümanlar, ilim ve tefekkür sahalılarında da en az bu kadar başarılı olmak zorundaydılar. Bu zorunluluk, inananları ilim öğrenmeğe ve tefekküre teşvik eden dinin bizzat kendisinden kaynaklanmaktaydı.

İlk zamanlarda, yabancı tesirlerden tamamen uzak olan müslümanların düşünce ve ilim hayatı dine dayanıyordu. Halbuki fetihler başlayınca onlar bazı eski medeniyetlerle temasa geçtiler. Bu medeniyetlerin başlıcaları, eski Yunan, İran, Hint, Mısır ve Mezopotamya medeniyetleridir. Söz konusu medeniyetlerle temas, müslümanların yeni yeni bilgiler elde etmesini sağladı. Bu bilgiler başlangıçta, Arapça'ya tercüme yoluyla nakledildi. Bu şekilde, İslâm Medeniyeti'ni teşkil eden unsurlar arasında, önemli bir yer işgâl eden tefekkür hayatı, miladî yedinci asrın başlarında, müslümanların çeşitli medeniyet hamleleri arasında, islâm dünyasına giren felsefî bilgiye, gereken önemi vermeleriyle şekillenmeğe başlar. Bilâhare dinî ilimlerin metodolojilerinde de önemli bir rol oynayacak olan *Mantık* da, İslâm Kültür Dünyasına, VIII. yüzyıldan itibaren sistemli bir şekilde sürdürülen tercüme faaliyetleri le girmiştir.

İşte bu cümleden olmak üzere İSAGOJİ, söz konusu medeniyete, Aristoteles'in eserleriyle birlikte ilk giren kaynaklar arasındadır. Nitekim bu eserin daha önce de Süryanî ve Pehlevî dillerine çevrildiği bilinmektedir. Dolayısıyla İsagoji'nin Arapça'ya tercümesinin hangi dilden yapıldığı hususunda ihtilaflar vardır. Bazı kaynaklarda bu eseri, Abdullah İbn al-Mukaffa' (öl: 757) veya oğlu Muhammed'in doğrudan doğruya Grekçeden olmak üzere, ilk defa Arapçaya tercüme ettikleri yer almaktadır. Buna karşılık İbn al-Nedîm'in *Fihrist*'inde, ilk tercümeyi Eyyûb b. al-Kasım'ın bir Sünyanî tercümeden yaptığı belirtilmektedir. Çeşitli kaynaklarda bu hususta farklı isimler verilmektedir. Fakat mütercimlerin isimlerinden ziyade, burada bizim için önemli olan nokta, kesin olarak Emevîler dev-

rirde başlayıp, Abbasi'ler devrinde büyük ve sistemli bir faaliyet hâlini alan tercüme çalışmalarından sonra, Aristoteles'in mantıkla ilgili bütün temel eserlerinin yanında, İsağojî'yi de yorumlarıyla birlikte, Arap dilinde bulmanın mümkün olduğudur.

İsağojî'nin Aristoteles'in eserleriyle birlikte İslâm kültür dünyasına girmesi çok tabiidir. Zira bilindiği gibi bu eser *Organonun* birinci kitabı olan *Kategoriler*'e bir giriş olarak yazılmış ve İslâmiyetten önce, Sünyaniler'de de Aristoteles'in eserleriyle birlikte incelenmiştir. Eserin müellifinin Porphyrios olduğunda şüphe yoktur. Arapça kaynaklarda Sur'lu Ferferyus diye anılan ve Yeni Eflatuncu okulun ileri gelenlerinden biri olan Porphyrios'un bu eserin konusu "Beş Tümel" dir. O, bu eserinde, Aristoteles'in Mantık ve Metafizığe ait eserlerinin çeşitli yerlerinde verdiği kısa bilgilere dayanarak ve aynı zamanda O'nun sade ve kuru üslûbuna ve mantık anlayışına uygun bir tarzda CİNS, TÜR, AYIRIM, HASSA ve İLİNTİ'yi, anlaşılması daha kolay ve daha toplu bir şekilde ortaya koymuştur. Yoksa, bazan sanıldığı gibi, Beş Tümel, Porphyrios'un icadı değildir. Şunu belirtelim ki, bu durum, eserin değersiz olduğu anlamına gelmez. Nitekim bu hacmi küçük eseri sayesinde Porphyrios, kendisinden sonra felsefenin yürüyüşünde en az hocası Plotinus kadar etkili olmuştur. Çünkü O, bu eserinde tümeller meselesini hiçbir çözüm vermeden ve hiçbir çözüme girişmeden ortaya atmıştır ki, Ortaçağ felsefesinde bunun çözümü aranacak ve bilindiği üzere üç farklı görüş ortaya çıkacaktır.

Denilebilir ki, Türk-İslâm Kültür Dünyasında IX. yüzyıldan itibaren, felsefe ile uğraşanların bütünü, ister kendilerine has bir sistemleri olsun, ister sâdece tercüme faaliyetinde bulunmuş olsunlar, Aristoteles mantığından en ileri derecede faydalanırlarken, O'nun külliyyatına Porphyrios tarafından eklenen İsağojî'ye de özel bir ilgi göstermişlerdir. İlk devirlerden itibaren bu disipline lâıyk olduğu yer ve değeri vererek, tercüme devrinin hemen sonra ermesiyle birlikte, kendi geleneklerinin devamı olsa da, Aristoteles ve Porphyrios'un kilerini aratmayan büyük çapta esekleri bu kültüre maletmişlerdir. Böylece mantık adı altında bütün felsefî ve ilmi tasavvurların âleti, düşünceyi hatadan korumanın tekniği olan bir disiplin, dini ilimlerin yanında İslâm kültürüne girmiş bulunuyor. Bu suretle nakli ilimlerin yanında, çoğu arap olmayan düşünürler sayesinde, bilhassa Farâbî (870-950) ve İbn Sînâ' (980-1037) dan itibaren bir felsefe, bir mantık geleneğine sahip olunuyor.

Meşşai Ekolü'nün sistemli bir kurucusu olan büyük Türk-Müslüman Düşünürü Fârâbî (870-9050) İslâm Dünyası'nda, mantığı dokuz bölüm hâlinde inceleyen ilk filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. O, bu disiplinin tamamını teşkil eden dokuz kitabın başında *el-Medhal* adıyla Porphyrios'un İsağojî'sini yerleştirmektedir. Ayrıca bu konuda *Kitab al-Medhal ila'l-Meantik* adında bir eserin de sahibidir. Fârâbî'nin Hamidiye 812 de kayıtlı *İsağucî* kitabı elimizde mevcuttur. Genel bir

bakışla, Fârâbî'nin bu son zikrettiğimiz eserinde Beş Tümel'le ilgili açıklamaları, *Tanım Teorisini* vücuda getirmekten ibaret görünüyor. Filozofumuza göre tek şahsa yüklenen tümeller, daha genel ve daha özel olmakla birbirlerinden farklıdır. Meselâ, "Ahmet duygulu-canlıdır" veya "Ahmet insandır" dediğimiz zaman, buradaki iki yüklemden "duygulu-canlı", "insan" yükleminden daha genel; "insan" yüklemi ise "duygulu-canlı" yükleminden daha özel olmakla birbirlerinden farklıdır. En genel olanla en özel olan arasında "ortalılar" (mütevassıtlar) vardır. Bu orta yüklem, en özel olandan en genel olana doğru bir yükleme tâkib edeceklerdir. Öyle ki, daha genel tümellere CİNS, daha özel tümellere de TÜR adı verilecektir. Bunlardan en genel olanına Fârâbî YÜKSEK CİNS, en özel olanına da SON TÜR adını vermektedir. Bunu Fârâbî'den bir örnekle açıklayalım: Karşımızda ne olduğunu bilmediğimiz bir şey görüyoruz ve şu nedir? diye soruyoruz. Verilecek cevap silsilesi, meselâ:

- Bu bir hurma ağacıdır,
- Bu bir ağaçtır,
- Bu bitkidir,
- Bu cisimdir, olsun.

Görülüyor ki, şâyet bu cevaplar bir sıra tâkib ediyorsa, en özelden en genele doğru veya en genelden en özele doğru bir sıra takibedeceklerdir. Şimdi bu cevapların birbirleriyle olan ilişkilerini incelemek için "Bu cisimdir" ile "Bu bitkidir" ifadelerini ele alalım. Bunlardan *cisim* cins, *bitki* ise türdür. Fakat bu defa "Bu bitkidir" ile "Bu ağaçtır" ifadelerini ele aldığımızda, görüyoruz ki, *bitki* cins, *ağaç* ise tür mevkiinde kalıyor. Zira bunlardan ağaç daha özel olanı, bitki ise daha genel olanı temsil etmektedirler. Son olarak, "Bu ağaçtır" ve "Bu bir hurma ağacıdır" cevaplarını ele alırsak bu defa da *ağacın* cins, *hurma ağacının* da tür olduğunu görüyoruz. İşte tanım için "Bu bir hurma ağacıdır" dan daha özeli bulunamayacağı için, "Hurma ağacına" SON TÜR (al-Nav' al- ahir) "Bu cisimdir" den daha geneli bulunamayacağı için "cisme de ÜSTÜN CİNS (al-CİNS al- âli) adı verilecektir. Diğerleri ise, her ne kadar biri diğerine göre cins veya tür olabiliyorlarsa da arada kaldıkları için ORTA TERİM (al-Mütevassıt) adını almaktadırlar.

Cins ve Türlerin ne şekilde ortaya çıktığını anlattıktan sonra Fârâbî, oldukça açık bir şekilde AYIRIM'ın açıklanmasına girişiyor. "Hurma ağacı nedir?" sorusuna verilecek cevapta, "Bir ağaçtır" ifadesi yeterli olmayıp, onun nasıl bir ağaç olduğu araştırılacaktır ki, bu da onu kendi cinsi içerisindeki benzerlerinden ayıracak bir cevap olmalıdır. O'nun verdiği misâlde, "Hurma veren ağaçtır" cevabıyla doğrulanacaktır. "Hurma veren ağaç" ise ayırım olmaktadır.

Esas itibarıyla mükemmel tanımda etkin olmayan HASSA ve İLİNTİ ise artık Porphyrios'un açıklamalarına benzer bir şekilde açıklanmaktadır.

İbn Sînâ ile birlikte Türk-İslâm Kültür Dünyası'nda bu konuda en mükemmel diyebileceğimiz eser ortaya çıkmıştır. Bu da *"al-Medhal Fi Sadr al-Şifa"* dir. İbn Sînâ, bu eserini mantık külliyyatına bir giriş olarak telif etmiştir. Burada mantığın tanımı, gereği ve faydası araştırıldıktan sonra, ona duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. Sonra da sözlerin mânâlarına olan delâletleri üzerinde durulmuştur. Bundan sonra da Porphyrios'un eserinin yegâne konusu olan Cins, Tür, Ayırım, Hassa ve İlihti'den bahedilmiştir. İbr Sînâ'nın Porphyrios'tan farklı olarak sözün mânâyâ delâletinden bahsetmesinden dolayıdır ki, daha sonra Türk-İslâm Kültür Dünyasında, *"Sözün Mânâyâ Delâletinin Araştırılması"*, mantığa onuncu bir bölüm olarak eklenmiştir. Fenârî de müteahhirin manıkçılara göre mantığın bölümlerinin on olduğunu ifade etmektedir. İbn Sînâ'ya göre çok defa sözün durumu, mânânın durumunu etkiler. Bunun için mantığın önce DELÂLET'i incelemesi gerekir.

O, mantığın TASAVVURAT ve TASDİKAT ayırımında Fârâbî ile aynı görüşü paylaşmaktadır. O'na göre her bilgi ya tasavvur veya tasdiktir. Zira biz bir hakikati kavradığımız zaman, ya onun hakkında ne olumlu ne de olumsuz hiçbir yargıda bulunmadan, ne ise o olması açısından onu göz önüne getiririz ki, bu tasavvur olur; ya da onun hakkında olumluluk veya olumsuzlukla hükmederiz ki, bu durumda da o tasdik olur.

Böylece İbn Sînâ mantık konularını incelerken, bu iki ana bölümü arasında bir paralellik kurmaktadır. Şöyleki, tasavvur ilk bilgi olup HADD veya onun yerine geçen bir zihin faaliyetiyle kazanılır. Öyleyse TANIM da tıpkı KIYAS gibi, kendisiyle bir takım yeni bilgilerin elde edildiği bir zihin işlemidir, bir âlettir. Her ikisiyle de (tanım ve kıyas) araştırılan bilgiye ulaşabilmek için belirlenmiş bir şekil ve tertip gerekir. Tertipsiz olarak bilinenden bilinmeyene intikal mümkün değildir. Herhalde tanım ve kıyastaki bu tertip, belirlenmiş ve tesbit edilmiş kavramlar arasındadır. Onların her biri için telif edilecekleri maddeleri ve bu telifin kendisiyle tamamlandığı suretleri vardır. Diğer taraftan her tasdik için kendisinden önce bilinmesi gereken en az iki tasavvura ihtiyaç vardır. Öyleyse tasavvur tasdikten önce gelir. Tasavvura tanımla ulaşılır, tanımın maddesi ise BEŞ TÜMEL'dir. Böylece Porphyrios'un İsağojî'sinin konusu olan Beş Tümel, İbn Sînâ'da mantığın Tasavvurat bölümünün mukddemi, bir anlamda tanımın prensipleri olarak telakki edilmiştir. O şekilde ki, tanımın bilgisi ve sihhati bu prensipleri bilmeğe dayandırılmıştır. Öyleyse tanıma ulaşmak isteyen, onun tertibinde ihtiyaç duyacağı malzemeyi de incelerse, bu konuda yapılması gerekeni tamamlamış olur. Şu da önemli iki, bu malzemeyi, kendilerinden tanımın doğru olarak yapılabileceği yönleriyle incelemek gerekir. bütün yönleriyle incelemek tanım için gerekli değildir.

Görülüyor ki, İbn Sînâ'da da, tıpkı Fârâbî'de olduğu gibi, Beş Tümel'in incelenmesi, tanım teorisinin ortaya koyulması için bir vasıta olarak görülmektedir. İbn Sînâ, bu beş tümelin bir konuya yüklendiklerinde, ya konunun

özünün yapıcı unsuru olarak, ya da konunun özünün yapıcı unsuru olmıyarak yüklendiğini açıklarken de, ÖZSEL TÜMELLER ve İLİNTİSEL TÜMELLER ayırımını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Cins Tür ve Ayırım özsel; Hassa ile İlinti, ilintisel tümeller olmaktadır.

Bu iki büyük Türk-İslâm filozofunun Türk-İslâm Kültür Dünyasında bir mantık geleneği vücuda getiren eserleri dışında, Arap diliyle yapılan Mantık Öğretiminde ilk mantık bilgilerini veren âdetâ klâsik diyebileceğimiz eserlerden birisi olan Ebherî (öl. 1276)'nin İsağûcisi ise muhtevası bakımından Porphyrios'un İsağojisinden çok farklı olup aslâ onun bir adaptasyonu veya bir özeti değildir. Bilâkis bu eser, Aristoteles'in mantık külliyatını teşkileden sekiz kitaba, Porphyrios'un İsağoji'sinin eklenmesiyle dokuz olan ve Havarezmi'nin *Miftah al-Ulûm*'unda yer alan sıraya uygun olarak mantığın bölümlerinin ve konularının özünü ve tanımlarını ihtiva etmektedir. Delâlet konusuna ise yine Beş Tümel'den önce yer verilmektedir. Tertip ve muhtevaları incelendiğinde açıkça görülmektedir ki, söz konusu iki eser arasında bir özdeşlik, hatta bir benzerlik dahi yoktur. Aralarındaki tek münasebet, Ebherî'nin İsağoji'sinde, Porphyrios'un İsağoji'sinin konusu olan Beş Tümelin kısa da olsa yer almasıdır.

Bize göre Ebherî'nin bu eserini Porphyrios'un İsağoji'sinden ziyade, İbn Sînâ'nın İsağûcisi ile karşılaştırmak gerekir. Bilindiği gibi İbn Sînâ'nın *Uyûn al-Hikmet* adlı eseri, Mantıkıyat, Tabiiyat ve İlâhiyyat bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümüne *İsağûcî min Uyûn al-Hikmet* adı verilmektedir. İbn Sînâ'nın bu eseri de mantığın bütün bölümlerini ihtivâ etmekte ve Beş Tümel bu bölümlerden birini oluşturmaktadır. Bu noktada Ebherî'nin İsağûcî'si ile bir benzerlik söz konusudur. Fakat her iki eser yakînen incelendiğinde görülecektir ki Ebherî'nin İsağûcî'si, İbn Sînâ'nın söz konusu eserinin de aslâ bir kopyası değildir. Bir kerre yalnız Beş Tümel'in söz konusu edildiği yerlerde, Ebherî, bunları Porphyrios'un sıralamasına uygun olarak Cins, Tür, Ayırım, Hassa ve İlinti diye sıralarken; İbn Sînâ, Cins, Ayırım, Tür, Hassa ve İlinti olarak sıralar. Ayırım'ın cins'in tabiatında bulunması ve aynı zamanda tür'ün kendi öz ayırımından müstakil olarak kesinlikle var olamayacağı düşünülürse, İbn Sînâ'nın bu sıralayışı uygun görünüyor.

İbn Sînâ'nın eserinde, Aristoteles'in on kategorisine yer verilmekte, bunlar kısaca tanımlanmaktadır. Ebherî ise kategorilere eserinde hiç yer vermemiştir. Önermeler konusu da her iki eserde farklı olarak incelenmektedir. Meselâ, İbn Sînâ, Modal Önermelere yer verip VACİP, MÜMKİN ve MÜMTENİ' diye üç cihetin (modun) olduğunu belirtirken, Ebherî Modal Önermelere de yer vermemiştir. Tabi bu farklılık Kıyas bölümünde de sürmektedir. Şöyleki, İbn Sînâ, adı geçen eserinde Yüklemlî-İktiranlı Kıyasları üç şekil olarak ele alıp bu şekillerin sonuç veren modlarını ayrı ayrı incelerken, Ebherî, söz konusu kıyasların dört şeklinden bahsetmekte ve yalnız birinci şeklin sonuç veren dört modunu zikretmektedir. İbn Sînâ kısa da olsa İstikra' (Tümevarım) ve Temsil (Analojiye) yer verirken, Eb-

heri, bunları da ihmâl etmiştir. Bu kısa mukayese dahi, bu iki eserden daha sonra olan Ehberi'ninkinin, İbn Sînâ'nın eserinin aynı olmadığını ortaya koyar, sanıyoruz. Zaten Ebheri'nin eserinde "Kale fulanun..." (Falan dedi...) tarzındaki bir ifadeyi kullanılıp, kitabında yer alan herhangi bir düşüncenin başkasına ait olduğu yolunda bir işeret de bulunmamaktadır. Bu bile eserin orijinal olduğunu göstermeğe herhalde yeterlidir.

İslâm Kültür Dünyasında bazı filozoflar, Meşşâî Ekolünün büyük bir çoğunluuna muhalif olarak, Beş Tümel'i olduğu gibi kabul etmemektedirler. bilâkis ona ilâvede bulunmaktadırlar. Milâdî, X. asırda Basra'da ortaya çıkan İhvânu's-Safâ'yı bunlara örnek verebiliriz. İhvânu's-Safâ Risâlelerinin onuncusu İsağücü başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında mantığın anlamı ve bölümleri üzerinde durulduktan sonra, yine Delâlet'e yer veriliyor. Daha sonra da Beş Külli veya Beş Tümel'den değil, Altı Külli'den bahsediliyor. İhvânu's-Safâ, ŞAHS'ı da tümelerden saymaktadır. Onlar bu altı külli'nin (altı ses'in) üçünün varlığı (a'yâna) delâlet etmekte olduğunu söyleyerek, "Bunlar nitelenen (mevsûf) dur." diyorlar. Söz konusu üç tümel, ŞAHIS, TÛR ve CİNS olarak sıralanırken, kaplam bakımından en geniş olan en sonda zikredilmiştir. İhvânu's-Safâ, ŞAHIS kavramını şöyle tanımlamaktadırlar: Duyulardan birisiyle algılanmış olarak, kendisinden başka diğer varlıklar arasında tek bir varlığa kendisiyle işaret edebildiğimiz lafız (söz) dır. Bu adam, bu ağaç, bu duvar. gibi. Bu tanımla anlatılmak istenen Şahıs ile Aristoteles'in İlk Özü arasında bir benzerlik, hattâ özdeşlik bulunmaktadır. İhvânus-Safa'ya göre diğer üç tümel Ayırım, Hassa ve İlinti, Cinslerin, Türlerin ve Şahısların kendileriyle nitelendirildiği bir takım niteliklere delâlet eden sözlerdir. Şu farkla ki, Ayırım Cevher'e ait olan özsel bir niteliktir. Diğer ikisinden Hassa, tek bir türün niteliği, ilinti ise konunun yok olmasını gerektirmeden bir şeye ilinti olabilen veya olamayabilen bir niteliktir. Cinsin her niteliği türlerin, türlerin her niteliği ise şahısların zorunlu olarak nitelikleridir. Buna karşılık şahsın her niteliğinin türün, türün her niteliğinin de cinsin nitelikleri olmaları zorunlu değildir. Görülüyor ki şahsın tümelerden sayılması bir farklılık ise de, diğer tümeler için kabul ettikleri özelliklerde Aristoteles'çi anlayışa muhalif değildirler.

Bu şekilde Aristoteles'ci geleneğe bağlı ve fakat kendilerine has nitelikleriyle her zaman orijinal sayabileceğimiz bu tür eserleri, İslam Dünyasının her köşesinde görmek mümkündür. İşte İbn Hazm'ın (öl. 456 H. 1077 H.) Endülüs'te ortaya koyduğu "al-Takrib li Hadd al-Mantık ve al-Medhal ileyh" adlı eseri bu güzel örneklerden biridir. İbn Hazm'ın bu eserinde de Fârâbî ve İbn Sînâ'yı andırırçasına "İsâğücü" bir giriş olarak başa koyulmuş ve Delâlet, Kavram ve Terimle ilgili ilk bilgiler verildikten onra, Beş Tümel, geleneğe uygun olarak anlatılmıştır.

İSAGOJİ ile ilgili olarak yapmağa çalıştığımız bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Türk-İslâm Kültür Dünyasında ortaya koyulan eserler, hiç bir zaman kendilerine kaynak teşkil eden eserlerin birer kopyası değildir. Bilâkis ken-

dilerine has orjinallikleri vardır. Hatta XV. yüzyıldan sonra gittikçe hızlanan gerileme döneminde dahi tektük de olsa yine orijinal eserlere rastlamak mümkündür.

Öyleyse bu Kültür Dünyasında yetişen al-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzali, İbn Rüşş... vb. nin mantığa ait eserlerinde Eski Yunan'dan gelenlerle onlara eklenenler hakkında toplu ve sistemli bir inceleme yapmak ve ancak bundan sonra hüküm vermek gerekir. Bukonuda yeterli malzemeye bu gün için tam olarak sahip olduğumuzu zannetmiyorum. Bunların yine aynı kültürün bir uzantısında bulunanlar tarafından yapılması gerekir. Başka kültür çevrelerinde yetişen araştırmacılar tarafından ortaya atılan hükümleri, hiç bir tahlile tabi tutmadan olduğu gibi almak, elbette bir takım yanlışmalara yol açacaktır.

KAYNAKLAR

ARİSTOLES; *Organon* (Atademir Tercümesi)

I Kategoriler, Ank., 1947; II Önermeler Ank., 1947; III Birinci Analitikler, İst., 1950 IV İkinci Analitikler, İst., 1950; V Topikler, İst., 1967

- *Metaphysique*, (Trad. Par Tircot), Paris - 1951

ATADEMİR, H.R.; *Porphyrios ve Ebherî'nin İsağucûleri*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C: VI, S. 5; Aralık-1948

EBHERİ, Esirü'd-Din Mufaddal b. Ömer; *İsağucû*, İst., 1312 H.

EHVANİ Ahmed Fuad; *İsağucû Li Ferferyus al-Sûri Nakl Abî Osman al-Dımaşki ma'a Hayatı Ferferyûs ve Felasifetihî*; Kahire-1952

FÂRÂBÎ; *al-Elfaz al-Musta'mele fi'l-Mantık* (Nşr. Muhsin Mehdi) Beyrut-1946
-*Risaletu Cemil'l-Mantıkıyyeti's- semaniye*, Hamidiye NO: 812

FENARİ, Muhammed b. Hamza; *Risâle-i Esiriyye*, İst., 1304 H.

GELENBEVİ; *Burhan*, İst. 1306 H.

-*Şarh-i İsağucû*. İst., 1275 H.

HAREZMÎ; Mefatih al-Ulûm Mısır-1342 H.

İBN HAZM; *al-Takrîb Li Hadd al-Mantık ve al-Medhal İleyh* (Nşr.: İhsan Abbas), Beyrut-1959

İBN SİNÂ; *al-İşârat ve al-Tenbihat* (Nşr: Süleyman Dünya) Kahire-1960

-*al-Necat* (Nşr: Muhiddin Sabri), Mısır-1938

-*Resailu İbn Sîna (Uyûn al-Hikmet)* (Nşr.: Hilmi Z. Ülken) Ank.; 1983

- KEKLİK, N.; *İslâm Mantık Tarihi ve Farabî Mantiğı*, İst., 1969-1970
- KÜYEL, M.; *Fârabi'nin Bazı Mantık Eserleri*, Dil ve Tarih-Cuğrafya Fakültesi Dergisi, C: XVI, S: 3-4, Eylül-Aralık 1958
- MADKOUR, İbrahim; *L'Organon D'Aristote dans Le Monde Arabe*, Paris-1969
- MUSTAFA GÂLİB, *İbn Sina Mektebetu'l-Hilâl*, Beyrût-1981
- PORPHYRİOS; *İsagoji* (Çvr.: Atadeir, H.R.), Konya-1948
- Resailu İhvani's-Safa*, Beyrût-1957